

ΔΩΡΕΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ
ΚΑΙ
ΤΩΝ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΝ ΤΗΣ ΓΟΡΤΥΝΙΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

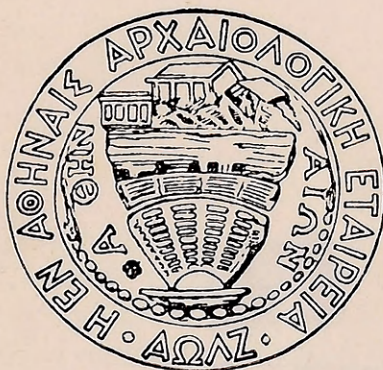
Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ
ΚΑΙ
ΤΩΝ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΝ ΤΗΣ ΓΟΡΤΥΝΙΑΣ

ΥΠΟ

Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΟΣ

ΔΡΟΣ ΜΗΧΑΝΙΚΟΥ — ΕΠΙΜΕΛΗΤΟΥ ΤΟΥ Ε.Μ. ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1956

ΑΦΙΕΡΟΥΤΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΗΤΕΡΑ ΜΟΥ

Ε. Μ. Π. ...
ΤΟΥ ... ΕΠΙΧΕΙΡΙΟΥ. (Α. ...)
...
Η. Μ. Ε. ...
Γ. Α. ...
Γ. Β. ...
Γ. Χ. ...

Δ Ι Ο Ρ Θ Ω Τ Ι Κ Α

- Σελ. 43. Ἀκτιδογράφημα 4^{ον} στίχ. 7^{ος} : τὸ καὶ ἄνευ ἀγκυλῶν.
- » 73. Ἐπιγραφῆς στίχ. 9^{ος} (εἰκ. 42) : ΜΕ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ · Κ · ἀναγνωστέον : ΜΕ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ · Κ · (=20).
Ἐπιγραφῆς στίχ. 10^{ος} ΑΧΣΤΑ (=1661)· ὁρθῶς : ,ΑΧηΑ' (=1691).
 - » 74. Ἐπιγραφῆς στίχ. 8^{ος} : ΑΧΣΤΓ [=1663]· ὁρθῶς : ,ΑΧηΓ' (=1693). Νὰ διαγραφῇ ἡ ὑποσημ. 1.
 - » 82. ΧΕΙΡ ΒΙΚΤΩΡΟΣ ΑΧΣΤΔ [=1664]· ὁρθῶς : ΧΕΙΡ ΒΙΚΤΩΡΟΣ ,ΑΧηΔ' (=1694).
 - » 88. Ἐπιγραφῆς στίχ. 6^{ος} : Κ(ΑΙ) ΕΠΕΤΗΡΙ[ΤΕ;]· ὁρθῶς : ΚΑΙ ΕΠΕΤΗΡΙ[ΣΕ].
 - » 90. ΑΧΗ=1690¹· ὁρθῶς : ΑΧη=1690¹.
 - » 99. 1853 ΗΖΒ ΡΙΟΥ· ἀναγνωστέον : 1853 Η' ΖΒΡΙΟΥ (=Σεπτεμβρίου).
 - » 122. Ἐπιγραφῆς στίχ. 3^{ος}· ἀναγνωστέον : Ἦν, εὐσεβῆς πᾶς τις περᾶν ταύτην θέλων,
Ἐπιγραφῆς στίχ. 6^{ος} : ,ϚϞμη' ὁρθῶς : ,ϚϞμβ' (6942 - 5508=1434).
Νὰ διαγραφῇ ὁ 7^{ος} στίχος.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑΙ

- A. A. Annales Archéologiques, Paris.
- A. B. Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Roma.
- A. B. M. E. Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος A. ΟΡΛΑΝΔΟΥ.
- A. Δ. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον.
- A. E. Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς.
- A. E. E. Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ΦΩΤΑΚΟΥ (Φωτίου Χρυσανθοπούλου) τ. Α - Δ', Ἀθῆναι 1955.
- A. E. K. Δ. Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου.
- Ἀρχαδ. Ἐπετ. Ἀρχαδικὴ Ἐπετηρίς, Ἀθῆναι.
- B. N. J. Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, Athen, N. BEES.
- B. S. A. The Annual of the British School at Athens ἄρθρον Η. ΜΕΓΑΛΩ ἐν Ν° 32 Session 1931-32, London.
- Γ. Α. Κ. Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους. Σύμμικτα Μοναστηριακὰ Ἀρχαδίας Φ. 315, 330, 331, 332, 339, 340.
- Γ. Η. Γορτυνιακὸν Ἡμερολόγιον, Ἀθῆναι (1937-51).
- Δ. Ι. Ε. Ε. Ε. Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος.
- Δ. Χ. Α. Ε. Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς-Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.
- Ε. Ε. Β. Σ Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἀθῆναι.
- Ε. Μ. Ε. Εὔρετήριον τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, ἐπιμ. Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΟΥ καὶ Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ. (Α' Εὔρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων. Ἐν Ἀθήναις 1933, ὑπὸ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ).
- Η. Μ. Ε. Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, Ἀθῆναι.
- Ι. Α. Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον, Ἀθῆναι.
- Ι. Γ. Inscriptiones Graecae consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae, Editae Berolini apud Georgium Reimerum.
- Κ. Χ. Κρητικὰ Χρονικά.

η'

- M. E. E. Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία.
N. E. Νέος Ἑλληνομνήμων.
Π. Α. Α. Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
P. B. Le Peloponnèse Byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951, ὑπὸ
Α. ΒΟΝ.
Π. Χ. Α. Ε. Πρακτικά τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.
T. X. Τεχνικά Χρονικά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΓΑΘΟΝΙΚΟΣ Μητροπολίτης Καλαβρύτων και Αιγιαλείας. Συνοπτικὸν Κτιτορικὸν τῆς Ἱερᾶς και Βασιλικῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, ἐν Πάτραις 1951.
- ΑΙΜΥΑΛΟΥΣ ΜΟΝΗΣ Κτητορικὸς Κῶδιξ, Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Δημητσάνης.
- ΑΝΔΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Α. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ἱστορικαὶ Σημειώσεις Στεμνίτσης, Ἐκδοσις ἐξωραϊστικοῦ Συλλόγου Φιλοπροόδων Στεμνίτσης, μερίμνη Κωνσταντῆ Ἰ. Βογιατζῆ, 1930.
- ΒΑΓΕΝΑΣ Θ. Οἱ σεισοὶ τοῦ 1783, ἐν Ἐφημ. Ἀρκαδικὸς Τύπος, Ἀθῆναι 15-12-1953.
- VASILIEV A. A. Histoire de l'empire byzantin, traduit du russe par P. Brodin & A. Bourguina τ. Α-Β, Paris, Picard 1932 και ἑλλ. μετάφρ. ἰδίου ὑπὸ Δ. Σαβράμη τ. Α-Β-Γ., ἔκδ. Μπεργκαδῆ 1954
- VASMER MAX. Die Slaven in Griechenland, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1941 (Berlin).
- ΒΕΗΣ Ν. (BEES) Βυζαντιναὶ Ἐπιγραφαὶ Γορτυνίας, Πετροῦπολις 1904.
 * Ἡ Ἑλληνικὴ Σχολὴ Στεμνίτσης και Συνοδικὰ Σιγίλλια και ἄλλα γράμματα περὶ αὐτῆς, ἐν Β.Ν.Ι., τ. ΙΔ', Ἀθῆναι 1938.
 * Τὸ περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν. Αἱ πηγαὶ και ἡ ἱστορικὴ σημαντικότης αὐτοῦ. (Ἀπόσπασμα ἐκ τῆς Βυζαντιδος τ. Α' τεύχος α', Ἀθῆναι 1909).
 * Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der neueren Zeit, ἐν Oriens Christianus, Leipzig 1915.
- VIOLLET - LE - DUC Dictionnaire raisonné de l'architecture Française, τ. ΣΤ'.
 ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ Κλέφτες τοῦ Μωριά, Ἀθήνα 1935.
- ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ ΙΕΡΩΝ. Περιοδεῖα ἐπὶ τὰ ἔχνη τοῦ Πausaniou - Ἀρκαδικά, ἐν περιοδ. Βύρων, Ἀθῆναι 1874.
- BOCHKOVITCH G. L'Art Medieval en Serbie et en Macédoine, Beograd.
- BURSIAN CONRAD Geographie von Griechenland, τ. Β' Peloponnesos und Inseln, Leipzig (Teubner) 1868.
- JIREČEK K. Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer, Sitzungsberichte der Kaiserl. Akademie des Wissenschaften, Phil-Hist. Classe CXXXVI, Wien, C. Gerold's Sohn 1897.
- JUS GRAECOROMANUM Ἐπιμελεῖα Ἰ. Ω. Ζέπου και Παν. Ζέπου, Νεαραὶ και Χρυσόβουλλα τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατό-

- ρων, ἐκ τῆς ἐκδόσ. C. E. Zachariae von Lingenthal τ. Α',
 Ἀθήναι ἐκδ. Φέξη 1930.
- GHYKA C. MATILA Le nombre d'or, τ. Α-Β, Paris Callimard 1931.
- GRABAR ANDRÉ Martyrium, recherches sur le culte des reliques et l'art
 chrétien antique τ. Α-Β, ἔκδοσις Collège de France, 1946.
- GREGOROVIOUS Γρηγοροβίου Φερδινάρδου, Ἱστορία τῆς Πόλεως Ἀθηνῶν κατὰ
 τοὺς μέσους αἰῶνας (ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς ὑπὸ
 τῶν Τούρκων κατακτῆσεως), μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς γερμα-
 νικῆς μετὰ διορθώσεων καὶ προσθηκῶν ὑπὸ Σπ. Π. Λάμπρου
 τ. Α-Γ, Ἐν Ἀθήναις τυπ. Π. Δ. Σακελλαρίου 1904. (Βιβλιοθ.
 Μαρσαλῆ).
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Τ. Ἡ παρὰ τὸ Βαλτεσινῖκον ἱστορικὴ Μονὴ τῆς Θεοτόκου, ἐν πε-
 ριοδ. Γ.Η. τ. Δ', 1949.
- » Μητρόπολις καὶ Μητροπολίται Λακεδαιμονίας κατὰ τὴν Ἐνετο-
 κρατίαν, περιοδ. Θεολογία τ. Κ', 1949.
- » Τὸ παρὰ τὸ χωρίον Ράφτη μονήδριον τῶν Ταξιαρχῶν, ἐν περιοδ.
 Γ.Η. τ. ΣΤ', 1951, σ. 17 - 20.
- » Ἡ μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Ἀμυκλῶν ἔνωσις τῆς Πατριαρχικῆς ἐξαρ-
 χίας Τριπολιτζᾶς, ἐν Β.Ν.Ι. τ. ΙΔ', 1938, σ. 348-357.
- » Ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Δημητσάνης καὶ Ἀργυροκάστρου, ἐν Ε.Ε.Β.Σ.
 τ. Κ', 1950, σ. 209-256.
- » Ναοὶ τῆς Δημητσάνης, Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανони-
 κοῦ Δικαίου τ. Θ', 1954.
- » Ἡ παρὰ τὴν Δημητσάναν Μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Αἰμωαλοῦς,
 Ἀθήναι 1947.
- » Πέτρος καὶ Μιχαὴλ οἱ Πεδιωῖται, δύο Κρήτες τοιχογράφοι ἐν
 Πελοποννήσῳ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἐν περιοδ.
 Κ.Χ. τ. Β', 1948, σ. 436-453.
- DVORNIK F. Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris, H. Cham-
 pion 1926.
- ΔΙΑΚΟΝΟΣ ΛΕΩΝ MIGNÉ, Ε.Π. τ. 117 (Paris 1864), σ. 655 - 926.
- ΔΙΟΜΗΔΗΣ ΑΛΕΞ. Κατάπτωσις τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν εἰς τὸ Βυζάντιον, ἐν
 Νέα Ἐστία τευχ. 378, 1943, σ. 273 - 280.
- ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Ἱερομόναχος ὁ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων. Ἐρμηνεῖα τῶν ζωγράφων ὑπὸ
 Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, Ἀθήναι 1885.
- ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ Ν. ΣΤΕΦ. Χρονικῶν τοῦ Μορέως τοπωνυμικὰ - τοπογραφικὰ - ἱστορικὰ.
 Ἐν Ἀθήναις τυπ. Π. Λεωνῆ 1921.
- ENLART M. Quelques monuments d'architecture gothique en Grèce,
 ἐν Revue de l'Art Chrétien 1897 (ἀνάτ. σ. 4).
- ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ Δ. Ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων, Θεσσαλονίκη 1954, Ἐκδ. Ἐταιρ.
 τῶν Φίλων τῆς Βυζαντινῆς Μακεδονίας.
- ΕΥΑΓΓΡΙΟΣ ΣΧΟΛΑΣΤΙ- Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία (ἐκλογαὶ ἐκ τῶν ἱστοριῶν τοῦ Φιλο-
 ΚΟΣ στοργίου), Cantabrigiae 1720.
- ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ Α. ΔΙΟ. Οἱ Σλαῦοι ἐν Ἑλλάδι καὶ αἱ σλαυικαὶ τοπωνυμιαί, ἐν Νέα
 ΝΥΣΙΟΣ Ἐστία, τευχ. 407, Ἀθήναι 1944, σ. 484 - 490.
- ΖΑΧΟΣ Α. Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα τῆς Γορτυνίας ἐν Α.Δ. τ. Η', 1923, σ. 59-84.

- GELL WILLIAM (SIR) Itinerary of the Morea being a description of the routes of that Peninsula. New Edition, London (Rodwele) 1822.
- JERPHANION, GUIL- Les églises rupestres de Cappadoce, Paris Geuthner, 1934
LAUME DE 3me Album.
- GINOUVÈS RENÉ Gortys d'Arcadie, une ville d'eaux à la fin de l'époque hellénistique, *ἐν περιόδ.* France-Grèce, Paris Automne 1953.
- ΖΩΣΙΜΟΣ *Εκδ. Βόννης.
- ΘΕΟΦΑΝΙΔΗΣ Ι. *Ιστορικὸν Ἀρχεῖον, Ἀθῆναι 1934.
- INSCRIPTIONES GRAECAE τ. V², 1873.
- ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ Τ. *Ἡ Γορτυνία, Πάτραι 1898.
→ *Ἱστορία τοῦ Ἐθνομάρτυρος Γρηγορίου τοῦ Ε', Ἀθῆναι 1909.
→ *Ἡ Δημητσάνα, Ἀθῆναι 1897.
- ΚΑΡΒΕΛΑΣ Γ. *Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Κύριλλος ὁ Ε', ὁ ἐκ Δημητσάνης ἔκδοσις Muskegon - Michigan 1930.
- ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ Ε. *Ἡ Σχολὴ τῆς Δημητσάνης, περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ Ἑλληνικῆς Σχολῆς καὶ περὶ τῶν καθιδρυτῶν καὶ πρώτων αὐτῆς διδασκάλων. Ἀθῆναι, τυπογρ. Ἄνδρ. Κορομηλᾶ, 1847.
- ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ Φ. Οἱ ταπεινοὶ Ἀγιογράφοι τῆς Τουρκοκρατίας, *ἐν περιόδ.* Κιβωτός 1952, σ. 51 - 53.
» *Ὁ Ἀκάθιστος ὕμνος ἢ οἱ οἴκοι τῆς Θεοτόκου, Κιβωτός, 1953, σ. α' - ιε'
» Ταξίδια, Ἀθῆναι 1928.
- ΚΟΝΤΟΕΣ Ν. καὶ ΑΓΓ. Λεύκωμα τῆς Γορτυνίας μετὰ συνοπτικῆς ἱστορίας τῶν κοινοπο-
ΛΗΙΟΠΟΥΛΟΣ λεων καὶ χωριῶν, Ἀθῆναι 1937.
- CORPUS der Griechisch-Christlichen Inschriften von Hellas ὑπὸ Η. LIETZMANN-
N. A. BEES - G. SOTIRIU, τ. Α', Ἀθῆναι 1941.
- ΚΟΥΓΕΑΣ ΣΩΚΡΑΤΗΣ *Ἐντυπώσεις ἐκ Ρουμανίας, *ἐν Η.Μ.Ε.* 1925, σ. 513-526.
- CURTIUS ERNST Der Peloponnes, Gotha 1851.
- ΚΡΟΥΜΒΑΧΕΡ *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Σωτηριάδου. Ἐν Ἀθήναις τυπογρ. Π. Δ. Σακελλαρίου 1897-1901.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥ- *Ἡ ἀρχαία Ἀρκαδία, Ἀθῆναι 1938.
ΛΟΣ ΕΥΡ.
- ΛΑΔΑΣ Γ. *Ἡ σπηλιὰ τῆς Πεντέλης, *ἐν περιόδ.* Συλλέκτης τεύχ. 6-8, Ἀθῆναι, 1950.
- LAMPAKIS GEORGES Mémoire sur les Antiquités Chrétiennes de la Grèce, présentée au Congrès International d'histoire comparée, Paris 1900. Athènes Hestia, 1902.
- ΛΑΜΠΡΟΣ ΣΠΥΡ. Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τὰ σωζόμενα, Ἀθῆναι 1880.
» Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, *ἐν περιόδ.* Νέος Ἑλληνομνήμων, τ. Γ', 1906, σ. 129 - 228.
» *Ἀνέκδοτον Χρυσόβουλλον τοῦ Αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου (1289), *ἐν Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.* τ. Α', 1883, σ. 113 - 119.
» Byzantinische Desiderata, *ἐν Β.Ζ.* τ. Α', 1892, σ. 185 - 201.
» *Ἡ Δημητσάνα καὶ ἡ Σχολὴ αὐτῆς, *ἐν περιόδ.* Ἀρκαδικὴ Ἐπετηρίς, Ἀθῆναι 1906.

- ΔΑΜΠΡΟΣ ΣΠΥΡ. Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τ. Α-Ε, Ἀθήναι 1898-1902, ἐκδ. Καρόλ. Μπέκ.
- LEAKE W. MARTIN Travels in the Morea, τ. Β', London 1830.
- LIUDPRAND VON CREMONA (und seine Quellen) Antapodosis (Untersuchungen zur Allgemeinen Geschichte der Jahre 888-967) von Cand. Phil. Carl Dändliker von Rorbas, Leipzig, Teubner 1871.
- MANUSCRIT Supplément Grec 704-708 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων Diplomatium Graecorum CXXIV ad varia Graeca monasteria pertinentium collectio.
- MAVRODINOW NICOLAS L'apparition et l'évolution de l'église cruciforme dans l'architecture byzantine, ἐν Α.Β., II Roma 1940.
- MEYER ERNST Peloponnesische Wanderungen, Zürich und Leipzig (ἐκδ. Max Niehaus) 1939.
- MIKLOSICH MÜLLER Acta et Diplomata, τ. Α-Z, Graeca - Viennea 1860-1890.
- MILLER WILLIAM Φραγκοκρατία ἐν Ἑλλάδι, μετάφρ. Σ. Λάμπρου τ. Α-Β, Ἀθήναι Ἑλλην. Ἐκδοτ. Ἐταιρεία, 1909-1910.
- MILLET GABRIEL Le Monastère de Daphni, Paris 1899.
 » L'École Grecque dans l'Architecture Byzantine, Paris, Ernest Leroux 1916.
 » Recherches sur l'Iconographie de l'Évangile au XIV, XV et XVI siècles, d'après les monuments de Mistra de la Macédoine et du Mont-Athos, Paris, Fontemoing et Cie, 1916.
- MILLET-PARGOIRE-PETIT Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, τ. Α', Paris 1904.
- ΜΙΧΕΛΗΣ Α. Π. Αισθητική Θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, Ἀθήνα ἔκδοσις Πυρσοῦ 1946.
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Ἡ γέφυρα τῆς Καρύταινας, ἐν περιοδ. Τ.Χ. τεῦχος 73-74, 1955, σ. 13 - 15.
- BARSOUKOV N. Voyages de Grigorovich Barski, recueil Orthodoxe sur la Palestine, τ. Α-Δ', St Petersburg, 1885-1887 (ρωσιστί).
- ΜΠΙΡΗΣ ΚΩΝΣΤ. Αἱ ἐκκλησίαι τῶν παλαιῶν Ἀθηνῶν, Ἀθήναι 1940.
- BLOUET ABEL Expédition Scientifique de Morée, ordonnée par le Gouvernement Français, Premier volume, Paris 1831 (Firmin Didot Frères).
- BON ANTOINE La Grèce Féodale, ἐν περιοδ. France - Grèce, Paris 1953.
 » Le Peloponnèse Byzantin jusqu'en 1204 ἐκδ. Presses Universitaires de France, Paris 1951.
- ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ Α. Οἱ βυζαντινὲς ἐκκλησίαι τῆς Μεσημβρίας, ἐν περιοδ. Κιβωτὸς 1952, σ. 293 - 298.
- DIDRON AINÉ Voyage archéologique dans la Grèce chrétienne ἐν περιοδ. Annales archéologiques, τ. Α', N° 2, Paris 1884.
- DIEHL CHARLES Manuel d'art byzantin, τ. Α-Β, Paris Aug. Picard 1925, ἐπίσης Paris Aug. Picard 1910.
 » L'Art chrétien primitif et l'art byzantin, Paris-Bruxelles. Les éditions G. van Oest 1928.

- DUCHESNE L. Histoire ancienne de l'Eglise, τ. Γ', Paris 1907, έκδ. Γ'.
 ΞΗΡΟΣ ΤΡΥΦΩΝ Βυτίνα, 'Αθήναι 1940.
 ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ Ο ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ Βίος του 'Εθνομάρτυρος Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου του Ε', Βάρνα τύποις Λ. Νίτσε 1898.
 ΟΜΟΝΤ Inventaire sommaire des manuscrits Grecs de la Bibliothèque Nationale, τ. Γ', Paris 1888.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Κ. Α. Καμαροσκέπαστοι βασιλικαὶ τῶν 'Αθηνῶν, ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τ. Β', 1925, σ. 288 - 305.
 » Μοναστηριακὴ 'Αρχιτεκτονικὴ, 'Αθήναι 1927.
 » 'Ανατολίζουσαι βασιλικαὶ Λακωνίας, ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τ. Δ', 1927, σ. 343 - 351.
 » Αἱ Βλαχέρναι τῆς 'Ηλείας, 'Αθήναι 1933.
 » Βασιλικὴ τῶν Κεχροῶν, ἐν Π.Α.Α. τ. Ι', 1935, σ. 55 - 58.
 » Monuments Byzantins de Chios, II, Planches, Athènes, Hestia 1930.
 » Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν 'Αθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων 'Υμηττοῦ - Πεντελικοῦ - Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω, Ε.Μ.Ε. 1923.
 » Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Καστορίας, ἐν Α.Β.Μ.Ε. τ. Δ', 1938, σ. 107 - 195.
 » 'Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς Λεκάνης, μελέτη περὶ τῆς γενέσεως, τῆς καταγωγῆς, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς καὶ τῆς διακοσμήσεως τῶν χριστιανικῶν οἰκῶν λατρείας ἀπὸ τῶν 'Αποστολικῶν χρόνων μέχρι 'Ιουστινιανοῦ, τ. Α' (1952) καὶ Β' (1954).
- ΡΑΒΕΛ C. 'Ιστορικὰ καὶ Θεολογούμενα τοῦ 'Αθῶ, ἐν περιοδ. 'Ελληνικὴ Δημοουργία, 1954, σ. 562-564.
- ΡΑΣΑΥΤ ΜΑΡΣΕΛ L' Iconographie chrétienne, Presses Universitaires de France 1952.
- ΠΑΛΛΑΣ Ι. ΔΗΜ. Κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου 'Αθηνῶν, ἐν περιοδ. Β.Ν.Ι. τ. ΙΑ', 1934 - 35, μετὰ τὴν σ. 336, σ. α' - οβ'.
- ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥ-ΛΟΣ ΠΑΝΑΓ. 'Ιερὺς καὶ Σχολάρχης, ἱππότης τοῦ τάγματος τοῦ Σωτῆρος, Μεθυδριάς, ἦτοι ἱστορικὴ καὶ τοπογραφικὴ ἀφήγησις περὶ τῆς ἐν Βυτίνῃ 'Ελλ. Σχολῆς καὶ τῶν ἐν τῷ Δήμῳ τῆς Νυμφασίας λόγου ἀξίων Μνημείων μετὰ σιγιλλίων Πατριαρχικῶν καὶ ἐτέρων ἐγγράφων, 'Αθήναι 1883.
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Β. 'Αντιχητικὴ κτιρίων ἀκουστικὴ χώρα, 'Αθήναι, Πυρσὸς Α.Ε. 1940.
 » 'Επὶ τῆς ἐνισχύσεως τοῦ ἤχου εἰς τὸ 'Ελληνικὸν Θέατρον, 'Αθήναι 1947.
- ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ Γ. 'Αζανιάς, ἐν Πύργῳ 1886.
- ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ Κ. 'Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ 'Εθνους, έκδ. Ε' ὑπὸ Π. Καρολίδου, 'Αθήναι 'Ελευθερουδάκη 1925.
- ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Τρικολωνικά, 'Αθήναι ἐκ τοῦ τυπογρ. Κολλαράκη καὶ Τριανταφύλλου 1889.

- ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ Ἑλλάδος Περιηγήσεις, Teubner ἔκδ. Joannes Henricus Christianus Schubart, 1854.
- ΠΟΛΥΖΩΙΑΗΣ - ΚΡΕΜΟΣ Γενική Ἱστορία, Ἀθήναι, 1889-1900.
- PROTITCH ANDRÉ Guide à travers la Bulgarie, Sofia 1923.
- RAMBAUD L' Empire Grec au dixième siècle, Constantin Porphyrogénète, Paris 1870.
- RANGABÉ M, Souvenirs d' une excursion d' Athènes en Arcadie, ἐν Mémoires présentés par divers savants à l' Académie des Inscriptions et Belles - Lettres de l' Institut Impérial de France, Première Série τ. Ε', Paris Impr. Imper. 1857.
- ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Ἱστορία τῆς Μαντινείας, ἔκδ. Παγκοσμ. Στρατ. Νέων, Ἀθήναι 1938.
- RICCI CORRADO Romanische Baukunst in Italien, τ. 21^{ος} τῆς Bauformen - Bibliothek, Julius Hofmann Stuttgart.
- ROSS LUDWIG Reisen und Reiserouten durch Griechenland, τ. Α', Reisen im Peloponnes Berlin (G. Reimer) 1841.
- RŽIHA FRANZ Studien über Steinmetz - Zeichen, Wien 1883.
- ΣΑΒΡΑΜΗΣ ΕΥΑΓΓ. Ι. Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Δημητσάνης, ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τ. Θ', 1932, σ. 219-238.
- ΣΑΘΑΣ ΚΩΝΣΤ. Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τ. Γ', 1872.
- ΣΑΡΡΗΣ Γ. Τὰ κάστρα τῶν Σκορτῶν, ἐν Α.Ε. 1934-35, σ. 57-84.
- ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ Κ. ΔΗΜ. Ἡ Μακρυνίτσα καὶ τὸ Πήλιον, Ἱστορία - Μνημεῖα - Ἐπιγραφαί, Ἀθήναι, Πυρσὸς 1939.
- SCHLUMBERGER G. Ὁ Αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκᾶς, κατὰ μετάφρ. Ἰ. Λαμπρίδου, μέρος Α^{ον}, ἐν Ἀθήναις 1905.
- Un empereur byzantin au I^e siècle Nicéphore Phocas, Paris, Firmin - Didot, 1890.
- ΣΜΙΤΙΟΣ ΙΟΥΛΙΟΣ Πραγματεία περὶ τοῦ γενομένου τῷ 1867 Ἰανουαρίου 23^ῃ σεισμοῦ τῆς Κεφαλληνίας, μετάφρ. ἐκ τοῦ γερμανικοῦ Ἡρ. Μητσοπούλου. Ἐν Ἀθήναις 1867.
- CHOISY A. L' Art de bâtir chez les Byzantins, Paris, 1884.
- ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Β. Ἡ Μονὴ τῆς Κλειβωκᾶς. Ἡ γραφικὴ Κοντοβάζαινα, Ἀθήναι τυπογρ. ἐφημ. Ἡ φωνὴ τῆς Γορτυνίας, 1954.
- ΣΤΑΜΙΡΗΣ Γ.Α. Στεμνίτσης ἐπιγραφή τοῦ ἔτους 1589, ἐν περιοδ. Γ.Η. τ. Δ', 1949, σ. 30-31.
- ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ο ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ Περὶ Πόλεων (STEFANUS de Urbibus), Basile 1568.
- ΣΤΙΚΑΣ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ L' Eglise byzantine de Christianou en Triphylie, Paris 1951.
- ΣΤΡΑΒΩΝ Γεωγραφικῶν βιβλία ἑπτακαίδεκα, ἐκδίδοντος καὶ διορθοῦντος Ἀ. Κοραῆ, τ. Δ', Ἐν Παρισίοις (T. Barrois) ἐκ τῆς τυπογραφίας I. M. Ἐβεράρτου 1817.
- STRZYGOWSKI JOSEF Ursprung der christlichen Kirchenkunst, Neue Tatsachen und Sätze der Kunstforschung, Leipzig 1920. J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- ΣΥΝΕΚΛΗΜΟΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ἦτοι Βιβλίον προσευχῶν, ἐπιμ. Θ. Κουντούρα ἔκδ. Σαλιβέρου Ἀθήναι.

- ΣΩΤΗΡΙΟΥ Α. Γ. Αί Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας καὶ αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1931.
- » Βυζαντινὰ Μνημεῖα Χίου, ἐν Α.Δ. τ. Β', 1916, παράρτημα σ. 30.
- » Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἐν Α.Ε. 1929, σ. 161-247.
- » Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθήναι 1942.
- » Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνος, ἐν Ε.Ε.Β.Σ τ. ΣΤ', 1929, σ. 291-315.
- » Ἡ σπηλιὰ τῆς Πεντέλης, ἐν Η.Μ.Ε. 1927, σ. 45-59.
- » Αἱ Μοναὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἐθνικὴ αὐτῶν δρᾶσις κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς Χρόνους, Ἀθήναι 1936.
- » Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου 1935 (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν).
- » Κειμήλια τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Ἐν Ἀθήναις 1938.
- ΤΣΑΦΑΡΑΣ Ι. Β. Λαγγάδια, Ἀθήναι, Μ. Χ. Σαλιβέρου 1937.
- ΤΣΕΛΑΛΗΣ Α. Αἴτιον, ἐν Χρονικὰ τοῦ Μοριᾶ τ. Α', 1952.
- FALLMÉRAYER JACOB PHILIPP, Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters, Ein historischer Versuch, Stuttgart 1830-1836.
- ΦΛΟΥΔΑΣ Ι. Ν. Διοικητικὰ Ἐπαρχίας Γορτυνίας, ἐν περιοδ. Γ.Η. τ. Β', 1947, σ. 18-26.
- FOUGÈRES G. Mantinée et l'Arcadie Orientale, Paris 1898.
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ Μυστρᾶς, Ἀθήναι Παπαχρυσάνθου 1948.
- HERTZBERG Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ ἀρχαίου βίου μέχρι σήμερον, μετάφρ. Καρολίδου βιβλ. Μαρασλή, Ἀθήναι 1906.
- » Geschichte Griechenlands unter der Herrschaft der Römer, Halle 1866.
- HOPF C. Geschichte Griechenlands von Beginn des Mittelalters bis aus unsere Zeit, ἐν ERSCH - GRUBER, Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste, LXXX, Leipzig 1867.
- ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΤΟΥ ΜΟΡΕΩΣ Τὸ Ἑλληνικὸν κείμενον κατὰ τὸν Κώδικα τῆς Κοπεγχάγης, μετὰ συμπληρώσεων καὶ παραλλαγῶν ἐκ τοῦ Παρισικοῦ Κώδικος, Ἀθήναι 1940. (Εἰσαγωγή, ὑποσημειώσεις καὶ ἐπεξεργασία ὑπὸ Πέτρου Π. Καλονάρου, ἔκδ. Δ. Δημητράκου).
- ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ ΦΩΤΙΟΣ (ΦΩΤΑΚΟΣ) Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἐπιμελεῖα: Θάνου Βαγενᾶ - Ἀγγ. Ἡλιοπούλου - Παρ. Ν. Κοντοῆ, τ. Α-Δ. Ἐκδοσις «Νεο-Ἱστορικῆς Βιβλιοθήκης», Ἀθήναι 1955.
- ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ Τοῦ ἐν Ἀγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου, τ. Α' (MIGNE, Ε.Π. τ. 48, 1859).

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὸ βιβλίον τοῦτο πραγματεύεται ἐν γένει περὶ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας. Ἡ περιοχὴ αὕτη τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου, ὄρεινὴ καὶ δύσβατος, ἄγονος ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ὑπῆρξεν ἀνεκαθὲν ἀπομεμονωμένη ἀπὸ τὰς κυρίας ὁδοὺς ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν πλουσιωτέρων περιοχῶν τῆς Ν. Ἑλλάδος, τοιοῦτοτρόπως δὲ δὲν ἠυνοήθη ἡ ἀνάπτυξις εἰς αὐτὴν κέντρων ἐμπορικῶν.

Οἱ ἀνωτέρω λόγοι συνετέλεσαν εἰς τὴν ἔλλειψιν μνημειωδῶν κτισμάτων ἰδίως κατὰ τὴν περίοδον τοῦ μεσαίωνος, ὅποτε ἡ ἐπαρχία αὕτη ἐγνώρισεν ἀδιαφορίαν καὶ ἐγκατάλειψιν, ὡς καὶ ἄλλαι ἐπαρχίαι τοῦ Ἑλλαδικοῦ θέματος, ἀπομεμακρυσμένοι ἀπὸ τὰ κύρια ἐνδιαφέροντα τοῦ Βυζαντίου.

Ἡ περιοχὴ ἐνωρὶς ὑπέστη εἰσβολὴν διαφόρων βαρβαρικῶν φύλων, ἰδίως σλαυικῶν, λόγῳ τῆς ὁποίας κατὰ πᾶσαν πιθανότητα οἱ κάτοικοι ἐστράφησαν πρὸς τὰ παρᾶλια διὰ λόγους ἀσφαλείας. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τῆς παντελοῦς ἀπουσίας οἰουδήποτε κτίσματος ἀνὰ τὴν περιοχὴν ἀπὸ τοῦ ΣΤ' μέχρι τῶν μέσων τοῦ Ι' αἰῶνος. Τοῦτο ἄλλωστε συμπίπτει καὶ μὲ τὴν ἔλλειψιν, κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, οἰασδήποτε οἰκοδομικῆς δραστηριότητος καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλληνικὴν χώραν.

Οἱ ἐπιδρομεῖς, ποιμένες ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, διὰ τῆς παρόδου τοῦ χρόνου, τῆς ἐξασκουμένης πιέσεως ὑπὸ τῶν ἐντοπίων καὶ τῆς βυζαντινῆς ἀρχῆς, διὰ τῶν ἐπιβληθειῶν φορολογιῶν, ἰδίως δὲ ἔνεκα τῆς ἰσχυροτάτης ἀφομοιωτικῆς δυνάμεως τῶν Ἑλλήνων, ἐξηφανίσθησαν ὡς φυλετικαὶ ὀντότητες. Ἡ ἀφομοίωσις αὕτη ἐπῆλθε βαθμηδόν, ἐπιβληθέντος κατ' ἀρχὰς ἐπὶ τούτων τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς θρησκείας. Ἄλλωστε, ἡ συνεχὴς ἐπαφὴ μετὰ τῶν ἐντοπίων πληθυσμῶν, ἀνωτέρου κατὰ πολὺ πολιτισμοῦ, τοὺς ὑπεχρέωσεν εἰς ἐκμάθησιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἡ ὁποία ἀντικατέστησεν ἀπολύτως τὴν μητρικὴν των. Αἱ μόναι πάντως μαρτυρίαι διὰ τὴν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας παρουσίαν σλαύων ἀνὰ τὴν Γορτυνίαν εἶναι τὸ πλῆθος τῶν τοπωνυμίων. Ὁπωσδήποτε ἡ παραμονὴ των αὕτη εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Δρόγγου τῶν Σκορτῶν ἐδυσχέρανε τὴν ὁμαλὴν ἐξέλιξιν τῆς ζωῆς.

Ἐάν, πρὸς τούτοις, λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τοὺς λοιμούς, οἱ ὁποῖοι κατὰ πε-

ριόδους ἠρήμωσαν τὴν χώραν, τὰς σφαγὰς, τὰς συνεχεῖς ἐπιδρομὰς Σλαύων, Ἀβάρων, Φράγκων, Ἀλβανῶν, Ἑνετῶν καὶ τέλος τὴν παραμονὴν τῆς χώρας ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγόν, θὰ ἀπορήσῃ διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἤδη σωζομένων ἐκκλησιῶν καὶ θὰ δικαιολογήσῃ τὸν μεγάλον ἀριθμὸν ἀσκητηρίων - καταφυγίων, τῶν ἐγκατεσπαρμένων ἀνὰ τὰς χαράδρας τῶν Γορτυνιακῶν χειμάρρων. Διότι οἱ ναοὶ καὶ τὰ ἀσκητήρια εἰς τὰς ἀπομεμακρυσμένας ταύτας περιοχὰς ἦσαν κέντρα ἐθνικῆς παιδείας, συντέλεσαντα τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἐξ ὅλων τούτων ἐξάγεται ὅτι ἡ μελέτη τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς περιοχῆς, ἐκτὸς τοῦ καθαρῶς ἀρχιτεκτονικοῦ ἐνδιαφέροντος τὸ ὁποῖον παρουσιάζει, συμβάλλει ὀπωσδήποτε καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς περιοχῆς.

Οἱ ὡς ἄνω λόγοι, καὶ ἰδίως ἡ προσπάθεια πρὸς διάσωσιν τρόπον τινὰ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τούτων μνημείων ἐκ τῆς φθορᾶς τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἐγκληματικῆς ἐνίοτε στοργῆς τῶν ἀνθρώπων, ὥθησεν ἡμᾶς εἰς τὴν ἐκπόνησιν τῆς παρούσης διατριβῆς.

Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀπετυπώσαμεν καὶ ἐσχεδιάσαμεν ὅλας τὰς ἐκκλησίας, τὰ μοναστήρια καὶ τὰς σκῆτας τῆς περιοχῆς. Κατετάξαμεν τοὺς ναοὺς κατὰ τύπους καὶ κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν, κατὰ τὸ δυνατόν, τονίζοντες εἰς τὸ τέλος τῆς ἐξετάσεως ἐκάστου τύπου τὰ γενικὰ χαρακτηριστικά καὶ τὴν σχέσιν τούτων μὲ τοὺς ναοὺς τῆς αὐτῆς μορφῆς τῆς ὑπολοίπου Ἑλλάδος. Λόγω ὅμως τῆς φύσεως τῆς ἐργασίας καὶ πρὸς πληρεστέραν ἐποπτείαν τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν μνημείων, πλὴν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν σχεδίων καὶ τῶν φωτογραφιῶν, ἠσχολήθημεν καὶ μὲ τὰς σωζομένας εἰσέτι ἐπιγραφὰς, καθὼς ἐπίσης καὶ μὲ τὴν τοιχογράφησιν τῶν ἐκκλησιῶν. Ἡ εἰκονογράφησις πάντως τῶν ναῶν τούτων ἀποτελεῖ ἀξιόλογον θέμα, χρῆζον εἰδικῆς ἐρεῦνης.

Ἡ παροῦσα μελέτη ἀπετέλεσε τὴν ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβὴν τοῦ γράφοντος. Ὑπεβλήθη τὴν 3^{ην} Μαΐου 1955 εἰς τὴν τακτικὴν ἔδραν τῆς Μορφολογίας καὶ Ρυθμολογίας τῆς Ἀνωτάτης Σχολῆς Ἀρχιτεκτόνων τοῦ Ἐ. Μ. Πολυτεχνείου, ὀρισθέντος ὡς εἰσηγητοῦ τοῦ Καθηγητοῦ τῆς ὡς ἄνω ἔδρας κ. Π. Ἀ. Μιχαλῆν, ὁ ὁποῖος καὶ ἐκηδεμόνευσε τὴν παροῦσαν διατριβὴν. Συνεισηγητὴς ὄρισθη ὁ Καθηγητὴς κ. Ἀ. Ὀρλάνδος. Τὴν 15^{ην} Μαΐου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ὑπεστηρίχθη ἡ ὡς ἄνω διατριβὴ καὶ βαθμολογηθεῖσα ἔλαβε τὸν βαθμὸν «ἀριστα».

Θεωρῶ καθῆκόν μου νὰ εὐχαριστήσω τὸν σεβαστόν μου Καθηγητὴν κ. Π. Ἀ. Μιχαλῆν διὰ τὰς πολυτίμους συμβουλὰς του, τὴν ἐν γένει καθοδήγησιν καὶ τὴν ἰδιαίτερον στοργὴν τὴν ὁποῖαν ἐπέδειξε πάντοτε εἰς τὸν γράφοντα. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὸν σεβαστόν μου Καθηγητὴν, Ἀκαδημαϊκὸν κ. Ἀ. Ὀρλάνδον διὰ τὰς πολυτίμους πάντοτε ὑποδείξεις του. Εὐχαριστῶ ἐπί-

σης τὸν σεβαστὸν μου Ἀκαδημαϊκόν, Καθηγητὴν κ. Γ. Ἀ. Σωτηρίου καὶ τὴν κ. Μαρίαν Γ. Σωτηρίου διὰ τὸ ἐνδιαφέρον τὸ ὁποῖον ἐπέδειξαν διὰ τὴν ἐργασίαν μου καὶ τὰς χρησίμους πληροφορίας των.

Πρὸς τὸ σεβαστὸν Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, τὸ ὁποῖον ἀπεφάσισε τὴν ἔκδοσιν τῆς παρούσης διατριβῆς εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἔργων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἐκφράζω ἰδιαιτέρας εὐχαριστίας.

N. M.

Ἀθῆναι, 9.1.1956

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄
ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ ἐπαρχία τῆς Γορτυνίας καταλαμβάνει τὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ νομοῦ Ἀρκαδίας, εἶναι ἐντελῶς μεσόγειος, ὄριζεται δὲ ὑπὸ ὄρεων καὶ ποταμῶν¹. Πρὸς τὴν ἐπαρχίαν Μαντινείας ὑψοῦνται τὰ ὄρη Θαυμασίον (κοιν. Πατερίτσα, ὕψους 1869 μ.) καὶ Πλεσιβος (ἢ προσφ. Ἡλίας). Τὸ ὄρος Ἀφροδίσιον (κορυφή Ἀγ. Πέτρος, ὕψους 1456 μ.) καθορίζει πρὸς Β. τὰ ὄρια τῆς Γορτυνίας μετὰ τῆς ἐπαρχίας Καλαβούτων, ἐνῶ τὰ ὄρια μετὰ τῆς ἐπαρχίας Ἡλιδος πρὸς Δ. καθορίζει ὁ ποταμὸς Ἐρύμανθος καὶ μετὰ τῆς Ὀλυμπίας ΝΔ. ὁ ποταμὸς Ἀλφειός. Τὰ ὄρια ταῦτα ΝΔ. φθάνουν πέραν τοῦ Ἀλφειοῦ μέχρι τοῦ Λυκαίου ὄρους².

Πρωτεύουσα τῆς Γορτυνίας εἶναι ἡ Δημητσάνα ἀπὸ τοῦ 1833. Τὸ ὄνομά της ἔλαβεν ἡ ἐπαρχία ἐκ τῆς ἀρχαίας Ἀρκαδικῆς πόλεως Γόρτυνος. Κατὰ τοὺς μέσους χρόνους, ὅτε τὸ ὄνομα τῆς Ἀρκαδίας ἀντικατέστησεν ἡ «Μεσσαρέα» καὶ τῆς Πελοποννήσου ὁ «Μορέας» ἡ Γορτυνία ἐλέγετο «Σκορτά»³. Ἐπὶ

¹ Περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ ὀνόματος τῆς ἀρχαίας Ἀρκαδίας πρβλ. ΕΥΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἀρχαία Ἀρκαδία, Ἀθήναι 1938, σ. 21.

² Ὁ ΙΕΡΩΝ. ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Περιοδεῖα ἀνά τὴν ἐπαρχίαν Γόρτυνος, περιοδ. Βύρων, Ἀθήναι 1874, σ. 81, προσδιορίζει τὰ ὄρια τῆς Γορτυνίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὡς ἀκολούθως: «Τὸ μῆκος 22 περιῖπου ὁρῶν ἀπὸ τοῦ παρὰ τῷ Ἐρυμάνθῳ ποταμῷ (Ντοάνα) χωρίου Παραλογγῶν μέχρι τοῦ χωρίου Βάγκου, τὸ δὲ πλάτος, περὶ τὰς 10 ὥρας ἀπὸ ὄρους Πατερίτσα (Θαυμασίον) μέχρι τῆς κόμης Ἀγιάννη ἐν Ἡραία» βλ. καὶ σ. 46. Ὁ ΣΤΡΑΒΩΝ (Στράβωνος Γεωγραφικῶν Κοραῆ, Παρίσιοι 1817, σ. 147, παρ. 3) ὀρίζει τὰ σύνορα τῆς Γορτυνίας: «Ὀρη δ' ἐπιφανῆ πρὸς τῇ Κυλλήνῃ, Φολόη τε καὶ Μαίναλον...», βλ. σχετ. καὶ ἐν Μ.Ε.Ε. τόμ. Η' σ. 133 τὸ ἄρθρον περὶ Γορτυνίας καὶ ERNST CURTIUS, Der Peloponnes, Gotha 1851, σελ. 159.

³ ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΤΟΥ ΜΟΡΕΩΣ, ἔκδ. Π. Καλονάρου, Ἀθήναι 1940, περὶ Σκορτῶν, στίχ.: 1760, 1918, 3151/53, 5026, 5470, 5642/62/73, 6701, 7192, 7236 καὶ δρογγος τῶν Σκορτῶν, στίχ.: 1751, 1918 κλπ. Ὑπὸ τῶν Σλαύων ἐλέγετο, πιθανῶς, Ζυγὸς καὶ Γκόριτσα, βλ. καὶ Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΥ, Ἡ Γορτυνία, Πάτραι 1898, σ. 41. Ὁ Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. Ε', ἔκδ. ε', σ. 19, ἐν ὑποσημ. ἀναφέρει ὅτι «Τοῦ ὀνόματος ἡ γένεσις καὶ ἡ σημασία δὲν εἶναι γνωστά, ἀμφίβολος δὲ ἡ ταυτότης τοῦ ὀνόματος πρὸς τὸ Γόρτυς». Ὁ Ν. Ι. ΦΛΟΥΔΑΣ, εἰς τὸ περιοδ. Γ.Η., Ἀθήναι 1947, σ. 19 καὶ ἐν ὑποσημ., ἀναφέρει διαφόρους ἀπόψεις ἐπὶ τῆς καταγωγῆς τῆς λέξεως, ἀναφέρει δὲ πιθανὴν ρίζαν τὴν φραγκικὴν λέξιν «escorta». Βλ. σχετ. καὶ

φραγκοκρατίας περιελάμβανε δύο ἐκ τῶν δώδεκα μεγάλων βαρωνιῶν, εἰς τὰς ὁποίας διηρέθη ἡ Πελοπόννησος ὑπὸ τῶν κατακτητῶν, τὴν βαρωνίαν τῆς Καρυταίνης μὲ 22 καὶ τὴν βαρωνίαν τῆς Ἰακωβας μὲ 24 ἵπποτικά φέουδα¹.

Κατὰ τὴν πρώτην Τουρκοκρατίαν (1460-1685), ἡ Γορτυνία ἐλέγετο διοικητικῶς «Βιλαέτι» τῆς Καρυταίνης, δικαστικῶς «Καζᾶς» τῆς Καρυταίνης καὶ στρατιωτικῶς «Σαντζάκι» Καρυταίνης. Κατὰ τὴν Ἑνετοκρατίαν (1685-1715) τὸ βιλαέτι τῆς Καρυταίνης περιελήφθη εἰς τὴν διοίκησιν (νομὸν ἢ θέμα) τῆς Μεσσηνίας, μὲ πρωτεύουσαν τὸ Νέον Ναυαρίνον. Κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821), ἡ ὁποία διεδέχθη τὴν Ἑνετοκρατίαν, ἡ Γορτυνία ἀπετέλεσε καὶ πάλιν τὸ βιλαέτι τῆς Καρυταίνης², συνορευθὲν μὲ τὰ βιλαέτια τῶν Καλαβρυτῶν, τῆς Τριπολιτοῦσας καὶ τοῦ Λεονταρίου. Τὸ βιλαέτι τῆς Καρυταίνης εἶχε διαιρεθῆ εἰς τέσσαρα «σέμπια», τμήματα³:

α) τῶν βουνῶν β) τοῦ Κάμπου γ) τῆς Λιοδώρας καὶ δ) τῆς Ἰακωβας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑΙ ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ

Ι. Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΛΠΟΥΣΗΣ

α) Προσδιορισμὸς τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ. Ὁ ναὸς εὑρίσκεται πλησίον τῆς ὁδοῦ Τροπαίων-Πύργου καὶ μετὰ τὴν παρὰ τὸ χωρίον Σταυροδρόμι (Ἰαλβάνιτσα) διακλάδωσίν της πρὸς Πύργον. Ἡ ἀκριβής του θέσις εἶναι πλησίον τῆς Γεφύρας τοῦ Λάδωνος (θέσις Τουμπίτσι) καὶ δεξιὰ τοῦ πο-

Π. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΝ εἰς Σπαρτιατικὰ Χρονικά, τευχ. 1 (74), Ἰούλιος 1945, σ. 47, ἔνθα ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ λέξις Σκορτὰ εἶναι παραφθορὰ τῆς λέξεως Σκιρῆτις κλπ.

Ἄτυχῶς περὶ τῆς ὅλης τοπαρχίας ταύτης τῶν Σκορτῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περιόδον δὲν γνωρίζομεν πολλὰς ἱστορικὰς λεπτομερείας. Πάντως καὶ τὸ τμήμα τοῦτο διώκειτο ὑπὸ ὑπαλλήλου τῆς Αυτοκρατορίας, ἴσως σπαθαρίου, ἐξαρτωμένου ἐκ τοῦ ἐν Κορίνθῳ στρατηγοῦ τοῦ Θέματος. Ἡ βυζαντινὴ κυριαρχία ἐπὶ ὅλων τῶν ἀπωτάτων ὄρεινῶν τμημάτων τῆς Πελοποννήσου οὐδέποτε ὑπῆρξε πλήρης καὶ ἀληθής. Ταύτην διώκουν, κατὰ τὸ δοκοῦν, οἱ δύο Τουρμάρχαι (Νομάρχαι), οἱ ὁποιοὶ ἦσαν σχεδὸν αὐτοκέφαλοι. Αἱ Τοῦρμαι ὑποδιηροῦντο εἰς πέντε Βάνδας ἢ τοποτηρησίας, λεγομένας καὶ δρόγγους, ἐξ ὧν δρουγκάριοι. Περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς λέξεως Δρόγγος πρβλ. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, Οἱ Σλαῦοι ἐν Ἑλλάδι καὶ αἱ σλαυκαὶ τοπωνυμιαὶ ἐν Ν. Ἑστ. τ. 35 (1944) σ. 490 σημ. 1 καὶ Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΝ, ἔ.ἀ. σ. 46.

¹ Βλ. σχετικῶς Ν. Ι. ΦΛΟΥΔΑ, Διοικητικὰ Ἐπαρχίας Γορτυνίας, ἐν περιοδ. Γ.Η. τ. 2, 1947, σ. 19 καὶ ἐξ.

² Πρβλ. ΓΙΑΝΝΗ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ, Κλέφτες τοῦ Μοριά, Ἀθήνα 1935, σ. 23 ἐξ.

³ Ν. Ι. ΦΛΟΥΔΑΣ, ἔ.ἀ. σ. 20.

ταμοῦ, ἐπὶ γηλόφου, ἐν τῷ μέσῳ ἀγρῶν. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὑπάρχει ὁδός, νεωστὶ χαραχθεῖσα ἐπ' εὐκαιρία τῶν ἐργασιῶν τῆς κατασκευῆς τοῦ ὑδροηλεκτρικοῦ ἔργου τοῦ Λάδωνος, πλησίον τῆς τοποθεσίας, ἣ ὁποία σήμερον καλεῖται «Βάναινα». Ἡ ὄνομασία Βάναινα ἀντικατέστησε κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας πόλεως Θελπούσης, ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῆς ὁποίας εὐρίσκονται τὰ ἔρειπια τοῦ ναοῦ¹.

Ἡ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ², ὅτε ἐπεσκέφθη τὴν πόλιν, τὴν εὔρεν ἔρημον ἀναφέρει δὲ ὅτι: *Μετὰ δὲ τῆς Ἐλευσινίας τὸ ἱερὸν (καὶ) Θέλπουσαν³ τὴν πόλιν δὲ Λάδων παρέξῃσιν ἐν ἀριστερᾷ, κειμένην μὲν ἐπὶ λόφου μεγάλου, τὰ πλείω δὲ ἐφ' ἡμῶν ἔρημον.*

Ἡ Ἰερώνυμος Βογιατζῆς, ἱερεὺς καὶ καθηγητὴς ἐκ Δημητσάνης, προσδιώρισε τὸ πρῶτον τὰ ἔγνη τοῦ ναοῦ, τὰ ὁποία ἐσώζοντο εἰς καλλιτέραν κατάστασιν τὸ 1874, ἐκ πλάνης ὅμως τὴν θέσιν τῆς πόλεως Θελπούσης τοποθετεῖ εἰς θέσιν Σταυρί, ἐπὶ τῆς ἐτέρας ὄχθης τοῦ Λάδωνος καὶ εἰς ἀπόστασιν τριῶρον ἐκ τῆς πραγματικῆς θέσεως⁴. Ἀναφέρει δὲ τὰ ἑξῆς: «Ἐνταῦθα ὑπῆρχον καὶ δύο ναοί, ὁ τῆς Ἐριννύος Δήμητρος καὶ ὁ τοῦ Ὀγκαιάτου Ἀπόλλωνος, ἐξ ὧν ὁ εἷς μετεπολήθη εἰς ἐκκλησίαν τοῦ Τιμίου Προδρόμου καὶ τιμᾷ μέχρι σήμερον ἐν καλῇ καταστάσει πολλὰ ἄξιος σπουδῆς καὶ μελέτης, ὅπου γενομένης ἀνασκαφῆς, θέλουσιν ἔλθει εἰς φῶς πολλὰ τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς κειμήλια».

Καὶ ναὶ μὲν πράγματι εὐρίσκεται ὁ ναὸς ἐπὶ τῶν ἔρειπιῶν προγενεστέρου εἰδωλολατρικοῦ ἱεροῦ, ὡς τὰ ἄφθονα μέλη τὰ εὐρισκόμενα κατεσπαρμένα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους μαρτυροῦσι, πλὴν ὅμως, μετ' ἐπιφυλάξεως δεχόμεθα τὰς ἀπόψεις ταύτας, τὰς ὁποίας ἐκ πλάνης τῆς τοπογραφικῆς θέσεως τῆς ἀρχαίας Θελπούσης ὁρίζει ὁ Ἰερώνυμος ὡς ἔρειπια τοῦ ναοῦ τῆς Ἐριννύος Δήμητρος ἢ τοῦ Ὀγκαιάτου Ἀπόλλωνος. Ὁρθότεραν θεωροῦμεν τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ ναὸς ἔχει ἰδρυθῆ ἐπὶ τῶν ἔρειπιῶν ἢ πλησίον τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκλη-

¹ Πρὸβλ. LUDWIG ROSS, *Reisen und Reisenrouten durch Griechenland* τ. Α', *Reisen in Peloponnes*, Berlin (G. Reimer) 1841, σ. 111 καὶ SIR WILLIAM GELL, *Itinerary of the Morea*, London (Rodwell) 1822, *Katzioula to Vanina*, σ. 120... (8) «Banina, a Kalybea of miserable huts with a palaiokastro, and very considerable ruins of walls, colonnades... Vanina is presumed to have been Thelphusa». Περὶ τῆς θέσεως Τουμπίκι, πρὸβλ. καὶ Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, Ἀζανιάς, ἐν Πύργῳ 1886, σ. 31.

² VIII, 25.

³ Πρὸβλ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, *Περὶ πόλεων*, Basile 1568, σ. 279.

⁴ Ι. ΒΟΓΙΑΤΖΗ, *Περιήγησις κατὰ τὴν ἐπαρχίαν Γόρτυνος, εἰς περιόδ. Βύρων, Ἀθῆναι 1874, σελ. 54.*

πιού ἢ τοῦ ἱεροῦ τῶν Δώδεκα Θεῶν, τὰ ὁποῖα ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ¹, ἀνεγνώρισεν ἐν μέσῳ τῶν ἑρειπίων τῆς Θελπούσης: *Ἔσσι δὲ ἐν Θελπούσῃ ναὸς Ἀσκληπιοῦ καὶ Θεῶν ἱερὸν τῶν δώδεκα· τούτου τὰ πολλὰ ἐς ἔδαφος ἔκειτο ἤδη· ὁρίζει δὲ σαφῶς ὁ περιηγητὴς τῆς ἀρχαιότητος ὅτι: Μετὰ τὴν Θέλπουσαν ἐπὶ τὸ ἱερὸν τῆς Δήμητρος ὁ Λάδων κάτεισι τὸ ἐν Ὀγκείῳ· καλοῦσι δὲ Ἐριννὸν οἱ Θελπούσιοι τὴν Θεόν, ἐπίσης δὲ ὁ μὲν Ὀγκείος Ἀπόλλωνός ἐστι κατὰ τὴν φήμην, καὶ ἐν τῇ Θελπούσῃ περὶ τὸ χωρίον ἐδυνάστευσε τὸ Ὀγκεῖον. Συνεπῶς τὰ ἑρείπια τοῦ Ὀγκείου καὶ τῆς Ἐριννύος Δήμητρος, μετὰ τὴν Θέλπουσαν, ἔδει νὰ ἐρευνηθοῦν².*

Τὴν πεποιθήσιν ἡμῶν περὶ τῆς θέσεως ταύτης τῆς Θελπούσης ἐστήριξεν ἡ ἐπισταμένη μελέτη τῆς τοπογραφικῆς θέσεως ὡς καὶ πλεῖστα ὅσα ἑρείπια ἀνὰ τοὺς ἀγρούς. Εὐκόλος δὲ καθίσταται ὁ προσδιορισμὸς καὶ τῆς ἀγορᾶς, ἡ ὁποία κατὰ τὸν ΠΑΥΣΑΝΙΑΝ (VIII, 25), κεῖται κατὰ τὸ ἄκρον: *ὥστε καὶ τὴν ἀγορὰν ἐπὶ τῷ πέρατι οὖσαν φασὶν ἐν τῷ μεσαιάτῳ ποιηθῆναι τὸ ἐξ ἀρχῆς. Πρὸς τούτοις ἐπιγραφὴ ἐπιτύμβιος, ὑπάρχουσα ἄλλοτε κατὰ τὸ ἄκρον τοῦ νέου δρόμου καὶ εἰς τὸ κτήμα Τσατᾶ τινος, κατοίκου Τροπαίων, δημοσιευθεῖσα τὸ πρῶτον ὑπὸ Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΥ³, ἀποτελεῖ τὴν μεγίστην ἀπόδειξιν τῆς θέσεως τῆς πόλεως. Ἔχει δὲ ἡ ἐπιγραφὴ ὡς ἑξῆς:*

*Ἀξιά σου, Θέλφουσα, καὶ Ἑλλάδος ἄνυσαν ἔργα
μαρνάμενοι πάτρας οἶδε περὶ σφετέρας·
ἧ γὰρ ἔσω νυκτὸς πυμάτας ὑπὲρ ἔρκεα πύργων
βάντια καὶ ἀκροτάτων ἤλασαν ἐκτὸς Ἄρη
δυσμενέων, πολλοὺς δὲ δι' αἵματος ἐκτανύσαντες
[καί] θανον εὐνομίαν ῥυσάμενοι πατέρων.⁴*

Πλησίον τῆς ἀγορᾶς εὐρίσκονται καὶ τὰ ἑρείπια ρωμαϊκοῦ κτίσματος, εἰς ἀρίστην κατάστασιν, ὡς καὶ πλῆθος σπονδύλων καὶ κιονοκράνων. Ἄγαλμα

¹ VIII, 25. Ὁ ERNST MAYER, Peloponnesische Wanderungen, σ. 87, ἐκφράζει τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου δὲν ἀνηγέρθη ἐπὶ τῶν ἑρειπίων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

² Πρὸβλ. Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, Ἀζανιάς, σ. 31, περὶ τῆς θέσεως τοῦ Ὀγκείου: «Ἀντικρὺ δὲ τῆς θέσεως ταύτης, ἐνθα ἐλατρεύετο ὁ Ἀσκληπιός, ἐμβάλλει εἰς τὴν ἀριστερὰν ὄχθην ἐν μικρὸν ρυάκιον, παρ' ᾧ ποτε ἡ πόλις Ὀγκαι φαίνεται ὅτι ἔκειτο, ἐξ ἧς τὸ ἄλσος Ὀγκεῖον, ὅπερ περιέκλειε διπλοῦν ἱερὸν, τὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Ὀγκαιάτου, ὅστις ὡς πατὴρ τοῦ βασιλέως Ὀγκου ἐλατρεύετο, καὶ προσεχέστερον τῆς Θελπούσης τὸ ἱερὸν τῆς Δήμητρος» καὶ C. BURSIAN, Geographie von Griechenland, τ. Β', 1868, σ. 259.

³ Ἀρχαδ. Ἐπετ., τ. Α', Ἀθῆναι 1903, σ. 183.

⁴ IG V, 2 412 διαστάσεις βάσεως: μῆκος 0,785, ὕψος 0,475 Πρὸβλ. καὶ ΣΤΑΥΡΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ἐν Γ.Η., τ. Δ', Ἀθῆναι 1949, σ. 45 Τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην, κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμῶν ἐπίσκεψιν κατὰ τὸ θέρος 1954, ἐπληροφορήθημεν ὅτι ἐτεμάχισαν καὶ ἐνετοίχισαν οἱ ἰδιοκτῆται τοῦ κτήματος.

τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἡμικατεστραμμένον καὶ ἠκρωτηριασμένον εὐρίσκετο πρὸ δύο ἔτων εἰς θέσιν Μπερτσᾶ καὶ παρὰ τὴν δημοσίαν ὁδὸν Τριπόλεως - Πύργου. Πλήθος ἐπιγραφῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπιτυμβίων, εὐρίσκονται ἐντοιχισμέναι εἰς τοὺς οἰκίσκους τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς ὡς ὑπέρθυρα, πολλὰς δὲ τούτων ἀνεγνώσαμεν.

Ἡ περιοχὴ αὕτη τῆς Θελπούσης καλεῖται νῦν ὑπὸ τῶν κατοίκων Βά-
ναινα. Τὸ ὄνομα τοῦτο φαίνεται ὅτι ἀπεδόθη εἰς αὐτὴν κατὰ τοὺς μέσους
χρόνους. Ὁ Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ¹, ἀναφέρει *Θέμα Βουναίνης*, κατὰ τὸν τόπον τοῦ
Ἀλμυροῦ εἰς Θεσσαλίαν, εἰς μεταγενεστέραν δὲ αὐτοῦ μελέτην², ἀναφέρει ὅτι
καὶ τὸ θέμα Ρακλόβου ἐνταῦθα (δηλ. παρὰ τὴν Θεσσαλίαν) δύναται ν' ἀνα-
φερθῆ. Πλὴν ὅμως ἡ ἡμετέρα Βάναινα δύναται, οὐχὶ ἄνευ λόγου, νὰ ἀπο-
δοθῆ εἰς παραφθορὰν τοῦ βυζαντινοῦ Βούναινα, τὸ δὲ θέμα τοῦ Ρακλόβου
δύναται νὰ ταυτισθῆ μὲ τὴν περιοχὴν τοῦ κατὰ τὴν Γορτυνίαν (δρόγγος
τῶν Σκορτῶν) ὑπάρχοντος φρουρίου τοῦ Ἀρακλόβου (Ὁρεοκλόβου ἢ Ἐρεο-
κλόβου)³. Τὴν ὑπαρξιν δὲ τοιοῦτου θέματος κατὰ τὴν Γορτυνίαν, πλὴν τῶν
ἀνωτέρω, μαρτυρεῖ καὶ λίθινος κιονίσκος ἐνεπίγραφος, εὐρισκόμενος εἰς
τὴν ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν τῆς Δημητσάνης, τὸν ὁποῖον διὰ πρώτην φορὰν
ἐδημοσίευσεν ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Α. ΒΕΗΣ⁴. Παραθέτομεν τὴν ἐπιγραφὴν:

.... μετο]χιον
.... θεματοι Αρακλοβου
.... μιλονας και αγριδια
.... μετοχιον μονης Βρασον⁵

Περὶ τῆς ἐτιμολογίας τοῦ ὀνόματος Βούναινα βλέπε καὶ κριτικὴν Ν. ΒΕΗ εἰς
τὸ περιοδικὸν Βυζαντινὰ Χρονικά⁶.

β) Περιγραφή τῶν ἐρειπίων τοῦ ναοῦ. Ἡ κάτοψις τοῦ ὑπὸ ἐξέ-
τασιν ναοῦ καλύπτεται ὑπὸ τοῦ φυλλώματος τεραστίας δρυός, ἔχει δὲ σχῆμα
ὀρθογώνιον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4,45 × 6,95, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κατὰ τὴν
μακρὰν Α. πλευρὰν εὐρίσκεται προσκεκολλημένη ἡ κόγχη τῆς ἀψίδος, χορ-

¹ Ἀνέκδοτον Χρυσόβουλον τοῦ Αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου (1289) ἐν Δ.Ι.Ε.Ε.Ε. τ. Α', 1883, σ. 119.

² Byzantinische Desiderata ἐν Β. Ζ., τ. Α' (1892) σ. 199.

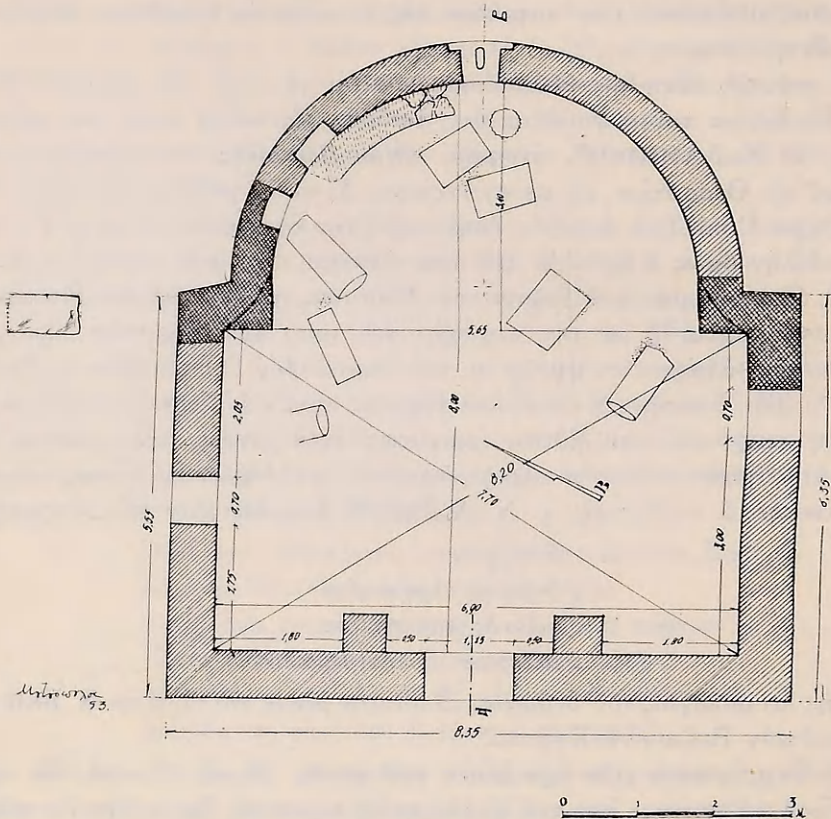
³ ΧΡΟΝ. ΤΟΥ ΜΟΡΕΩΣ, ἔκδ. Π. Καλονάρου, Ἀθῆναι 1940, βλ. στίχ. 1759, 5633/42, 8191, 8204/10.

⁴ Βυζαντιναὶ ἐπιγραφαὶ Γορτυνίας ἐν ΙΑ' τόμῳ τῶν Βυζαντινῶν Χρονικῶν (Viz. Vrem.), Πετροῦπολις 1904, σ. 63.

⁵ Ἡ ἀναφερομένη Μονὴ Βρασῶν ἢ Βαρῶν εἶναι ἡ μονὴ τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Βάλτας κατὰ τὴν ἐπαρχίαν Μαντινείας πλησίον τοῦ χωρίου Λουκᾶ· πβλ. Ν. ΒΕΗ, ἔ.ἀ. σ. 67.

⁶ Τ. ΙΕ', 1939, σ. 305 εἰς τὸ βιβλίον τοῦ ΔΗΜ. Ι. ΓΕΩΡΓΑΚΑ, Συμβολὴ εἰς τὴν το-
πωνυμικὴν ἔρευναν.

δῆς ἐσωτερικῆς 5,65 καὶ βέλους 3,40. Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ ἔχει καλυφθῆ ὑπὸ ὄγκου χωμάτων, τμημάτων σπονδύλων καὶ ὀρθογωνίων ἀσβεστολίθων

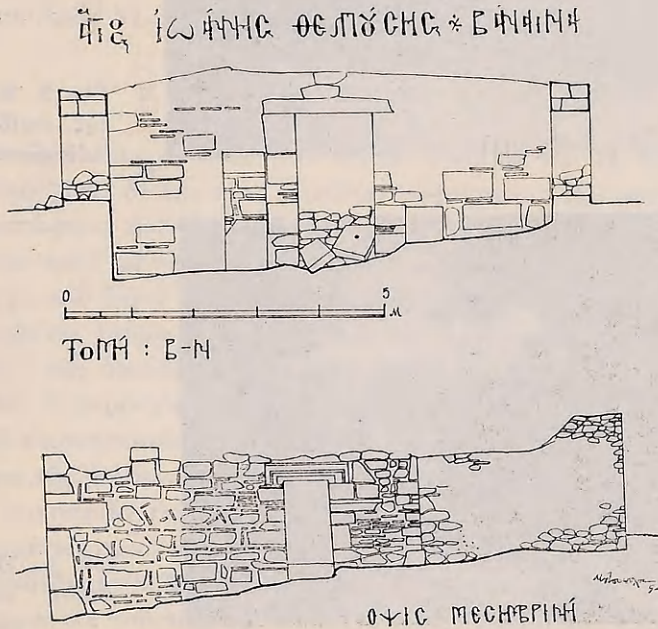
ΚΡΗΤΙΚΗ Ἡ Τῆς Ἱωάννου Θεοφάνους ἐκ Βήρυθου

Εἰκ. 1.

ἐκ τοῦ στυλοβάτου πιθανῶς ἀρχαίου κτίσματος, ἐπὶ τῶν θεμελίων τοῦ οὐοίου εὔρισκεται ἐκτισμένος ὁ ναός¹. Ἡ τοιχοποιία τῆς ἀψίδος ἀποτελεῖται ἐξ ἀρ-

¹ Ὁ LUDWIG ROSS, *Reisen im Peloponnes*, τ. Α', Berlin 1841, σ. 112, ἀναφέρει ὅτι: «Die Kirche des H. Joannes, unter Bäumen, enthält verschiedene Säulentümmer». Ὁ δὲ Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, Ἄζανιάς, σ. 30, ἀναφέρει ὅτι: «Ἐν τῇ πηγῇ δ' ὑπάρχει ἐν δάσει τινὶ ἐκ δρυῶν καὶ τερεβίνθων νατσοκός τις τοῦ ἁγίου Ἰωάννου μετὰ παλαιῶν θεμελίων λίθων καὶ λειψάνων κίωνων. Ὁ ἅγιος εἶναι πιθανῶς καὶ ἐνταῦθα ὁ διάδοχος τοῦ Ἀσκληπιοῦ».

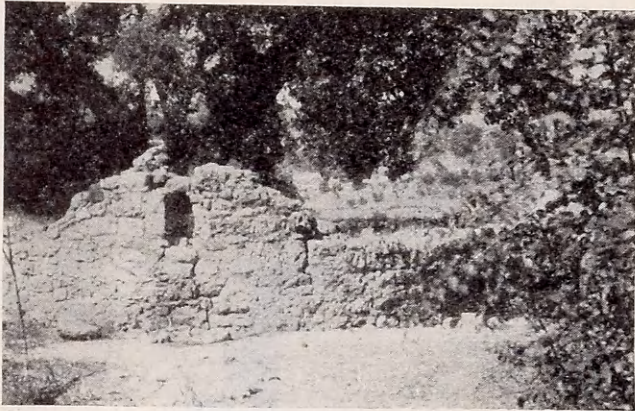
γῶν λίθων καὶ κροκαλῶν ἐκ τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ, εἶναι δὲ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα προγενεστέρα τῆς ὑπολοίπου τοιχοποιίας τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία ἀναγνωρίζεται ὡς ἔργον βυζαντινῶν χρόνων. Ἡ τοιχοποιία αὕτη τοῦ ναοῦ, ἔχουσα πλάτος 0,65, ἀποτελεῖται ἐξ ἀσβεστολίθων περιβαλλομένων διὰ μιᾶς σειρᾶς πλίνθων μετὰ σχετικῆς ἐπιμελείας διατεταγμένων, ἰδίως κατὰ τὴν Ν.Α.

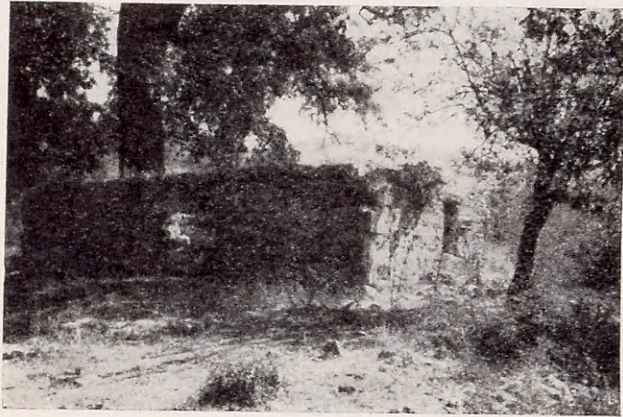
Εἰκ. 2. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης Θελοῦσης. Τομή καὶ μεσημβρινὴ ὄψις.

ὄψιν τοῦ ναοῦ. Ἡ ὅλη τοιχοποιία σώζεται εἰς ὕψος 1,70 περίπου, εἰς δὲ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ καὶ κατὰ τὸν ἄξονα αὐτοῦ φθάνει εἰς μέγιστον ὕψος 2,20 (βλ. σχετικὰς εἰκόνας 1, 2, 3, 4, 5, κατόψεως καὶ ὄψεων τοῦ ναοῦ).

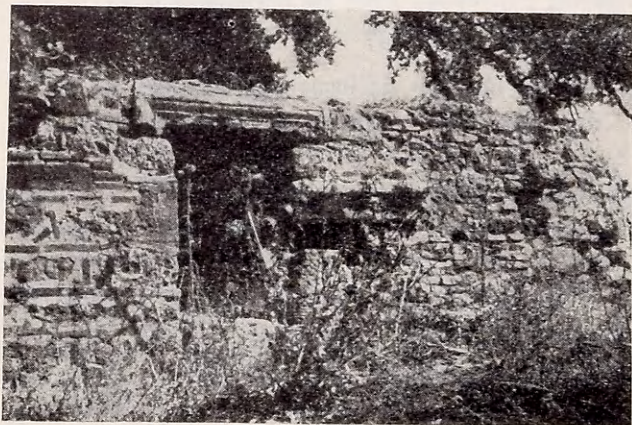
Ἡ θύρα εἰσόδου τοῦ σημερινοῦ κτίσματος εὐρίσκεται κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ καὶ ἔχει πλάτος 1,15· παρὰ ταύτην καὶ ἐσωτερικῶς εὐρίσκονται δύο παραστάδες εἰς ἀπόστασιν ἐκατέρωθεν 0,50 καὶ διαστάσεων 0,50 × 0,60. Δύο ἔτερα ἀνοίγματα, πλάτους 0,70, εὐρίσκονται κατὰ τὰς στενὰς πλευρὰς καὶ ἀσυμμέτρως. Τεμάχια ἐκ λίθων ὀρθογωνίων καὶ ἄλλων γλυπτῶν τμημάτων εὐρίσκονται ἐντοιχισμένα εἰς διάφορα σημεῖα τῆς τοιχοποιίας, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ γλυπτὸν ὑπέρθυρον ἐξ ἀσβεστολίθου, διὰ λεσβίου κυματίου κεκοσμημένον, εἰς τὸ Ν.Α. παράθυρον. Ἄλλοτερον τεμάχιον, πιθανῶς θωρακίου, φέ-

Είχ. 3. Ἐξωτερική ὄψις
τῆς ἀψίδος τοῦ Ἁγίου
Ἰωάννου Βαναΐνης.

Είχ. 4. ΒΔ. ὄψις τοῦ
Ἁγίου Ἰωάννου Βα-
ναΐνης.

Είχ. 5. Λεπτομέρεια τῆς
Ν. ὄψεως τοῦ Ἁγίου
Ἰωάννου Βαναΐνης.

ρον παράστασιν καρδιοσχημάτων φύλλων—τὸ ὁποῖον ὁμως δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἀνεύρωμεν—ἀναφέρει ὁ WILLIAM MARTIN LEAKE¹, παραθέτων καὶ σχετικὸν σκαρίφημα.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ὑπερμεγέθους ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ καὶ κατὰ τὴν Β. πλευρὰν παρετήρησα τμῆμα τοιχείου ἐξ ἀογολιθοδομῆς, πλάτους 0,60, ἡμικαλυπτόμενον ὑπὸ τῶν χωμάτων, ἀποτελοῦν πιθανῶς τμῆμα συνθρόνου. Ὁ ναὸς, ἐγκαταλελειμμένος σήμερον, ἐτιμᾶτο εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρομοῦ (εἰκ. 1).

2. Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΣ ΒΑΝΑΙΝΑΣ

Ὁ ναὸς εὐρίσκεται πρὸς Β. τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου καὶ εἰς ἀπόστασιν χιλιομέτρου, στηρίζεται δὲ ἐπὶ τῶν θεμελίων παλαιοτάτου χριστιανικοῦ κτίσματος (σχῆμα κατόψεως εἰκ. 6).

Πρόκειται περὶ μονοκλίτου βασιλικῆς, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4,25 × 5,70. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἡμικυκλική, χορδῆς 2,30 καὶ βέλος 1,00. Ὁ ναὸς καταλαμβάνει τμῆμα τῆς ἀψίδος καὶ τοῦ εἰκονοστασίου τῆς προὔπαρξάσης βασιλικῆς², τῆς ὁποίας ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἐσωτερικῶς ἔχει χορδὴν 5,20 καὶ βέλος 3,40. Διακρίνεται δὲ εὐκρινῶς τὸ τμῆμα τὸ μεταξὺ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ εἰκονοστασίου, κεκαλυμμένον δι' ὀρθογωνίων ὀπτοπλίνθων³.

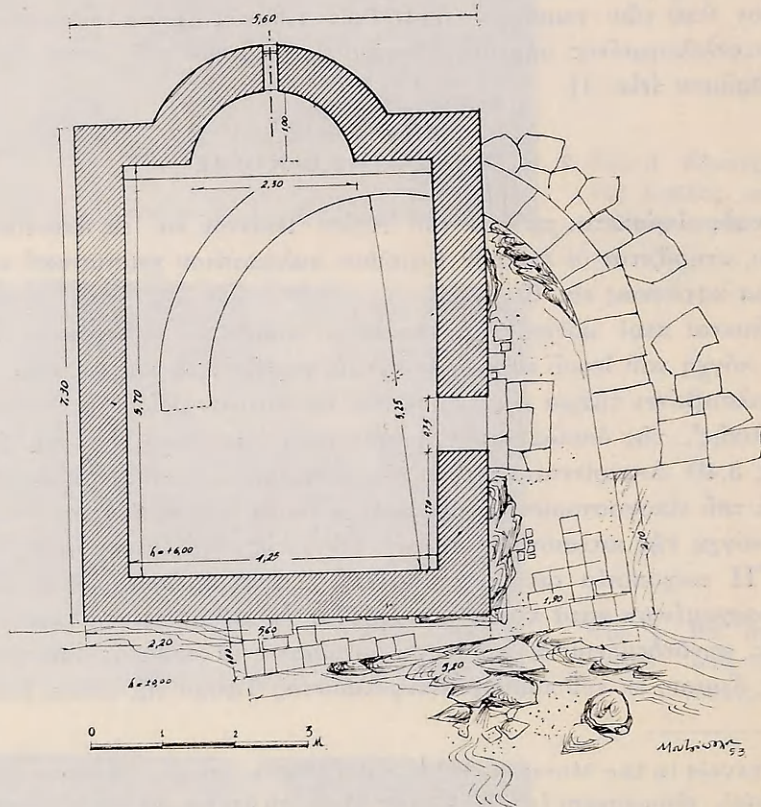
Ἡ κόγχη τῆς παλαιότερας ταύτης βασιλικῆς εἶναι ἐσφηνωμένη ἐπὶ τοῦ βράχου. Ἡ τοιχοποιία ταύτης ἀποτελεῖται ἐξ ὑπερμεγέθων ὀρθογωνίων λίθων, προερχομένων κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐκ παλαιότερου εἰδωλολατρικοῦ κτίσματος, συνδεδεμένου δι' ἑξαιρέτου κονιάματος ἐκ καθαρᾶς ἀσβέστου μετ' ἐλαχίστης ἄμμου, ἐκ τοῦ παραρρέοντος Λάδωνος. Τμῆμα τῆς σολέας διατηρεῖ-

¹ Travels in the Morea, τ. Β', London 1830, σ. 98—99, περιγράφει τὰ ερεῖπια τοῦ ναοῦ, εὐρισκόμενα ἐν μέσφ ἄλλους δρυῶν, τὸ ὁποῖον νῦν δὲν ὑφίσταται. Καὶ σήμερον ὁμως ὑπὸ τῶν πέριξ κατοίκων ἀναφέρονται πολλοὶ θρύλοι διὰ τὴν στοιχειωμένη βαλανιδιὰ τοῦ Ἁγίου Γιάννη.

² ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ. Α., Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἐν τῇ Α.Ε. 1929, σ. 193: «συχρότατα δὲ ἐπὶ ἐρειπίων παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν κτίζονται μεταγενεστέρως μονόκλιτοι βασιλικαί», παραθέτει δὲ καὶ παραδείγματα σ. 193, εἰκ. 25, σ. 184 εἰκ. 15, σ. 192 εἰκ. 24, σ. 196 εἰκ. 29. Τὴν θέσιν τοῦ ναῖσκου ἀναφέρει ὁ MEYER, Peloponnesische Wanderungen, σ. 87.

³ ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ. Α., Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, ἐν Α. Ε. 1929, σ. 114 εἰκ. 157 καὶ 164, Βασιλικὴ Β. Θηβῶν. Εἰς τὴν εἰκόνα διακρίνονται σαφῶς στρώσεις διὰ πλίνθων, ὅπως εἰς τὴν ἑξεταζομένην βασιλικήν. Πρβλ. καὶ περὶ τῆς τοποθετήσεως τοῦ φράγματος τοῦ Πρεσβυτερίου εἰς βασιλικὰς Ἑλληνιστικοῦ τύπου ἐν Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογ. λεκάνης, τ. Β', Ἀθῆναι 1954, σ. 510 εἰκ. 471.

ται εἰς ἀπόστασιν 3,00 μ. ἀπὸ τῆς χορδῆς τῆς κόγχης, τὸ ὑπόλοιπον ἔχει κατακρημνισθῆ ἔκ καθιζήσεως τοῦ ἐδάφους, ὡς μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἀνάβλυσις ὕδατος εἰς τὴν νεωτέραν καὶ χαμηλοτέραν στάθμην. Εἶναι δυνατὸν ἡ καθιζήσις

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΑΡΑΤΕΤΕΡΟΝ

Εἰκ. 6.

καὶ ἐξαφάνισις τοῦ κτίσματος νὰ προῆλθον ἔκ σεισμοῦ, ἰδίως λόγῳ τῆς θεμελιώσεως τοῦ ναοῦ ἐπὶ δύο τελείως διαφόρου συστάσεως πετρωμάτων, τοῦ στερεοῦ βράχου καὶ τῆς πλαστικῆς ἀργίλου. Ὁ νεώτερος ναῖκος τῆς Παναγίας εἶναι κτίσμα τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, πιθανῶς δὲ ἀνάγεται καὶ εἰς πολὺ νεωτέρους χρόνους.

Προσδιορισμός τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῶν ἐξετασθεισῶν βασιλικῶν.

Αἱ κατόψεις τῆς Παναγίας Θελοπούσης καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου παρουσιάζουν μεγάλην ὁμοιότητα. Ἡ χορδὴ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς Παναγίας εἶναι 5,20 καὶ τὸ βέλος 3,40, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου 5,65 καὶ τὸ βέλος 3,40. Ἐκ τούτου διαφαίνεται ὅτι εἰς μὲν τὸν Ἁγιον Ἰωάννην τὸ κέντρον διαγραφῆς τῆς ἀψίδος εὐρίσκεται 0,70 ἀπὸ τῆς χορδῆς, εἰς δὲ τὴν Παναγίαν 0,80 (ὑπερυψωμένον τόξον). Ὁ καθηγ. κ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ λέγει περὶ τῆς βασιλικῆς Α τῶν Θεβῶν: «ἡ ἐξέχουσα ἀψὶς ἔχει διάμετρον σχεδὸν ἴσην πρὸς τὸ πλάτος τοῦ μέσου κλίτους. Ἡ ἀψὶς αὕτη καὶ ἐξωτερικῶς εἶναι ἡμικυκλική, ὅπως σχεδὸν κατὰ κανόνα παρατηρεῖται εἰς τὰς Ἑλληνικὰς χώρας, ἔχει ἀκτῖνα ὑπερβαίνουσαν τὸ ἡμικύκλιον κατὰ 0,90, ὅσον δηλ. εἶναι τὸ πάχος τοῦ τοίχου»¹.

Θὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἀποδείξωμεν εἰς τὰ ἐπόμενα ὅτι τὰ σωζόμενα εἰρηπία τῶν ἐκκλησιῶν τούτων εἶναι τμήματα τῆς ἀψίδος καὶ τῆς σολέας παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Κατ' ἀρχάς, θέλομεν συγκρίνει ταύτας, ὅσον ἀφορᾷ τὴν μορφήν τῆς κατόψεως, μετ' ἤδη μελετηθείσας βασιλικὰς καὶ ἐξαγάγει τὰ ἐκ τῆς συγκρίσεως ταύτης συμπεράσματα.

Ἡ βασιλικὴ ἡ εὐρεθεῖσα εἰς θέσιν «Τούμπα» τῆς Θεσσαλονίκης² παρουσιάζει τμήμα ἱεροῦ ὅμοιον πρὸς τὰ ἐξεταζόμενα ἐν Γορτυνίᾳ καὶ τῶν ἰδίων μετ' αὐτὰ ἀναλογιῶν. Τὰ αὐτὰ ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ὑπάτης³, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν μόνον τὸ τμήμα τοῦ ἱεροῦ. Ἡ βασιλικὴ ἐπίσης τοῦ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου⁴ παρουσιάζει, κατὰ τὸ τμήμα τοῦ ἱεροῦ καὶ κατὰ τὴν αὐτὴν διάταξιν, τμήμα συνθρόνου ὅμοιον μετ' τὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου· τὸ τμήμα δὲ τῆς σολέας ἔχει τὰς αὐτὰς περίπου ἀναλογίας μετ' τὰς ἡμετέρας βασιλικὰς. Ὁμοίως ἡ βασιλικὴ Α τῶν Θεβῶν⁵, ἡ ὁποία παρουσιάζει καὶ νεωτέρους διαχωριστικούς τοίχους μετὰ τῶν παστοφορίων, λαμβάνει μορφήν πολὺ πλησιάζουσαν μετ' τὰς ἐν Γορτυνίᾳ. Τῆς βασιλικῆς τῆς Γλυφάδος τὸ τμήμα τῆς σολέας ἔχει ἐπίσης τὰς αὐτὰς ἀναλογίας⁶. Εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ ἐξεταζόμενας βασιλικὰς εἰς τὸ βιβλίον του

¹ ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ. Α., Αἱ Χριστιανικαὶ Θεῖαι τῆς Θεσσαλίας, ἐν Α. Ε. 1929, σ. 24.

² ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ. Α., Αἱ παλαιοχρ. βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἐν Α.Ε. ἔ.ἀ., σ. 177, εἰκ. 9.

³ ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ. Α., αὐτόθι, σ. 187 εἰκ. 19.

⁴ ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ. Α., αὐτόθι, σ. 185 εἰκ. 16.

⁵ ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ. Α., Αἱ Χριστιανικαὶ Θεῖαι τῆς Θεσσαλίας, Ἀθήναι 1931, σ. 21 εἰκ. 17.

⁶ ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ. Α., Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, σ. 186 εἰκ. 18. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Ε.Μ.Μ.Ε. τ. Γ', 1933, σ. 153 εἰκ. 201.

«Ἡ Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική»¹ καὶ εἰς τὰ παρατιθέμενα σχήματα κατόψεων τῆς εἰκ. 166, εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 3 παρατηροῦνται ὁμοιότητες ὡς πρὸς τὰς ἐξεταζόμενας. Τὰ αὐτὰ ἰσχύουν καὶ διὰ τὸ τμήμα τῆς κατόψεως τῆς βασιλικῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἰς Καλαμπάκαν². Εἰς τὰς ἀνωτέρω ἐξετασθείσας κατόψεις παρατηρεῖται ἡ μικρὰ διαφορὰ διαμέτρου τῆς ἀψίδος μετὰ τοῦ μεσαίου κλίτους, ἡ σχηματίζουσα τὴν χαρακτηριστικὴν ἐν κατόψει ἔγκοπήν. Ὅσον ἀφορᾷ τὰς διαστάσεις, θέλομεν ἐξετάσει κατωτέρω τὰ ἀντίστοιχα τμήματα ἐνίων ἐκ τῶν γνωστῶν ἤδη βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐκ τῆς συγκρίσεως ταύτης θέλομεν ἐξαγάγει συμπεράσματα περὶ τῆς μορφῆς τῆς κατόψεως. Εἰς τὸν παρατιθέμενον πίνακα ἀναφέρονται βασιλικαὶ παρουσιάζουσαι ὁμοιότητα πρὸς τὰς ἐξεταζόμενας καὶ κατὰ προτίμησιν ἐκεῖναι, τῶν ὁποίων αἱ διαστάσεις σημειοῦνται εἰς τὰ σχέδια.

α/α	Ὄνομασία καὶ θέσις βασιλικῆς	Διαστάσεις ἔσωτ. κλίτους	Χορδὴ ἀψίδος
1	Ἅγιος Ἰωάννης Θελοῦσης	6.95	5.65
2	Βασιλικὴ Καλυβίων Κουβαρᾶ ³	6.60	—
3	Παναγία Θελοῦσης	6.80	5.20
4	Βασιλικὴ Β Θηβῶν ⁴	7.90	5.40
5	» Α » ⁵	9.10	—
6	» Γλυφάδος ⁶	≈6.70	—
7	» Ἐλευσίνος ⁷	5.70	—

Αἱ ἀνωτέρω διαστάσεις μᾶς παρουσιάζουν τὴν σχέσιν, ἡ ὁποία ὑπάρχει ὅσον ἀφορᾷ τὴν κλίμακα, κατὰ τὰ τμήματα τοῦ μέσου κλίτους, μεταξὺ τῶν βασιλικῶν τούτων.

Ἡ γενικὴ ἀναλογία ἐν κατόψει τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ποικίλλει. Δηλαδή ἡ ἀναλογία τῶν δύο βασικῶν στοιχείων, ἦτοι τοῦ ἐλευθέρου

¹ Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, Ἡ Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, τ. Α', Ἀθῆναι 1952, σ. 207 εἰκ. 166.

² ΣΩΤΗΡΙΟΥ Α. Γ., Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνος, ἐν Ε.Ε.Β.Σ., τ. ΣΤ', 1929, σ. 295.

³ Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, Ναοὶ τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ ἐν Ἀθηνᾶς τ. ΛΕ' σ. 171 εἰκ. 5. Ὁ αὐτὸς ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τ. Θ' σ. 143 εἰκ. 5.

⁴ ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ. Α., Αἱ Χριστ. Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, ἐν Α.Ε. 1929, σ. 114 καὶ 164.

⁵ » » » Αὐτόθι σ. 21 εἰκ. 17.

⁶ » » » Αἱ Χριστ. Θῆβαι, Ἀθῆναι 1931, σ. 186 εἰκ. 18.

⁷ » » » Αὐτόθι σ. 184 εἰκ. 15.

πλάτους πρὸς τὸ ἐλεύθερον μῆκός του. Κατὰ ταῦτα τὸ ὀρθογώνιον τοῦ κυρίως ναοῦ τῶν τρικλίτων βασιλικῶν δὲν κατεσκευάζετο πάντοτε ἐπίμηκες ἢ το ὀρθιον, ἀλλ' ἠδύνατο νὰ εἶναι καὶ πλαγιαστόν¹.

Ἐὰν προσέτι λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι αἱ περισσότεραι βασιλικαὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα εἶναι τρίκλιτοι καὶ ὅτι τὸ μέσον κλίτος κατὰ τὸ πλεῖστον εἶναι διπλάσιον τῶν πλαγίων καὶ μάλιστα κατὰ τι εὐρύτερον καὶ ὅτι οἱ κίονες εἶναι συνήθως πέντε ἕως ἑννέα, δυνάμεθα τρόπον τινα νὰ ἀναπαραστήσωμεν τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου.

Πιθανὴ χρονολογία.

Τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα μᾶς εἶναι χρήσιμα εἰς τὴν προσπάθειαν τῆς χρονολογήσεως τῶν βασιλικῶν τούτων εἶναι δύο, μορφολογικὰ καὶ ἱστορικὰ.

Τὸ σύνθρονον (συμφέλλιον), τὸ ὁποῖον καὶ εἰς τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν βασιλικὴν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἀποτελεῖται πιθανώτατα ἐκ μιᾶς βαθμίδος, ἀπαντᾶται, ὡς ἤδη ἐξητάσαμεν, καὶ εἰς ἑτέρας βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος, χρονολογούμενας κατὰ τὸν Ε' καὶ ΣΤ' αἰῶνα². Ὁμοίως ἡ θέσις τούτων ἐπὶ ἡ πλησίον ἀρχαίων ἱερῶν καὶ ἡ διὰ τῶν ὑλικῶν αὐτῶν κατασκευὴ των εἶναι ἐπίσης δεῖγμα τῆς παλαιότητός των. Ἐτερον στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς τοῦ Ε' καὶ ΣΤ' αἰῶνος, εἶναι ἡ ἀπόληξις τῶν κιονοστοιχιῶν μέχρι τοῦ Α. τοίχου³. Εἰς τὰς ἡμετέρας βασιλικὰς δυνάμεθα νὰ ἀποδεχθῶμεν τοῦτο, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς μὲν τὴν Παναγίαν δὲν σώζεται κατὰ τὰ θεμέλια τοιχίον διαχωρίζον τὸ ἱερὸν βῆμα ἀπὸ τῶν παστοφοριῶν, εἰς δὲ τὸν Ἁγιον Ἰωάννην διακρίνεται ἡ τοιχοποιία τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ὡς οὕσα παλαιότερα καὶ περατουμένη εἰς τὸν Α. τοῖχον.

Ὁ Ε' καὶ ΣΤ' αἰὼν εἶναι ἐποχὴ ἀνθήσεως τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς Πελοπόννησον. Ἄλλ' εἰς τοὺς δύο ἀμέσως ἐπομένους αἰῶνας σημειοῦνται αἱ ἀπὸ βορρᾶ ἐπιδρομαὶ βαρβάρων σλαύων⁴, αἱ ὁποῖαι ἔπληξαν κυρίως τὴν Πελο-

¹ ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α. Κ., Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τ. Α', σ. 202-203 καὶ σ. 205, ἐνθα σχετικὸς πίναξ.

² ΟΡΛΑΝΔΟΣ, αὐτόθι, σ. 207, εἰκ. 166, ὅπου αἱ ὑπ' ἀριθ. 4, 5, 6, 14 βασιλικαὶ ἔχουν σύνθρονον ἀποτελούμενον ἐκ μιᾶς βαθμίδος. Πρβλ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ. Α., Αἱ Χριστ. Θῆβαι, ἐν Α.Ε. 1929, σ. 24.

³ ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ. Α., αὐτόθι σ. 51.

⁴ Περὶ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν τοῦ Γ' καὶ Δ' αἰῶνος βλ.: HERTZBERG, Geschichte Griechenlands unter der Herrschaft der Römer III, Halle 1866, σ. 169-189 καὶ τοῦ ἰδίου Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ ἀρχαίου βίου μέχρι σήμερον, μετάφρ. Π. Καρολίδου, τ. Α', Ἀθῆναι 1906, σ. 93, 95-96. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ἐν Ι.Ε.Ε., Ἀθῆναι 1925, σ. 70. Α. ΒΟΝ, ἐν Ρ. Β., σ. 13 καὶ 178, Περὶ τῶν σλαυικῶν ἐπιδρομῶν (ΣΤ' αἰῶν) καὶ ἐν γένει περὶ τοῦ προβλήματος τοῦ ἐκσλαυισμοῦ τῆς Πελοποννήσου καὶ περὶ τῶν θεωριῶν τοῦ Φαλμεράιερ: πρβλ. FALLMERAYER, Geschichte

πόννησον. Οἱ πληθυσμοὶ τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν τῆς Ἀρκαδίας, φεύγοντες τὰς δηώσεις, ἀναζητοῦν ἀσφάλειαν εἰς τὰ παράλια ἢ εἰς ἀπροσίτους τοποθεσίας. Συνεπῶς, κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, λίαν ἀπίθανος εἶναι ἡ ἀνέγερσις

der Halbinsel Morea, Stuttgart 1830, σ. 184 (ἐνθα ἐκμεταλλεύεται κυρίως τὴν συνοδικὴν ἐπιστολὴν Πατριάρχου Νικολάου τοῦ Γ', 1084-1111). Ἐπίσης F. DVORNIK, Les Slaves, Byzance et Rome au IX siècle, Paris Champion 1926, σ. 15, ἐνθα ἀναφέρει τὴν ὑπαρξιν μονίμων ἐγκαταστάσεων σλαύων περὶ τὴν Κόρινθον, βασιζόμενος εἰς κείμενα Μιχαὴλ τοῦ Σύρου (MICHEL LE SYRIEN, Chronicon X., 18, 21). Εἰς τὰς θεωρίας αὐτὰς τοῦ Fallmerayer καὶ τῶν σλαυοφίλων ἀπήντησαν καὶ ἀνέτρεψαν ταύτας διὰ πειστηρίων οἱ ἀκόλουθοι: ZINKEISEN, Geschichte Griechenlands, τ. Α', σ. 702. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορικαὶ Πραγματεῖαι, Σλαυικαὶ ἐν ταῖς Ἑλληνικαῖς χώραις ἐποιήσεις, τυπ. Λαζάρου Α. Βηλαρά, Ἀθῆναι 1858, σ. 226, 230 - 231, ὅπου ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Fallmerayer ὅτι «οἱ Ἀβαροσλαῦοι ἀπὸ τοῦ 588 ἐξωλόθρευσαν διὰ φόνου τὴν Ἑλλάδα», ἀπέρρευσεν ἐκ τοῦ Εὐαγρίου, καθὼς καὶ ἐκ τοῦ συνοδικοῦ γράμματος, τὸ ὁποῖον εἶναι ἄξιον, ὡς μεταγενεστέρως ἀπεδείχθη, πολλῶν ἐπιφυλάξεων. HOPF, Geschichte Griechenlands, τ. Α', σ. 105. Τὰς θεωρίας τοῦ Fallmerayer μάχεται μετὰ πειστηρίων καὶ τὰς χαρακτηρίζει μάλιστα «φαντασιοπλήκτους θεωρίας» ὁ ΚΡΟΥΜΒΑΧΕΡ, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, μτφρ. Γ. Σωτηριάδου, Ἀθῆναι 1906, τ. Γ', σ. 308-309, ὁ HERZBERG, ἐπίσης, ἀμφισβητεῖ ἀπολύτως ταύτας εἰς τὸ ἔργον του, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ ἀρχαίου βίου μέχρι σήμερον, μτφρ. Π. Καρολίδου, Ἀθῆναι 1906, τ. Α', σ. 176-180. Εἰς δὲ τὴν σελίδα 182 τοῦ ἔργου του ἀντιτίθεται καὶ εἰς τὰς θεωρίας τοῦ Ernst Curtius, ὅτι δηλ. ἀπὸ τοῦ 589-807 ὑπῆρχον εἰς Πελοπόννησον, καὶ ἰδίως εἰς τὸ Δ. τμήμα αὐτῆς, τμήματα Ἀβάρων ἀνεξάρτητα. Ὁ Σκῶτος FINLAY ἦτο ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων τοῦ Fallmerayer εἰς τὸ ἔργον του Greece unter the Romans, σ. 410 καὶ 494. Ἐναντίον τῶν ἀπόψεων τοῦ Fallmerayer, ὅτι ἤδη κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ὑπῆρχον σλαῦοι ἐγκατεστημένοι εἰς Πελοπόννησον, τάσσεται καὶ ὁ Φ. ΓΡΗΓΟΡΟΒΙΟΣ εἰς τὸ ἔργον του, Ἱστορία τῆς πόλεως Ἀθηνῶν, μτφρ. Σ. Λάμπρου, Ἀθῆναι 1904, σ. 168 (Βιβλιοθ. Μαρασλή). Πάντως περὶ τῆς μονίμου ἐγκαταστάσεως σλαυικῶν φύλων κατὰ τὸν Η' αἰῶνα εἰς Πελοπόννησον καὶ ἰδίως κατὰ τὸ κεντρικὸν ὄρεινότατον τμήμα αὐτῆς, ἔχομεν θετικὰς μαρτυρίας. Ἡ ἐγκατάστασις αὕτη, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, συνετελέσθη ἐπὶ βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Κοπρωνύμου (741-755) βλ. σχετ. A. BON, Le Peloponnèse byzantin, Paris 1951, σ. 42, ὅπου ἀναφέρει ἐκστρατείας τῶν βυζαντινῶν ἐναντίον τοῦ ἀποθρασυνθέντος σλαυικοῦ φύλου τῆς Πελοποννήσου, παραθέτει δὲ καὶ σχετικὰ κείμενα τοῦ Θεοφάνους. Τὴν ἐποχὴν ταύτην βυζαντινὸς γραμματικὸς συνέταξεν ἐπιτομὴν τοῦ Στράβωνος καὶ ἀναφέρει: «καὶ νῦν δὲ πᾶσαν Ἠπειρον καὶ Ἑλλάδα σχεδὸν καὶ Πελοπόννησον καὶ Μακεδονίαν Σκῦθαι σκλάβοι νέμονται» βλ. Excerpta ex Strab. Geograph. ἔκδ. Almeloveen, ἐν Ἀμστελοδάμῳ 1707, VII, σ. 1251. Τὴν παράγραφον δὲ ταύτην ὁ Fallmerayer ἐξεμεταλλεύθη ἐπαρκῶς βλ. FALLMERAYER, ἔ.ἀ., σ. 244 καὶ σχετικὴν ἀπάντησιν ΓΡΗΓΟΡΟΒΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 179. Κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα, ὁ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ὁ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ συνέταξε συγγραφὴν περὶ τῶν θεμάτων τοῦ Κράτους καὶ ἀναφέρει ὅτι ἐσκλαβώθη δὲ πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος, ὅτε ὁ λοιμικὸς θάνατος πᾶσαν ἐβόσκειο τὴν οἰκουμένην. Συνέβη δὲ ὁ λοιμὸς τὴν ἰδ' καὶ ἰε' ἰνδικιῶνα, δηλαδὴ τὸ 746 καὶ 747. Ἀπάντησιν εἰς τὰς ἀπόψεις τοῦ Fallmerayer ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρου χωρίου, ἔδωσεν ὁ A. VASILIEV, Histoire de l'empire byzantin, traduit du russe par P. Bradin et A. Bourguina, πρόλογος τοῦ C. Diehl, ἔκδ. Picard, Paris

ναῶν εἰς περιοχὰς ἐρημωθείσας, ὡς ἡ τῆς Θελοπούσης. Ἄλλωστε, οὐδὲν μνημεῖον ὑπάρχει ἀνά τὴν χώραν, τὸ ὁποῖον νὰ δύναται τις νὰ τοποθετήσῃ χρονολογικῶς μετὰ βεβαιότητος εἰς αὐτὴν τὴν περίοδον¹.

Κατὰ τὸν Θ' καὶ Ι' αἰῶνα ἡ χώρα ἀναλαμβάνει ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν καὶ ὁ χριστιανισμὸς ἀναζωπυροῦται. Σημειοῦνται ἐκστρατεῖαι κατὰ τῶν βαρβάρων, παραλλήλως δὲ δημιουργεῖται κίνησις ἐκχριστιανισμοῦ τῶν ὑπολειμμάτων αὐτῶν². Πλὴν ὅμως, ἐὰν οἱ ἐξεταζόμενοι ἐν τῷ παρόντι κεφαλαίῳ ναοὶ εἶχον κτισθῆ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τῆς νέας ἀνθήσεως τοῦ χριστιανισμοῦ, θὰ εἶχον ὄλως διόλου διάφορον μορφήν.

Ἐκ τούτων συνάγομεν ὅτι οἱ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου καὶ τῆς Παναγίας εἶναι κτίσματα τοῦ Ε' ἢ ΣΤ' αἰῶνος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Ο ΤΥΠΟΣ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ

1. ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΜΟΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ

α) Ἡ κάτοψις, ὁ χῶρος. Τὸ καθολικὸν τῆς Παλαιᾶς Μονῆς Φιλοσόφου πλησίον τῆς Δημητσάνης, ἀνεγερθὲν τὸ 963 μ.Χ. ἐπὶ Νικηφόρου Φωκά, εἶναι ναὸς τετραγώνος, ἐσωτερικῶν διαστάσεων $6,20 \times 5,90^3$, ἀνήκων εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ καί, εἰδικώτερον, εἰς τὸν τετράστυλον τύπον⁴. Ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ ἔχει πᾶχος 0,80 καὶ ἀποτελεῖται ἐξ ἀργολιθοδο-

1932, σ. 233, μτφρ. ἑλλην. Σαβράμη, Ἀθῆναι 1954, σ. 215-226. Βλ. ἐπίσης MILLET L' Ecole grecque dans l' architecture byzantine, Paris 1916, σ. 2, καὶ FOUGÈRES, Mantinée et l' Arcadie orientale, Paris 1898, σ. 598, A. BON, ἔ.ά. σ. 36 καὶ 42 καὶ DVORNIK, Les Slaves, Byzance et Rome, Paris 1926, σ. 16.

¹ RAMBEAUD, L' empire grec au Xme s. σ. 230, Paris 1870, καὶ M. RANGABÉ, Souvenirs d' une excursion d' Athènes en Arcadie, ἐν Mémoires Acad. des Inscr. et Belles Lettres, 1ere série, V., 1857, πίν. 8, 1, ἐνθα ἀναφέρει ἐπιγραφήν τινα εἰς Ἀσπρόκαμπον, κατὰ τὰ ὄρια Ἀρκαδίας καὶ Κορινθίας, ὡς σλαυικήν. Περὶ τῆς ὑπόθεσεως δὲ πληθώρας ἐπωνυμιῶν, ἰδίως κατὰ τὰ ΒΔ. τῆς Πελοποννήσου, βλ. DVORNIK, ἔ.ά. σ. 15. BON, ἔ.ά. σ. 36 καὶ 60. ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, Μεθυδριάς, Ἀθῆναι 1883, σ. 12, FOUGÈRES, Mantinée, σ. 599-600, Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, Οἱ Σλαῦοι ἐν Ἑλλάδι καὶ αἱ σλαυικαὶ τοπωνυμίαι, ἐν Ν. Ἐστία, τ. 35, 1944, σ. 486-490 καὶ σ. 539.

² HERTZBERG, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1906, τ. Α', σ. 293. A. BON, ἔ.ά., σ. 44, 88-103. Ν. ΒΕΗΣ, Τὸ περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας χρονικόν, αἱ πηγαὶ καὶ ἡ ἱστορικὴ σημαντικότης αὐτοῦ, Βυζαντίς, τ. Α', 1909, ἐν Τ καὶ Κ, σ. 66-67. F. DVORNIK, ἔ.ά. σ. 36-37 καὶ Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ά., τ. Γ' σ. 167.

³ Ο Α. ΖΑΧΟΣ, Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα τῆς Γορτυνίας, ἐν Α.Δ. τ. Η', 1923, σ. 61, τὸν ἀναφέρει ὡς ἔχοντα διαστάσεις $5,20 \times 5,20$.

⁴ Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χ.Β.Α., Ἀθῆναι 1942, σ. 410.

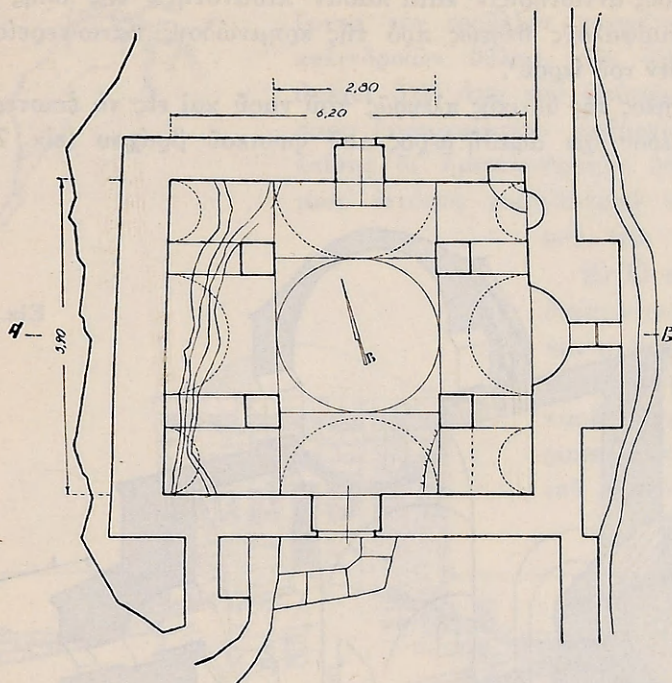
μῆς μετὰ συνεκτικῷ κονιάματος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὐρίσκονται καὶ πλίνθοι ἀμελῶς τοποθετημένα. Μικρὰ ἐπίσης χρῆσις πλίνθων γίνεται καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν θόλων. Ὁ τροῦλλος παρουσιάζει ἐπιμελεστέραν τοιχοδομίαν. Ἡ διάμετρος τοῦ τροῦλλου εἶναι 2,80 καὶ στηρίζεται ἐπὶ τεσσάρων κτιστῶν διὰ λαξευμένων ἀσβεστολίθων μὲ περιβολὴν ἐκ πλίνθων πεσσῶν, διαστάσεων $0,50 \times 0,58$. Ὁ τροῦλλος δὲν εὐρίσκεται εἰς τὸ κέντρον τῆς τετραγωνικῆς κατόψεως, ἀλλὰ 0,40 κατὰ τὸν ΑΔ. ἄξονα καὶ πρὸς Α. Οὕτω τὸ Δ. σέλος τοῦ σταυροῦ παρουσιάζεται μεγαλύτερον, τονιζομένου τοῦ ἄξονος ΑΔ. δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου καὶ διὰ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Ἡ ἀνάγκη τοῦ τονισμοῦ τοῦ ἄξονος τούτου κατέστη ἰσχυροτέρα, διότι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ θύρα εἰσόδου κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν λόγῳ τοῦ βράχου. Ἡ προσπέλασις γίνεται διὰ θύρας ἐκ Ν., διαστάσεων $0,80 \times 1,80^1$. Ἐτέρα θύρα, διαστάσεων $0,80 \times 1,20$, ὑπάρχει πρὸς βορρᾶν, συγκοινωνοῦσα πρὸς μικρὸν ἀκραῖον χώρον, ἀπρόσιτον ἄλλοθεν, ἔνθα κεῖται τὸ ὀστεοφυλάκιον τῆς Μονῆς.

Ἡ ὑπαρξις τῶν δύο τούτων κατ' ἐναντι θυρῶν συνέτεινεν εἰς τὴν δημιουργίαν ἐγκαροῖου ἄξονος. Τοῦτο, ὅμως, οἱ κατασκευασταὶ ἠθέλησαν νὰ τὸ ἀποφύγουν, τονίζοντες, ὡς εἶδομεν, τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ. Παρὰ ταῦτα, θὰ ἔλεγον ὅτι ὁ κατὰ μῆκος ἄξων τοῦ ναοῦ ὑποδηλοῦται ἀπλῶς, διότι ὁ ναὸς ἔχει κατὰ βάσιν συμμετρικὸν σχηματισμόν, τοῦ ὁποίου κέντρον ἀποτελεῖ ὁ τροῦλλος. Οὗτος εὐκόλως ἐπιβάλλει τὴν κυριαρχίαν του καὶ δημιουργεῖ αἴσθημα ἀνατάσεως εἰς τὸν θεατὴν, οὕτως ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὴν συμμετρίαν τῆς συνθέσεως ἢ τὴν κατεύθυνσιν οἰουδήποτε ἄξονος. Τὸ πνεῦμά του ὅμως διασκεδάζει μὲ τὰς ἐναλλαγὰς τῶν ἐντυπώσεων αὐτῶν, αἵτινες παρακολουθοῦν ὑποτεταγμένοι εἰς τὸ κυρίαρχον καὶ ὑποβλητικὸν αἴσθημα πὸν προκαλεῖ ὁ τροῦλλος. Οὕτω πως ὁ χώρος αὐτός, παρ' ὅλον ὅτι εἶναι μικρὸς καὶ ἀπλούστατα διαμορφωμένος, ὑποβάλλει εἰς τὸν θεατὴν τὸ αἴσθημα τοῦ ὑψηλοῦ, τὸ ὁποῖον συνιστᾷ τὴν κατ' ἔξοχὴν ἔκφρασιν τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Ἐτερον χαρακτηριστικὸν τῆς κατόψεως εἶναι ἡ ἀπλουσιότης διαμόρφωσις τοῦ ἱεροῦ βήματος, τὸ ὁποῖον περιορίσθη εἰς τὴν μικρὰν ἄξονικὴν κόγχην $1,95 \times 0,70$ καὶ εἰς τὸν χώρον τὸν μεταξὺ τῆς Α. τοιχοποιίας καὶ τῶν δύο πεσσῶν. Ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν καταλαμβάνουν τὰς ἐκατέρωθεν κόγχας. Ἐξωτερικῶς ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἔχει διαμορφωθῆ διὰ τετραγώνου

¹ Ἡ θύρα αὕτη εἶναι μεταγενεστέρα (ἀγνοοῦμεν τῆς ἀρχικῆς τὴν μορφήν) ἀποτελεῖται δὲ ἐκ λαξευμένων ἀσβεστολίθων διὰ σιδηροδεσιῶν. Κατὰ τὸ ὑπέρθυρον διακρίνεται ἀμυδρῶς χάραγμα: 1875 Π.Φ.Δ. Ὑπεράνω τοῦ ὀριζοντίου ὑπερθύρου ὑπάρχει ἡμικυκλικὸν κυμάτιον διὰ κονιάματος, ὅπερ πλαισιώνει τὴν θύραν ταύτην.

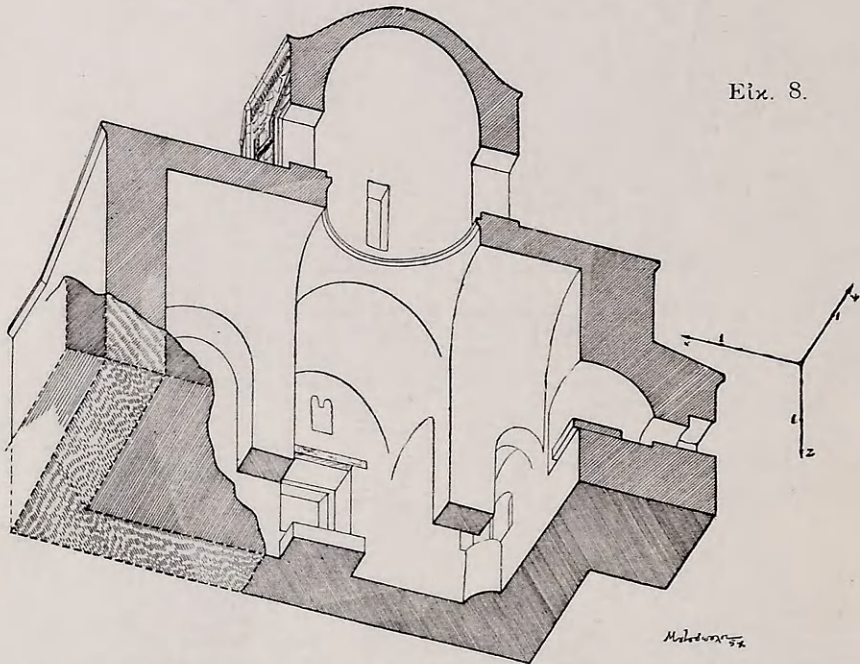

ΚΑΘΥΠΟΧΡΕΩΣΗ ΤΗΣ ΚΑΘΟΛΙΚΗΣ ΜΟΝΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ *

Είχ. 7.

ἀντηρίδος, πρὸς ἀντιστήριξιν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τῆς ὅλης κατασκευῆς, ἔνεκα τῆς ἐπισηφοῦς θέσεως πρὸ τῆς κρημνώδους καταφερείας, ἣ ὁποία χαίνει κάτωθεν τοῦ ἱεροῦ¹.

Κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἔχει ἀφεθῆ μέρος τοῦ φυσικοῦ βράχου (εἰκ. 7, 8). Τοῦτο

ἘΠΙΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΤΟΜΗ ΚΑΘΟΛΙΚῸΣ ΠΑΛΑΙῆ ΜΟΝῆΣ ΦΙΛΟΣΟΦῶ

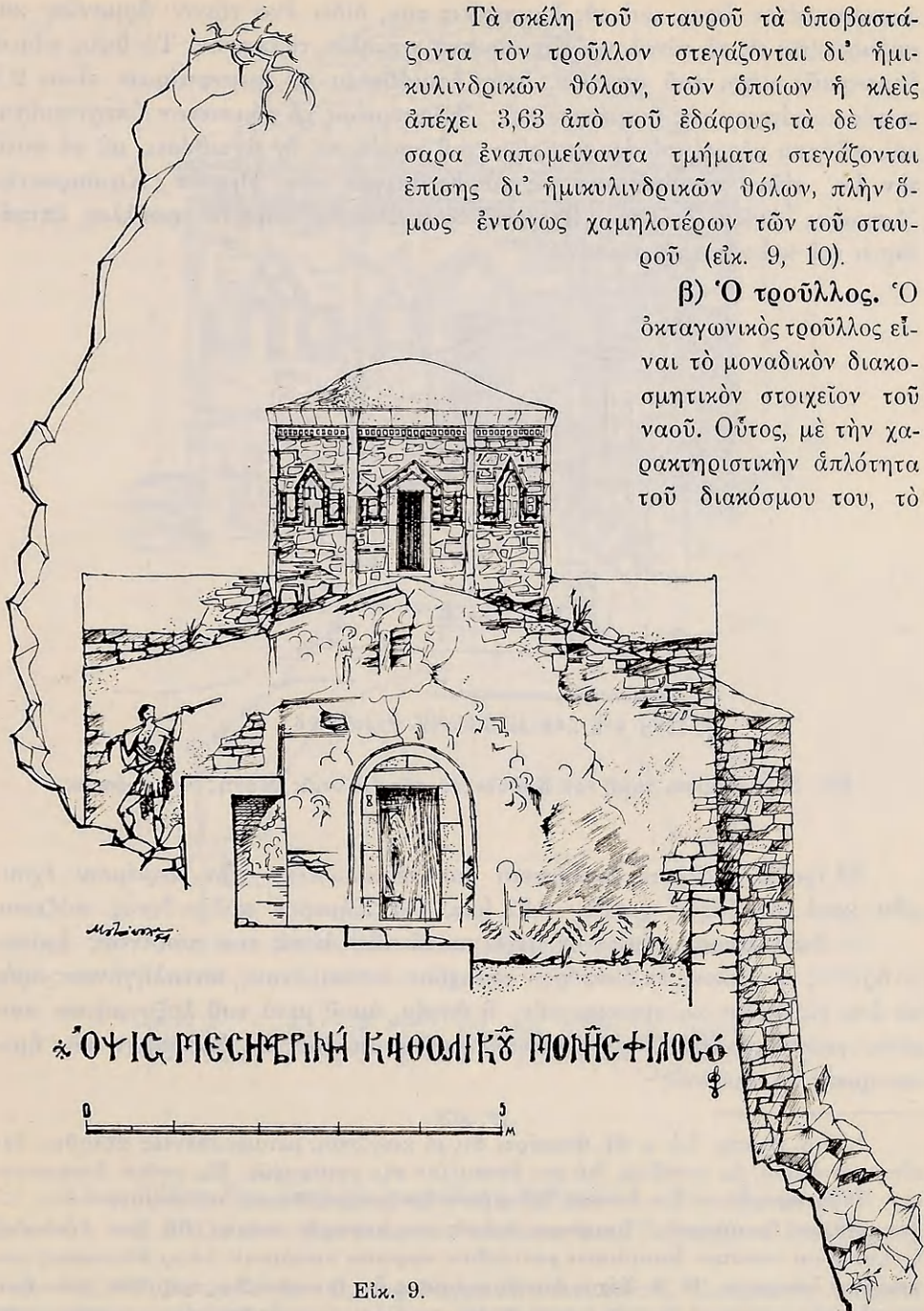
θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ὡς ὀφειλόμενον εἰς λόγους οἰκονομίας ἢ δυσκολίας εἰς τὴν ἰσοπέδωσιν², πλὴν ὅμως, τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Καρυταίνης εἰς τὴν ἰδίαν ἀκριβῶς θέσιν, εἰς τὸν ναὸν τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν Στεμνίτισης εἰς τὴν ΒΔ. γωνίαν καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον Πλάτσας ἐντὸς τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Δημητσάνης, κατὰ τὴν Α. γωνίαν τοῦ ἱεροῦ.

¹ Ὁ Α. ΖΑΧΟΣ, ἔ.ά. σ. 64 ἀποδίδει τὴν τοιαύτην διαμόρφωσιν τοῦ ἱεροῦ εἰς ἔλλειψιν χώρου τὴν δὲ στήριξιν τοῦ ναοῦ διὰ τεσσάρων πεσσῶν εἰς τὸ ἀδύνατον τῆς μεταφορᾶς κίωνων εἰς τὸ ἀπόκρημνον τοῦτο μέρος.

² Α. ΖΑΧΟΣ, ἔ.ά. σ. 66.

Τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ τὰ ὑποβαστάζοντα τὸν τροῦλλον στεγάζονται δι' ἡμικυλινδρικῶν θόλων, τῶν ὁποίων ἡ κλεῖς ἀπέχει 3,63 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, τὰ δὲ τέσσαρα ἐναπομείναντα τμήματα στεγάζονται ἐπίσης δι' ἡμικυλινδρικῶν θόλων, πλὴν ὅμως ἐντόνως χαμηλοτέρων τῶν τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 9, 10).

β) Ὁ τροῦλλος. Ὁ ὀκταγωνικὸς τροῦλλος εἶναι τὸ μοναδικὸν διακοσμητικὸν στοιχεῖον τοῦ ναοῦ. Οὗτος, μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν ἀπλότητα τοῦ διακόσμου του, τὸ

Εἰκ. 9.

συγκρατημένον ὕψος καὶ τὰς διαστάσεις του, δίδει ἓνα τόνον ἁρμονίας καὶ σοβαρότητος εἰς τὸ σύνολον. Ἔχει ἀρκετὰ χαμηλὸν τύμπανον. Τὸ ὕψος αὐτοῦ ἐσωτερικῶς μέχρι τοῦ σημείου, ὅπου ἐπικάθεται τὸ ἡμισφαίριον εἶναι 2,8 φορὰς μικρότερον τῆς διαμέτρου του. Ἐξωτερικῶς τὸ τύμπανον ὑπερυψοῦται καὶ καλύπτει μέρος τοῦ ἡμισφαιρίου τοῦ τρούλλου, ἐν ἀντιθέσει μὲ τὰ κατὰ τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα συμβαίνοντα εἰς τὰ Καθολικὰ τῶν Μονῶν Καισαριανῆς Ἀστερίου, Ἁγίου Ἰωάννου Κυνηγοῦ καὶ ἄλλαχοῦ, ὅπου ὁ τρούλλος ἐπικάθεται τοῦ κυλινδρικοῦ τυμπάνου.

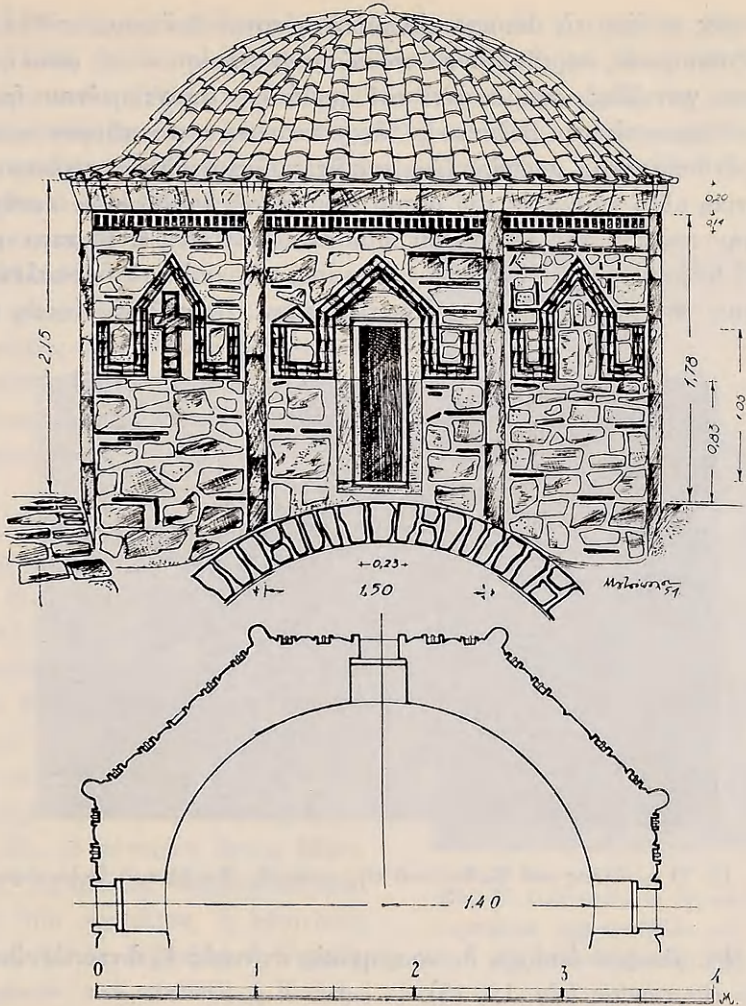

Εἰκ. 10. Ἐγκαρσία τομὴ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Παλαιᾶς Μονῆς Φιλοσόφου.

Ὁ τρούλλος ἄλλοτε ἐκαλύπτετο διὰ κεραμώσεως, τῶν κεράμων ἔχουσῶν, κατὰ τὸν Ζάχον, χορδὴν 0,22 (εἰκ. 11). Σήμερον οὐδὲν ἵχνος σώζεται.

Τὸ ὀκτάπλευρον τύμπανον φέρει κατὰ τὰς ἀκμὰς του πωρίνους ἡμικυλινδρικοὺς κιονίσκους ἐκ διαφόρων τεμαχίων συγκειμένους, καταλήγοντας πρὸς τὰ ἄνω εἰς στέψιν κολουροκωνικήν, ἣ ὁποία, ὁμοῦ μετὰ τοῦ λοξομήτου πωρίνου γείσου, ἀποτελεῖ τὴν κορωνίδα τοῦ τυμπάνου καὶ ὑποδοχὴν τῆς ἡμισφαιρικῆς κεραμώσεως¹.

¹ Ὁ Α. ΖΑΧΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 64, ἀναφέρει ὅτι οἱ κιονίσκοι, μεταφερθέντες ἄλλοθεν, δὲν εἶναι μονόλιθοι, ὡς συνήθως, διὰ τὴν δυσκολίαν τῆς μεταφορᾶς. Εἰς τοῦτο διαφωνοῦμεν. Ἡ μεταφορὰ των ἦτο δυνατὴ, δεδομένου ὅτι μετεφέρθησαν καὶ ἀκρογωνιαῖοι λίθοι μεγάλων διαστάσεων. Πιστεύομεν ὅτι εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην θὰ ἦτο δύσκολος ἢ προμήθεια τοιοῦτων διαστάσεων μονολίθων πωρίνων κιονίσκων λόγῳ ἐλλείψεως καταλλήλου λατομείου. Ὁ Ἄ. Ζάχος ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ἦτο συνήθης ἡ χρῆσις τῶν ἡμικυλινδρικών κιονίσκων εἰς τοὺς ὀκταπλευροὺς τρούλλους τῶν ἀρχαιοτέρων μεσαιωνικῶν

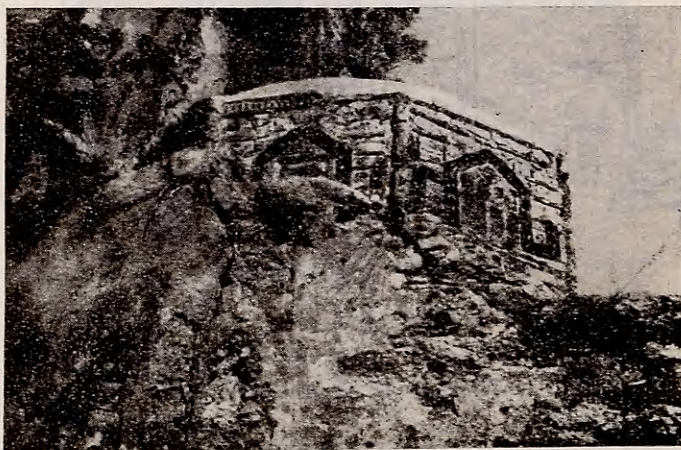
Τοιχοδομία Ἐξέλιξις Μονῆς Φηλοσόφου

Εἰκ. 11.

Ὁ τροῦλλος ἔχει τέσσαρα παράθυρα ὀρθογώνια, ἀντὶ τῶν συνήθων τοξειδῶν, περιβαλλόμενα ἀπὸ πώρινον πλαίσιον μετὰ λοξομητοῦ ἐγκοπῆς, κα-

ναῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ φέρει ὡς παράδειγμα τὸ Δαφνὶ καὶ τὴν Καισαριανήν. Λησμονεῖ, ὅμως, ὅτι, εἰς μὲν τὸ Δαφνὶ οἱ κιονίσκοι δὲν ἦσαν μονόλιθοι, ὄχι βεβαίως ἕνεκα τῆς

ταλῆγον πρὸς τὰ ἄνω εἰς ἀέτωμα. Ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ ὕψους τοῦ παραθύρου ἄρχεται ὀδοντοταινία, περιβάλλουσα τὸ πώρινον πλαίσιον καὶ ἀπολήγουσα εἰς πρωτότυπον γωνιώδες σχῆμα ἀντὶ τοῦ συνήθως ἀπαντωμένου ἡμικυκλίου. Οὕτω πως ἔχομεν εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν μοναδικὸν παράδειγμα πλαισίου ἐνθυμίζοντος μορφήν Ἀρμενικῆς χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ διακοσμητικὴ αὕτη ταινία ἐκ τοῦ μέσου ὕψους τοῦ παραθύρου συνεχίζει ὀριζοντίως τὴν πορείαν τῆς μέχρι τοῦ κιονίσκου καὶ εἶτα ἀνέροχεται μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ παραθύρου. Αἱ ὑπόλοιποι τέσσαρες πλευραὶ τοῦ ὀκταπλεύρου τυμπάνου ἔχουν τὴν αὐτὴν γωνιώδη ὀδοντοταινίαν ἄνευ παραθύρων, μόνον δὲ

Εἰκ. 12. Ὁ τροῦλλος τοῦ Καθολικοῦ τῆς παλαιᾶς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου.

κατὰ τὴν ΝΔ. πλευρὰν ὑπάρχει διακοσμητικὸς σταυρὸς ἐξ ὀπτοπλίνθων εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ταινίας (εἰκ. 12, 13).

Ἡ τοιχοποιία τοῦ τροῦλλου ἀποτελεῖται ἐξ ἀσβεστολίθων καὶ πωρολίθων, μετὰξὺ δὲ ἐνίων ἐξ αὐτῶν καὶ ἐν μέσῳ παχέος κονιάματος ὑπάρχουν πλίνθοι. Δεδομένου ὅτι ὁ ναὸς εἶναι κτίσμα τῶν μέσων τοῦ Ι΄ αἰῶνος, παρατηροῦμεν τὸ πρῶτον ἐδῶ παρεμβολὴν πλίνθων εἰς τὰς μετὰξὺ τῶν λίθων ἐπαφάς, χαρακτηριστικὸν γνώρισμα μεταγενεστέρως τῆς βυζαντινῆς τεχνοτροπίας εἰς τὸ σύστημα κατασκευῶν τῶν ναῶν τῆς Σχολῆς τῆς Ἐπαρχίας.

Ὁ ΜΕΓΑΥ¹ ἀναφέρει ὅτι τοιαύτη τοιχοποιία δὲν ἀπαντᾶται ἀλλαχοῦ

δυσκολίας τῆς μεταφορᾶς, ἀλλὰ λόγῳ τοῦ ἰσοδόμου συστήματος τῆς τοιχοποιίας τοῦ τροῦλλου, βλ. Α. ΟΡΛΑΝΑΟΝ ἐν Ε.Μ.Μ.Ε. σ. 220 εἰκ. 293 καὶ 294, εἰς δὲ τὸν τροῦλλον τῆς Καισαριανῆς ἀπουσιάζουν παντελῶς οἱ κιονίσκοι.

¹ Annual of the British School at Athens, τ. 32, 1931-32, σ. 99.

πρὸ τοῦ IB' αἰῶνος καὶ ἐκ τούτου συμπεραίνει ὅτι ὁ τροῦλλος εἶναι πιθανὸν νὰ ἔχει κτισθῆ κατατὴν ἐποχὴν ταύτην. Τὸ ἐπιχείρημα ὅμως τοῦτο δὲν εἶναι ἀρκετὰ πειστικόν. Ἄλλωστε ὁ Megaw οὐδέποτε ἐπεσκέφθη τὴν μονήν, ἐξάγει δὲ τὰ συμπεράσματά του μόνον ἐκ μιᾶς εἰκόνας τῆς μελέτης τοῦ Α. ΖΑΧΟΥ¹. Ἐκ τῆς γνώμης ταύτης τοῦ Megaw παρασυρθεὶς ὁ ἀκριβολόγος Α. ΒΟΝ ἔγραφεν ὅτι ὁ ναὸς ἰδρῦθη τὸν Ι' αἰῶνα, ἀπέκτησε δὲ κατὰ τὸν IB' ἓνα νέον τροῦλλον².

Ἡ πλέον ἀξιόλογος ἀπεικόνισις τῆς μονῆς εἶναι ὑδατογραφία τοῦ Α. ΖΑΧΟΥ³. Ἐκτὸς ταύτης ἀνεύρομεν ἐν σκαρίφημα ἐν τῷ ἐξωφύλλῳ τοῦ Γορτυνιακοῦ Ἡμερολογίου τοῦ 1948⁴.

Εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Δημοτσάνης εὐρίσκεται ἐγγάρατος πλάξ χαλκίνη (χαλκογραφία), διαστάσεων 0,42 × 0,54, ἡ ὁποία, μετὰξὺ ἄλλων μοναστηρίων, περιέχει καὶ τὴν Μονὴν τοῦ Φιλοσόφου. Χρήσιμον δὲ νομίζομεν τὴν περιγραφὴν τῆς (εἰκ. 14). Ἄνω καὶ εἰς τὸ μέσον φέρει τὴν γραφὴν «ἡ Μετάστασις τῆς Θεοτόκου». Εἰς τὸ κέντρον, ἐντὸς ἑλλειψοειδοῦς σχήματος ὑποβασταζομένου ὑπὸ δύο ἀγγέλων, ἡ Θεοτόκος ὀλόσωμος, κάτω δὲ δεξιὰ, ὁ Θωμᾶς. Εἰς τὸ μέσον τοῦ πίνακος ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου κατὰ τὴν παράδοσιν, ἀριστερὰ καὶ ἄνω Ἅγιοι ἕως τὴν μέσην περιβεβλημένοι νεφέλαις, ὁ Ἅγιος Φίλιππος, Σίμων, Ἰάκωβος, Πέτρος,

Εἰκ. 13. Δεπτομέρεια τῆς τοιχοποιίας τοῦ τυμπάνου τοῦ τροῦλλου τοῦ Καθολικοῦ τῆς παλαιᾶς Μονῆς Φιλοσόφου.

¹ ἔ.ἀ. σ. 59 καὶ ἔξ.

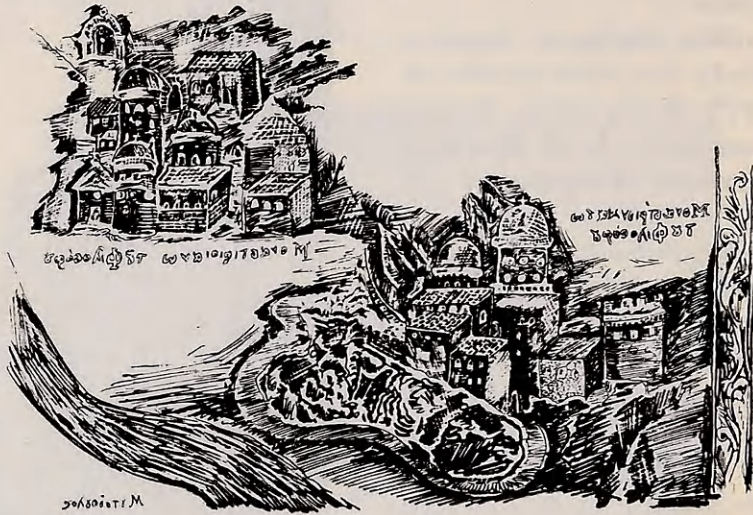
² Α. ΒΟΝ, Ρ.Β. σ. 146.

³ ἔ.ἀ. σ. 66 εἰκ. 4α.

⁴ Ὁ ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, Ἡ Δημοτσάνα, ἐν Ἀθήναις, 1897, σ. 11 ἀναφέρει ὅτι «τῆς Μονῆς διεσώθη χαλκογραφία, χρονολογουμένη ἀπὸ τοῦ 963 (!), πρὸς δὲ καὶ μεταγενέστεραι τῆς Τεργέστης ἰχνογραφίαι», ἐν ὑποσημειώσει δὲ ἀναφέρει τὴν διατριβὴν τοῦ Ι. ΒΟΓΙΑΤΖΗ ἐν Εὐαγγελικῷ Κήρυκι 1872. Εἶναι ὅλως ἀδύνατον νὰ ὑπάρχη χαλκογραφία τοῦ 963, τὴν ὁποίαν ἄγνωστον πῶς ἐφαντάσθη ὁ Κανδηλῶρος. Τεύχη πάντως τοῦ Εὐαγγελικοῦ Κήρυκος τοῦ 1897 μετὰ κόπου ἀνεύρομεν εἰς τὴν Μπενάκειον Βι-

Ἰωάννης ὁ Θεολόγος ἄνω δεξιὰ, οἱ Ἅγιοι Ματθίας, Ἀνδρέας, Βαρθολομαῖος, Ματθαῖος, Θαδδαῖος καὶ Παῦλος.

Ἡ ὑπόλοιπος εἰκὼν παριστᾷ τοπίον τῆς Δημητσάνης, διάσελον, εἰς τὸ μέσον ἢ κωμόπολις τῆς Δημητσάνης περιβαλλομένη ὑπὸ τειχίου καὶ ἀριστερὰ τὸ χωρίον Δέσουνο(;). Εἰς τὰς δύο κορυφὰς τῶν βουνῶν ἄνωθεν τῆς Δημητσάνης δύο ἐξωκκλήσια: τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ καί, χαμηλότερον, τῆς Ἁγίας

Εἰκ. 14. Λεπτομέρεια ἐκ τῆς χαλκογραφίας τῆς Δημητσάνης.
Ἡ νέα καὶ ἡ παλαιὰ Μονὴ τοῦ Φιλοσόφου.

Παρασκευῆς κάτω «Μοναστήριον τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου» (Αἱμαλῶν)· ἐκ τῆς Δημητσάνης πηγάζει ποταμὸς μὲ δύο γραφάς, «Ἐρύμανθος» καὶ «πηγὴ τοῦ Γορτυνίου ποταμοῦ» καὶ δεξιὰ «Μοναστήριον Ἄνω τοῦ Φιλοσόφου» καὶ «Μοναστήριον κάτω τοῦ Φιλοσόφου».

Τὴν ὅλην σύνθεσιν κλείει ἡ ἐπιγραφή: Ἰχνογραφία τῆς κατὰ τὴν Πελοπόννησον Δημητσάνης κειμένης σεβασμίας Βασιλικῆς Πατριαρχικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τιμωμένη ἐπονόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ Ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς ἐπιλεγομένης τοῦ Φιλοσόφου τῆς ἐν Μονοπόρῳ οἰκοδομηθείσης ἐν ἔτει Σωτηρίῳ 899 παρὰ τοῦ

βλιοθήκην, ὅπου ὑπάρχει καὶ τὸ σχετικὸν ἄρθρον τοῦ Ἰ. Βογιατζῆ, πλὴν ὅμως ἔλλειπουν δύο ἢ τρεῖς τεύχη καὶ συνεπῶς κατέστη ἀδύνατος ἡ διαπίστωσις τοῦ ἀληθοῦς τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ Τ. Κανδηλάφου.

ἐν μακα|ρίᾳ τῇ λήξει Μαυροειδῆ Λαμπαρδόπουλου φιλοσόφου πρωτοσηκρίτου καὶ εὐσεβῶν ἐν χῶ Ἀυτοκρατόρων τῶν Ρωμαίων Κυρ Νικηφόρου Φωκά καὶ κύρου Ἰωάννου Τζιμισκῆ ἐπιμε|λείας σπουδῆς δαπάνη μὲν τοῦ τῆς αὐτῆς Ἱε-
ραῶς Μονῆς Πανοσιωτάτου ἀγίου Ἀρχιμανδρίτου κύρου Δοσιθέου Διαμαντα-
κοπούλου ἐκ Διμιτζάνης Σωτηρίῳ 1791, ἐν μηνὶ Νοεμβρίῳ.

Πάντως ἐκ τῆς γραφῆς ταύτης φαίνεται ὅτι ὁ ἱχνογράφος (μοναχὸς πι-
θανῶς) εἶχε λίαν συγκεχυμένην γνῶσιν τῆς ἱστορίας τῆς Μονῆς, διότι τὸν κτή-
τορα αὐτῆς ὀνομάζει Μαυροειδῆ Λαμπαρδόπουλον φιλόσοφον, ἤτοι συγγέει
τὸν Μαυροειδῆ Πασσᾶ, τὸν χρηματοδότην τῆς τοιχογραφήσεως τῆς Νέας Μο-
νῆς τοῦ Φιλοσόφου, μὲ τὸν Λαμπαρδόπουλον, φιλόσοφον πρωτοσηκρήτην
κτίτορα τῆς Παλαιᾶς Μονῆς τῆς Θεοτόκου.

Ἐκτὸς τῶν χρονολογικῶν καὶ ἱστορικῶν ἀνακριβειῶν ὁ κατασκευαστῆς
εἰς τὸ ἱχνογράφημά του παριστᾷ τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου
μὲ τροῦλλον ἔχοντα δύο σειρὰς στρογγύλων ὑπερκειμένων παραθύρων, πρῶ-
γμα τελείως ἀπίθανον, τὸ ὁποῖον ἔπλασεν ἡ λαϊκὴ φαντασία τοῦ καλλιτέχου.
ἐνδεχόμενον εἶναι ὅμως νὰ ὀφείλεται καὶ εἰς ἄγνοιαν, ἰδίως ἐὰν ἡ χαλκογρα-
φία ἐξετελέσθη εἰς τινὰ τῶν πόλεων τῆς Δύσεως¹. Πάντως πρόκειται περὶ
πολυτίμου στοιχείου καὶ θὰ ἦτο χρήσιμον ἐὰν ἐδημοσιεύετο.

γ) Ἡ τοιχογραφίαις τοῦ ναοῦ. Ὁ ναὸς ἦτο ἄλλοτε ὄλος τοιχογρα-
φημένος, σήμερον ὅμως διατηροῦνται ἴχνη μόνον παλαιῶν ἀγιογραφιῶν εἰς
δύο ἐπάλληλα στρώματα κονιαμάτων².

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ τροῦλλου ἔχουν καταστραφῆ λόγῳ πτώσεως τοῦ κο-
νιάματος, ἀμυδρῶς δὲ μόνον διακρίνονται ἐπὶ τῶν λοφίων αἱ μορφαὶ τῶν
εὐαγγελιστῶν καί, πέραξ τῶν γενέσεων τῶν κυλινδρικών θόλων τοῦ σταυροῦ,
τμῆμα διακοσμητικοῦ πλοχοῦ ἐκ κληματίδων.

Τμῆμα ἐπίσης ἀγιογραφίας, κατεστραμμένης σχεδὸν ὑπὸ τῆς ὑγρασίας,
εὐρίσκεται ἀριστερὰ τῆς Β. θύρας καὶ παριστᾷ πρόσωπον νέου, στρατιωτικοῦ
ἕως ἀγίου, ἀξιόλογον δεῖγμα ἀσκητικοῦ βυζαντινοῦ ἀξιωματοῦχου πλήρης
κατανύξεως, μὲ ξανθὴν κόμην, λεπτὸν πρόσωπον καὶ μεγάλους ὀφθαλμούς, οἱ

¹ Τροῦλλον μὲ δύο σειρὰς παραθύρων, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἄνω δύναται νὰ ἀποτε-
ληται ἐκ τυφλῶν τοιούτων, ἔχομεν ἐν Βουλγαρίᾳ εἰς τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ
Zémène τοῦ ΙΔ' αἰῶνος· βλ. ANDRÉ PROTITCH, Guide à travers la Bulgarie, Sofia
1923, εἰκ. 38. Ἐπίσης, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος τῆς Μεσημβρίας ἔχει δύο σειρὰς
παραθύρων εἰς τὸν τροῦλλον· πρβλ. σχετικὸν σκαρίφημα Κ. Σταματιάδῃ εἰς τὸ δοκί-
μιον τοῦ Α. ΜΥΣΤΑΚΙΔΗ, Οἱ Βυζαντινὲς ἐκκλησίαι τῆς Μεσημβρίας ἐν περιοδικῷ Κιβω-
τός, 1952, σ. 294. Ἡ Παναγία ἐπίσης τῶν Χαλκῶν εἰς τὸ τύμπανον ἔχει δύο ἐπαλλή-
λους σειρὰς παραθύρων· πρβλ. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκῶν, Θεσσ/νίκη
1954, πίν. 1 σχ. α, β καὶ πίν. 4 εἰκ. β. (Ἐκδ. Ἐτ. τῶν Φίλων τῆς Βυζ. Μακεδονίας.)

² Α. ΖΑΧΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 66 εἰκ. 4, δεῖγμα ἀγιογραφίας τοῦ παλαιότερου στρώματος.

όποιοι ἐκφράζουν ἐσωτερικότητα καὶ συγκρατημένην θλιψίν. Ἀριστερὰ αὐτοῦ, ὁ Ἅγιος Παντελεήμων κρατῶν κυτίον καὶ ὁ Ἅγιος Ἐρμό(λαος);.

Δεξιὰ τῆς Ν. θύρας εἰσόδου καὶ ἐσωτερικῶς ὑπάρχει τοιχογραφία ὀλοσώμου ἀνδρός, πιθανῶς δωρητοῦ, τῆς ὁποίας κατεστράφη τὸ πρόσωπον τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπισκευῆς τῆς θύρας. Εἰς τὴν Δ. πλευρὰν ὁ Ἅγιος Κωνσταντῖνος καὶ ἡ Ἁγία Ἐλένη κρατοῦν τὸν Σταυρόν. Εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ θόλου τρεῖς ἄγιοι, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μεσαῖος κρατεῖ εἰλητάριον ἐνεπίγραφον.

Ὁ θόλος τοῦ Δ. σκέλους τοῦ Σταυροῦ εἶναι χωρισμένος δι' ἐρυθρᾶς ταινίας εἰς ὀκτὼ τμήματα ὀρθογώνια¹. Εἰς τὸ Ν. ἄκρον ἀριστερὰ ὁ Νιπτῆρ², κάτωθι τούτου ἡ Προδοσία, εἰς τὴν βᾶσιν δὲ ἀριστερὰ τὸ «Ἴδον παῖδες Χαλδαίων», ἐκ τοῦ 9^{ου} οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου:

*Ἴδον παῖδες Χαλδαίων
ἐν χερσὶ τῆς Παρθένου
τὸν πλάσαντα χεῖρὶ
τοὺς ἀνθρώπους³.*

Εἶναι σύνηθες, ἀμέσως κάτω τῶν θεμάτων τὰ ὁποῖα ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ Εὐαγγελικοῦ κύκλου, νὰ ἀκολουθοῦν σκηναὶ ἐκ τοῦ ὕμνολογίου, δηλ. τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου.

Ἡ εἰκὼν παριστᾷ δεξιὰ τὴν Θεοτόκον βρεφοκρατοῦσαν, καθημένην ἐπὶ Θρόνου καὶ τὸν Ἰησοῦν δεχόμενον ἐπὶ τῶν γονάτων τὰ δῶρα τῶν μάγων, οἱ ὁποῖοι «καὶ δεσπότην νοοῦντες αὐτόν, εἰ καὶ δούλου ἔλαβε μορφήν, ἔσπευσαν τοῖς δώροις, θεραπεῦσαι καὶ βοῆσαι τῇ εὐλογημένῃ: χαῖρε ἀστέρος ἀδύτου μήτηρ». Ὁπισθεν τῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου ὁ Ἰωσήφ. Ἡ σύνθεσις αὕτη περικλείεται ἐντὸς σπηλαίου ὄρους. Κατὰ τὴν κορυφὴν τοῦ ὄρους δύο ἄγγελοι⁴.

Τὴν σύνθεσιν ταύτην ἀκολουθεῖ ἑτέρα, εἰς τὴν ὁποίαν διακρίνεται τὸ τέλος τῆς γραφῆς ... ΟΦΟΡΟΙ. Πρόκειται περὶ τοῦ ἐπομένου καὶ 10^{ου} οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου τοῦ ἀρχομένου: «Κήρυκες Θεοφόροι γεγονότες οἱ

¹ Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Κειμήλια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἐν Ἀθήναις 1938, σ. 46-47, Ἐπιτομήλιον Ἀκαθίστου Ὑμνου καὶ πίναξ 32β καὶ 33. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε., τ. Δ', 1938, σ. 69.

² Πρβλ. ΙΩΑΝΝ. γ', 5-19 — ΛΟΥΚ. κβ', 27 — ΜΑΤΘ. κεφ. γ', 14.

³ Πρβλ. Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, Ὁ Ἀκάθιστος ὕμνος ἢ οἱ Οἶκοι τῆς Θεοτόκου, ἐκ τῆς μονῆς Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων, Κιβωτὸς 1953 Αὐγουστος ἀρ. φύλλ. 20, 9^{ος} οἶκος. Παράστασις τοῦ Ἀκαθίστου ὑπάρχει ἐπίσης εἰς τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρᾶ καὶ ἀλλὰ τοῦ. Πρβλ. καὶ Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 46.

⁴ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ἱερομ. τοῦ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγρᾶφων, Ἐρμηνεῖα τῶν ζωγράφων, Ἀθήναι 1885, σ. 184 παρ. 368. Ἡ σκηνὴ αὕτη κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας ἠλλάξε καί, ἀντὶ τῶν δύο ἀγγέλων, τοποθετοῦνται οἰκίαι, ὡς π.χ. εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τῆς Μονῆς Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων.

μάγοι, ἐπέστρεψαν εἰς Βαβυλῶνα...». Οἱ Μάγοι παρίστανται ὄρθιοι μετὰ τὴν δεξιὰν χεῖρα ὑψωμένην. Τὸ βάθος τῆς συνθέσεως κοσμοῦν ἀρχιτεκτονήματα.

Πάντως, τὰ ἐλάχιστα ταῦτα δείγματα εἶναι θαυμαστῆς τέχνης, μετὰ ἀπλουστατοῦς χρωματισμοῦς· ἐπικρατοῦν τόνοι ρόδινοι καὶ χλωροπράσινοι. Ὁ τοιχογράφος, ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς παραδόσεως καὶ τοῦ τυπικοῦ τοῦ δόγματος, γνωρίζει νὰ δημιουργῇ παραστάσεις καὶ σκηνὰς πλήρεις κατανύξεως, αἱ ὁποῖαι μᾶς ἀνάγουν εἰς τὸν κόσμον τοῦ ὑψηλοῦ καὶ τοῦ ὑπερβατικοῦ.

Ἡ καλύτερον διατηρουμένη τοιχογραφία εὐρίσκεται εἰς τὸ ΑΝ. ἄκρον τοῦ Δ. σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ ἀπεικονίζει τὴν Προδοσίαν. Πρόκειται περὶ πολυπροσώπου συνθέσεως, παριστώσης τὸν Ἰούδαν ἐναγκαλιζόμενον τὸν Ἰησοῦν, ὁ ὁποῖος στρέφει τὴν κεφαλὴν.

Εἰς τὸ κατὰ ἸΩΑΝΝΗΝ Εὐαγγέλιον (ιη', 3), περιγράφεται ὡς ἑξῆς ἡ σκηνή: ὁ οὖν Ἰούδας λαβὼν τὴν σπεῖραν καὶ ἐκ τῶν ἀρχιερέων καὶ [ἐκ] τῶν Φαρισαίων ὑπηρέτας ἔρχεται ἐκεῖ μετὰ φανῶν καὶ λαμπάδων καὶ ὄπλων. Καὶ ἀμέσως κατωτέρω (12): Ἡ οὖν σπεῖρα καὶ ὁ χιλιάρχος καὶ οἱ ὑπηρέται τῶν Ἰουδαίων συνέλαβον τὸν Ἰησοῦν καὶ ἔδησαν αὐτόν. Εἰς τὸ κατὰ ΛΟΥΚΑΝ Εὐαγγέλιον (κβ', 47) ἀναφέρεται: Ἐπι αὐτοῦ λαλοῦντος ἰδοὺ ὄχλος, καὶ ὁ λεγόμενος Ἰούδας εἰς τῶν δώδεκα προήρχετο αὐτούς, καὶ ἤγγισεν τῷ Ἰησοῦ φιλήσαι αὐτόν. Εἰς τὸ κατὰ ΜΑΤΘΑΙΟΝ (κστ', 47): Καὶ ἔτι αὐτοῦ λαλοῦντος, ἰδοὺ Ἰούδας εἰς τῶν δώδεκα ἦλθεν, καὶ μετ' αὐτοῦ ὄχλος πολὺς μετὰ μαχαιρῶν καὶ ξύλων ἀπὸ τῶν ἀρχιερέων καὶ πρεσβυτέρων τοῦ λαοῦ. Εἰς τὸ κατὰ ΜΑΡΚΟΝ (ιδ', 43): Καὶ εὐθὺς ἔτι αὐτοῦ λαλοῦντος παραγίνεται [ὁ] Ἰούδας εἰς τῶν δώδεκα, καὶ μετ' αὐτοῦ ὄχλος μετὰ μαχαιρῶν καὶ ξύλων παρὰ τῶν ἀρχιερέων καὶ τῶν γραμματέων καὶ τῶν πρεσβυτέρων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι μόνον εἰς τὸ κατὰ ἸΩΑΝΝΗΝ Εὐαγγέλιον (ιη', 3. 12), περιγράφεται τὸ πλῆθος τῶν στρατιωτῶν «ἡ σπεῖρα» καὶ τὸ νυκτερινὸν τῆς ὥρας «μετὰ φανῶν καὶ λαμπάδων», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον μᾶς ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι πιθανῶς τὸ χωρίον τοῦτο ἐνέπνευσε τὸν ἀγιογράφον.

Εἰς τὴν τοιχογραφίαν ταύτην παριστῶνται, ἰδίως, στρατιῶται λογοφόροι. Τὸ τοπίον, λόγῳ τοῦ χρωματισμοῦ καὶ τοῦ σκοτεινοῦ πεδίου, ὑποδηλοῖ προκεχωρημένην ὥραν. Εἰς τὸ δεξιὸν τῆς εἰκόνης ὁ Πέτρος κόπτει τὸ ὄτιον τοῦ Μάλχου (ΛΟΥΚ. κβ', 51. ἸΩΑΝΝ. ιη', 10).

Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς συνθέσεως, δύο πολὺ ἐσηματοποιημένα βουνὰ παριστοῦν τὴν Γεσθημανῆ. Τὴν ὄλην δὲ σύνθεσιν, ὡς ἀνεφέραμεν, κλείει ὁμᾶς στρατιωτῶν κατὰ ἐπαλλήλους στίχους ἐν ἰσοκεφαλία, ἥτοι κατὰ τὴν «κατακόρυφον προοπτικὴν» σχεδιασμένη. Εἶναι ὅλοι ἐνδεδυμένοι ὡς βυζαν-

τινοὶ στρατιῶται τῆς ἐποχῆς, αἱ δὲ λόγχοι σχηματίζουν πλέγμα γεωμετρικόν¹.

Τὸ διδιάστατον καὶ ἡ συγκρατημένη δυναμικότης εἶναι ἀπὸ τὰς κυριωτέρας ἀρετὰς τῆς ἐποχῆς ταύτης, ὁμοῦ μετὰ τοῦ μυστικισμοῦ καὶ τῆς κατασκευαστικότητος. Τὸ κονίαμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔχει κατασκευασθῆ ἡ τοιχογραφία, εἶναι λεπτότατον καὶ ἀκολουθεῖ τὰς ἀνωμαλίας τῆς ἐπιφανείας. Οἱ χρωματικοὶ τόνοι εἶναι λιτοί.

Λείψανα τοιχογραφίας ἐπίσης, μεταγενεστέρως ἐποχῆς, ὑπάρχουν κάτωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος δι' ἐρυθροῦ χρώματος ἐπὶ λευκοῦ πεδίου. Αὕτη παριστᾷ Σταυρὸν μετὰ λογχῶν ἐπὶ βάσεως, κάτωθεν τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἡ συνήθης παράστασις τοῦ ἄδου διὰ κρανίων καὶ ὀστέων. Μεταξὺ τῶν συμβόλων τοῦ Πάθους τοῦ Σταυροῦ καὶ τῶν λογχῶν ὑπάρχουν τὰ συμβολικὰ ἀρχικὰ ΝΚΦΧΦ, τὰ ὁποία συμπληρώνομεν: [I C - X C] N (I) - K (ᾱ) - Φ (ῶς) - X (ριστοῦ) - Φ (αἶνει) - [Π] (ἄσιν). Εἶναι δὲ ταῦτα τὰ ἀρχικὰ τῆς κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν προηγιασμένων ἐκφωνουμένης ὑπὸ τοῦ ἱερέως φράσεως².

Κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν Ν. ὄψιν τοῦ καθολικοῦ καὶ ἀνωθεν τῆς εἰσόδου διασώζονται ἴχνη δύο ἐπαλλήλων στρώσεων κονιάματος. Ἐπὶ τοῦ νεωτέρου διακρίνονται ἴχνη τῆς Δευτέρας Παρουσίας, μεταγενεστέρως τέχνης.

Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν ὑπαρξίν κατὰ τὴν ΒΔ. πλευρὰν τοῦ εἰκονοστασίου, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἰχνῶν δικλινοῦς στέγης κατὰ τὴν Ν. πλευρὰν, συνάγομεν ὅτι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὁ χώρος οὗτος πρὸ τοῦ ναοῦ ἐστεγάσθη κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας.

Τὰ βασικὰ χρώματα τῆς ὅλης ἐξωτερικῆς τοιχογραφίσεως εἶναι τρία, καστανόχρουν (ὄμπρα φυσική), ἐρυθρὸν καὶ ὄχρα. Ταῦτα πάντα ἐπὶ λευκοῦ πεδίου.

Ἀριστερά, παρὰ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου, διακρίνεται ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα καὶ ἡ Ἁγία Ἄννα, εἰς τὸ βάθος Ἄγγελοι, ἄνω δὲ μόλις διακρίνεται ἡ γραφή ΕC ΕΡΧΟΜΕΝΟΣ. Ἄνω τῆς θύρας καὶ ἀριστερὰ πάλιν ἡ Θεοτόκος βρεφοκρατοῦσα ὀρθία. Δεξιὰ ὄρθιοι, ὀλόσωμοι ἅγιοι, ἀριστερὰ δὲ τῆς συνθέσεως γέρον καθήμενος, ἐξόχου σχεδίου.

¹ O G MILLET, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile XIV, XV et XVI siècle, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos, Paris (Fontemoing et Cie) 1916, παραθέτει διαφόρους εἰκόνας τῆς Προδοσίας π.χ. σ. 335 εἰκ. 344 καὶ σ. 341 εἰκ. 355), ὅπου ὑπάρχουν ὁμοιοτήτες τινες καθὼς καὶ διαφοραὶ πρὸς τὴν ἐξεταζομένην. Εἰς τὴν πρώτην τὸ βάθος καταλαμβάνεται ὑπὸ ἀρχιτεκτονημάτων, εἰς δὲ τὴν δευτέραν (τῆς Μονῆς Διονυσίου) ὑπάρχουν τὰ ἐσηματοποιημένα βουνά, πλὴν ἀπουσιάζει τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς ἡμετέρας Προδοσίας, πλέγμα λογχῶν καὶ ὑπηρεταὶ κρατοῦντες δαυλοῦς.

² Πρὸς βλ. σχετικῶς Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ ἐν Α.Β.Μ.Ε., τ. Δ', 1938, σ. 70 καὶ Δ. ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΝ, Ἡ Μακρονίτσα καὶ τὸ Πήλιον, Ἀθῆναι 1938, σ. 136.

¹Εὰν ὑποθέσωμεν ὅτι δὲν ἐμεσολάβει χῶρος ἐστεγασμένος, τότε αἱ τοιχογραφαί αὗται παρουσιάζουν ὁμοιότητα μὲ τὰς ὑπαιθρίους τοιαύτας τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τῆς Μολδοβλαχίας¹.

²Ἐκ τῆς διατάξεως τῆς ὅλης ἀγιογραφίσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ καὶ ἐκ τῶν θεμάτων διαπιστώνομεν τὴν ἀπουσίαν σχετικῶν σκηνῶν ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἀντιθέτως ὁ Εὐαγγελικὸς κύκλος ἀντιπροσωπεύεται ἐντόνως. Ὅχι μόνον αἱ μεγάλαι εορταὶ τῆς Ἐκκλησίας εἰκονίζονται, ἀλλὰ καὶ ἐπεισόδια τῆς παιδικῆς ἡλικίας τοῦ Ἰησοῦ, καθὼς ἐπίσης οἴκοι ἐκ τῆς ἱερᾶς ὑμνογραφίας καὶ θαύματα.

2. Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΩΝ ΛΟΥΤΡΩΝ ΤΗΣ ΗΡΑΙΑΣ

Εἰς ὕψωμα πλησίον τῆς κόμης Ἀγιάννη ὑπὲρ τὸ μικρὸν χωρίον τῶν Λουτρῶν τῆς Ἡραίας, γνωστὸν ἐκ τῶν ἱαματικῶν πηγῶν, ἐξ ὧν καὶ τὸ ὄνομα, εὐρίσκεται ἡμερῶν ἡμερῶν ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παναγίας ἐν τῷ μέσῳ πυκνῆς βλαστήσεως ἐξ ὀπουντιῶν (φραγκοσυκιές) καὶ ἀθανάτων (εἰκ. 15)².

Σήμερον ὁ ναὸς δὲν παρουσιάζει τὴν ἀρχικὴν του μορφὴν λόγῳ καταστροφῆς του ἐκ σεισμοῦ. Τοῦτο εἰκάζομεν ἐκ τῶν παρατηρουμένων μεγάλων ἐγκαρσίων ρηγμάτων κατὰ τὴν ἐναπομείνασαν τοιχοποιίαν. Εἰς πρόσφατον ἐποχὴν ἔγινε συμπλήρωσις τῆς τοιχοποιίας του καὶ στέγασις τοῦ ναοῦ δι' ἐνιαίας δικλινοῦς στέγης, ὁπότε προσετέθη τὸ μικρὸν κωδωνοστάσιον.

α) Ἡ κάτοψις τοῦ ναοῦ. Ἡ κάτοψις τοῦ ναοῦ σήμερον περιορίζεται εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, τὰς δύο κόγχας—τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ—, τοὺς δύο διαχωριστικοὺς πεσσοὺς τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ τὴν περιβάλλουσαν τὸν ναὸν τοιχοποιίαν (εἰκ. 16). Αἱ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις ταύτης εἶναι $6,90 \times 10,20$. Τὸ ἱερὸν καταλαμβάνει χῶρον $6,90 \times 2,20$, ἡ χορδὴ τῆς ἀψίδος εἶναι 2,40, ἡ πρόθεσις δὲ καὶ τὸ διακονικὸν 1,50.

Ἡ κυρία θύρα εἰσόδου ἦτο ἄλλοτε εἰς τὴν Δ. πλευράν, κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, σήμερον ὅμως ὁ ναὸς ἐξυπηρετεῖται διὰ τοιαύτης κατὰ τὴν Β. πλευράν. Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς ἔχει ἐπιχρισθῆ καὶ μετὰ τὴν πτώσιν τῶν θόλων του

¹ Σ. ΚΟΥΓΡΑΣ, Ἐντυπώσεις ἐκ Ρουμανίας, ἐν Η.Μ.Ε. 1925, ἐνθα ἐν σ. 520 ἀναφέρει ὁμοίαν κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοιχογραφίας εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Βορονέτζη, Μολδοβίτσης, Σουτσεβίτσης εἰς τὴν Βουκοβίναν, ὅπου μετὰ τῶν ἁγίων εἰκονίζονται καὶ μορφαὶ ἀρχαίων φιλοσόφων, Πυθαγόρου, Σόλωνος, Σωκράτους, Πλάτωνος, Ἀριστοτέλους, Πλουτάρχου...

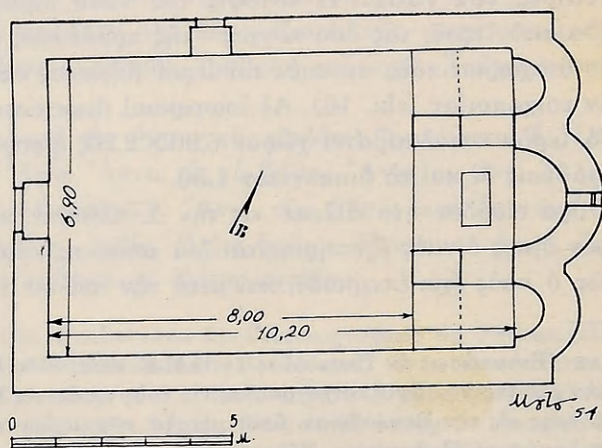
² Ἡ ὑπαρξίς τοῦ ἐπιμελεσταῆ κατασκευῆς ναοῦ τούτου τῆς Παναγίας, καθὼς ἐπίσης καὶ ἐτέρας μικρᾶς θολοσκεποῦς μονοκλίτου βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου, φανερῶν τὴν ὑπαρξίς κατὰ τὴν βυζαντινὴν ταύτην ἐποχὴν κωμοπόλεως ἀκμαζούσης, τῆς ὁποίας ἐρείπια δὲν ἀνευρέθησαν εἰσέτι.

στεγάζεται δια ξυλίνης δικλινουῦς στέγης, τῶν ζευκτῶν καλυφθέντων ἐσωτερικῶς δια ξυλίνης ὀροφῆς.

Εἰκ. 15. Ἡ Παναγία τῶν Λουτρῶν τῆς Ἡραίας.

Ἡ Ἁγία Τράπεζα εἰς τὸ ἱερόν ἀποτελεῖται ἐξ ὀρθογωνίου λίθου, στυλοβάτου πιθανῶς ἀρχαίου ἱεροῦ, ἐπικαθημένου ἐπὶ γιγαντιαίου πορίνου

Εἰκ. 16. Κάτοπις τῆς Παναγίας τῶν Λουτρῶν τῆς Ἡραίας.

κίονοκράνου λεβητοειδοῦς σχήματος, ὕψους 0,40 καὶ διαστάσεων κορυφῆς 0,60 X 0,55.

Ἄγνοοῦμεν τὸν τρόπον στεγάσεως, δηλαδή τὴν ἀρχικὴν θολοδομίαν τοῦ ναοῦ. Ἐξ ὠρισμένων δεδομένων, ὅμως, καὶ ἰδίως ἐκ τῶν γενικῶν διαστάσεων, τῆς διαρθρώσεως τῆς κατόψεως, τῶν τριῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν δύο πεσσῶν (0,70×1,00), οἱ ὅποιοι χωρίζουν εἰς τρία κλίτη τὸν ναόν, δυνάμεθα νὰ ἀναπαραστήσωμεν τοῦτον. Ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὴν κάτοψιν παρουσιάζει ὁ ναός: 1) Μετὰ τῆς Περιβλέπτου τῶν Πολιτικῶν Εὐβοίας¹. Ὁ ναὸς οὗτος ἀναφέρεται, κατὰ τὸν Ὁρλάνδον, εἰς σιγίλλιον τοῦ 1572, εἶναι ὅμως πολὺ ἀρχαιότερος, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς λαμπρᾶς πλινθοπεριβλήτου τοιχοποιίας του καὶ τῶν μαρμαροθετημάτων τοῦ δαπέδου. 2) Ὁμοιότητά τινα παρουσιάζει ὁ ναός, ὅσον ἀφορᾷ τὰς διαστάσεις καὶ τὴν διάρθρωσιν τῆς κατόψεως, μετὰ τῶν ναῶν τῆς Καρυταίνης Ἁγίου Νικολάου καὶ Ζωοδόχου Πηγῆς, οἱ ὅποιοι ὅμως ὑπὸ τὴν σημερινὴν των μορφήν παρουσιάζονται ὡς κτίσματα μεταγενεστέρως ἐποχῆς. 3) Ὁμοιότητα ἐπίσης παρουσιάζει ἐν κατόψει μὲ τὸν ναὸν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Στεμνίτσης. 4) Ὁσαύτως καὶ μὲ τὸ ἐν Βοιωτίᾳ καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Σαγματᾶ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ IB' αἰῶνος².

Ὁ ναός, δηλαδή, ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ καὶ συγκεκριμένως εἰς τὸν σύνθετον τετρακιδίον τύπον.

β) Ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ. Εἰς τὴν ΝΑ. γωνίαν τοῦ ναοῦ διατηρεῖται εἰς πολὺ καλὴν κατάστασιν ἡ παλαιὰ τοιχοποιία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἐξ ἰσοδόμων λαξευμένων παρολίθων, ἐν πολλοῖς ἐκ προϋπάρχοντος ἴσως γειτονικοῦ εἰδωλολατρικοῦ ἱεροῦ. Οἱ λίθοι οὗτοι ἐναλλάξ μετ' ἰσοδόμων φαιοχρῶμων ἀσβεστολίθων ἀποτελοῦν τὰς στρώσεις τῆς τοιχοποιίας. Μεταξὺ τῶν παρειῶν τῶν ὀρθογωνίων λίθων μεσολαβοῦν ὀπτόπλινθοι. Κατὰ τοὺς καθέτους ἀρμούς αἱ ὀπτόπλινθοι ἐναλλάσσονται μὲ διακοσμητικὰ σχήματα, ἐξ ὀπτοπλινθῶν ἐπίσης, τὰ ὁποῖα παριστοῦν σύμβολα, ὡς λ.χ. Χ (χριστός), Κ (Ἰησοῦ C) * (Ἰησοῦς Χριστός)³.

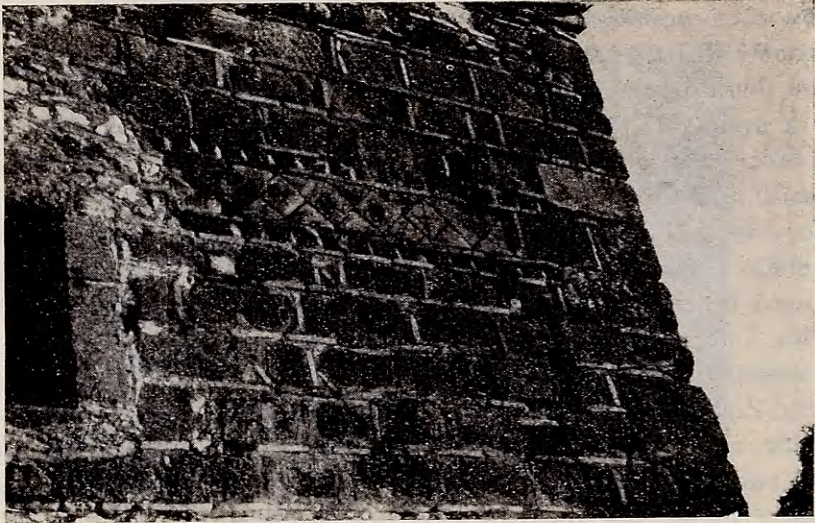
Εἰς ὕψος 3,00 μέτρων περίπου ἀπὸ τῆς βάσεως περιθέει τὸν ναὸν ζώνη, ἀποτελουμένη ἐκ δύο ὀδοντοταϊνῶν περιχουσῶν στρῶσιν ἐκ πλακιδίων ὀρθογωνίων, ρομβοειδῶς διατεταγμένων (ἀβακωταὶ ζωφόροι)⁴. Ἡ ζώνη αὕτη

¹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Α.Β.Μ.Ε., τ. Γ', 1937, σ. 177 σχεδιογρ. 2.

² Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Α.Β.Μ.Ε., τ. Ζ', 1951, σ. 83, 85.

³ Τὰ διακοσμητικὰ ταῦτα σύμβολα ἀπαντῶνται εἰς πολλοὺς ναοὺς τῆς Ἑλλάδος, ὡς λ.χ. εἰς τὸν Ἁγιὸν Στέφανον τῆς Καστοριᾶς.

⁴ Πρβλ. σχετ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, Ἁγιὸς Βασίλειος Ἄρτης, ἐν Α.Β.Μ.Ε., τ. Β', 1936, σ. 120 εἰκ. 4 καὶ 121-122. Τοιαύτη ἐπένδυσις διὰ διακοσμητικῶν πλακιδίων ἀπαντᾶται ἐπίσης εἰς Κουμπελίδικην Καστοριᾶς, ἀγνώστου ἀκριβοῦς χρονολογίας ἀνιδρύσεως, πιθανῶς μετὰ τὸ ΙΑ' - ΙΓ' αἰῶνος. Βλ. σχετ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ ἐν Α.Β.Μ.Ε. τ. Δ', 1938, σ. 128-29 καὶ εἰκ. 89, 90. Ἐπίσης εἰς Ἁγιὸν Στέφανον Καστοριᾶς ἀπαντῶνται κατὰ τὸν νάρθηκα, Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Α.Β.Μ.Ε., τ. Δ', 1938, σ. 110-111. Εἰς τοὺς δύο ὅμως ἀναφερθέντας ναοὺς ἡ τοιχοποιία διαφέρει τῆς τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν, διότι ἀποτελεῖται μόνον

Εἰκ. 17. Λεπτομέρεια τῆς τοιχοποιίας τῆς Ν. ὄψεως.

Εἰκ. 18. Λεπτομέρεια τῆς κόγχης τοῦ Διακονικοῦ
τῆς Παναγίας τῶν Λουτρῶν τῆς Ἡραίας.

ἐξακολουθεῖ καὶ κατὰ τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ, ὅποτε ἡ κάτω ὀδοντοταινία καμπυλοῦται πρὸς τὰ ἄνω, σχηματίζουσα τοιουτοτρόπως τὸ τόξον τοῦ παραθύρου τῆς ἀριστερᾶς σωζομένης κόγχης τοῦ διακονικοῦ (βλ. εἰκ. 17 καὶ 18).

Τὸ παράθυρον αὐτὸ εἶναι τὸ μόνον ἐκ τῶν παλαιῶν, τὸ ὁποῖον διακρίνεται, ἂν καὶ ἐντοιχισμένον. Κάτωθεν τῆς ὀδοντοταινίας ὑπάρχει ζώνη ἐκ πλίνθων, διευθυνομένων πρὸς τὸ κέντρον διαγραφῆς τοῦ τόξου.

Λόγῳ τῆς ἐρειπώδους καταστάσεως τοῦ ναοῦ ἡ τοιχοποιία καί, συγκεκριμένως, ὁ ἕξ ὀπτοπλίνθων μοναδικὸς εἰς τὴν Γορτυνίαν διὰ τὸν πλοῦτόν του διάκοσμος, ὁμοῦ μετὰ τῆς μορφῆς καὶ τῶν ἀναλογιῶν τῆς κατόψεως, εἶναι κυρίως ἡ βάσις χρονολογήσεως τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ, ὁ ὁποῖος δυνατὸν ν' ἀναχθῆ εἰς τὸν IB' ἢ ΙΓ' αἰῶνα.

3. Η ΖΩΟΔΟΧΟΣ ΠΗΓΗ ΣΤΕΜΝΙΤΣΗΣ

α) Περιγραφή τοῦ ναοῦ. Ἡ Ζωοδόχος Πηγή ἢ Χρυσοπηγή εὐρίσκειται εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ΒΑ. τῆς κωμοπόλεως τῆς Στεμνίτσης (Υψοῦντος), ἐπὶ τῆς παρειάς βραχώδους προβούνου, δεσπόζει δὲ τοῦ χωρίου (εἰκ. 19). Ὁ ναὸς ἰδρύθη ἀρχικῶς ὡς Καθολικὸν Μονῆς, διαλυθείσης κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους τῆς ἐπαναστάσεως. Εὐρίσκειται ἐντὸς περιβόλου, μορφῆς ἀκανονίστου πενταγώνου, τοῦ ὁποῖου τὴν Β. πλευρὰν καταλαμβάνει τὸ ἱστορικὸν κτήριον τῶν παλαιῶν κελλίων, εἰς τὸ ὁποῖον ἐγκατεστάθη ἡ πρώτη Πελοποννησιακὴ Γερουσία¹.

Ἡ εἴσοδος τοῦ περιβόλου τῆς Μονῆς εὐρίσκειται κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν. Εἰς αὐτὴν ἀνέρχεται τις δι' ἀτραποῦ, ἀκολουθούσης τεθλασμένην λόγῳ τοῦ ἀνωμάλου τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 20).

Ἡ κάτοψις τοῦ ναοῦ ἀνήκει εἰς τὸν σύνθετον τετρακίονιον τύπον. Ἔχει ἐσωτερικὰς διαστάσεις 6,70 × 8,80, ὁ δὲ τροῦλλος ἔχει διάμετρον 2,80 καὶ τύμπανον χαμηλωμένον, στηριζόμενον ἐπὶ τεσσάρων κίωνων ἰδιομόρφου κατασκευῆς. Οἱ κίονες οὗτοι, ἐκτισμένοι διὰ λίθων καὶ πλίνθων, ἐπιχρισθέντες ἐξωτερικῶς δι' ἀφθόνου κονιάματος παρουσιάζουν βάσιν ἀνεστραμμένου λεβητοειδοῦς ἢ κολούρου πυραμίδος μὲ λειανθείσας τὰς ἀκμὰς τῆς. Τὸ ὕψος τῆς βάσεως εἶναι 0,80, τοῦ δὲ κιονοκράνου 0,46.

Τὸ ἱερὸν διαχωρίζεται ἀπὸ τοῦ ναοῦ διὰ δύο ὀρθογωνίων πεσσῶν, διαστάσεων 0,60 × 0,95. Στεγάζεται δὲ διὰ τριῶν ἡμικυλινδρικών θόλων, ἐκ τῶν

ἐξ ἀργῶν λίθων, μὲ χρῆσιν πλίνθων ἐντὸς ἀφθόνου κονιάματος. Ἐπίσης εἰς Ἄρταν καὶ εἰς Ἀγίους Θεοδώρους Μυστρᾶ. Ἡ γενικὴ διάταξις τῶν ζωφόρων ἐνθυμίζει τὸ ρωμαϊκὸν *opus reticulatum*.

¹ Ἡ Πελοποννησιακὴ Γερουσία συνήλθεν ἀπὸ τῆς 27ης Μαΐου μέχρι τῶν μέσων Ἰουνίου 1821 καὶ προέβη εἰς τὴν ἐκλογὴν Κυβερνήσεως.

ὁποίων ὁ μεσαῖος εἶναι προέκτασις τοῦ ΑΔ. σκέλους τοῦ σταυροῦ, πλὴν ὅμως εὐρίσκεται 0,30 χαμηλότερον τούτου. Τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ στεγάζονται δι' ἡμικυλινδρικῶν ἐπίσης θόλων, τὰ δὲ ἐναπομένοντα τμήματα τοῦ ναοῦ στεγάζονται, κατὰ τὴν ἐν Γορτυνία ἐπικρατοῦσαν παράδοσιν, δι' ἑλλειψοειδῶν ἀσπίδων ἐπὶ λοφίων (calottes), διαστάσεων $1,25 \times 1,35$.

Ἡ εἴσοδος τοῦ ναοῦ εὐρίσκεται κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν καὶ ἔχει πλάτος 0,80 καὶ ὕψος 1,60.

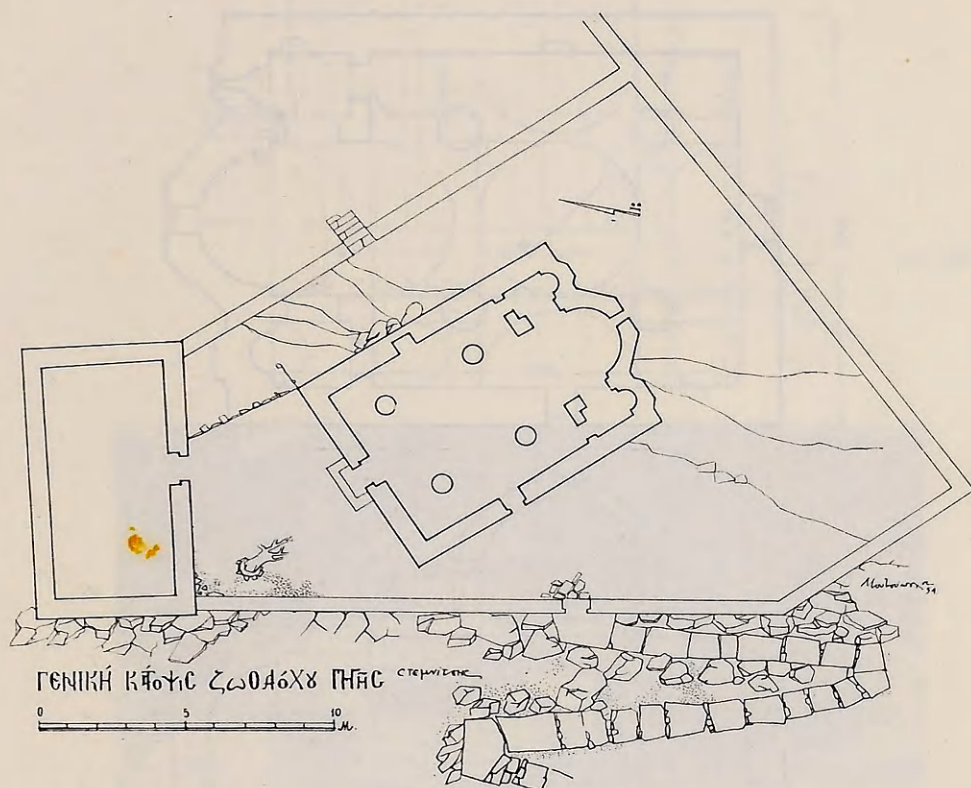
Εἰκ. 19. Ἡ Μονὴ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Στεμνίτης.

Τὸ ἱερόν ἔχει τρεῖς ἡμικυκλικὰς κόγχας, αἱ ὁποῖαι ἐξωτερικῶς διαμορφοῦνται ἡμιεξαγωνικῶς¹. Ἡ μεσαία τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ ἔχει χορδὴν 2,75 καὶ βέλος 1,20 (εἰκ. 21). Παλαιότερον ὑπῆρχον καὶ δίλοβα παράθυρα εἰς τὴν Β. καὶ Ν. πλευρὰν, κάτωθεν τῶν θόλων τοῦ ΒΝ. σκέλους τοῦ σταυροῦ, πλὴν ὅμως ἔχουν ἐμφραχθῆ μεταγενεστέρως (εἰκ. 22).

Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς παρουσιάζει ἁρμονικὴν διάταξιν τῶν χώρων του. Ὁ τροῦλλος δεσπόζει τοῦ ἐσωτερικοῦ, λόγῳ τῆς σχετικῶς μεγάλης διαμέτρου ἐν σχέσει μὲ τοὺς ἐναπομένοντας ὑπολοίπους χώρους. Παρ' ὅλον δὲ ὅτι εἰς τὴν

¹ Ὁ Α. ΖΑΧΟΣ, ἔ.ά. σ. 76, ἀναφέρει ἐσφαλμένως ὅτι ὁ ναὸς ἔχει μοναδικὴν ἡμιεξαγωνικὴν κόγχην.

κάτοψιν διαγράφεται ἐντόνως ἡ παρουσία τῶν εὐμεγέθων κτιστῶν κίωνων, εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ χῶρος παρουσιάζεται ἐνιαῖος, ἡ δὲ διάρθρωσις τῶν θόλων εἶναι ἐπιτυχῆς καὶ συμβάλλει εἰς τὴν δημιουργίαν ὑποβλητικῆς ἀτμοσφαιρας ὁμοῦ μετὰ τῆς λελογισμένης ἐκμεταλλεύσεως τοῦ φωτισμοῦ.

Εἰκ. 20. Γενικὴ κάτοψις τῆς Μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Στερμίτις.

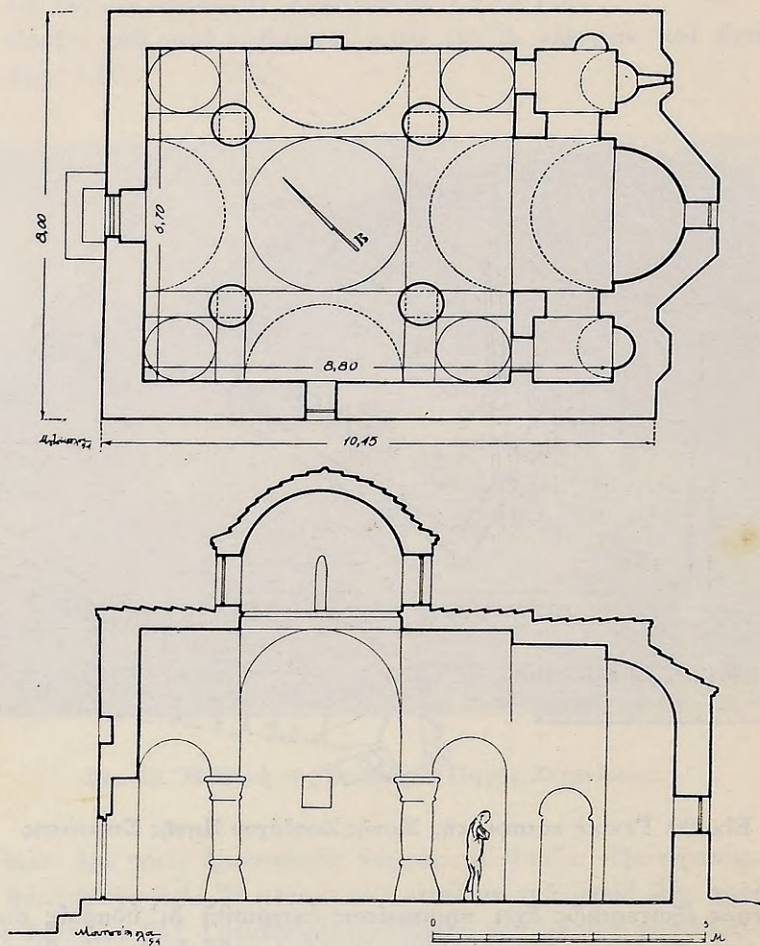
Ὁ ναὸς ἐξωτερικῶς ἔχει προσφάτως ἐπιχρισθῆ δι' ὕδαροῦς σιμεντοκονιάματος (πεταχτό) καὶ τοιουτοτρόπως ἔχει ἀποκρυβῆ ἡ ὅλη πλινθοπερίβλητος τοιχοποιία του. Ἐξ ἀγνοίας ἐπίσης τοῦ ἀρμοδίου ἔχει ἀνακαινισθῆ ἡ ὅλη κεράμωσις τοῦ ναοῦ, καταστραφείσης οὕτω ὅλης τῆς χάριτος τῶν θόλων του¹ (εἰκ. 23).

Ὅτε, τὸ 1922, ἐπεσκέφθη τὸν ναὸν ὁ ἀρχιτέκτων Α. Ζάχος, εὔρε τοῦτον διατηροῦντα εἰσέτι τὴν λίαν ἐπιμελῆ, ὅπως ἀναφέρει, τοιχοποιίαν του, τὴν

¹ Ὁ ναὸς ἐπεσκευάσθη κατὰ τὸν Αὐγούστον τοῦ 1950.

ὁποῖαν περιγράφει ὡς ἀκολουθῶς: « Ἡ τοιχοποιία του εἶναι λίαν ἐπιμελής, ἀποτελουμένη ἐκ πλίνθων ἢ λίθων κατὰ τὴν ἐξῆς διάταξιν: αἱ μὲν ὀριζόντιαι πλίν-

Κῆπος Ζωοδόχου Πηλὸς Ἐτεμλίτης *

Τομή Ζωοδόχου Πηλὸς Ἐτεμλίτης

Εἰχ. 21.

θοὶ ἀποτελοῦσι διπλὴν σειρὰν, αἱ δὲ κάθετοι εἶναι μεμονωμένα εἰς κανονικὰς διαστάσεις, μεταξύ δὲ τούτων δύο ἢ τρεῖς ἀκανόνιστοι λίθοι (ἀντὶ τοῦ ἐνὸς τῆς καθαρῶς βυζαντινῆς τοιχοποιίας) βυθιζόμεναι ἐντὸς ἀφθόνου κο-

Είκ. 22.

Είκ. 23. ΒΑ. άποψις του Καθολικου της Ζωοδόχου Πηγής Στεμνίτσας.

νιάματος¹. Ἡ τοιχοποιία αὕτη εἶναι δηλωτικὴ τῶν τελευταίων βυζαντινῶν χρόνων καὶ ἀπαντᾷ εἰς πολλοὺς ναοὺς τῶν χρόνων αὐτῶν»².

¹ Α. ΖΑΧΟΣ, ἔ.ά. σ. 76 καὶ σχεδιογρ. 14' μῆκος πλίνθων 0,30, πάχος 0,02.

² Ὁριζόντιαι στρώσεις, πάντως, ἐκ διπλῆς σειρᾶς ὀπτοπλίνθων ἀπαντῶνται καὶ εἰς τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά, πλησίον τοῦ τριλόβου παραθύρου.

Τὸ τύμπανον τοῦ τρούλλου εἶναι ὀκταγωνικὸν ἐξωτερικῶς καὶ κοσμεῖται δι' ὀκτὼ ἡμικυλινδρικῶν κιονίσκων.

β) **Ἐπιγραφαὶ καὶ χαράγματα.** Ἄνω τῆς θύρας εἰσόδου τῆς εὐρισκομένης κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν τοῦ ναοῦ σώζεται τμήμα ἡμικατεστραμμένης ἐπιγραφῆς ἐφ' ὕγρασις, διαστάσεων 1,10×0,20, πλαισιωμένης ὑπὸ ἔλλειψοειδοῦς τόξου ἐντὸς τοῦ πάχους τῆς τοιχοποιίας. Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ἀναγινώσκονται πέντε στίχοι, ὑπῆρχε δέ, ἄλλοτε, καὶ ἕκτος, καταστροφείς. Αὕτη ἔχει ὡς ἑξῆς:

ΑΝΗΣΤΟΡΙΘΕΙ Ο ΘΕΙΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ | ΔΕΣΠΗ-
 ΝΗΣ ΥΜΩΝ Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ ΤΗΣ ΕΠΟΝΩΜΑΖΟΜΕΝΗΣ ΖΩΝΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗ[С] ΔΙΑ СΗΝ-
 ΔΡΟΜΗΣ | Κ(ΑΙ) ΚΟΠΟΥ ΒΙC[A]P[ΙΟΝ]ΟΥ ΙΕΡΟΜΩΝΑΧΟΥ Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ ΠΟΤΕ
 ΑΧΙΛΙΟΥ ΑΡΧΙΕΡΕΟΣ Κ(ΑΙ) ΤΙΜΙΩΤΑΤΟΝ ΑΡΧΩΝ | ΤΟΝ-- [Τ]ΗΣ ΑΥΤΗΣ ΧΩΡΑΣ
 СΤΕΜΝΗΤΖΑΣ ΕΙC ΨΥΧ[ΙΚΗ]Ν ΑΥΤΩΝ С(ΩΤΗ)ΡΙΑΝ Κ(ΑΙ) ΤΟΝ ΓΟ | Ν[ΕΩΝ ΑΥΤΩΝ
 ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟ[ΝΤΟΣ ΤΟΥ Τ[ΙΜΙΟΤΑ]ΤΟΥ ΜΗ[Τ]ΡΟΠ[ΟΛΙΤΟΥ ΚΥ]ΡΙΟΥ [Κ]ΥΡ Θ[ΕΟ]-
 ΔΩΡΙΤΟΥ---

Τὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει ἐπιχρισθῆ εἰς νεωτέρους χρόνους.

Ἐπὶ τοῦ κονιάματος ὑπάρχει διὰ μέλανος χρώματος ἡ χρονολογία 1433, προφανῶς ἀναγραφεῖσα εἰς νεωτάτην ἐποχὴν καὶ ἀναφερομένη οὐχὶ εἰς τὴν τοιχογράφησιν τοῦ ναοῦ, ἀλλ' εἰς τὴν ἀνίδρυσιν τούτου. Ἄλλωστε, καὶ κατὰ τὴν παράδοσιν, ὁ ναὸς ἐκτίσθη τὸ 1443, δέκα χρόνους πρὶν νὰ πέσῃ ἡ Πόλη¹. Συνεπῶς, ἡ ἄνω ἐπιγραφή (καὶ ἡ τοιχογράφησις) εἶναι μεταγενεστέρα. Τοῦτο διαπιστοῦται ἀφ' ἐνὸς ἐκ τῆς κατὰ τὴν τοιχογράφησιν τοῦ ναοῦ γενομένης ἐμφράξεως τῶν δύο κατὰ τὴν Β. καὶ Ν. πλευρὰν παραθύρων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τοῦ ὕψους τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τοῦ τύπου τῶν γραμμάτων της, ὅστις εἶναι ὁ ἐν χρήσει κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐκτὸς τούτων ἡ ἐπιγραφή εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς μεταγενεστέρας ἐμφράξεως τοῦ ἀνωτέρου τμήματος τῆς θύρας, ἡ ὁποία καταλαμβάνει τὸ ἡμισυ τῆς κάτω ἄντυγος τῆς ἑλλειπτικῆς ἀψίδος τοῦ θυρώματος, στηρίζεται δὲ ἐπὶ ὑπερθύρου ξυλίνου, πεπληρωμένου διὰ πήχεων καὶ κονιάματος (μπαγδατί), τὸ ὁποῖον ἐκ τῆς ὑγρασίας ἔχει διασταλῆ καί, τοιουτοτρόπως, διερράγη ἡ ἐπιγραφή. Κατασκευαὶ τοῦ εἴδους αὐτοῦ εἶναι δείγματα μεταγενεστέρας ἐποχῆς καὶ μάλιστα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τοιοῦτου εἴδους περιορισμοὶ τοῦ ὕψους τῶν θυρῶν προσπελάσεως τῶν ναῶν ἐπραγματοποιήθησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην διὰ λόγους προφυλάξεως τοῦ ναοῦ ἐκ σταυλίσεως τῶν ἵππων τῶν κατακτητῶν. Ἐτέρα ἀπόδειξις τῶν ὡς ἄνω εἶναι τὸ ὕψος καὶ ἡ διάταξις τῶν θεμάτων τῆς τοιχογραφήσεως.

¹ Ἡ ἀναφερθεῖσα παράδοσις συμφωνεῖ καὶ μὲ τὴν ὄλην κατασκευὴν τοῦ ναοῦ. Πρὸβλ. Ν. ΒΕΗ, Ἡ Ἑλληνικὴ Σχολὴ Στεμνίτης καὶ Συνοδικὰ Σιγίλλια καὶ ἄλλα γράμματα περὶ αὐτῆς ἐν Β.Ν.Ι. τ. ΙΔ', 1938, σ. 381. ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Τρικολωνικά, 1889, σ. 24 καὶ ΑΝΔΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ἱστορικαὶ σημειώσεις Στεμνίτης, 1930, σ. 13.

Ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ καὶ κυρίως κατὰ τὴν Δ. αὐτοῦ πλευρὰν ἀνευρίσκομεν πλῆθος χαραγμάτων, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν τρόπον τινὰ τὸ χρονικὸν τῆς Μονῆς, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας ἰδίως.

1) Κάτωθεν τῆς τοιχογραφίας τοῦ δωρητοῦ, εὐρισκομένης ἐπὶ τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν, ὑπάρχει ἡ γραφή: 1743 μαῖου.

2) Ἄτερα ἀκιδιογραφήματα εὐρίσκονται εἰς τὴν δεξιὰν παρεῖαν τῆς θύρας εἰσόδου καὶ εἰς ὕψος 1,50 ἕως 2,20:

1773 ἐνθάδε . . . - 1776 - 1753 - 1772 ἐφθάσαμεν -
- 1773 ἔγνα διάκο(ς) ο γερμανός¹.

Ἀκολουθεῖ σκαρίφημα οἰκίας μὲ τὸν γνωστὸν πρωτόγονον τρόπον παραστάσεως ὄψεως καὶ κατόψεως ὁμοῦ, ἔργον ἴσως ἀφελοῦς προσκυνητοῦ.

3) Εἰς τὴν δυτικὴν ἐσωτερικὴν παρεῖαν τοῦ τοίχου καὶ δεξιὰ τῆς κυρίας εἰσόδου ἐχαράχθη τὸ ἐπόμενον ἀκιδιογράφημα, ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἐπιδημίαν ἢ ὅποια ἐνέσκηψεν εἰς τὴν Πελοπόννησον μετὰ τὰ Ὀρλωφικὰ καὶ τὴν εἰσβολὴν τῶν Ἀλβανῶν² (εἰκ. 24):

1770
μολε
μα
εἰς ὀλον
τον μο
ρεα

4) Πλησίον τοῦ ἀνωτέρω ἀκιδιογραφήματος ὑπάρχει τὸ ἑξῆς (εἰκ. 24):

1783 φλεβαρι
εγηνε σησμος φο
βερος ης ὀλον τον
μορεα επεσα[ν]

5. σπητια περισα
εχαλασανε εκλη
σιεσ α[νοι]ξανε [και]
αλα θαμαση
εκρατησε σισ

10. μος ημερες χρ[ο]ν[ον]
εναν ολοκληρον³

¹ Τὸ 6^{ον} τοῦτο ἀκιδιογράφημα ἐδημοσίευσεν ὁ Γ. Α. ΣΤΑΜΙΡΗΣ ἐν Γ. Η. 1948, σ. 59.

² Ι. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, Ὁ ἀρματολισμὸς τῆς Πελοποννήσου (1500 - 1821), ἐν Ἀθήναις 1924, σ. 70 καὶ 78.

³ Ἐκ τῶν χαραγμάτων, καθὼς καὶ ἐξ ἐπιγραφῆς εὐρισκομένης εἰς τὸν ναὸν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν Στεμνίτισης, συνάγομεν ἀμυδρῶς τὴν πολυτάραχον ἱστορίαν τῆς Γορ-

1793, φλεβ. β
 Εμνε σης μου φθ
 Βε ρί κς οχουτον
 κο ρε α επε βα
 σπη για περι βα
 εχα χα βα νε εχα
 σ β ε σ α ζ α να η
 αρα θα με σ η α
 ε π ρ α τ η σ ε σ η
 κ ο σ η κ ε ρ ε χ ρ η
 ε ι ν ο λ ο ε η ρ ο ν

1770
 μ ο λ ο
 μ ε
 ε ι ο χ ο ν
 ρ ο β ο κ ο
 ρ ε α λ

Εικ. 24. 'Ακτιδογράφημα ἐκ τοῦ Δ. τοίχου τοῦ Καθολικοῦ
 τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Στεμνίτης.

5) Εἰς τὴν ἱερὰν Πρόθεσιν καὶ κάτωθεν τῆς χρονολογίας 1794 ἔχει χα-
 ραχθῆ:

τυνίας κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα. Τὸ 1715 εἰς τὸν κερὸν ετοῦτον τὸν Ιουλιὸν ἐπηρεο βεξηραζε-
 μης τὸν μορεα. Τὸ 1770 ἐγένετο ἡ ἐπανάστασις τοῦ Ὁρλώφ, τὸ αὐτὸ ἔτος, κατὰ τὸ ἀκτιδο-
 γράφημα 3, ἐνέσκηψε λοιμὸς κατὰ τὴν Πελοπόννησον, κατὰ δὲ τὸ 1770-79 ἐγένετο ἡ
 φοβερὰ ἐπιδρομὴ τῶν Ἀλβανικῶν σιτιῶν. Τέλος, τὸ 1783, κατὰ τὸ χάραγμα 4, συνέβη
 ὁ τρομερὸς σεισμός, ὁ ὁποῖος συνεκλόνησεν ὁμοῦ μετὰ τῆς Πελοποννήσου τὴν Γορτυ-
 νίαν. Περὶ τοῦ σεισμοῦ τούτου σώζονται 14 στίχοι εἰς παλαιὸν ἐμπορικὸν βιβλίον, τὸ
 ὁποῖον ἀνήκε ποτε εἰς τοὺς ἐκ Στεμνίτης Ἀδελφοὺς Σπύρον καὶ Παναγιώτην, τέκνα
 Κωνσταντῆ Μούτζου (τοῦτο ἐδημοσίευσεν ὁ Γ. Α. ΣΤΑΜΙΡΗΣ ἐν Γ. Η. τ. 3, 1948, σ. 57).
 Ἐπίσης εἰς τὸν Κώδικα τῆς Μονῆς Αἰμυαλοῦς ὑπάρχει ἐνθύμισις: 26 Φεβρουαρίου 1783
 Κυριακῆ τῆς Τυρινῆς ἐγινε μεγάλος σεισμός σὲ δλόκληρο τὸ Μορηά κί ἐγκρεμιστήκανε σί-
 τια καὶ ἐκκλησίαις. Ὁ Κώδιξ σήμερον φυλάσσεται εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Δημητσάνης.
 Περὶ τοῦ σεισμοῦ τούτου βλέπε ἐπίσης Θ. ΒΑΓΕΝΑ ἐν Ἐφημ. Ἀρκαδικὸς Τύπος, Ἀθή-
 ναι 15-12-53 ἄρθρον «Οἱ σεισμοὶ τοῦ 1873», ὡς καὶ μελέτην Ι. Φ. ΙΟΥΛΙΟΥ ΣΜΙΤΙΟΥ
 μεταφρ. ἐκ τοῦ γερμανικοῦ ὑπὸ Ἡρ. Μητσοπούλου, Πραγματεία περὶ τοῦ γενομένου
 τῷ 1867 Ἰανουαρίου 23ῃ σεισμοῦ τῆς Κεφαλληνίας, ἐν Ἀθήναις 1867, σ. 5.

αρχιερεων ιερομοναχων
 παρθενιου κονσταν
 τιον παησιον πανκρα
 τιον, μακαριου, γεναδιου, διονησιου
 γερμανου, ανθημου, ανθημου

καὶ χαμηλότερον :

του ιερομονάχου πανκρατιου αναγιου
 αβροσιου νηκοδιμου γριγοριου
 θεοχαρι
 αυξεντίας μονα[χης]
 παναγιωτου καν[τζια]
 [Αθα]νασιου μεταξε[ντίας]
 & κυραιζας

6) Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς Β. πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὸ μέσον εὐρίσκεται ἐντοιχισμένη ἐντὸς κόγχης ἀσβεστολιθικὴ πλάξ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἐνεπίγραφος, διαστάσεων 0,64×0,19. Εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄνω μέρος τῆς πλακὸς παρίσταται φουστανελλοφόρος, κρατῶν σταυρόν, δι' ἀκίδος χαραχθεὶς ὑπὸ ἀφελοῦς τεχνίτου, δεξιὰ δὲ ὑπάρχει ἡ γραφή:

1800; ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2(5)

ΑΝΗΓΕΡΘΙ ΑΥΤΙ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΣΕΒΑΣΜΙΑ ΜΟΝΗ ΤΙΣ
 ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΙΣ ΕΚ ΒΟΘΡΟΥ ΓΗΣ ΔΙΑ ΣΗΔΡΟ
 ΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΟΥ(ΑΤ)ΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΡΟΙ
 ΓΟΥΜΕΝΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΤΟ ΕΠΗΚΛΙΟΝ ΚΑΝΤΖ
 ΑΣ· ΕΚ ΚΟΜΗΣ· ΣΤΕΜΝΗΣΙΣ ΕΙΣ ΨΙΧΙΚΗΝ ΑΥΤΟΥ ΣΟΤ[Η]ΡΙΑΝ

7) Ἐπὶ τοῦ εἰκονοστασίου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

1805

ΤΟ ΘΙΟΝ ΚΑΙ ΙΕΡΟΝ
 ΤΕΜΠΛΟΝ ΑΝΗΓΕΡ
 ΘΗ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΓΕΡΜΑ
 ΝΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ
 ΚΑΝΤΖΑ

8) Ἐπὶ τῆς ἀργυρᾶς ἐπενδύσεως τῆς εἰς Ἁγίον Γεώργιον εὐρισκομένης εἰκόνας τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς εὐρίσκεται ἡ μονόστιχος ἐπιγραφή:

ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥ(ΛΟΥ) ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ
 + ΗΠΟΧΥΡΟΣ ΕΜΟΥ ΣΠΥΡΟΥ ΜΟΥΤΖΟΥ 1813 + 1

9) Εἰς τὴν Δ. πλευρὰν τοῦ ναοῦ εὐρίσκεται τὸ ἀκόλουθον ἀκιδογράφημα:

¹ Πρβλ. σχετικῶς Γ. ΣΤΑΜΙΡΗΝ ἐν Γ. Η. τ. 3, 1948, σ. 60.

+ 1881 8βριον 17
 εστ εντανθα
 Δ.Ρ.Θ.

10) Εἰς τὴν Δ. ἐπίσης πλευρὰν καὶ δεξιὰ τῆς θύρας (ἔσωτ. θεωμένης), εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὰ τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ἀρχαγγέλου καὶ εἰς ὕψος 2,50, ὑπάρχει τὸ κάτωθι χάραγμα:

A.Y.A.G. 1433 φλεβαρι Π'
ΑΥΤΙ Ι Αριων
 1890

Τὸ παλαιότερον χάραγμα ἀναφέρεται εἰς τὸ ἔτος 1743, συνεπῶς ἡ τοιχογράφησις ἀνάγεται εἰς προγενεστέραν ἐποχὴν. Συγκρίνοντες τὴν χρονολόγησιν τῶν ἀγιογραφιῶν τῶν παρακειμένων Μονῶν καὶ ἐκκλησιῶν βλέπομεν, ὅτι τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς τῆς Αἰμυαλοῦς ἐτοιχογραφήθη τὸ 1608, ὁ Ἅγιος Νικόλαος Ζυγοβιστίου τὸ 1638, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Προόδρομος Ζυγοβιστίου τὸ 1643, τὸ Καθολικὸν τῆς Νέας Μονῆς Φιλοσόφου τὸ 1661. Τὸ Καθολικὸν τῆς παλαιᾶς Μονῆς Καλαμίου ἐτοιχογραφήθη τὸ 1705 καὶ τὸ Καθολικὸν τῆς Νέας Μονῆς Καλαμίου τὸ 1713, ἀμφότερα ὑπὸ τῶν Πεδιωτῶν ζωγράφων. Ἐπίσης τὸ 1715 ἐτοιχογραφήθη ὁ ναὸς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν Στεμνίτης, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ καὶ τὸ τελευταῖον ἔργον τῶν Πεδιωτῶν ζωγράφων.

Ἐκ τούτων συμπεραίνομεν τὰ ἑξῆς: Ἀποκλείεται νὰ ἐτοιχογραφήθη ὁ ναὸς κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, διότι ἤδη ἀπὸ τοῦ 1705—1715 εὕρισκοντο εἰς Γορτυνίαν οἱ τοιχογράφοι Πέτρος καὶ Μιχαὴλ ἐκ τῆς Πεδιάδος Κρήτης, οἱ ὁποῖοι τότε ἐξωγράφησαν τὸν ναὸν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν Στεμνίτης καὶ εἰς τοὺς ὁποίους λογικὸν θὰ ἦτο νὰ ἀποταθοῦν. Ἐπίσης, λόγῳ τοῦ ὕψους τῶν τοιχογραφιῶν, ἀποκλείομεν τὴν χρονολόγησιν των εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν. Θεωροῦμεν δὲ τὴν ἰστόρησιν τοῦ Καθολικοῦ ὡς ἔργον τοῦ ΙΖ' αἰῶνος.

Τὸ 1800 ἀνεκαινίσθη ἡ Μονὴ ὑπὸ τοῦ ἡγουμένου Γερμανοῦ Κάντζια, κατόπιν τῶν καταστροφῶν τὰς ὁποίας ὑπέστη ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν. Τὸ 1805 κατεσκευάσθη τὸ τέμπλον, ἡ βᾶσις τοῦ ὁποίου, ἀποτελοῦσα λείψανον τοῦ παλαιότερου τέμπλου, εἶναι κτιστή. Ἐπὶ ταύτης κατεσκευάσθη τὸ νεώτερον ξύλινον ἐπιχρυσωμένον τέμπλον, ὅμοιον μὲ τὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην συναντώμενα.

γ) Ἡ τοιχογράφησις τοῦ ναοῦ. Ἡ διάταξις τῶν ἀγιογραφιῶν ἀκολουθεῖ τὰ καθιερωμένα. Εἰς τὴν κατωτέραν ζώνην, 0,80 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μέχρι ὕψους 2,20 μ., ἔχουν ἰστορηθῆ ὁλόσωμοι ἅγιοι, εἰς αὐτὴν δὲ ἔχουν ἐπενεχθῆ μεταγενεστέρως καὶ αἱ περισσότεραι ἐπιδιορθώσεις, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἀλλοιώσει τὰς ἀρχικὰς μορφάς. Θεωροῦμεν ταύτας ὡς μετρίας τέχνης, ὅστε

ρούσας κατὰ τὸ σχέδιον καὶ τοὺς χρωματισμούς. Παρουσιάζουν ὅμως ἐνδιαφερούσας παραστάσεις καὶ ἐνδυμασίας ξένας πρὸς τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν. Ὁ Φ. Κόντογλους φρονεῖ ὅτι ἔχουν τὸ ὕφος τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων.

Εἰς τὴν Β. πλευρὰν παρίσταται μεταξὺ τῶν ὀλοσώμων ἁγίων ὁ Ἅγιος Μερκούριος μὲ στρατιωτικὴν ἐνδυμασίαν δυτικῆς ἀξιωματοῦχος καὶ ἰδιότυπον κράνος. Εἰς τὴν Δ. πλευρὰν καὶ δεξιὰ τῆς θύρας εἰκονίζονται οἱ δύο δωρηταὶ μὲ ἱερατικὰς στολὰς καὶ καλύπτρας φαίης. Ὁ ἐν ἀριστερᾷ παρίσταται μὲ ἐρυθρὰ ἱμάτια καὶ μὲ κομβολόγιον, κρατῶν ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ ἀνὰ χεῖρας. Ἡ ἰστορήσις τοῦ ναοῦ ἔχει πολλὰς ὁμοιότητας μὲ τὸ Καθολικόν. Διακρίνονται καθαρῶς οἱ κιονίσκοι τοῦ τρούλλου, καθὼς καὶ τὰ παραθύρα τοῦ τυμπάνου. Ἄλλοτε διεκρίνετο καὶ γεῖσον κάτωθεν τῆς κεραμάσεως, μὴ σωζόμενον σήμερον.

Ἐνδιαφέρουσα τοιχογραφία εὐρίσκεται εἰς τὴν Β. πλευρὰν, πλησίον τοῦ ἱεροῦ. Παρίσταται τὸ Ἅγιον Δισκοπότηρον καί, οἶονεὶ ἀναδυομένη ἐξ αὐτοῦ, ἡ Θεοτόκος βρεφοκρατοῦσα, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἄγγελοι, γύρω δὲ προφῆται ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου. Μεταξὺ αὐτῶν διακρίνονται ὁ Προφήτης Δανιήλ, νέος ἀγένειος μὲ τὴν γραφήν: Ἐγὼ | ὄρος νοητὸν | οὐπερ τ|μῆθη λι|θος πλάν|ην τρέ|πων κέκ|ληκας ευρο|... , ὁ Προφήτης Βαβλαᾶμ καὶ ὁ Σολομών.

Πλησίον τῆς παραστάσεως τῶν δωρητῶν εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Σισώης, γέρον πλατυγένειος, φαλακρὸς καὶ κάτωθεν γραφὴ συμπληρωμένη:

Ἐρχόμενος ποτέ, εὐρών τάφον καὶ θαυμάσας οὕτω :
ὄρων σε, τάφε, καρδιοστάλακτον δάκρυον χέω,
χρέος τὸ κοινόφλητον εἰς νοῦν λαμβάνων
Πῶς οὖν μέλλω διελθεῖν βαβαὶ πέρας τὸ τοιοῦτον ;
Ἐ! Ἐ! θάνατε ! Τίς δύναται φυγεῖν σε¹.

Ἐπεράνω τῆς σειρᾶς τῶν ὀλοσώμων ἁγίων ὑπάρχει ζώνη μὲ ἁγίους ἐντὸς κύκλων ἐπὶ πεδίου μέλανος, ἐναλλάξ δὲ ἀνθέμια. Εἰς τὴν Δ. πλευρὰν καὶ ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερὰ διακρίνονται οἱ ἅγιοι: Ἄφ(θόνιος), Παρα(σκευᾶς), Ἀκί(νδυνος), εἰς τὴν Ν. δὲ πλευρὰν οἱ Ἀκίμιος, Ἰουλίτα, Ἀρσένιος, Ὀρέ(στης). Ἐπεράνω τῆς ζώνης ταύτης ἀκολουθοῦν σκηναὶ μαρτυρίων.

¹ Ἡ παράστασις αὕτη τοῦ Ἀββᾶ Σισώη εἶναι προσφιλὲς θέμα τῶν τοιχογράφων τοῦ ΙΣΤ'-ΙΖ' αἰῶνος. Σχετικὴ εἰκὼν ὑπάρχει καὶ εἰς τὴν Μοῆν Προδρομοῦ τῆς Γορτυνίας τῆς ἐποχῆς ταύτης καὶ εἰς τὴν Μοῆν Βαβλαᾶμ τῶν Μετεώρων, 1637 (βλ. σχετικῶς Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, Οἱ ταπεινοὶ Ἄγιογράφοι τῆς Τουρκοκρατίας ἐν περιοδ. Κιβωτὸς Φεβρ. 1952 σ. 32). Συνήθως ὑπὲρ τὴν παράστασιν τοῦ Ἀββᾶ Σισώη, ἰσταμένου μὲ τὰς χεῖρας ὑψωμένας ἑκατέρωθεν πρὸ τῆς σαρκοφάγου μὲ τὸν σκελετὸν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὑπάρχει ἡ γραφὴ: ὁ Μέγας ἐν ἀσκηταῖς Σισώης ἐμπροσθεν τοῦ τάφου τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Ἀλεξάνδρου, τοῦ πάλαι λάμπαντος ἐν δόξῃ, φρίττει καὶ τὸ ἄστατον τοῦ καιροῦ καὶ τῆς δόξης τῆς προσκαιροῦ λυπηθεῖς, ἰδοὺ κλαίει.

Εἶναι ἄκρως ἐνδιαφέρονσαι αἱ παραστάσεις τῶν στρατιωτῶν, οἱ ὅποιοι εἰκονίζονται μὲ στολὰς φράγκων σταυροφόρων ἢ Ἐνετῶν μετὰ κράνους καὶ ἀλυσοπλέγματος γύρω τοῦ λαιμοῦ. Εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου τοῦ Κουβικουλαρίου οἱ στρατιῶται φέρουν στολὰς Μαυριτανῶν ἢ Σαρακηνῶν. Ἀκολουθεῖ τὸ μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Ἱερομάρτυρος Βαβύλα καὶ τὸ μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Ἱερομάρτυρος Ἀθηνογένους. Εἰς τὴν Δ. πλευρᾷ καὶ ἄνω τῆς ἐπιγραφῆς εἰκονίζονται ἐπίσης μαρτύρια τῶν Ἁγίων Σαμωνᾶ καὶ Ἀβίβου, ὡς καὶ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ περιοριζομένου ὑπὸ τοῦ Ν. σκέλους τοῦ σταυροῦ ὑπάρχει μεγάλη σύνθεσις ἡμικατεστραμμένη, ὅπως δυστυχῶς καὶ τὸ πλεῖστον τῶν ἄλλων τοιχογραφιῶν, ὅπου εἰκονίζονται τὰ εἶδη τῶν φυτῶν, τὰ δένδρα, τὰ ἄγρια ζῶα, ἐλέφαντες, λέοντες, λεοπαρδάλεις, καὶ ἄνθρωποί τινες γυμνοί. Πρόκειται, προφανῶς, περὶ παραστάσεως τοῦ Παραδείσου. Κάτωθεν ταύτης ὑπάρχει σύνθεσις, εἰς τὸ μέσον τῆς ὁποίας παρίσταται ἡ ἐκκλησία, ἐκατέρωθεν ἄγιοι, ὅπισθεν δὲ ὄχλος μὲ ποικίλας ἐνδυμασίας.

4. Η ΖΩΟΔΟΧΟΣ ΠΗΓΗ ΤΗΣ ΚΑΡΥΤΑΙΝΗΣ

α) **Θέσις, κάτοψις περιγραφὴ τοῦ ναοῦ.** Ὁ ναὸς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἢ Μητροπόλεως εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς Α. κλιτύος τοῦ προβούνου καὶ εἰς τοὺς πρόποδας τῆς ἐπὶ σαγματοειδοῦς λόφου διατεταγμένης κωμοπόλεως τῆς Καρυταίνης¹.

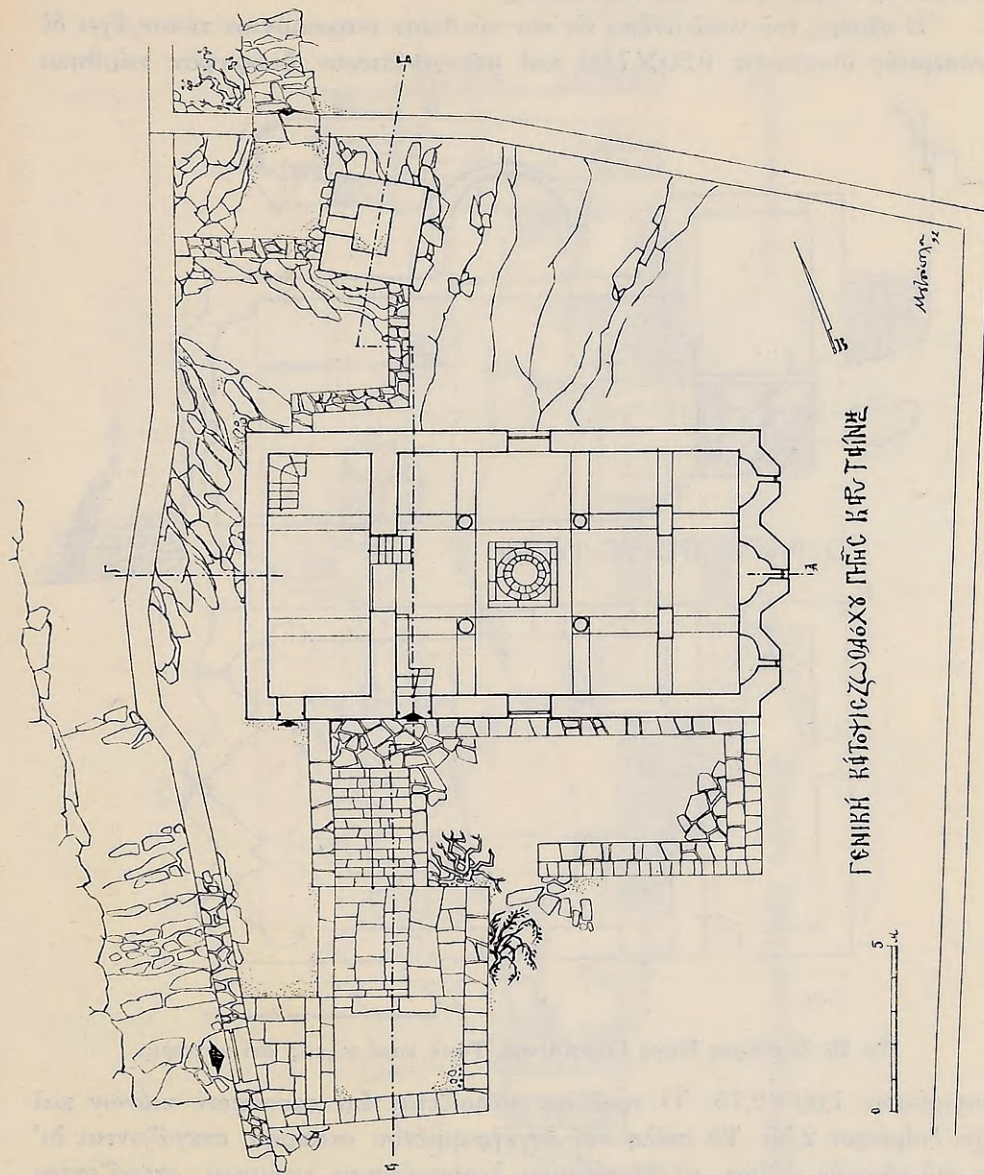
Ἐπεὶ τὸν ναὸν καὶ ἐπὶ τῆς ΝΔ. πλευρᾷς τοῦ ὄχρου λόφου δεσπόζει τὸ περίφημον φραγκικὸν κάστρον τοῦ Οὔγωνος δὲ Βρυγιέρ, «τοῦ Ἀφέντη τῆς Καρύταινας».

Ὅλη ἡ τοποθεσία, ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς ἐπὶ τοῦ Ἀλφειοῦ γεφύρας τῆς κειμένης παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ βουνοῦ μέχρι τοῦ κάστρου καὶ τῶν ἐκκλησιῶν, εἶναι πλήρης θρύλων καὶ ἱστορικῶν ἀναμνήσεων, πλήρης ἠρεμίας καὶ ἐπιβλητικότητος.

Ὁ ναὸς εὐρίσκεται ἐντὸς περιβόλου καὶ καθέτως πρὸς τὰς ὑψομετρικὰς καμπύλας (εἰκ. 25)². Ἡ προσπέλασις τοῦ ναοῦ γίνεται ἀπὸ τῆς Ν. πλευρᾷς, κατέρχεται δὲ τις, λόγῳ τῆς ὑπαρχούσης ὑψομετρικῆς διαφορᾷς μεταξὺ τῆς εἰσόδου καὶ τῆς ἀτραποῦ τῆς ὀδηγούσης ἐκ τῶν ἄνω, διὰ κλίμακος 21 βαθμίδων. Πλὴν τοῦ ναοῦ, ἐντὸς τοῦ περιβόλου ὑπάρχει καὶ τὸ παλαιότερον κωδω-

¹ ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΤΟΥ ΜΟΡΕΩΣ ἐκδ. Π. Καλονάρου στίχ. 1923 σ. 82. Ἐποψιν τοῦ Κάστρου ἐν W. MILLER, Φραγκοκρατία ἐν Ἑλλάδι, τ. Α', Ἀθῆναι 1909, σ. 290.

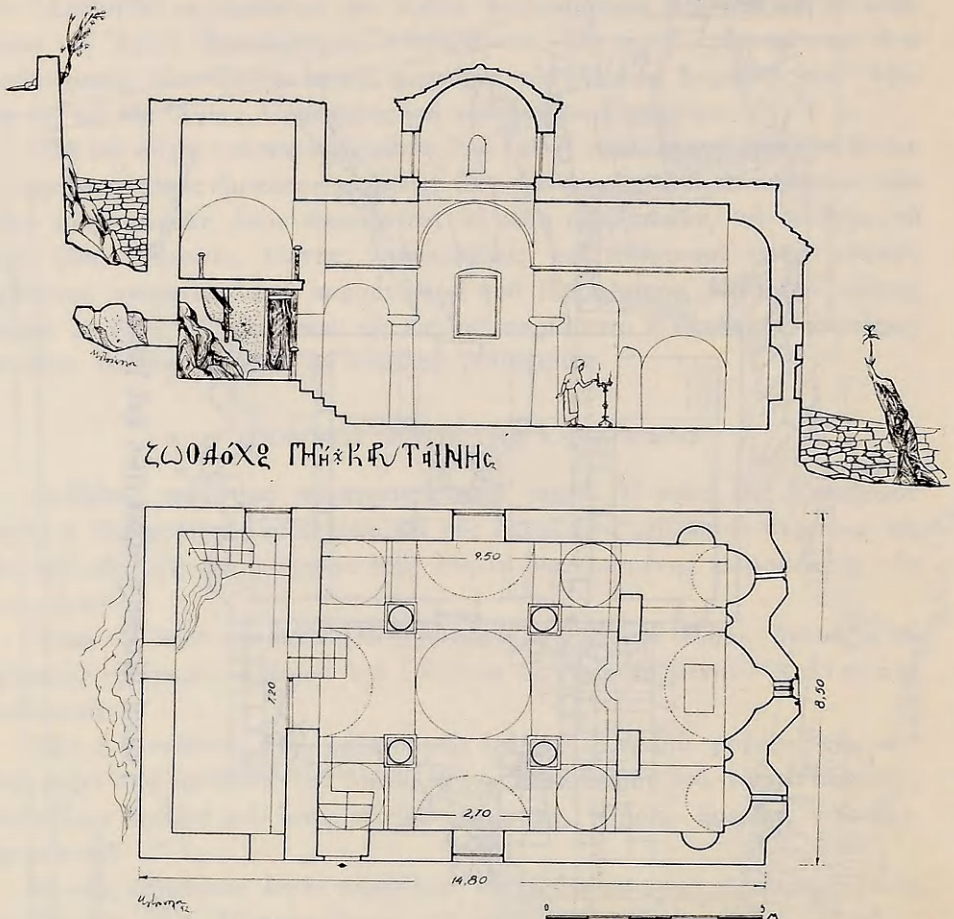
² Κατὰ τὴν παράδοσιν, ὁ ναὸς ἰδρῦθη ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Χριστιανουπόλεως Ἀθανασίου, μᾶλλον ὅμως ἀνεκαινίσθη ὑπ' αὐτοῦ· πρβλ. Ν. ΒΕΗ, Βυζαντινὰ ἐπιγραφαὶ Γορτυνίας, ἐν τῷ ΙΑ' τόμῳ τῶν Βυζ. Χρονικῶν (Viz. Vrem.), Πετρούπολις 1904, σ. 69-70.

Εικ. 25.

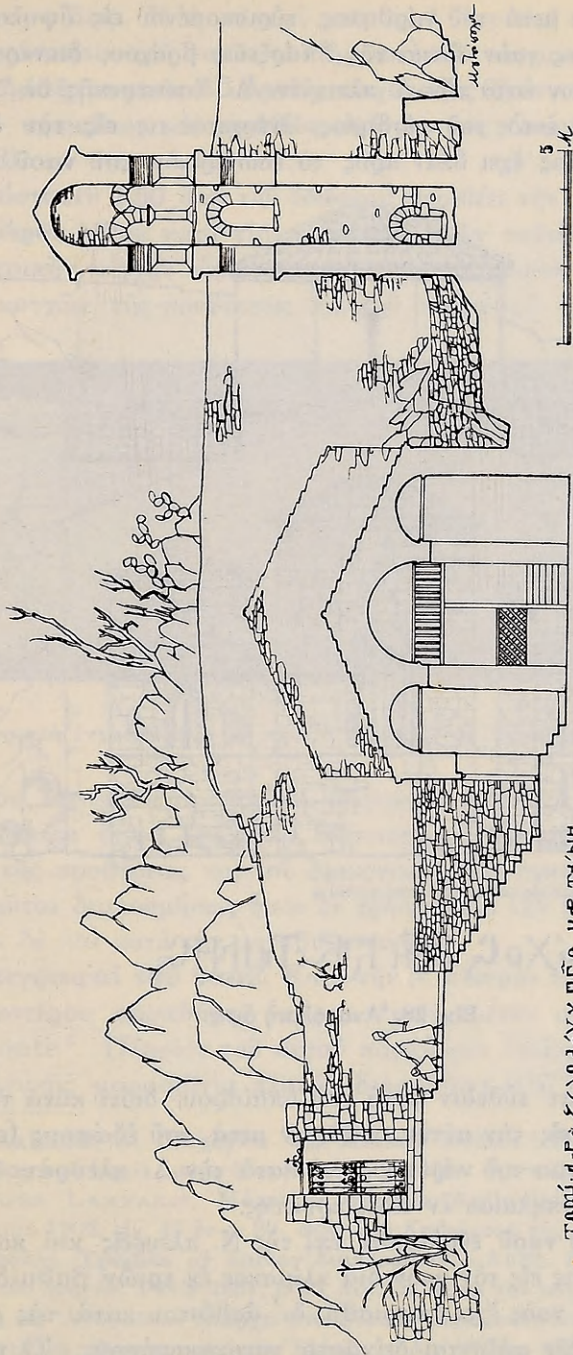
νοστάσιον τῆς Καρυταίνης. Ὁ περίβολος τοῦ ναοῦ, παλαιότερον, ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς νεκροταφεῖον τῆς Καρυταίνης.

Ἡ κάτοψις τοῦ ναοῦ ἀνήκει εἰς τὸν σύνθετον τετρακίονιον τύπον, ἔχει δὲ ἐσωτερικὰς διαστάσεις $9,50 \times 7,00$ καὶ μεταγενέστερον διώροφον νάρθηκα

Εἰκ. 26. Ζωοδόχος Πηγή Καρυταίνης. Τομή κατὰ μῆκος καὶ κάτοψις.

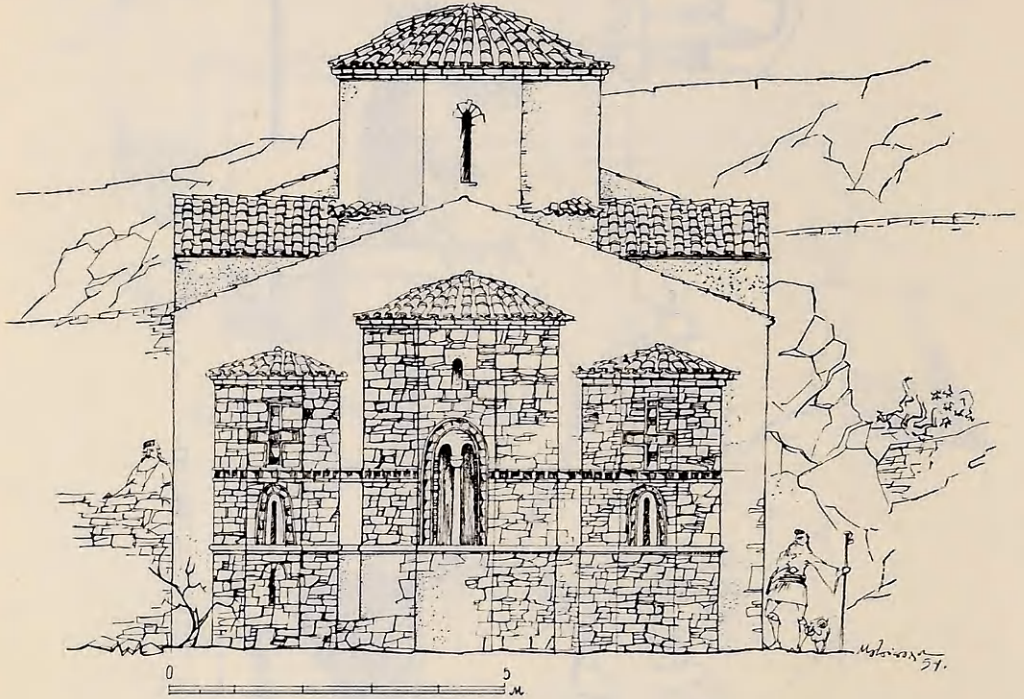
διαστάσεων $7,00 \times 2,75$. Ὁ τροῦλλος στηρίζεται ἐπὶ τεσσάρων κιόνων καὶ ἔχει διάμετρον 2,55. Τὰ σκέλη τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ στεγάζονται δι' ἡμικυλινδρικών θόλων, τὰ δὲ τέσσαρα ἐναπομένοντα τμήματα στεγάζονται δι' ἀσπίδων ἐπὶ λοφίων, τὰ μὲν δύο πρὸς Δ. διὰ σφαιρικών, τὰ δὲ πρὸς Α. δι' ἑλλειψοειδῶν. Ὁ χώρος κοῦ ἱεροῦ βήματος, ἔχων διαστάσεις $1,90 \times 7,00$, στεγάζεται διὰ τριῶν ἡμικυλινδρικών θόλων, ἐξ ὧν ὁ κεντρικὸς ἀποτελεῖ προέκτασιν τοῦ Α. σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 26).

ΤΟΜΗ: Η-Ε * ΖΩΟΛΟΓΟΣ ΠΗΓΕ ΚΑΡΤΙΝΕ

Fig. 27.

Ἡ ἐπικοινωνία μετὰ τοῦ νάρθηκος, εὐρισκομένου εἰς ὑψηλοτέραν στάθμην ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸν ἕνεκα τῆς ὑπάρξεως βράχου, διενεργεῖται μέσῳ κλίμακος ἕξ βαθμίδων κατὰ τὴν Δ. πλευρᾶν. Δι' ἐσωτερικῆς δὲ ξυλίνης κλίμακος, εὐρισκομένης ἐντὸς τοῦ νάρθηκος, ἀνέροχεται τις εἰς τὸν ὄροφον (γυναικωνίτην), ὃ ὁποῖος ἔχει θέαν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ. Ὁ ὄροφος

Ζωοδόχος Πηγή Ἁγίας Τριάδος

Εἰκ. 28. Ἀνατολική ὄψις.

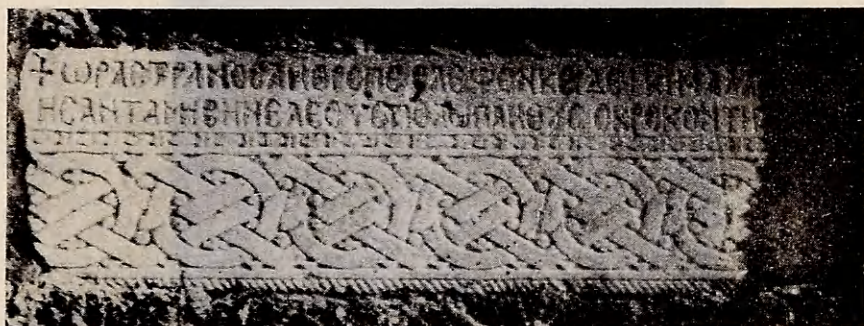
οὗτος ἐπικοινωνεῖ κατ' εὐθείαν μετὰ τοῦ ὑπαίθρου, διότι κατὰ τὴν Ν. πλευρᾶν του εὐρίσκεται εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην μετὰ τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 27). Εἰς τὸ ἰσόγειον διαμέρισμα τοῦ νάρθηκος καὶ κατὰ τὴν Δ. πλευρᾶν αὐτοῦ ὑπάρχει τμῆμα φυσικοῦ σπηλαίου ἐν εἴδει κρύπτης.

Ἡ εἴσοδος τοῦ ναοῦ εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς Ν. πλευρᾶς καὶ κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν κατέροχεται τις εἰς τὸν ναὸν διὰ κλίμακος ἕκ τριῶν βαθμίδων.

Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς ἔχει ἐπιχρισθῆ δι' ἀσβέστου κατὰ τὰς μεταγενεστέρας ἐπισκευὰς καὶ δὲν σώζονται δείγματα τοιχογραφήσεως. Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ ἐξωτερικῶς διαμορφοῦται ὀκταγωνικῶς, ἔχει δὲ τέσσαρας φωτιστικὰς

σχιμάς, ὡς συνήθως. Ἡ Α. πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ ἀποτελεῖ τὴν μοναδικὴν ἐξωτερικὴν διακόσμησιν τοῦ ναοῦ. Αἱ ἡμικυκλικαὶ κόγχαι ἔχουν διαμορφωθῆ ἑξωτερικῶς ἡμιεξαγωνικῶς δι' ὄρατῆς τοιχοποιίας ἐξ ἐντοπίων ἀσβεστολίθων, ἀκανονίστων σχημάτων καὶ μεγειῶν, ἐχόντων τὰς πλευρὰς ἐδράσεως ὀριζοντίως (εἰκ. 28).

Εἰς ἀπόστασιν 1,50 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους περιθῆει τὴν πλευρὰν ταύτην κυμάτιον ἐκ πάρον λίθου κατὰ τὴν προέκτασιν τῶν ποδιῶν τῶν παραθύρων. Εἰς τὴν κεντρικὴν κόγχην εὐρίσκεται δίλοβον παράθυρον. Ἐκάστη τῶν ἡμιεξαγωνικῶν κογχῶν τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ ἔχει ἀνά ἓν παράθυ-

Εἰκ. 29. Ἐπιγραφή ἐντοιχισμένη ἐπὶ τῆς Ν. πλευρᾶς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Καρυταίνης.

ρον, ἑκάτερον τῶν ὁποίων περιθῆει ὀδοντοταινία¹. Εἰς ἀπόστασιν 0,87 ἐκ ταύτης εὐρίσκεται ἑτέρα ὀριζοντία ὀδοντοταινία, ὑπεράνω δὲ ταύτης, κατὰ τὰς ἀψίδας τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ, δύο σταυροὶ ἐκ κεραμορρημάτων. Τοιαῦται διακοσμήσεις ἦσαν ἐν χρῆσει κατὰ τὴν βυζαντινὴν περιόδον, συναντῶνται δὲ καὶ κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴν².

β) Ἐπιγραφὰὶ τοῦ ναοῦ. Κατὰ τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ ναοῦ καὶ ὑπεράνω τοῦ μεταγενεστέρου παραθύρου ὑπάρχει ἐντοιχισμένον οἰκόσημον τοῦ οἴκου τῶν Albamonte³. Πλησίον τοῦ αὐτοῦ παραθύρου ὑπάρχει ἐντοιχισμένη ἐπιγραφή ἐπὶ λευκῆς μαρμαρίνης πλακός, διαστάσεων 0,67 × 0,21 (εἰκ. 29).

¹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἡλείας, Ἀθῆναι 1933, σ. 21 εἰκ. 33, ὅπου κατὰ τὰς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ ὁμοία ὀδοντοταινία περιθῆει τὴν ποδιάν τῶν παραθύρων.

² GEORGES LAMPAKIS, Mémoire sur les Antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902, εἰκ. 47 ἐν σ. 89, ἀψὶς τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς «Μεγάλων Πυλῶν» ἐν Θεσσαλίᾳ, Τρίκαλα μὲ ὁμοίαν διακόσμησιν.— ABEL BLOUET, Expédition scientifique de Morée, Paris 1831, σ. 21 πίν. 18. Κατὰ τὴν κόγχην τῆς σταυροειδέσσης ἐκκλησίας εἰς Ἀνδροῦσαν ὑπάρχει σταυροειδὲς κεραμοπλαστικὸν κόσμημα.

³ W. MILLER, Φραγκοκρατία ἐν Ἑλλάδι, τ. Α', Ἀθῆναι 1909-10, μετάφρ. Σ. Λάμπρου σ. 371 εἰκὼν τοῦ οἰκόσημου.

Ἡ ἐπιγραφή ἀποτελεῖται ἐκ δύο στίχων, εἶναι δὲ γεγραμμένη διὰ στοιχείων τῆς τελευταίας βυζαντινῆς περιόδου, ὕψους 0,076. Κάτωθεν τῶν γραμμάτων ἀκολουθεῖ ζώνη ἐκ γραπτοῦ ἀστραγάλου ἐσχηματοποιημένου, ὕψους 0,013. Τὸ κατώτερον δὲ καὶ μεγαλύτερον τμήμα καταλαμβάνει πλοχμὸς ἐκ κύκλων καὶ ῥόμβων, ὕψους 0,104. Ἡ ἐπιγραφή κλείει διὰ σχοινοειδοῦς κοσμήματος 0,023. Περὶ τοῦ πλοχμοῦ τούτου ὁ Ἄ. Ζάχος ἰσχυρίζεται ὅτι ἔχει ἀραβικὴν τὴν προέλευσιν. Ἡμεῖς παρατηρήσαμεν τοιοῦτο γραπτὸν κόσμημα

Εἰκ. 30. Τμήμα ὑπ' ἀριθ. 2 τῆς ἐπιγραφῆς.

ἐπὶ φατνώματος (κάτω ἄντυγος) τόξων τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως¹. Ἔχει δὲ ἡ ἐπιγραφή ὡς ἑξῆς :

- 1) + ΟΡΑΣΤΡΑΝΟΣΑΝΘΡΟΠΕ · ΒΛΕΥΟΝΚΕΙΔΕ · ΗΚΗΜΑΛΑΜΠΡΟΤΗΣ
ΗΣΑΝΤΑΜΗΒΗΝΕΛΕΟΥΣΠΟΛΩΠΛΗΘΟΥΣ · ΟΚΡΟΚΟΝΤΗΛΟΣΒΑΣΙΑ

Ὁ Καθηγητὴς Ν. ΒΕΗΣ² ἐδημοσίευσε τὸ πρῶτον τὴν ἐπιγραφὴν, συμπληρώσας αὐτήν.

Κατὰ τὴν τελευταίαν ἐπίσκεψιν ἡμῶν εἰς Καρύταιναν ἀνεύρομεν κατὰ τὸν γυναικωνίτην τεμάχιον ἐπιγραφῆς κεκαλυμμένον διὰ γύψου (εἰκ. 30), τὸ ὁποῖον, ὡς ἐκ τῶν διαστάσεων καὶ τοῦ κάτωθεν τῆς ἐπιγραφῆς πλοχμοῦ συνάγεται, ἀνήκει εἰς τὴν προαναφερθεῖσαν. Ἔχει διαστάσεις 0,22×0,305 καὶ πάχος 0,076.

¹ Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορία Ἑ. Ἑ., τ. Β' σ. 226 καὶ Α. ΟΡΑΑΝΔΟΣ, Ἀνατολίξουσαι βασιλικαὶ Λακωνίας, ἐν Ε.Ε.Β.Σ. ἔτος Δ', 1927, σ. 351, ὅμοιον κόσμημα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος εἰς θαράκιον τέμπλον τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπιδιάς.

² Βυζαντιναὶ ἐπιγραφαὶ Γορτυνίας, Βυζαντινὰ Χρονικά (Vizantijskij Vremennik) τ. ΙΑ', Πετροῦπολις 1904, σ. 70.

2) [ΠΑ]ΝΑΜΟΜΟΥΚΟΡΗCΑ[Ν---
 --ΑΝΕΘ]ΗΚΕ(Τ)ΗCΑΜΑΧΗΝΖΗΓΩ--

Ἄτερον τεμάχιον τῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς, πλήρως κεκαλυμμένον διὰ κηροῦ, ὕψους 0,22 καὶ μείζονος πλάτους 0,18, ἀνεύρομεν εἰς τὸν ὄροφον τοῦ νάρθηκος. Ἡ ἀνωτάτη πλευρὰ τοῦ ἀκανονίστου τούτου πολυγώνου εἶναι

Εἰκ. 31. Τμήμα ὑπ' ἀριθ. 4 τῆς ἐπιγραφῆς.

0,08 ἢ δὲ κάτω 0,12. Μετὰ τὸν καθαρισμὸν ἀπεκαλύφθη, λίαν ἐφθαρμένη καὶ δυσανάγνωστος, ἡ ἐπιγραφή:

3) Ε] X (ἢ Κ)
 ΕΠΕΡΥ

Τέταρτον τεμάχιον τῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς ἀνεύρομεν εἰς γωνίαν τοῦ ναοῦ. Σημειωτέον ὅτι τοῦτο ἐχρησίμευεν ὡς στήριγμα χωλαινούσης σαθρᾶς τραπέζης, ἥτο δὲ τοποθετημένον, λόγῳ τῆς ἐπιπεδικότητος τῆς ὄψεως, ἀντιστρόφως. Τοῦτο ἔχει μέγιστον πλάτος 0,21 καὶ ἐλάχιστον 0,13, ὕψος δὲ 0,22 (εἰκ. 31):

4) ΑΠΡΙΝΑΣΤΗΝΔΕ
 --Μ]ΩΝΦΗΛΑΤΑΤΑΙ ∴

Πάντως τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς (ἄγνωστον πότε καὶ διὰ ποῖον λόγον τεμαχισθείσης) ἔχει ἐντοιχισθῆ εἰς τὸν ναὸν μετὰ τὸν τεμαχισμόν της. Ὁ δωρητὴς Κροκόντηλος εἶναι πρόσωπον προγενέστερον τῆς ἐποχῆς τῆς ἀνιδρύσεως τοῦ σημερινοῦ ναοῦ. Ἄγνοοῦμεν τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν

ὁποῖαν ἔζησεν. Ὁ Γ. ΣΑΡΡΗΣ¹ ἀναφέρει «ὅτι τὸ ἔτος 1294 τὸ Γορτυνιακὸν φρούριον Ἅγιος Γεώργιος περιήλθεν διὰ προδοσίας εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων Ἀννίνου καὶ Κροκοντήλου» (βλ. σχετ. Γαλλ. Χρον. παρ. 812-813). Ἀκολούθως δὲ μανθάνομεν ἐκ συγχρόνου Ἑλληνοσ (ΙΕ' αἰῶνος), τοῦ χρονολογίου ΦΡΑΝΤΖΗ (Χρονικὸν σ. 389), ὅτι τὰ τελευταῖα ἔτη ἐκυβέρνησα τὸ φρούριον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὡς «κυβερνήτης» ἢ ὡς «ἀρμοστής» ὑπὸ τὸν Δεσπότην Θωμᾶν Παλαιολόγον ὁ Κροκόνδειλος. Οὗτος ἔσπευσεν «ἐπὶ ἐλπίδι κέρδους» (Γ. ΣΑΡΡΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 83) κατὰ τὴν εἰσβολὴν τοῦ Μωάμεθ Β' εἰς τὴν Πελοπόννησον τῷ 1460 «να προσκυνήσῃ καὶ αὐτὸς τὸν Ἀμηνῶν, τὸ δὲ φρούριον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τοὺς Υἱοὺς αὐτοῦ δέδωκεν αὐτῷ»². Πιθανῶς ὁ δεύτερος οὗτος Κροκόνδειλος νὰ εἶναι καὶ ὁ πιθανὸς ἰδρυτὴς τοῦ παλαιότερου ναοῦ³.

Εἰς τὸν ὄροφον τοῦ γυναικωνίου ἀνεύρομεν ἐπίσης βάσιν κιονίσκου, κάτω διαμέτρου 0,32, μὲ ὀπὴν εἰς τὸ μέσον καὶ χαραγὰς ἐν σχήματι σταυροῦ. Αὕτη ἔχει μορφὴν περγαμηνοῦ κιονοκράνου, σώζεται δὲ μέχρις ὕψους 0,24. Ἄλλοτερον ἀνάγλυφον τμήμα γείσου, διαστάσεων 0,46 × 0,17, κεκοσμημένον διὰ φύλλων ἀκάνθης, εὐρίσκεται ἐντοιχισμένον ἐπὶ τοῦ Α. τοίχου εἰς τὸν ὄροφον τοῦ νάρθηκος, χρησιμεύει δὲ ὡς στήριγμα εἰκόνας (προσκυνητᾶριον)⁴.

γ) Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Καρυταίνης. Τὸ κωδωνοστάσιον εὐρίσκεται ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ ναοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τῆς Καρυταίνης καὶ εἰς ἀπόστασιν 4,80 ἐκ τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ ναοῦ πρὸς Β., θεμελιωμένον ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου ὡς κτήριο αὐτοτελές.

Εἶναι πύργος ὑψηλὸς 9,00 μ., τετραγωνικῆς βάσεως διαστάσεων 3,00 × 2,80, πάχους τοιχοποιίας κατὰ τὴν βάσιν 0,80, διηρημένος εἰς τρεῖς ζῶνας ὑποδηλούσας τρεῖς ὀρόφους (εἰκ. 32).

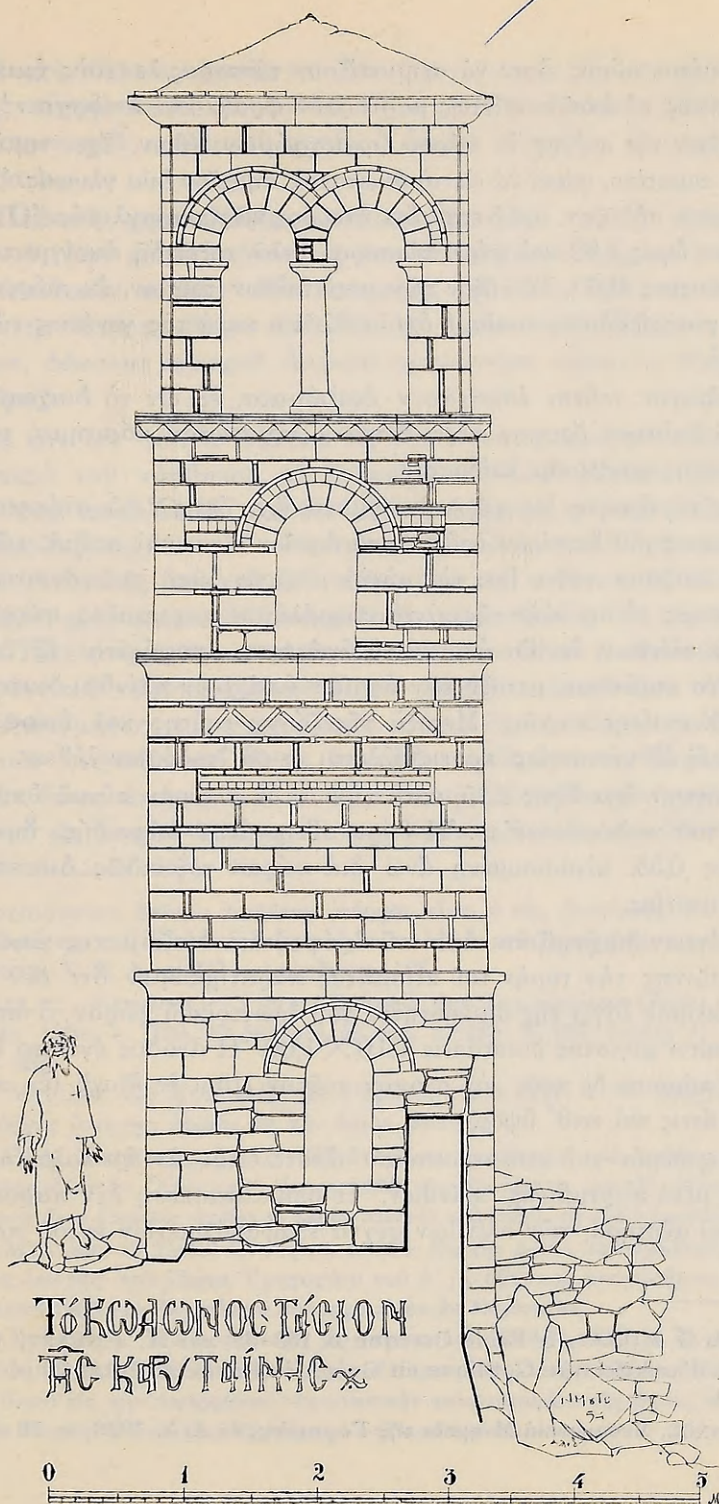
Ὁ ἀνώτατος ὄροφος, ὅπου καὶ οἱ κώδωνες, ἔχει ὕψος 2,50 μ. φέρει δὲ τέσσαρα δίλοβα παράθυρα, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀνοιγμα 1,40, τοῦ μονολίθου κιονίσκου ἔχοντος πλάτος 0,20. Τὸ ὕψος τῶν παραθύρων τούτων εἶναι 1,60. Τὰ τόξα τῶν παραθύρων ἔχουν πώρινον πλαίσιον καὶ ὑπεράνω αὐτοῦ ζώνην ἐξ ὀδοντοταϊνίας. Οἱ γωνιόλιθοι τῶν τεσσάρων τοῦ ὀρόφου τούτου γωνιῶν

¹ Τὰ Κάστρα τῶν Σκορτῶν ἐν ΑΕ. 1934 - 35, σ. 77.

² Τὸ φρούριον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εὐρίσκεται πλησίον τῆς Καρυταίνης (βλ. σχετ. Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΥ, Ἡ Γορτυνία σ. 107 καὶ ΜΙΛΛΕΡ - ΛΑΜΠΡΟΥ, Ἱστορ. Φραγκ. τ. Β' σ. 250).

³ Περὶ τοῦ ὀνόματος τῶν Κροκονδείλων (Κροκοδύλων) πρβλ. Ν. ΒΕΗ, Βυζαντινὰ Χρονικά (Viz. Vrem.), τ. ΙΑ', Πετρούπολις 1904, σ. 71, 72.

⁴ Εἰς τὸν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν Σοφικοῦ εὐρίσκεται παλαιοχριστιανικὸν ἐπίθημα παρουσιάζον ὁμοιότητα μετὰ τοῦ ἐξεταζομένου.

Etz. 32.

εἶναι λαξευμένοι, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζουν τέσσαρας λεπτοὺς ἡμικυλινδρικοὺς κιονίσκους, οἱ ὁποῖοι πάντως μαρτυροῦν φραγκικὴν ἐπίδρασιν¹.

Τὸ γείσον τῆς στέγης, ἐκ πώρων φαιοχρώμων λίθων, ἔχει τομὴν αἰγυπιάζοντος κυματίου, φέρει δὲ εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον δύο γλυφάς. Ἡ στέγη, κατεστραμμένη σήμερον, φαίνεται ὅτι ἦτο ἀρχικῶς τετρακλινῆς. Ὁ δεύτερος ὄροφος ἔχει ὕψος 1,92 καὶ φέρει τέσσαρα ἀπλᾶ τοξοειδῆ ἀνοίγματα, ὕψους 1,40 καὶ πλάτους 0,60. Τὸ τόξον τῶν παραθύρων τούτων, ἐκ πώρων λίθων, περιθέει ἡ γνωστὴ ὀδοντοταινία, ἡ ὁποία θλάται κατὰ τὰς γενέσεις τῶν τόξων ὀριζοντίως².

Τὸν ὄροφον τοῦτον ἐπιστέφουν διαζώματα, ἐξ ὧν τὸ διαχωρίζον τὸν πρῶτον καὶ δεύτερον ὄροφον φέρει ἔντονον προιονωτὸν κόσμημα, τὸ ὁποῖον προδίδει ἐπίσης φραγκικὴν ἐπίδρασιν.

Ὁ πρῶτος ὄροφος δὲν φέρει ἀνοίγματα, ἔχει ὕψος 2,55, στέφεται δὲ διὰ τοῦ διαζώματος τοῦ δευτέρου ὀρόφου, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ ποδιά τῶν παραθύρων. Τὸ διάζωμα τοῦτο ἔχει τὴν αὐτὴν μορφήν μετὰ τοῦ ἀνωτάτου γείσου. Ὁ ὄροφος οὗτος, πλὴν τῆς πλινθοπεριβλήτου τοιχοποιίας, φέρει καὶ κοσμήματα ἐκ πλίνθων, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἀνώτερον ἀποτελεῖται ἐξ ὀριζοντίας ζώνης ἐκ δύο στρώσεων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπάρχουν πλίνθοι διατεταγμένοι ἐν εἴδει τεθλασμένης ταινίας. Μεταξὺ τῆς ζώνης ταύτης καὶ ἑτέρας, ἐπίσης ὀριζοντίας, ἐξ ὀδοντοταινίας, παρεμβάλλεται σειρὰ ἰσοδόμων λίθων.

Τὸ ἰσόγειον ἔχει ὕψος 2,15, κατὰ τὴν Δ. δὲ πλευρὰν αὐτοῦ ὑπάρχει καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ κωδωνοστασίου. Ἡ θύρα αὕτη εἶναι τοξοειδῆς, ὕψους 1,15 καὶ πλάτους 0,55, πλαισιουμένη ἄνω διὰ πώρων τοξοειδῶς διατεταγμένων μετ' ὀδοντοταινίας.

Τὸ ἰσόγειον διαχωρίζεται ἀπὸ τοῦ ὀρόφου διὰ διαζώματος καμπυλοσχήμου. Ἐξετάζοντες τὴν τομὴν τοῦ κτίσματος παρατηροῦμεν ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ἐσωτερικὴ κλίμαξ λόγῳ τῆς μικρότητος τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει κάτω μεγίστας διαστάσεις $1,10 \times 1,00$. Ἡ ἄνοδος ἐγένετο δι' ἀναρριχήσεως, ὑπάρχουν δὲ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον λίθοι ἐν ἐξοχῇ (ἐν προβόλῳ) κατ' ἀποστάσεις καὶ καθ' ὕψος.

Ἡ τοιχοδομία τοῦ κωδωνοστασίου ἀποτελεῖται ἐξ ἡμιλαξεύτων πωρῶν λίθων μετὰ παρεμβολῆς πλίνθων. Ἡ ὅλη κατασκευὴ δὲν παρουσιάζεται ἐπιμελῆς καὶ αὐστηρά, τῶν πλίνθων συχνὰ ἐξαφανιζομένων ἐντὸς παχέος κονιάματος.

¹ Πρβλ. G. MILLET, L' Ecole Grecque σ. 138-39 καὶ M. ENLART, Quelques monuments d'architecture Gothique en Grèce, ἐν Revue de l'Art Chrétien, 1897, Extrait σ. 4.

² A. ΖΑΧΟΣ, Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα τῆς Γορτυνίας, ἐν Α. Δ. 1923, σ. 73-75.

Ἡ ἐποχὴ τῆς κατασκευῆς του δὲν εἶναι γνωστὴ. Ἐκ συγκρίσεως μόνον καὶ ἐκ τῆς τέχνης αὐτοῦ δυνάμεθα νὰ τὸ χρονολογήσωμεν. Εἶναι, πάντως, προγενέστερον τοῦ σημερινοῦ ναοῦ, ὃ ὁποῖος ἀσφαλῶς ἀντικατέστησε τὸν παλαιότερον.

δ) Πιθανὴ χρονολογία κατασκευῆς. Πρὸ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος εἰς τὸ Βυζάντιον ἐγένετο χρῆσις μόνον σημάτων, τὰ ὁποῖα ἀνήρτων ἐν εἴδει κωδῶνων ἐπὶ εἰδικῶν πύργων¹. Μία ἐπιγραφή τοῦ ἔτους 1060 εἰς τὴν Μονὴν τῆς Μεγίστης Λαύρας ἐξηγεῖ ἐπαρκῶς τὴν χρῆσιν τῶν πύργων: *τὸν δόμον ἐκ βάθρων, δόκανος λαμπροῦ ἀσφαλῆ κρεμαστῆρα, σάλπιγγος δίκην ἀλλαλάζοντος μέγα*².

Κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα ἰδρύεται εἰς τὴν Μονὴν Δαφνίου τετράγωνος πύργος, ἀριστερὰ τοῦ νάρθηκος, μὲ ἑλικοειδῆ κλίμακα³. Εἰς τὸν Μυστρᾶν καὶ Ἁγιον Ὄρος, κατὰ τὸ ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνα, κτίζονται τὰ κομψότερα κωδωνοστάσια, ὁμοίως πλησίον τοῦ νάρθηκος⁴. Οἱ κώδωνες εἰσῆχθησαν εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος⁵, ἂν καὶ φαίνεται ὅτι καὶ προηγουμένως εἶχον χρησιμοποιηθῆ σποραδικῶς, ἀναρτώμενοι εἰς προϋπάρχοντας πύργους⁶. Τότε ἀνηγέρθησαν τὰ πρῶτα κωδωνοστάσια ἢ προσετέθησαν τοιαῦτα ἄνωθεν τοῦ νάρθηκος, σπανιώτερον μορφῆς τετραπλεύρου πύργου μετὰ μεγάλων ἀνοιγμάτων καὶ τετρακλινοῦς στέγης, ὡς λ.χ. ἄλλοτε εἰς τὴν Γοργοεπήκοον τῶν Ἀθηνῶν καὶ εἰς τὸ λαμπρὸν παράδειγμα τῆς Σαμαρίνης⁷. Συνηθέστερον ὅμως ἀνεγείρονται ἐν εἴδει ἀπλοῦ ἢ διλόβου ἀνοιγματος, ἀπολήγοντος ἄνω εἰς μικρὸν ἀέτωμα. Τοῦτο συχνάκις ἀνεγίρεται ἄνωθεν τῆς Ν.

¹ Ἀρχαιότατον δεῖγμα τοιοῦτου πύργου εἶναι ὃ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ὁσίου Νίκωνος ἐν Σπάρτῃ, τοῦ Ι' αἰῶνος, εὐρισκόμενος δεξιὰ τοῦ ἱεροῦ βήματος' βλ. σχετικῶς Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, X. B. A. σ. 237 καὶ σχεδιογρ. 106.

² MILLET - PARGOIRE - PETIT, Recueil des Inscriptions Chrét. de l'Athos, τ. Α', Paris 1904, σ. 129 N° 391 καὶ ἐξ. καὶ σ. 188 N° 554' ἐπίσης Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, X. B. A. σ. 235.

³ G. MILLET, Le Monastère de Daphni, Paris 1899, σ. 58. Σύγχρονος τούτου ἀρχαῖος πύργος ὑπάρχει ἐπίσης εἰς τὸν ὄσιον Λουκᾶν.

⁴ Ὁ Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 237 ἀναφέρει ἐπιγραφὴν τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Μονῆς Βατοπεδίου ἐν Ἀθῶν, τοῦ ἔτους 1427, εἰς τὴν ὁποίαν μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρεται: *κώδωνας ἄνω λαμπρὸν ἠχοῦντας φέρει, πιστοὺς καλοῦντας εἰς Θεοῦ ὑμνωδίαν.*

⁵ G. MILLET, L' Ecole Grecque, σ. 135. Εἰς τὴν Δύσιν καθιερώθησαν οἱ κώδωνες ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πάπα Γρηγορίου τοῦ Α' (+ 664) καὶ ὠνομάσθησαν καμπάναι, ἐπειδὴ κατεσκευάζοντο ἐκ χαλκοῦ προερχομένου ἐκ Καμπανίας.

⁶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ, Ἀθῆναι 1927, σ. 75 καὶ ἐξ.

⁷ ABEL BLOUET, Expédition scientifique de Morée, Paris 1831, σ. 21 σχεδιογρ. 19, ὅπου εἰς τὴν ὑπάρχουσαν προοπτικὴν χαλκογραφίαν τῆς ὄψεως τοῦ νάρθηκος διακρίνεται σαφῶς ἡ διάταξις τῶν ὄγκων τοῦ κωδωνοστασίου.

εισόδου (πρβλ. κωδωνοστάσιον Ἁγίων Θεοδώρων Ἀθηνῶν), εἰς δὲ τὰς μονοκλίτους βασιλικὰς κατὰ κανόνα ὑπεράνω τῆς Δ. κυρίας εισόδου· εἰς τὰς σταυροειστέγους κατὰ τὴν ὑπερυψωμένην καμάραν καὶ συνήθως πρὸς Ν.

Τὰ ἐν εἶδει πύργων κωδωνοστάσια κτίζονται παραπλευρῶς τοῦ ναοῦ. Τὰ παλαιότερα τούτων εἶναι τὰ τρία κωδωνοστάσια τοῦ Μυστρᾶ (Βροντοχίου, Παντανάσσης καὶ Ἁγ. Σοφίας¹ καὶ τὸ τῆς Μονῆς τοῦ Ξηροποτάμου τοῦ Ἁγίου Ὁρους, πρὸς τὰ ὁποῖα τὸ κωδωνοστάσιον Καρυταίνης παρουσιάζει μεγαλύτεραν ὁμοιότητα, παρὰ πρὸς τὰ τοῦ Βατοπεδίου (1427)² καὶ τῆς Τραπεζοῦντος (1420)³, τὰ ὁποῖα εἶναι μὲν ἐντελῶς ἀνεξάρτητα τοῦ ναοῦ, ὅπως τὸ ἡμέτερον, ἔχουν ὅμως συμπαγῆ καὶ βαρεῖαν μορφήν, στερούμενα σχεδὸν παντελῶς ἀνοιγμάτων.

Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Μονῆς Ξηροποτάμου χωρίζεται εἰς τρεῖς ζώνας δι' ἀνομοίων παραθύρων καὶ ὁμοιάζει κατὰ τοῦτο πρὸς τὸ ἔξεταζόμενον⁴.

Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Καρυταίνης παρουσιάζει μὲν ὁμοιότητα πρὸς ὄρισμένα ἐκ τῶν ἀνωτέρω, πλὴν ὅμως ἔχει προσωπικὴν μορφήν καὶ τέμνει μέσην ὁδόν, διὰ τῶν ἁρμονικῶν ἀναλογιῶν, τῆς ὅλης χάριτος τῆς κλίμακος του καὶ διὰ τῆς λελογισμένης χρήσεως τῶν διακοσμήσεων. Τοῦτο θεωροῦμεν ὡς ἀνήκον εἰς τὸν ΙΔ' αἰῶνα⁵.

5. Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΡΥΤΑΙΝΗΣ

α' Περιγραφή τοῦ ναοῦ. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἢ, ὅπως λέγεται, «τῆς ἐκκλησίας τοῦ νεκροταφείου» εὑρίσκεται εἰς τὸ ΒΔ. ἄκρον τῆς πόλεως καὶ ἀνήκει εἰς τὸν «σύνθετον τετρακίονιον τύπον». Ἡ εἴσοδος εὑρίσκεται εἰς τὴν Ν. πλευρὰν καὶ εἰς τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ κυρίας ναοῦ, ὅπως εἰς τὴν Ζωοδόχον Πηγὴν.

¹ G. MILLET, *Mistra*, πίν. 24, 30, 33, 37.

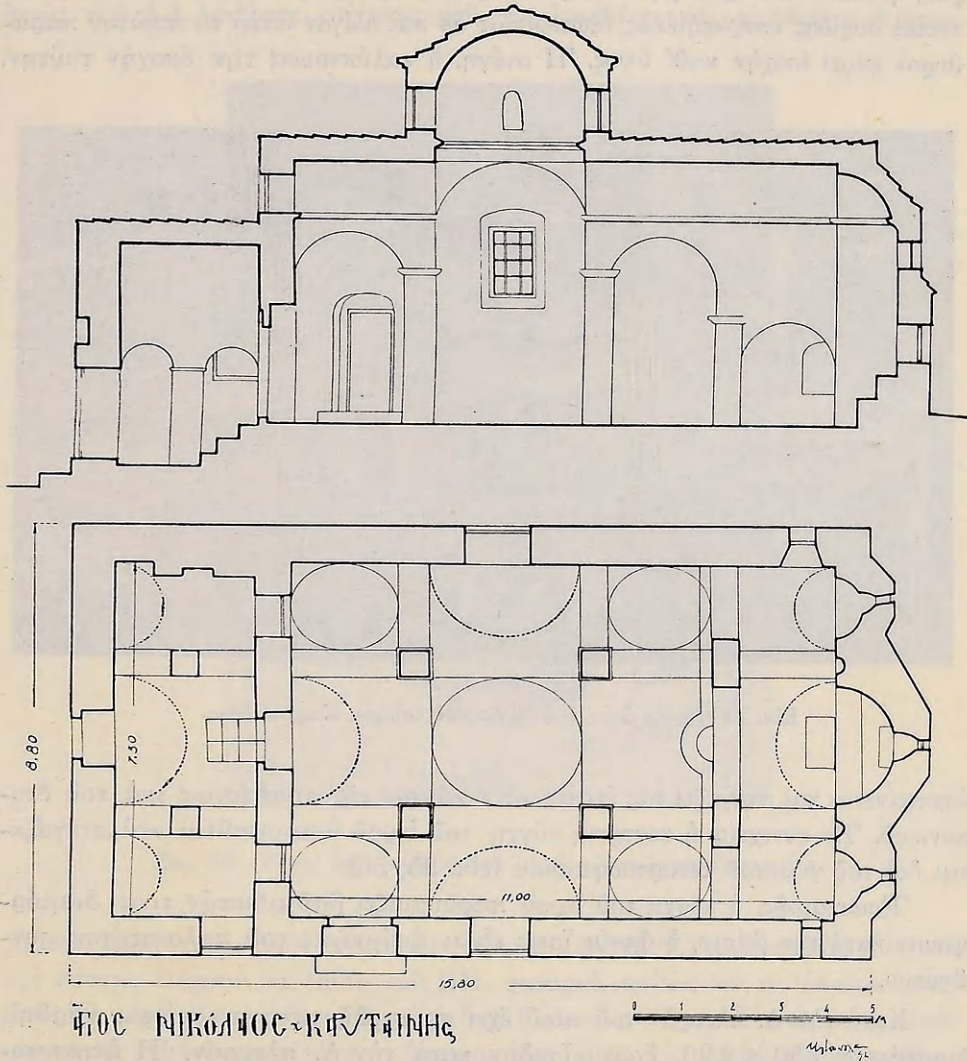
² G. MILLET, *L' Ecole Grecque*, σ. 68 εἰκ. 67 καὶ σ. 138.

³ G. MILLET, ἔ.ἀ. σ. 136-137.

⁴ CORRADO RICCI, *Romanische Baukunst in Italien*, σ. 100 («Bauformen - Bibliothek» Julius Hoffmann Verlag, Stuttgart, τόμ. 21). Εἰς τὸ κωδωνοστάσιον τῆς S. Maria del Giudice bei Lucca (ΙΒ' αἰ.) ὑπάρχουν αἱ βασικαὶ ἀναλογίαι καὶ τὰ δίλοβα παράθυρα μὲ ὑποτυπώδεις διαχωριστικὰς ζώνας κατὰ τὴν Ν. καὶ παλαιότεραν τοῦ πλευράν, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὸ ἐν σ. 150 Ρωμανικὸν κωδωνοστάσιον, τὸ ἀνεγερθὲν ὑπὸ τοῦ F. Francesco Romana al Foro (ΙΓ' αἰ.). Ἐδῶ ὑπάρχουν ἐντονὸι διαχωριστικαὶ ζῶναι, ἀνά δύο δὲ δίλοβα παράθυρα κατ' ὄροφον. Εἰς τὴν ποδιὰν τῶν παραθύρων ὑπάρχει ἡ ζώνη μὲ τὸ γνωστὸν προιονωτὸν κόσμημα, ὅπως καὶ εἰς τὴν Καρύταιναν. Ὑπάρχουν γενικῶς καὶ ἕτερα ἐπὶ μέρους στοιχεῖα ὁμοιάζοντα, πλὴν ὅμως ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ κλίμακος, τῶν ἐν Ἰταλίᾳ ὄντων εὐμεγέθων.

⁵ Ὁ καθηγητὴς Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χ. Β. Α., σ. 498, τὸ θεωρεῖ ἔργον τοῦ τέλους τοῦ ΙΔ' αἰῶνος.

Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει ἐσωτερικὰς διαστάσεις κατόψεως $7,30 \times 11,00$. Τὸ ἱερόν καταλαμβάνει χώρον $1,95 \times 7,30$, διαχωρίζεται δὲ τοῦ ναοῦ διὰ δύο κτιστῶν πεσσῶν, διαστάσεων κάτω $0,55 \times 1,00$. Ὁ τροῦλλος στηρίζεται ἐπὶ

Εἰκ. 33. Κατὰ μῆκος τομὴ καὶ κάτοψις.

τεσσάρων πεσσῶν, διαστάσεων $0,60 \times 0,60$, εἶναι ἔλλειροειδῆς, ὡς συχνὰ συμβαίνει τοῦτο εἰς τοὺς μεταβυζαντινοὺς ναοὺς, καὶ ἐγγράφεται εἰς ὀρθογώνιον, διαστάσεων $2,70 \times 2,95$. Τὰ τέσσαρα ἑναπομένοντα τμήματα τοῦ σταυροῦ

στεγάζονται διὰ τυφλῶν τρουλλίσκων ἑλλειπτικῶν (φουρνικῶν), ὄρατῶν ἄνωθεν τῆς στέγης, ἐσωτερικῶν διαστάσεων $1,70 \times 2,20$ (εἰκ. 33, 34).

Ἄξια ἰδιαίτερας παρατηρήσεως εἶναι ἡ διαμόρφωσις τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ἡ ὁποία ἐσωτερικῶς μὲν παρουσιάζει τὴν γνωστὴν κόγχην μὲ δύο φωτιστικὰς θυρίδας ὑπερκειμένας, ἐξωτερικῶς δὲ καὶ ὀλίγον ὑπὲρ τὸ πρῶτον παράθυρον φέρει ἐσοχὴν καθ' ὕψος. Ἡ στέγη, ἡ καλύπτουσα τὴν ἐσοχὴν ταύτην,

Εἰκ. 34. Νοτιὰ ὄψις τοῦ Ἁγίου Νικολάου Καρυταίνης.

ἐπεκτείνεται καὶ στεγάζει τὰς ἐκατέρωθεν κόγχας τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Ἐν συνεχείᾳ ἡ κεντρικὴ κόγχη τοῦ ἱεροῦ ὑπερυψοῦται καὶ στεγάζεται διὰ τοῦ γνωστοῦ τεταρτοσφαιρίου (εἰκ. 35, 36).

Ἐσωτερικῶς, ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ παρουσιάζει βαθμιδωτὴν τινὰ διαμόρφωσιν κατὰ τὴν βᾶσιν, ἡ ὁποία ἴσως εἶναι ἀνάμνησις τοῦ παλαιοτάτου συνθρόνου.

Κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν τοῦ ναοῦ ἔχει προστεθῆ μεταγενεστέρως νάρθηξ, διαστάσεων $7,30 \times 2,90$, ἔχων εἴσοδον κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν. Ἡ ἐπικοινωνία τῶν δύο χώρων γίνεται διὰ κλίμακος ἐκ τεσσάρων βαθμίδων, τοῦ νάρθηκος εὐρισκομένου εἰς χαμηλοτέραν στάθμην ἀπὸ τὸν κυρίως ναόν. Εἰς τὴν Β. πλευρὰν τοῦ νάρθηκος ὑπάρχει κτιστὸν εἰκονοστάσιον. Ὁ νάρθηξ δὲν παρουσιάζει ἐνιαῖον χώρον, ἀλλὰ διακόπτεται διὰ δύο πεσσῶν, διαστάσεων $0,50 \times 0,50$, οἱ ὁποῖοι χωρίζουν αὐτὸν εἰς τρία κλίτη. Τὰ κλίτη ταῦτα στεγά-

ζονται δι' ἡμικυλινδρικών θόλων, οἱ ὅποιοι ἔχουν ἄξονας ΑΔ. καὶ οἱ ὅποιοι ἐπακουμβοῦν κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς ἐπὶ τῶν διαχωριστικῶν τόξων τῶν πεσσῶν (εἰκ. 33).

Ἐξωτερικῶς ὁ ναὸς στεγάζεται δι' ἐνιαίας δικλινοῦς στέγης, ἡ ὁποία ἐκτὸς τοῦ ΑΔ. σκέλους τοῦ σταυροῦ, περιλαμβάνει καὶ τὰ πλάγια διαμερί-

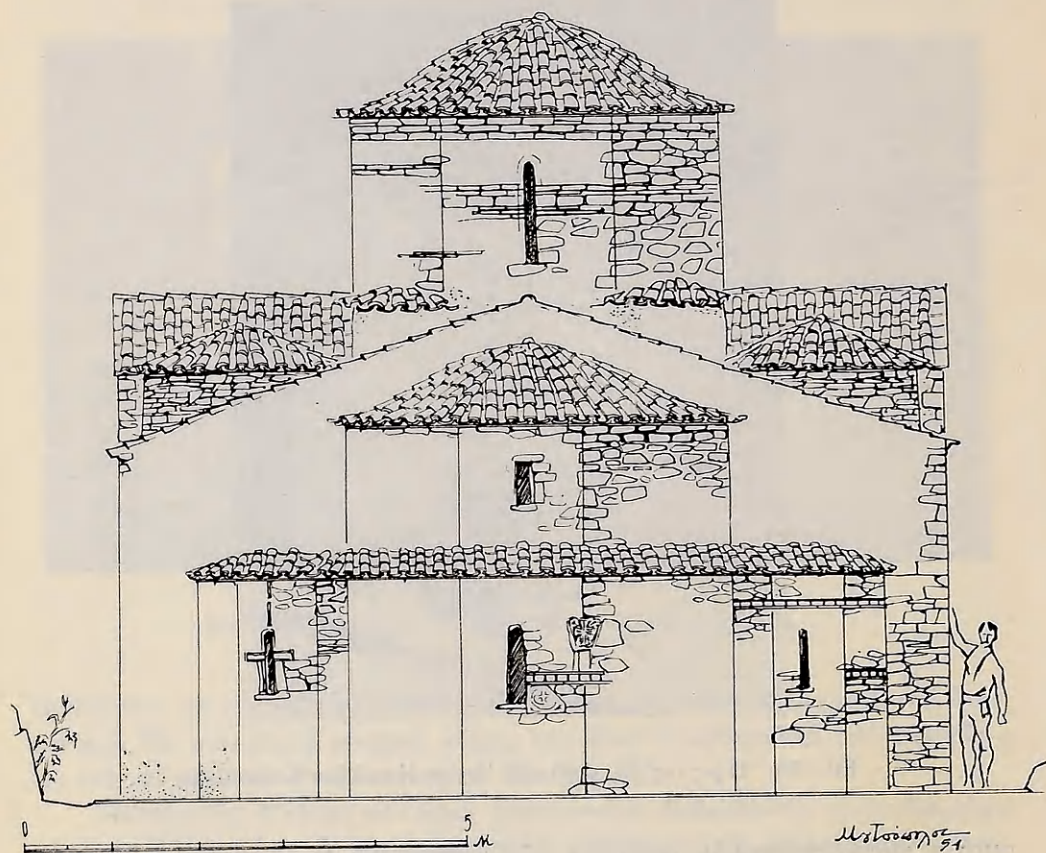
Εἰκ. 35. Ὅψις ἀφ' ὑψηλοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Καρβαταίνης.

σματα, χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Τῆς στέγης ταύτης ἔξέχουν τὰ σκέλη τοῦ ΒΝ. σταυροῦ, καθὼς καὶ τὰ τέσσαρα φουρνικά. Ὁ νάρθηξ στεγάζεται ὁμοίως διὰ δικλινοῦς στέγης ἀποτελούσης προέκτασιν τῆς προαναφερθείσης, εὐρισκομένης ὅμως εἰς χαμηλότεραν στάθμην (εἰκ. 34).

Τὸ τύμπανον τοῦ τρούλλου εἶναι ἐλαφρῶς χαμηλωμένον, μὲ στενὰ καὶ ἐπιμήκη παράθυρα. Ἡ στέγασις αὕτη τοῦ ναοῦ, ὁμοῦ μετὰ τῆς ἰδιοτύπου στεγάσεως τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ βήματος, εἶναι τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ ναοῦ.

Ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖται ἐκ μικροῦ μεγέθους ἀσβεστολίθων μετὰ μετρίου κονιάματος, οὐδεμία δὲ χρῆσις πλίνθων γίνεται. Ἡ Ν. ὄψις τοῦ ναοῦ ἔχει ἀρμολογηθῆ μεταγενεστέρως, ὅποτε ἐπεσκευάσθη ὁ τροῦλλος καὶ

✠ ἸΕΡῶ ΝΗῶ ΦΙΟΝ ΝΙΚΟΛΑΪΟΝ ΚΑΡΥΤΑΪΝΗΣ

Εἰκ. 36. Ἀνατολική ὄψις.

διηνοίχθησαν τὰ παράθυρα. Τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀπέκτησε καὶ ἡ κυρία εἴσοδος τὸ σημερινόν της πλαίσιον ἐξ ὀρθογωνίων ἀσβεστολίθων· κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἐπεσκευάσθη ἡ κεράμωσις τοῦ ναοῦ καὶ ἐνισχύθη ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος πρὸς Α., πρὸς συγκράτησιν τῶν προσχώσεων ἐκ τῶν ὑπερκειμένων γαιῶν. Εἰς χάραγμα ἐπὶ τοῦ υπερθύρου τοῦ Ν. παραθύρου ὑπάρχει ἡ χρονολογία 1831. Χρῆσις πλίνθων γίνεται μόνον κατὰ τὴν Α. ὄψιν, ὅπου ὑπάρ-

χουν εἰς τὰς κόγχας ὀδοντοταινίαι καὶ πλίνθοι, προερχόμεναι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐκ τοῦ παλαιότερου ναοῦ.

Ἐπὶ τῆς Ν. ὕψους τοῦ ναοῦ καὶ ὑπεράνω τοῦ ὑπερθύρου τοῦ παραθύρου τοῦ ΒΝ. σκέλους τοῦ σταυροῦ ὑπάρχει ἐντοιχισμένον θωράκιον μὲ διαφόρους ἀναγλύφους παραστάσεις. Εἰς τὸ κέντρον σχηματίζεται σταυρὸς πλαισιούμενος διὰ πλοχμῶν, εἰς τὰ τρία ἄκρα ὑπάρχουν διακοσμητικὰ θέματα διὰ τεχνικῆς τρυπάνου, εἰς τὸ τέταρτον ἄνω δεξιὰ ὑπάρχει βυζαντινὸς ἀετός, ὁ ὁποῖος παρίσταται διὰ μιᾶς κεφαλῆς. Ὁ λίθος τοῦ θωρακίου εἶναι ψαμμιτικὸς καὶ ἔχει κομισθῆ καὶ ἐντοιχισθῆ εἰς τὴν θέσιν ταύτην¹.

Ἐπὶ τῆς προθέσεως χρησιμεύει ὡς βᾶσις θωράκιον βυζαντινοῦ τέμπλου, διαστάσεων $0,44 \times 0,56$, τὸ ὁποῖον παριστᾷ ἐσωτερικῶς ὀκτάφυλλον ρόδακα περικλειόμενον ἐντὸς τετραγώνου συμπλεκομένου μετὰ σταυροειδῶς καμπυλωμένης ταινίας· τὸ ὅλον ἐγγράφεται ἐντὸς κύκλου, εἰς τὴν βᾶσιν τοῦ ὁποίου ἐκφύονται φυλλώματα (εἰκ. 37).

Ἡ ἁγία Τράπεζα ἀποτελεῖται ἐκ λίθου ὀρθογωνίου ἐξ ἀρχαίας ἐνεπιγράφου στήλης, ἐκ τῆς ὁποίας σήμερον ἀναγινώσκειται εὐκρινῶς μόνον τὸ στοιχεῖον Α. Ἡ πλάξ αὕτη στηρίζεται ἐπὶ δύο ἀσβεστολιθικῶν σπονδύλων δωρικοῦ ναοῦ.

Ἐξωτερικῶς ἐπὶ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, πλησίον τοῦ παραθύρου, εὗρίσκειται ἐντοιχισμένον τμήμα κιονίσκου διλόβου βυζαντινοῦ παραθύρου, ὕψους

Εἰκ. 37. Βυζαντινὸν θωράκιον ἐκ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Καρυταίνης.

¹ Πιθανῶς τὸ τεμάχιον τοῦτο ἀνήκεν εἰς προηγούμενον ναὸν ἢ μετεφέρθη ὁμοῦ μὲ ἕτερα ἐντοιχισθέντα τεμάχια ἐκ τοῦ προϋπάρξαντος ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου ἐπὶ τοῦ κάστρου τῆς Καρυταίνης, τοῦ καταστραφέντος ἐκ θεμελίων ὑπὸ τοῦ βαρᾶνου τῆς Καρυταίνης Δε-Βρυγιέρ.—Ὁμοιότητα πρὸς τὸ θωράκιον τοῦτο παρουσιάζει καὶ ἕτερον ἐν Μυστρᾷ· πρβλ. G. MILLET, *Mistra*, πίν. 52 (10, 19).—Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἐνατολίζουσαι βασιλικαὶ Λακωνίας, ἐν Ε. Ε. Β. Σ., τ. Δ', 1927, σ. 351 εἰκ. 14. Μαρμάρινον θωράκιον τέμπλου ναοῦ Ἀπιδιάς, ὅπου ὑπάρχει ὁμοίας τέχνης σταυρὸς, ΙΑ' αἰ. (Ὁ Α. ΖΑΧΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 72 ἀναφέρει λανθασμένως ὅτι ἡ γνωστὴ ἐπιγραφή τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Καρυταίνης ὑπάρχει ἐντοιχισμένη εἰς τὸν Ἁγιὸν Νικόλαον).

0,30, τοῦ ὁποίου τὸ ἐπίκρανον φέρει σταυρὸν μετὰ κληματίδων, ὕψους 0,17. Ἡ βάσις τοῦ κιονίσκου, ὡς διακρίνεται ἐξωτερικῶς, ἔχει ἡμιεξαγωνικὴν διατομήν. Πλησίον τούτου εὐρίσκεται ἐντοιχισμένον καὶ τμήμα θωρακίου.

β) Ἡ τοιχογράφησις τοῦ ναοῦ. Αἱ ἀγιογραφίαι τοῦ Ἁγίου Νικολάου παρουσιάζουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, διότι ἔχουν πρωτοτυπίαν εἰς τὰ θέματα, τὴν σχεδιάσιν καί, ἰδίως, εἰς τὸ χρῶμα· καὶ τοῦτο, διότι ἔχουν ἱστορηθῆ διὰ δύο μοναδικῶν χρωμάτων, ἐρυθροῦ καὶ μέλανος (καπνιά, φοῦμο). Τὸ ἐρυθρὸν ἔχει περίπου τὴν ἀπόχρωσιν τοῦ *rouge anglais*, εὐρίσκεται δὲ εἰς τοποθεσίας πλησίον τῆς κωμοπόλεως καὶ γενικῶς εἶναι διάχυτον εἰς τοὺς πέριξ λόφους. Τοιοῦτοτρόπως εἶναι ὡς ἐὰν ἔχη μεταφερθῆ συμβατικῶς ἢ ἀτμόσφαιρα τοῦ μελαγχολικοῦ τοπίου τῆς Καρυταίνης ἐντὸς τοῦ ναοῦ¹.

Οἱ δύο αὐτοὶ χρωματισμοί, ἀναμειγνυόμενοι μεταξύ των καὶ μετὰ λευκοῦ (τσιγκου), δίδουν ποικιλίαν καὶ συνδυασμούς, οἱ ὅποιοι ἐν πολλοῖς δὲν ἐνθymiζουσι τὰ ἀρχικὰ βασικὰ χρώματα. Τὸ μαῦρον μετὰ διαφόρων ποσοτήτων λευκοῦ δίδει ἀποχρώσεις πρὸς τὸ κυανοῦν, μετὰ μεγαλυτέρων, φαιόχρου πρὸς τὸ λευκόν, τέλος δὲ ἀναμειγνυόμενον μετὰ τοῦ ἐρυθροῦ δίδει πορφυρᾶς ἀποχρώσεις. Τὸ φαινόμενον τοῦτο τῆς χρησιμοποίησεως δύο βασικῶν χρωμάτων συνητήσαμεν καὶ εἰς τὴν τοιχογράφησιν τοῦ ἀσκητηρίου τῶν Ταξιαρχῶν, πλησίον τοῦ χωρίου Τρεσταινά, καθὼς ἐπίσης εἰς τοιχογραφίας τοῦ ἀσκητηρίου τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου πλησίον τῆς Ἁγίας Μονῆς Αἰγιαλείας.

Ἡ γενικὴ διάταξις τῶν τοιχογραφιῶν ἀκολουθεῖ τὴν παράδοσιν. Εἰς τὸν τροῦλλον εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτωρ, γύρωθεν ταινία μὲ τὴν ἐπιγραφὴν: "Ἰδετε, ἴδετε ὅτι ἐγὼ εἰμί, καὶ οὐκ ἔστι Θεὸς πλὴν ἐμοῦ, ἐγὼ ἐποίησα γῆν καὶ ἄνθρωπον ἐπ' αὐτῆς· ἐγὼ τῇ χειρὶ μου ἐστερέωσα τὸν οὐρανόν. Κάτωθεν τοῦ Παντοκράτορος ὀλόσωμοι αἱ Δυνάμεις. Εἰς τὸ τύμπανον οἱ προφήται καὶ κάτω ἐντὸς κύκλων ἅγιοι, δυσδιάκριτοι λόγῳ τῆς καταστροφῆς ἐκ τῆς ὑγρασίας. Εἰς τὰ τέσσαρα λοφία εἰκονίζονται οἱ εὐαγγελισταί².

Ἰδιαίτερος ἀξία προσοχῆς εἶναι ἡ παράστασις εἰς τὸ κέντρον τοῦ θόλου τοῦ Ν. σκέλους τοῦ σταυροῦ. Ὁ Ἰησοῦς, καθήμενος ἐν δόξῃ, εὐλογεῖ. Τὸ σχέδιον ἐγγράφεται ἐντὸς ἀκτινοειδοῦς ὀκταγωνικοῦ ἀστέρος ἐν μέσῳ συννέφων ἐπὶ ἐρυθροῦ πεδίου. Ἡ ὅλη παράστασις ἐγγράφεται ἐντὸς ζώνης ἐνεπιγράφου, κυανοῦ χρώματος, πλὴν, λόγῳ τῆς φθορᾶς καὶ τῆς ὑγρασίας, τὰ γράμματα κατέστησαν ἐξίτηλα. Μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν ἀκολουθεῖ ζώνη, εἰς τὴν ὁποίαν παρίστανται Χερουβεὶμ ἐπὶ ἐρυθροῦ πεδίου, καὶ ἐν συνεχείᾳ τρίτη τοιαύτη,

¹ Πρόκειται περὶ φυσικοῦ χρώματος. Ὅμοιον ἀνευρίσκομεν ἐντὸς ὠρισμένων λίθων εἰς τὴν μικρὰν χερσόνησον τοῦ Λαιμοῦ τῆς Βουλιαγμένης.

² Εἰς τὴν Α. καμάραν σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου, εἰς τὴν Δ. τὰ πάθη καὶ εἰς τὴν Β. τὰ θαύματα.

εἰς τὴν ὁποίαν παρίστανται ὅλα τὰ ζῴδια μετὰ τῶν συμβόλων των, καρκίνος, σκορπιὸς κλπ., ἐπὶ γαλανοῦ πεδίου. Μετὰ τὰ ζῴδια ἀκολουθεῖ ἑτέρα ἐπιγραφὴ λίαν κατεστραμμένη, ἐκ τῆς ὁποίας ἀνεγνώσαμεν :

[Μα]κάρια τὰ θηρία καὶ πάντα...

Ἡ ὅλη σύνθεσις εὐρίσκεται εἰς τὸ κέντρον τοῦ θόλου, γύρωθεν εἰκονίζονται ζῶα διάφορα, τέρατα καὶ θηρία φανταστικά, λερναῖα ὕδρα καὶ δεινόσαυροι, πολυκέφαλοι τίγρεις καὶ πάνθηρες, σημεῖα καὶ τέρατα¹.

Οἱ τέσσαρες πεσσοὶ οἱ ὑποβαστάζοντες τὸν τροῦλλον εἶναι ἀγιογραφημένοι κατὰ τὴν ἀκόλουθον τάξιν. Εἰς τὸν ΝΑ. πεσσὸν καὶ ἐπὶ τῆς Δ. αὐτοῦ πλευρᾶς παρίσταται ὁ Ἅγιος Σαμψών, ἐπὶ δὲ τῆς Ν. ὁ Ἀρχάγγελος [ΓΑΒ]ΡΙΗΛ, μὲ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ὑψωμένην, κρατῶν εἰς τὴν δεξιὰν εἰλητάριον. Εἰς τὴν Α. πλευρὰν ὁ Ἅγιος Διομήδης, ἄνω δὲ παράστασις ἀμυδρὰ μὲ τὴν γραφήν: *ἐξερέγκατε τὴν στολήν ... καὶ ἐνδύσατε*. Εἰς τὴν Β. πλευρὰν ὁ Ἅγιος Μᾶρκος, ἄνωθεν αὐτοῦ παράστασις δαίπνου, εἰς τὸ βάθος οἶκος καὶ ἡ γραφή: *Καὶ ἐνεγκόντες τὸν μόσχον...* Οὕτω παρίσταται ἡ ἐπιστροφή τοῦ Ἀσώτου εἰς τρεῖς σκηνάς.

Εἰς τὴν Δ. πλευρὰν τοῦ ΒΔ. πεσσοῦ ἱστορεῖται ἐκ τῶν ποιητῶν ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός² καὶ εἰς τὴν Β. ὁ Προδρομος, ἄνωθεν δὲ αὐτοῦ ὁ ἄσωτος βόσκων τοὺς χίρους. Εἰς τὴν Α. ὁ Ἅγιος Κῦρος. Εἰς τὸν ΒΑ. πεσσὸν καὶ εἰς τὴν Δ. πλευρὰν ὁ προφήτης Ἐλισσαιέ³, ἄνωθεν αὐτοῦ τὸ λείψανον τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος, πρὸς Β. ὁ Ἅγιος Φίλιππος καὶ ἄνω ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ⁴. Εἰς τὴν Ν. ὄψιν ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος. Εἰς τὸν ΝΑ. πεσσὸν πρὸς Β. ὁ Ἀπόστολος Ματθαῖος, πρὸς Ν. ὁ Ἅγιος Θωμᾶς, ἄνω τὸ Μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου. Ὁ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ὁ ἐκ Φουρνᾶ ἐπιγράφει τὸ μαρτύριον: *Ὁ Ἅγιος Εὐστάθιος σὺν τῇ συνοδείᾳ αὐτοῦ ἐν χαλκίνῳ βοῦ πυρομένῳ βληθέντες τελειοῦνται*⁵. Εἰς τὴν Δ. πλευρὰν ὁ Προφήτης Ἡλίας ἐπὶ ἄρματος ἐσχηματοποιημένου ἀνέρχεται εἰς τοὺς οὐρανοὺς, δεξιὰ αὐτοῦ ὁ προφήτης Ἐλισσαιέ. Ἡ ὅλη παράστασις κατὰ τὴν Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων⁶: *Ἀμάξι πύρινον, καὶ ἄλογα πύρινα, καὶ μέσον τῆς ἀμάξης ὁ Ἡλίας ἀνερχόμενος εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ ὁ Ἐλισσαιέ ὑποκάτωθεν αὐτοῦ βλέ-*

¹ Τὴν παράστασιν ταύτην ἀναφέρει καὶ ὁ Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥΣ, Ταξίδια, Ἀθήνα 1928, σ. 42.

² ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ὁ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων, σ. 200 § 399.

³ Ἑρμηνεία, σ. 94 § 135: *ὁ Προφήτης Ἐλισσαιέ, νέος φαλακρὸς βουρολόγης (ΒΑΣΙΛ. Γ', ιζ')*.

⁴ Ἑρμηνεία, σ. 64 § 36 (ΓΕΝ. κβ', 9-14). Εἰς τὴν εἰκόνα ταύτην ὑπάρχει χάραγμα: I. Δ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ 1804.

⁵ Ἑρμηνεία, σ. 230 § 501.

⁶ Ἑρμηνεία, σ. 81 § 100: *Ἡ πυρόφορος ἀνάβασις τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ (ΒΑΣΙΛ. Δ', β)*.

πων αὐτὸν καὶ μὲ τὸ ἓνα χέρι τραβῶν τὴν μηλωτὴν τοῦ Ἡλιοῦ χωρισμένην ἀπὸ τὸν Ἡλίαν, καὶ μὲ τὸ ἄλλο βαστῶν χαρτὶ λέγον «Πάτερ, πάτερ, ἄρμα Ἰσραὴλ καὶ ἰππεὺς αὐτοῦ».

Εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς σώζονται μόνον οἱ εἰς τὴν κατωτέραν σειρὰν ὑπάρχοντες δλόσωμοι ἅγιοι, πλὴν ἐπιδιωρθωμένοι μεταγενεστέρως, καὶ τινες αὐτῶν κατεστραμμένοι ἐκ τῆς διανοίξεως θυρῶν καὶ παραθύρων.

Εἰς τὴν Ν. πλευρὰν καὶ ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἱστοροῦνται οἱ ἅγιοι μάρτυρες: Δαμιανός (ἠκολούθει ἀρχάγγελος καταστραφεὶς κατὰ τὴν διάνοξιν τῆς θύρας εἰσόδου), Κοσμᾶς, Εὐστάθιος, Προκόπιος, Τρύφων, Ἀρτέμιος, Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης (*νέος σγουρογένειος*), Θεόδωρος ὁ Τήρων (*μαυρογένειος, τὴν κόμην ἔχων ἄνωθεν τῶν ὠτίων*), Ἅγιος Ἀνδρέας, Παῦλος, ἔτεροι δυσδιάκριτοι, Μισαὴλ καὶ Ἀζαρίας. Κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν καὶ ἔξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ ἐν πολλοῖς κατεστραμμένοι τοιχογραφίαι διακρίνονται ὁ Ἅγιος Χαράλαμπος καὶ ἡ Ἁγία Βαρβάρα. Εἰς τὴν Β. πλευρὰν: ἡ Ἁγία Κυριακή (*ἀκολουθοῦν νεώτεροι μετριωτάτης τέχνης*), Ἐλευθέριος καὶ Ἀθανάσιος, ὁ Μέγας Βασίλειος, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Γρηγόριος ἐκ τῶν Ἱεραρχῶν (*γέρον φαλακρός, κοντογένης, περικαπτισμένον ἔχων τὸ γένειον καὶ τὰ ὀφρύδια ἴσα*). Ἀκολουθοῦν οἱ δίκαιοι: Ἅγιος Κωνσταντῖνος, ὁ κατὰ τὸν Φουρνᾶ πρῶτος βασιλεὺς τῶν Χριστιανῶν (*νέος ἀρχιγένειος βασιτῶν εὐαγγέλιον*) καὶ ἡ Ἁγία Ἑλένη, μήτηρ αὐτοῦ, γραῦς, φέρουσα εὐαγγέλιον.

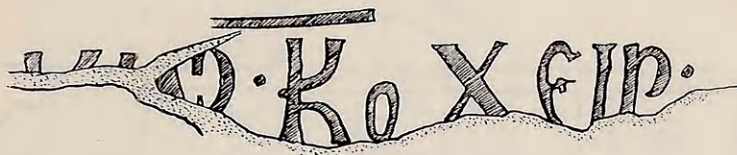
Ἄνω τῶν εἰκόνων τούτων σώζεται ἑτέρα τάξις, ὕψους 0,60, ἐν πολλοῖς κατεστραμμένη πλὴν διακρίνονται μεγίστου ἐνδιαφέροντος παραστάσεις μαρτυρίων, ὅπου εἰκονίζονται τροχοί, καρφώματα, σταύρωσις ἁγίων καὶ ἄλλαι βάσανοι καὶ ἀποκεφαλισμοί. Ὁμοίως παραστάσις στρατιωτικῶν καὶ αυτοκρατόρων μὲ θαυμασίας στολάς, αἱ ὁποῖαι ἐνθυμίζουν μικρογραφίας βυζαντινῶν χειρογράφων.

Εἰς τὸ διακονικὸν παρίσταται ὁ Ἅγιος Ἰωάννης, θαυμασίας ἐκφράσεως, κάτω δὲ ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ὁ κατὰ τὸν ΔΙΟΝΥΣΙΟΝ τὸν ἐκ Φουρνᾶ¹ *πολιός, πλατεῖαν ἔχων τὴν γενειάδα*. Εἰς τὴν πρόθεσιν, τὰ στοιχεῖα IC. XC καὶ κάτω ἡ γραφὴ *μέμνησο τῆς Βασιλείας*. Ἀκολουθεῖ ἡ ἄκρα ταπεινώσις, ἡ ὁποία ἔχει παρασταθῆ ὑπὸ τοῦ ζωγράφου μετ' ἀφθάστου ἐπιμελείας, ὡς ἐπὶ ῥογραφίας ἐπὶ ξύλου καὶ οὐχὶ ἐφ' ὕγρασις. Κατὰ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ βήματος διακρίνονται ἀμυδρῶς κάτωθεν τῆς Πλατυτέρας αἱ γνωσταὶ παραστάσεις.

Κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν καὶ ἄνωθεν τῆς θύρας τῆς ἐπικοινωνούσης μετὰ τοῦ νάρθηκος ὑπάρχει κατεστραμμένη ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή (εἰκ. 38), ἐκ τῆς ὁποίας μετὰ κόπου διεσώσαμεν τὰ κάτωθι:

¹ Ἑρμηνεία, σ. 191 § 386.

ΑΝΙΣΤΟΡΙΘΗ Ο ΘΕ[ΙΟΣ] Κ[ΑΙ] Π[ΑΝ]ΣΕΠΤΟΣ [ΝΑΟΣ] ΟΥΤΟΣ [ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ
ΠΑΤΡΟΣ] | ΗΜΩΝ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΧΙΕΠ[ΙΣΚΟΠΟΥ] ΜΥΡΩΝ ΤΗΣ ΛΙΚ[ΙΑΣ ΤΟΥ ΘΑΥΜΑ]-
ΤΟΥΡΓΟΥ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΕΞΟ[ΔΟΥ ΚΑΙ ΚΟΠΟΥ...] | ΤΟΥ Κ[ΑΙ] ΕΥΓΕΝΕ[ΣΤΑ]ΤΟΥ
ΚΥΡ Κ[ΥΡ] ΑΘΑΝΑΣΙ... ΨΑΓΕΒ[Υ---] | ΤΟ[Υ] ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΟΤΑΤΟΥ [ΠΡΟΗΓΟΥΜΕ-
ΝΟΥ---] | ---- ΚΥΡΙΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΚΟΜΗΤΑ Ε[ΠΙ]ΘΕ---- | --- [Ω] ΚΟ ΧΕΙΡ---- |

Εἰκ. 38. Τὸ τέλος τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου Καρουταίνης.

6. ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΜΟΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ

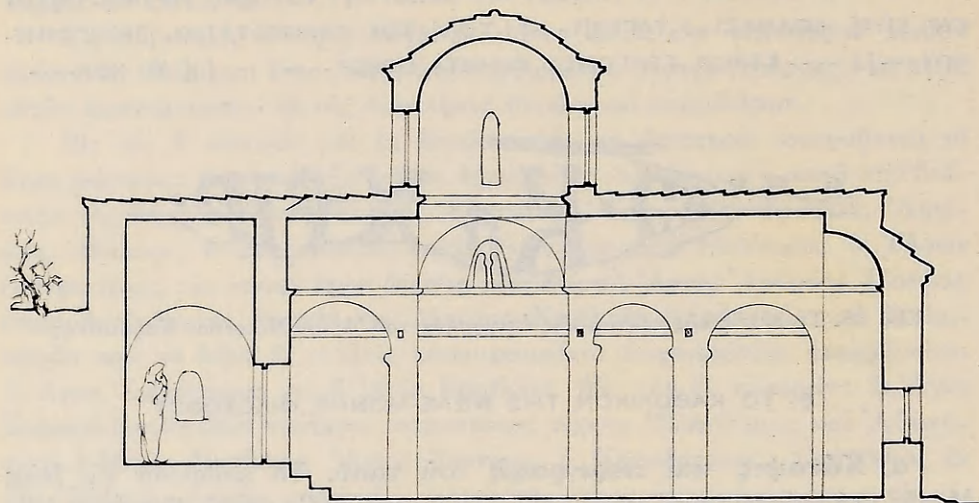
α) **Κάτοψις καὶ περιγραφή τοῦ ναοῦ.** Τὸ καθολικὸν τῆς Νέας Μονῆς Φιλοσόφου, τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῶν συνθέτων τετρακιονίων ναῶν¹. Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει ἐσωτερικὰς διαστάσεις 6,40×9,25, ὃ δὲ νάρθηξ, εὐρισκόμενος κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν τοῦ ναοῦ, 6,60×2,40. Ὁ τροῦλλος αὐτοῦ στηρίζεται ἐπὶ τεσσάρων τετραγώνων κτιστῶν πεσσῶν, τῶν ὁποίων ἔχουν ἀποκοπῇ αἱ ἀκμαί, ἔχει δὲ διάμετρον 2,60. Τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ στεγάζονται κανονικῶς δι' ἡμικυλινδρικών θόλων. Τὰ τέσσαρα δὲ ἐναπομένοντα τμήματα δι' ἑλλειπτικῶν ἀσπίδων ἐπὶ λοφίων (callottes). Αἱ δύο Δ. ἀσπίδες ἔχουν διαστάσεις 1,70×1,50, αἱ δὲ ἕτεροι δύο πρὸς Α. 1,30×1,50.

Τὸ ἱερὸν ἔχει τρεῖς ἡμικυκλικὰς κόγχας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἔχει ἀκτῖνα 1,10, ἐξωτερικῶς δὲ προεξέχει ὀλίγον καὶ διαμορφοῦται ἡμιεξαγωνικῶς· αἱ δύο ἄλλαι, τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ, ἐσωτερικῶς εἶναι ἡμικυκλικαί, πλὴν ὅμως ἐγγράφονται ἐντὸς τοῦ πάχους τῆς Α. τοιχοποιίας. Τὸ τμήμα τοῦ ἱεροῦ στεγάζεται διὰ τριῶν ἡμικυλινδρικών θόλων· καὶ τὸ μὲν μεσαῖον ἀποτελεῖ πρόεκτασιν τοῦ ΑΔ. σκέλους τοῦ σταυροῦ, τὰ δὲ δύο ἐκατέρωθεν στεγάζονται διὰ χαμηλοῦμένων ἡμικυλινδρικών θόλων. Διὰ τοῦ ἰδίου ἀκριβῶς συστήματος στεγάζεται καὶ ὁ νάρθηξ (εἰκ. 39).

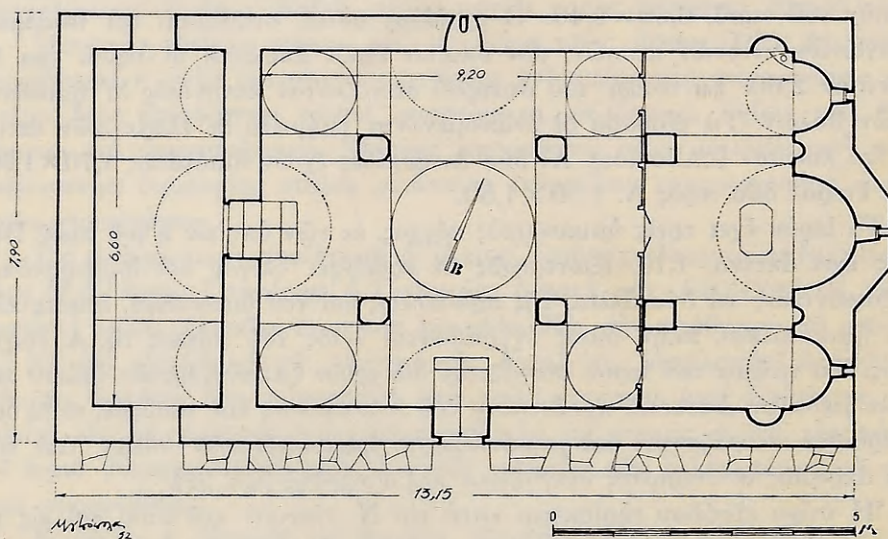
Ἡ θύρα εἰσόδου εὐρίσκεται κατὰ τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ μήκους, κατέρχεται δὲ τις εἰς τὸν ναὸν διὰ κλίμακος ἐκ

¹ Δύναται νὰ ἀναφερθῇ ὡς παραλλαγή τοῦ συνθέτου τετρακιονίου, καθ' ὅσον τὰ δύο ἀνατολικά πλάγια διαμερίσματα εἶναι κατὰ τι μικροτέρων διαστάσεων τῶν δυτικῶν· πρβλ. σχετικῶς Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ ἐν Α.Β.Μ.Ε. τ. Ε', 1939 - 40, τ. 1 σ. 5 - 9.

τριῶν βαθμίδων. Ἐτέρα θύρα, ἐπικοινωνοῦσα μετὰ τοῦ νάρθηκος, ὑπάρχει κατὰ τὴν αὐτὴν πλευρᾶν. Ὁ νάρθηξ εὐρίσκεται εἰς ὑψηλοτέραν στάθμην καὶ

ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ Ἐκ Νέας Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου

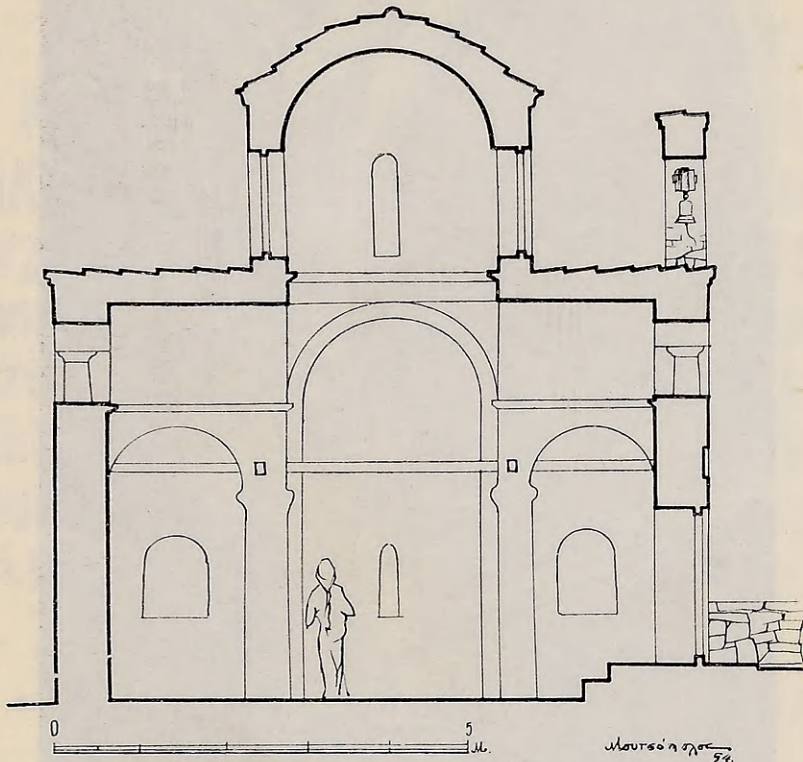

Εἰκ. 39. Καθολικὸν τῆς Νέας Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου. Τομὴ κατὰ μῆκος καὶ κάτοψις.

ἐπικοινωνεῖ ἀπ' εὐθείας μετὰ τοῦ ναοῦ δι' ἑτέρας θύρας ἀξονικῶς κειμένης, κατὰ τὴν Δ. μεσοτοιχίαν. Εἰς τὴν Ν. πλευρᾶν τοῦ ναοῦ καὶ κατὰ τὸ μέσον,

ὑπάρχει κωδωνοστάσιον, ἀποτελούμενον ἐκ διλόβου ἀνοίγματος, πλάτους 1,10 καὶ ὕψους 1,50, μετ' ἀετώματος (εἰκ. 40).

Μεταξὺ τῶν ἀψίδων τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν ξύλινοι δοκοὶ (ἐλκυστήρες) παραλαμβάνουσαι τὰς ὠθήσεις (εἰκ. 41).

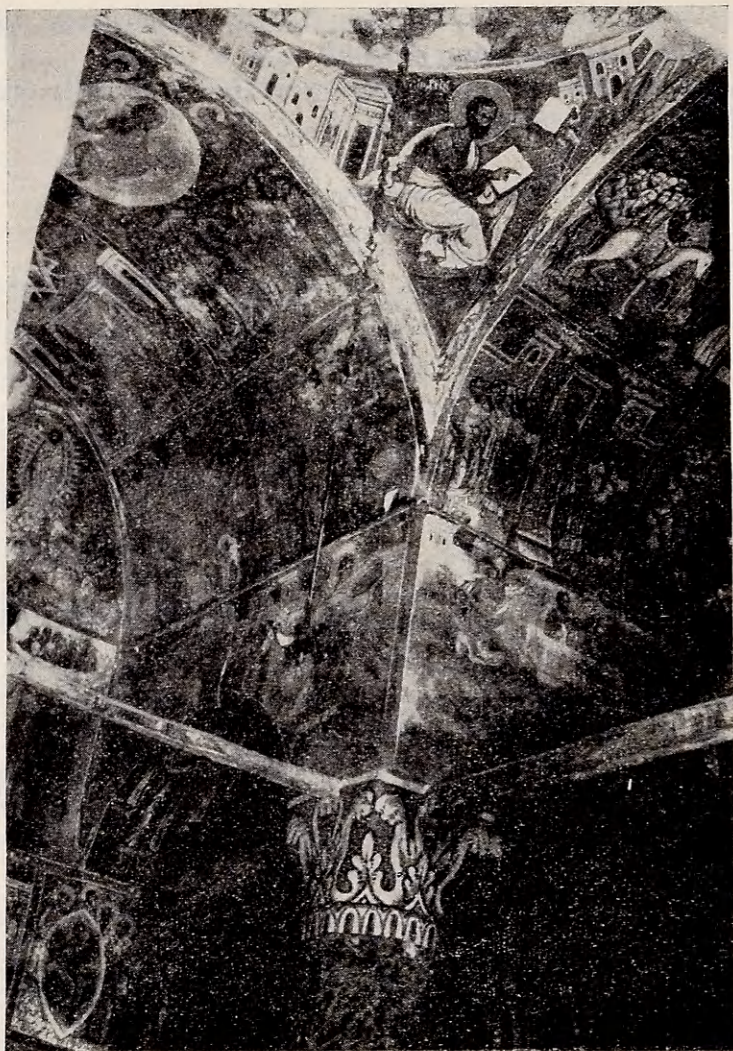

ΤΟΜΗ ΚΑΘΟΛΙΚῸΣ ΜΟΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦῸΣ

Εἰκ. 40.

Τὸ τύμπανον τοῦ τρούλλου διατρυποῦν τέσσαρα παραθύρα ὑψηλὰ καὶ στενά, ἐξωτερικῶς δέ, ἐνδιαμέσως τούτων μεσολαβοῦν τυφλαὶ κόγχαι καὶ ῥόδια πινάκια, ἐκ τῶν ὁποίων ὅμως ὀλίγα διασώζονται.

β) Ἐπιγραφαὶ τοῦ καθολικοῦ. Ἐνωθεν τοῦ ὑπερθύρου τῆς κυρίας εἰσόδου εὐρίσκεται, πλαισιωμένη ἐντὸς κόγχης, ὀρθογώνιος πλάξ ἐξ ἐγχωρίου φαιοχρώμου ἀβεστολίθου, διαστάσεων 0,48×0,32, φέρουσα τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν. Αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ δέκα στίχων (εἰκ. 42), ἔχει δὲ ὡς ἀκολούθως:

Ειχ. 41. Τοιχογραφία του καθολικού τῆς Νέας Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου.

- † ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΓΗΣ Ο ΘΕΙΟ[Σ]
 ΚΑΙ ΠΑΝΣ[Ε]ΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΚΑΙ
 ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟ
 ΚΟΥ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ ΠΑΠΑΚΥΡΠΑΧ
 5. ΟΥΜΙΟΥ ΚΑΙ ΠΑΠΑΚΥΡΓΡΙΓΟΡΙΟΥ ΚΑΙ ΠΑΠΑΚΥΡΠΑΡΘΕΝΙΟΥ
 ΓΕΡΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΛΟΙΠΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ. ΗΓΟΥΜΕΝ[Ε]ΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ

ΠΑΠΑΚΥΡΑΝΘΗΜΟΥ ΕΙΣ ΨΥΧΗΚΗΝ ΑΥΤΩΝ ΣΩΤΗΡΙΑΝ ΤΩΝ
ΑΝΘΕ[Ν] ΕΙΡΗΜΕΝΩΝ. Σ ΗΤΟΝ Ο ΠΡΩΤΟΣ ΜΑΣΤΟΡΗΣ Ο ΒΩΤΟΣ
ΜΕ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ - Κ - ΕΠΙΡΑΝ ΓΡΟΣΙΑ - - -

10. --- ΜΕΝ Ο ΓΡΑΥΑΣ Ο ΠΑΠΑΓΕΡ - ΑΧΣΤΑ (=1661)

✦ ΑΝΤΕΡΘΗ ΕΚΒΑΘΡΟΝΤΗΣ ΘΘΕΙΟ
ΚΑΙ ΠΑΝΣΤΟΣ ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΚΑΙ
ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΚΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΝΕΡΑΓΑΣ ΘΕΟΤΟ
ΚΟΥ ΔΙΑΣΙΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΝ ΠΑΠΑΚΥΡΠΑΧ
ΟΝ ΜΙΟΝ ΚΑΙ ΠΑΠΑΚΥΡΡΗΤΟΡΙΟΝ ΚΑΙ ΠΑΠΑΚΥΡΠΑΡΘΕΝΙΟΝ
ΓΕΡΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΛΟΙΠΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΝΟΥΜΕΝΟΝ ΤΟΥΣ
ΠΑΠΑΚΥΡΑΝΘΗΜΟΝ ΕΙΣ ΨΥΧΗΚΗΝ ΑΥΤΩΝ ΣΩΤΗΡΙΑΝ ΤΩΝ
ΑΝΘΕ ΕΙΡΗΜΕΝΩΝ ⲄⲠ Σ ΗΤΟ ΝΟ ΠΡΩΤΟΣ ΜΑΣΤΟΡΗΣ ΣΟΒΩΤΟΣ
ΜΕ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ · Κ · ΕΠΙΡΑΝ ΓΡΟΣΙΑ · 3
ΑΧΣΤΑ ΜΕΝ Ο ΓΡΑΥΑΣ Ο ΠΑΠΑΓΕΡ · 1 · Ε · Α Χ Ψ Α

Εικ. 42. Κτητορική επιγραφή του καθολικού της Νέας Μονής Φιλοσόφου.

Ἐπὶ τῆς Ν. ἐπίσης πλευρᾶς εἶναι ἐντοιχισμένα δύο ἀνάγλυφα λαϊκῆς τέχνης, διαστάσεων περίπου 0,30×0,40· καὶ τὸ μὲν ἐν παριστᾷ σταυρὸν ἐντὸς κύκλου, τὸ δ' ἕτερον σταυρὸν ἐντὸς θυροῦ.

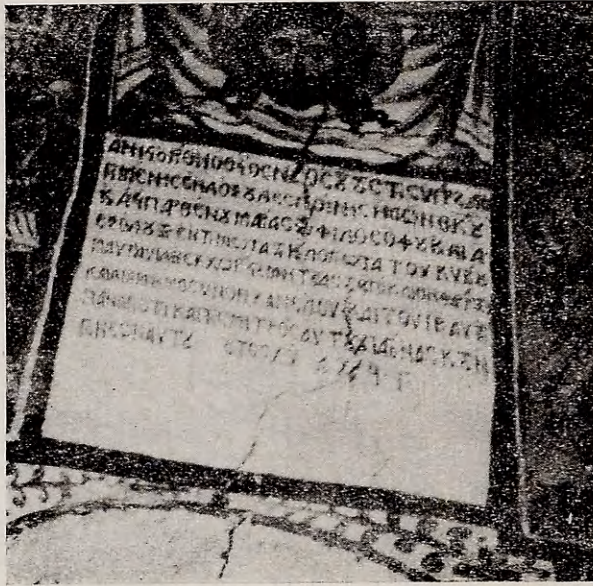
Ἐπὶ τῆς Δ. ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ καὶ ὑπεράνω τῆς ἀψίδος τῆς θύρας τῆς ἐπικοινωνοῦσης μετὰ τοῦ νάρθηκος εὐρίσκεται ἐπιγραφή ἐφ' ὕψους, διαστάσεων 0,46×0,51 (εἰκ. 43):

ΑΝΗΣΤΟΡΙΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΕΥΛΟ
ΓΗΜΕΝΗΣ ΕΝΔΟΞΟΥ ΔΕΣΠΟΙΝΗΣ ΗΜΩΝ Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ
Κ(ΑΙ) ΔΕΙΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ Κ(ΑΙ) ΔΙΑ
ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ ΕΝΤΙΜΩΤΑΤΟΥ Κ(ΑΙ) ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ

5. ΜΑΥΡΑΥΙΔΗ ΕΚ ΧΩΡ(ΙΟΥ) ΣΤΕΜΝΗΤΖΑΣ ΤΟ ΕΠΙΚΛΙΟΝ ΦΑΡΜΑΤΖΗΣ
ΚΑΙ ΔΙΑ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΚΑΝΕΛΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ Π(ΑΤ)Ρ(Ο)Σ ΑΥΤΟΥ

ΠΑΝΑΓΙΟΤΙ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΣ ΑΥΤΟΥ ΠΑΓΟΝΑΣ Κ(ΑΙ) ΤΟΝ
ΓΟΝΕΩΝ ΑΥΤΟΥ ΕΤΟΣ (ἀπό) Χ(ΡΙΣΤΟΥ)Υ Α.Χ.ΣΤ.Γ [=1663]¹

Εἰς τὴν Δ. ἐπίσης πλευρὰν τοῦ ναοῦ καὶ ἀριστερὰ τῆς θύρας τῆς ἐπικοινωνούσης μετὰ τοῦ νόρθικος ὑπάρχει εἰκὼν τοῦ κτήτορος (τοῦ χρηματοδοτήσαντος τὴν τοιχογράφησιν) πασσᾶ Μαυροειδῆ, εἰς φυσικὸν μέγεθος, με ἐστραμμένον τὸ πρόσωπον κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς Ν. Ὁ ἀγιογράφος πα-

Εἰκ. 43. Ἡ κτητορική ἐπιγραφή ἐπὶ τῆς Δ. ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου.

ριστᾶ τὸν κτήτορα γενειοφόρον, με κάλυμμα τῆς κεφαλῆς ἐξ ὑφάσματος φέροντος εἰς τὸ ἄκρον σισύραν, ἐνδεδυμένον κατωνάκην, ἦτοι ἐπενδύτην μετὰ παρυφῶν ἐκ δορᾶς. Ἀριστερὰ τῆς παραστάσεως αὐτῆς ὑπάρχει ἡ γραφή:

ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ (ΔΟΥ)ΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟΥ) ΠΑΣΑ
ΜΑΥΡΑΗΔΙ

Ἔχομεν τοιοῦτοτρόπως δύο τύπους γραφῆς τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀνακαινιστοῦ τοῦ ναοῦ: ΜΑΥΡΑΥΙΔΗ (κατὰ τὸν 5^{ον} στίχον τῆς ἐπιγραφῆς) καὶ ΜΑΥΡΑΗΔΙ.

Ὁ Μαυροειδῆς πασσᾶς ἦτο Ἕλλην καταγόμενος ἐκ Στεμνίτισης (Ἵψουίντος). Ὅτε ἦτο παῖς δέκα ἐτῶν, περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ἀνηρπάγη ἐκ

¹ Ὁ Α. ΖΑΧΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 67 ἀναφέρει ἐσφαλμένως ὅτι ἡ εἰκονογράφησις ἔλαβε χώραν τὸ ἔτος 1693.

Στεμνίτσης παρὰ διερχομένων Τούρκων ἀγάδων¹. Φαίνεται ὅτι ἐδημιούργησε μεγάλην περιορισίαν καὶ ἐπανῆλθεν εἰς Στεμνίτσαν, μετανοήσας διὰ τὴν ἀλλαξοπιστίαν, εἰς ἡλικίαν 45 ἐτῶν. Διὰ δωρεᾶς του ἐτοιχογραφήθη ἡ Νέα Μονὴ τοῦ Φιλοσόφου. Συναντῶμεν, ἐπίσης, εἰς τὴν Μονὴν τῶν Ἁγίων Θεοδώρων Πυργακίου² τὸ ὄνομα τῆς χήρας ἀρχόντισσας Κυράτζας *Εὐγένως Μαυραειδίνας ἐκ χώρας Στεμνίτζας*, δι' ἐξόδων τῆς ὁποίας ἀνηγέρθη τὸ τοιχίον τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς.

γ) **Ἡ τοιχογράφησις τοῦ καθολικοῦ.** Αἱ ἀγιογραφίαι τοῦ καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου εἶναι ἄριστα δείγματα τοιχογραφῆσεως τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἐνθυμίζουσι δὲ κατὰ πολὺ τὸ ὕφος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς Φανερωμένης ἐν Σαλαμῖνι. Ὁ ταπεινὸς λαϊκὸς ἀγιογράφος ἔχει πλουσίαν φαντασίαν· ἀκολουθῶν τὴν παράδοσιν συνθέτει παραστάσεις πλήρεις κατανύξεως. Ἡ παλέττα του εἶναι λιτὴ καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ γαιώδη χρώματα, σιέννα, ὄχραν, μαῦρον, φαιὸν καὶ ἐλάχιστον ἐλαιόχρουν-πράσινον. Τὰ θέματά του εἶναι κατὰ προτίμησιν μαρτύρια Ἁγίων.

Ἐπὶ τοῦ τρούλλου εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτωρ, κατεστραμμένος σήμερον ἐκ τῆς ὑγρασίας, γύρω δὲ ἡ ἐπιγραφή: *Ἐξ οὐρανοῦ ἐπέβλεψεν ὁ κύριος εἶδε πάντας τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων ἐξ ἐτοίμου κατοικητηρίου αὐτοῦ ἐπέβλεψεν ἐπὶ πάντας τοὺς κατοικοῦντας τὴν γῆν ὁ πλάσας κατὰ μόνας.* Κάτωθεν τοῦ Παντοκράτορος καὶ ἐντὸς τοῦ ἡμισφαιρίου εἰκονίζονται αἱ Κυριότητες, αἱ Δυνάμεις καὶ αἱ Ἐξουσίαι³ μετὰ τὰ σύμβολα τῆς ἰσχύος των, παρὰ τοὺς πόδας των δὲ Ἐξαπτέρυγα, Χερουβεὶμ καὶ Θρόνοι. Ἐπὶ τοῦ τιμπάνου τοῦ διατυπωμένου ὑπὸ τῶν τεσσάρων παραθύρων ἀκολουθοῦν οἱ προφῆται, ἀρχόμενοι ἀπὸ βορρᾶ κατὰ τὴν φορὰν τῶν δεικτῶν τοῦ ὥρολογίου: Ἰωνᾶς, Ἰωήλ, Ἰακώβ, Ἀαρών, Σολομών, Μωϋσῆς - - Μιχέας (Μιχαίας), Ἀβακούμ, Σοφωνίας), Ἐλισσαιέ, Ἡλίας, Δανιήλ. Κάτωθεν τοῦ τιμπάνου ἀκολουθεῖ ζώνη μετὰ κυματίου, κάτωθεν δὲ αὐτῆς ἔτερα, ὕψους 0,30, ἀπεικονίζουσα πρὸς ἀνατολὰς τὸν Ἰησοῦν μέχρι τῆς ὀσφύος, μετὰ τὰς χεῖρας ὑψωμένας ἐκατέρωθεν εἰς στάσιν δεήσεως καί, ἐντὸς κληματίδων, τοὺς δώδεκα μαθητάς, μέχρι τῆς ὀσφύος ἐπίσης⁴. Εἰς τὰ τέσσαρα λοφία οἱ Εὐαγγελισταὶ μετὰ τῶν συμβόλων των.

Οἱ ἡμικυλινδρικοὶ θόλοι τοῦ σταυροῦ διαχωρίζονται δι' ὀριζοντίων καὶ καθέτων ἐρυθρῶν εὐθειῶν εἰς ὀρθογώνια τμήματα (κάναβον). Εἰς τὸ Β. σκέλος τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ἡ Πεντηκοστή· ἡ Ἀνάληψις, ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ Σαμαριτίτις, ἡ θεραπεία τοῦ τυφλοῦ καὶ ἡ Ἰασις τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἐκατοντάρχου.

¹ Γ. Α. ΑΝΔΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορικαὶ σημειώσεις Στεμνίτσης, 1930, σ. 13.

² ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Μεθυδριάς, 1883, σ. 85-86.

³ Ἐρμηνεία, σ. 56 § 1. Α'. Τὰ πρὸ τῆς Κοσμογονίας.

⁴ Ἐρμηνεία, σ. 245, μέρος Δ' καὶ σελ. 248 § 528.

Ἡ Ν. καμάρα διαιρεῖται εἰς ὀκτὼ ὀρθογώνια τμήματα. Ἐξ Α. πρὸς Δ. παρίστανται: ὁ Χριστὸς ἰώμενος τοὺς δαιμονιζομένους ἀποστέλλει τοὺς δαίμονας εἰς τοὺς χοίρους¹. Ἡ ἴσσις τοῦ Παραλυτικοῦ² ἐπίσης ἔτερα παράστασις θαύματος μετὰ τῆς γραφῆς ἄρον τὸν κράβατόν σου. Ὁ Ἰησοῦς δωδεκαετῆς εἰς τὸν ναόν³. Ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης ἡ παράστασις ὁ Χριστὸς προσκαλῶν τοὺς μαθητὰς διὰ τῆς ἄγρας τῶν ἰχθύων⁴.

Εἰς τὴν Δ. καμάραν εἰκονίζεται ἡ Προδοσία καὶ ἡ Κρίσις τοῦ Πιλάτου, ὅπου ἡ ἔκφρασις τῶν στρατιωτῶν ἰδίως, εἶναι ἀρίστη. Ὁ Πιλάτος εἶναι ἐνδεδυμένος ὡς Ἰουδαῖος ἱερέυς⁵, ὁ δὲ θρόνος του ἔχει ἰδιόμορφον σχῆμα ὑποστηριζόμενος ὑπὸ σφιγγῶν. Ἀκολουθεῖ ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος, ὁ Νιπιτῆρ, ἡ Ἀνάστασις⁶, ἡ Ἀποκαθήλωσις⁷, μία τῶν ὠραιοτέρων τοιχογραφιῶν, καὶ ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος⁸.

Εἰς τὴν Α. καμάραν καὶ πρὸς Β. παρίστανται: ἡ Γέννησις τῆς Θεοτόκου, ἡ Θεοτόκος εὐλογουμένη ὑπὸ τῶν ἱερέων, ὁ Ἰωακεὶμ προσευχόμενος καὶ ὁ Ἰωακεὶμ καὶ ἡ Ἄννα διωκόμενοι ἐκ τοῦ Ἱεροῦ. Πρὸς Ν. ὁ Προφήτης Ζαχαρίας προσευχόμενος⁹, ὁ Ἰωσήφ παραλαμβάνων τὴν Παναγίαν ἐκ τοῦ Ἱεροῦ, ἡ Ἁγία Ἄννα προσευχομένη καὶ ὁ ἀσπασμὸς Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννης.

Εἰς τὴν κόγχην τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἡ Πλατυτέρα, ἐκατέρωθεν δὲ οἱ Ταξιάρχαι, πρεσβείαν ποιοῦντες. Κάτωθεν τῆς Πλατυτέρας ἡ ἀρχὴ τῆς δευτέρας τάξεως «ἡ Θεία Λειτουργία». Εἰς τὴν κατωτέραν ζώνην ἡ ἀρχὴ τῆς τρίτης τάξεως «ἡ Μετάδοσις τοῦ κυριακοῦ σώματος καὶ αἵματος». Ἀριστερὰ τῆς παραστάσεως ταύτης, ἡ γραφή: *Λάβετε φάγετε τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα μου* καὶ δεξιὰ: *πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες τοῦτο ἐστὶ τὸ αἷμά μου*. Εἰς τὴν κατωτέραν ζώνην ὀλόσωμοι Ἱεράρχαι.

Εἰς τὴν πρόθεσιν παρίσταται ὁ Ἰησοῦς μέχρι τῆς ὀσφύος ὡς Ἀρχιερέυς, κάτωθεν δὲ τούτου, ἐντὸς τριῶν κύκλων, οἱ Ἅγιοι Μανουὴλ - Σαβὶλ - Ἰσμαήλ. Κάτωθεν καὶ τῆς παραστάσεως ταύτης ὀλόσωμος ἡ Παναγία καὶ ὁ μαθητῆς Ἰωάννης, δεξιὰ δὲ ἡ ἄκρα ταπεινῶσις.

¹ ΜΑΤΘ. η', 28, ΜΑΡΚ. ε', 2, ΛΟΥΚ. η', 26.

² Ἐρμηνεία, σ. 120 § 189, ΜΑΤΘ. θ', 1, ΜΑΡΚ. β', 3, ΛΟΥΚ. ε', 17.

³ ΛΟΥΚ. β', 46, Ἐρμηνεία, σ. 114 § 170.

⁴ Ἐρμηνεία, σ. 116 § 175, ΜΑΤΘ. δ', 19, ΜΑΡΚ. α' 16, ΛΟΥΚ. ε', 10.

⁵ Ἐρμηνεία, σ. 133 § 243, ΜΑΤΘ. κζ', 1-11, ΜΑΡΚ. ιε', 1, ΛΟΥΚ. γ', 1, ΙΩΑΝ. ιη', 29.

⁶ Ἐρμηνεία, σ. 139 § 258, ΜΑΤΘ. κη', 2, ΜΑΡΚ. ιστ', 9, ΛΟΥΚ. κδ', 2, ΙΩΑΝ. κί', 1.

⁷ Ἐρμηνεία, σ. 137 § 253, ΜΑΤΘ. κζ', 59, ΜΑΡΚ. ιε', 46, ΛΟΥΚ. κγ', 52, ΙΩΑΝ. ιθ', 36.

⁸ Ἐρμηνεία, σ. 137 § 254, ΜΑΤΘ. κζ', 59, ΛΟΥΚ. κγ', 53, ΙΩΑΝ. ιθ', 10.

⁹ Ἐρμηνεία, σ. 211 § 426 (ὁ Προφήτης Ζαχαρίας εὐαγγελιζόμενος παρὰ τοῦ Ἀγγέλου τὴν σύλληψιν Προδροῦμου), ΛΟΥΚ. α', 5-25.

Εἰς τὸ διακονικόν, ἄνω, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, κάτω, ἐντὸς κύκλων, οἱ Ἅγιοι: Θύσσης, Λεύκιος, Καλλίνικος καὶ ἀκολουθοῦν ὁλόσωμοι

Εἰκ. 44. Τοιχογραφία ἐπὶ τῆς ΝΔ. ἀψίδος ἐπὶ λοφίον τοῦ καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς Φιλοσόφου.

ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων καὶ ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς.
Εἰς τὰς γενέσεις τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ καὶ ἐπὶ τῆς κάτω ἀντιγὸς παρί-

στανται δλόσωμοι οἱ Ἅγιοι: Στέφανος, Τάραχος, Ἀνδρόνικος, Σπυρίδων, Ρωμανός, Κοδραῖτος, Τερέντιος καὶ Μητροφάνης.

Εἰς τὰς ὄψεις δὲ τῶν πεσσῶν τοῦ ἱεροῦ οἱ Ἅγιοι: Νικάνωρ, Τίμων, Φίλιππος, Λαυρέντιος, ὁ δίκαιος Μελχισεδὲκ καὶ ὁ προφήτης Ἰσαακ.

Εἰς τὴν Ν. καμάραν τοῦ ἱεροῦ ἡ γέννησις τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, ἡ Ἁγία Ἐλισάβετ φευγέτωσαν ἐν τῇ ἐρήμῳ, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης σίρνεται πρὸς φυλακὴν¹. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης παρίσταται μετὰ πτερυγῶν, ἔλκεται δὲ ἐκ τῆς χειρὸς καὶ τοῦ γενείου ὑπὸ ὑπηρέτου. Δεξιὰ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὑβρίζει τὸν βασιλέα².

Εἰς τὴν Β. καμάραν παρίσταται ἡ βάτος, ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ καὶ οἱ τρεῖς παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ³: κάμινος καὶ οἱ τρεῖς παῖδες (Σιδράχ, Μισάχ καὶ Ἀβδεναγώ) ἐντὸς ταύτης, μετὰ τῶν ἱματίων των, ἔχοντες τὰς χεῖρας καὶ τὰ ὄμματα ἐστραμμένα πρὸς τοὺς οὐρανοὺς, πλησίον δὲ ὁ ἄρχων Μιχαὴλ καὶ ἡ χρυσὴ εἰκὼν τοῦ βασιλέως⁴.

Εἰς τὴν ΒΑ. ἀσπίδα ἡ Θεοτόκος βρεφοκρατοῦσα. Εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι αἱ ἀσπίδες ἔχουν ὄπας, ὅπισθεν δὲ αὐτῶν ἀγγελία διὰ λόγους ἀκουστικῆς (ἠχεῖα, ἠχητικὰ ἀγγελία)⁵. Εἰς τὰς ὑπολοίπους ἀσπίδας παρίστανται αἱ Κυριότητες, αἱ Δυνάμεις καὶ αἱ Ἐξουσίαι. Αὗται ἱστοροῦνται φέρουσαι στοιχάρια καὶ ἔξωσμένα διὰ χρυσοπρασίνων ὠραρίων, κρατοῦσαι εἰς μὲν τὴν δεξιὰν ραβδία χρυσᾶ, εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν τὴν σφραγίδα (Χ) (εἰκ. 44). Εἰς τὰ λοφία τῶν τεσσάρων ἀσπίδων εἰκονίζονται ἑξαπτέρυγα.

Εἰς τὴν Δ. πλευρὰν τοῦ ναοῦ καὶ κατὰ τὸ τμήμα αὐτῆς τὸ περικλειόμενον ὑπὸ τῆς κεντρικῆς καμάρας εἰκονίζεται ἡ Σταύρωσις, κάτωθεν δὲ ταύτης τὸ Ἅγιον Μανδύλιον καὶ ἡ ἐπιγραφή.

¹ Ἑρμηνεία, σ. 213 § 433: Ὁ Προδρόμος ἀγόμενος εἰς τὴν φυλακὴν, ΜΑΤΘ. γ', 12, ΜΑΡΚ. α', 14, ΛΟΥΚ. γ', 16.

² Ἑρμηνεία, σ. 213 § 432: Ὁ Προδρόμος ἐλέγχων τὸν Ἡρώδη περὶ Ἡρωδιάδος γυναικὸς Φιλίππου τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ, ΛΟΥΚ. γ', 18.

³ Ἑρμηνεία, σ. 85 § 116: Οἱ τρεῖς παῖδες μὴ προσκυνῶντες τῇ εἰκόνι βληθέντες ἐν τῇ καμίνῳ, δροσιζονται ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου.

⁴ Συνέκδημος Ὁρθοδόξου ἦτοι βιβλίον προσευχῶν, ἐπιμ. Θ. Κουντουρᾶ, ἔκδ. Σαλιβέρου, Ἀθήναι, σ. 851 - 56.

⁵ Ἄγγειον, ἐπίσης, ὑπάρχει εἰς τὸ ἀσκητήριον τῆς Ἀναλήψεως Βαλτεσινίκου, πιθανῶς διὰ λόγους ἀκουστικῆς, ἄνω τῆς εἰσόδου Περβλ. Β. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΝ, Ἀντιχητικὴ Κτηρίων, Ἀκουστικὴ χώρα, Ἀθήναι 1940, σ. 189, διάρκεια ἀντηχήσεως εἰς τὰς ἐκκλησίας, σχ. 130. Ὁ καθηγητὴς Β. Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, εἰς τὴν μελέτην του: Ἐπὶ τῆς ἐνισχύσεως τοῦ ἤχου εἰς τὸ ἑλληνικὸν θέατρον, Ἀθήναι 1947, σ. 23, ἐκφράζει τὴν γνώμην ὅτι τὰ ἠχητικὰ ἀγγελία, τὰ ἐντοιχισμένα ἐνίοτε κατὰ τὰ λοφία τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν, προορισμὸν ἔχουν τὴν ἀπορρόφησιν τῶν προσπιπτόντων ἠχητικῶν κυμάτων, διακοπτομένης τῆς περαιτέρω πορείας των πρὸς τὸν τροῦλλον.

Εἰς τὴν κατωτάτην σειρὰν τοῦ ναοῦ ὀλόσωμοι ἅγιοι¹. Εἰς τὴν κάτω ἄντυγα τῶν τόξων οἱ Ἅγιοι: Πρόβος, Βικέντιος, Ἀνδρόνικος, Τάραχος, Κήρι-

Εἰκ. 45. Τὸ τέμπλον τοῦ καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου.

κος, Λουκιανός, Εὐτρόπιος, Κλεόνικος, Εὐγένιος, Εὐστράτιος, Αὔξέντιος, Μερδάριος, Ἀνίκητος, Φώτιος, Ὁρέστης, Ἀβιβος.

¹ Κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν: Κοσμᾶς, Δαμιανός, Κωνσταντῖνος, Ἑλένη, ὁ δωρητής, Πέτρος, Παῦλος, Εὐθύμιος, Ἰωάννης ὁ τῆς Κλίμακος. Πρὸς Β.: Παρασκευή, Μαρίνα, Αἰκατερίνη, Κυριακὴ, Βαρβάρα, Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, Σάββας, Ἀντώνιος, Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Ἀνδρέας, Ἀρχάγγελος Γαβριήλ, Μιχαήλ, Νικόλαος, Πέτρος ὁ Ἀλεξανδρείας καὶ δεξιὰ αὐτοῦ ἡ ἐπιγραφή: *τίς σου τὸν χιτῶνα Σῶτερ διείλεν, Ἄρειος ὁ ἄφρων ὁ τῆς Τριάδος ἄνωθεν τοῦ Ἰησοῦ νηπίου εὐλογοῦντος ἐντὸς κιβωρίου.* Ἐπὶ τῆς Ν. πλευρᾶς:

Ἐνωθεν τῆς ζώνης τῶν ὀλοσώμων ἁγίων ἅγιοι ἐπὶ φαιοῦ πεδίου ἐντὸς στεφάνων ἕξ ἀνθέων χρώματος ὄχρας¹.

Εἰκ. 46. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, δεσποτική εἰκὼν τοῦ καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου, χεῖρ Βίκτωρος.

Τὸν ναὸν περιθέει ζώνη εἰκονογραφικὴ τῶν οἴκων τοῦ Ἁκαθίστου Ὑμνου².

ὁ Ἅγιος Κλήμης, Γρηγόριος ὁ Νύσσης, Διονύσιος, Ἐπιφάνιος, Γεώργιος, Δημήτριος, Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης, ὁ Τήρων, Προκόπιος, Νικήτας καὶ, δεξιὰ τῆς θύρας εἰσόδου, Εὐστάθιος, Ἀρτέμιος, Μηνᾶς, Βίκτωρ, Βικέντιος.

¹ Εἰς τὴν Δ. πλευρὰν οἱ Ἅγιοι: Κύρικος, Ἰουλίτα, Ἄνδριανός, Ναταλία, Χρῦσανθος, Δαρία, Θύρα, Ζηνοβία, Ζηνόβιος, Λουκιανός, Εἰρήνη, Πελαγία, Θεοδώρα.

² Ἐρμηνεία, σ. 184 § 370 καὶ σ. 113 § 168, ΜΑΤΘ. β', 14 καὶ Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥΣ, Ὁ Ἁκαθίστος ὕμνος καὶ οἱ οἴκοι τῆς Θεοτόκου, κατὰ τοιχογραφίαν εὐρισκομένην ἐν τῷ

Ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ θόλου τοῦ νάρθηκος καὶ εἰς τὴν Ν. πλευρὰν εἰκονίζεται ὁ Ἱερεμίας ριμένος εἰς τὸν λάκκον¹. Ὁ Ἱερεμίας καὶ ἄνθρωπος ἄνω τοῦ λάκκου καὶ ὁ Ἀβιμέλεχ κρατεῖ αὐτὸν ἐκ τῆς χειρός. Ἐπίσης, ὁ Ἀβιμέλεχ

Εἰκ. 47. Σχεδιάσμα τῆς εἰκ. 46.

μετὰ τοῦ Βαρούχ, ὁ Ἱερεμίας πρὸς τὸν Βαρούχ καὶ ὁ Ἀβιμέλεχ μετὰ τῆς ἐπιστολῆς.

δ) Τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ. Τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον τοῦ ναοῦ παρουσιάζει εἰς τὴν γενικὴν αὐτοῦ διάταξιν ὁμοιότητα μετὰ τὰ ἐκ μαρμάρου βυζαντινὰ τέμπλα (εἰκ. 45)².

Γενικῶς ὅλα τὰ μεταβυζαντινὰ ξυλόγλυπτα τέμπλα εἶναι μία ἐξέλιξις

παρεκκλησιῶν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων, Κιβωτὸς 1952, ἀφ. φυλλ. 20, σ. θ'.

¹ Ἑρμηνεία, σ. 84 § 111: ὁ προφήτης Ἱερεμίας ἐμβάλλεται εἰς τὸν λάκκον τοῦ βορβοροῦ (ΙΕΡΕΜ. ιε', 6).

² Α. ΖΑΧΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 68 καὶ εἰκ. 6β.

τῶν ἐκ μαρμάρου βυζαντινῶν, πλὴν ὅμως ὁ πλοῦτος καὶ ἡ κατὰ κόρον χρῆσις διακοσμῆσεων, λόγῳ τῶν δυνατοτήτων τοῦ ξύλου, καθὼς καὶ ἡ μίμησις μορφῶν σχεδὸν ὀλογλύφων, ὀδηγεῖ εἰς λύσεις, αἱ ὁποῖαι ἐκφεύγουν τῶν ἀρχικῶν. Τὸ τέμπλον τῆς Μονῆς Φιλοσόφου παρουσιάζει μίαν ἀρχαϊκότητα, ἰδίως λόγῳ τῆς λιτότητός του καὶ τῶν ἀρμονικῶν του ἀναλογιῶν. Τὰ θωράκια τῆς βάσεως δὲν διαχωρίζονται μεταξύ των ὑπὸ πεσσίσκων, ἀλλ' ἀποτελοῦνται ἐξ ἐπιπέδου ἐπιφανείας ἐνιαίας, μὲ γραπτὰς διακοσμῆσεις ἐκ χρυσοῦ καὶ ἐρυθροῦ χρώματος κληματίδων ἐπὶ λευκοῦ πεδίου. Οἱ κιονίσκοι μεταξὺ τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων φέρουν ἀναγλύφους κληματίδας, ἐπιστέφονται δὲ διὰ κορινθιάζοντος ἐπικράνου. Τὸ ἐπιστύλιον, κεκοσμημένον διὰ περισσευῶν ἐν μέσῳ κληματίδων καὶ σταφυλῶν καὶ καταλήγον εἰς ὀδόντας, παρουσιάζει ἰδιάζουσαν χάριν. Τοῦτο φέρει εἰς τὸ ἄνω μέρος, ἐντὸς ὀρθογωνίων πλαισίων, εἰκόνας ἐκ τῶν παθῶν.

Αἱ δεσποτικαὶ εἰκόνες ἔχουν φιλοτεχνηθῆ ὑπὸ Βίκτωρος τοῦ Κρητὸς καὶ ἀνήκουν εἰς τὴν Κρητικὴν λεγομένην σχολήν. Ἡ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ ἀρχιερέως ἔχει διαστάσεις 0,68 × 1,03 καὶ φέρει ἄνω μὲν τὴν γραφήν: *Ὁ Βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων καὶ μέγας ἀρχιερεὺς*, κάτω δὲ δεξιὰ διὰ λευκῶν γραμμάτων:

ΔΕΪΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ[ΕΟΥ] ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΡΟΚΟΠΙ [Α]ΠΟ

ΧΟΡΙΟ ΤΡΕΣΤΕΝΑ καὶ τὴν ὑπογραφήν ΧΕΙΡ ΒΙΚΤΩΡ

Δεξιὰ ταύτης ὁ Ἅγιος Νικόλαος. Ἡ ὠραιότερα πασῶν εἶναι ἡ εἰκὼν τοῦ Προδρομοῦ, εἰς τὸ ἄκρον δεξιόν. Ἡ ὅλη εἰκὼν ἔχει χαραχθῆ χιαστὶ καὶ καταλαμβάνει ὅλον τὸν χώρον τοῦ πεδίου (εἰκ. 46). Ὁ χιτῶν ἔχει προπλασθῆ διὰ μαύρου ἀναμειγμένου μετ' ὄχρας, τὸ ὁποῖον δίδει τὸ γνωστὸν βυζαντινὸν κυανοῦν, τὰ λάματα ἐκ τοῦ αὐτοῦ χρώματος ἀνοικτοῦ, αἱ δὲ ψιμμυθίαί λευκαί. Αἱ πτέρυγες ἔχουν ὑπόστρωμα ὄμπρας ψημένης καὶ ἐπὶ ταύτης ἀνοίγματα καὶ χρυσοκονδυλιές. Τὸ πεδίον χρυσοῦν καὶ εἰς τὸ ἄνω ἀριστερὰ ἄκρον, ἐντὸς τεταρτοκυκλίου, ὁ Ἰησοῦς εὐλογῶν. Ἡ μηλωτὴ τοῦ ἀγίου ἔχει προπλασθῆ δι' ὄμπρας καὶ μαύρου, τὰ ἀνοίγματα εἶναι ἐξ ὄμπρας ψημένης, τὰ δὲ τελικὰ φῶτα ἐκ πρῶσσιου κυανοῦ καὶ λευκοῦ χρώματος.

Τὸ πρόσωπον ἔχει προπλασθῆ δι' ὄχρας βαθείας μὲ ὀλίγον μαῦρον καὶ πολὺ ὀλίγον ψιμμυθιον. Τὰ ἀνοίγματα μὲ μαῦρον ὄξύ, εἰς τὰς δυνάμεις τῶν ὀφθαλμῶν καὶ εἰς τὰς κόρας ἀγνὸν μαῦρον. Τὸ σάρκωμα, ἀκολούθως, διὰ ψιμμυθίου καὶ ὄχρας. Τὰ βουνα εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνης ἔχουν θαυμασίαν σχεδίασιν (εἰκ. 47).

Ἀριστερὰ τῆς ὠραίας Πύλης ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα καὶ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου μετὰ τῆς ὑπογραφῆς: ΧΕΙΡ ΒΙΚΤΩΡΟΣ ΑΧΣΤΔ [=1664].

Τὸ ὅλον σχέδιον, ἡ στάσις, καθὼς ἐπίσης ἡ αὐστηρὰ χρῆσις δύο ἢ τριῶν τόνων, μαρτυροῦν τὸν ἐπιδέξιον χρωστῆρα τοῦ Κρητὸς ἀγιογράφου Βίκτωρος.

7. ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΜΟΝΗΣ ΚΑΛΑΜΙΟΥ

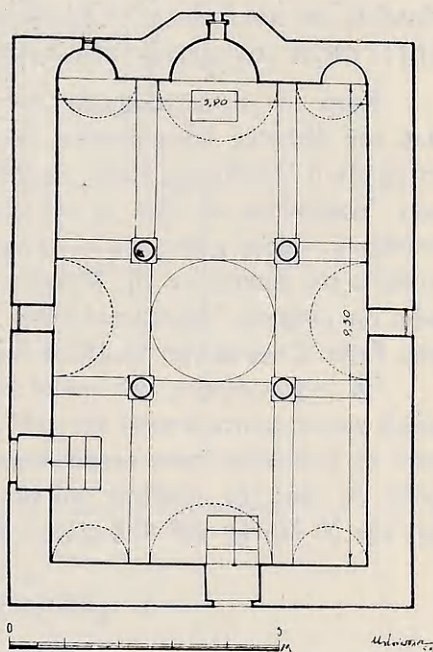
Ἡ Νέα Μονὴ τοῦ Καλαμίου εὐρίσκεται δύο ὥρας Δ. τῆς Καρυταίνης, ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Λουσίου ποταμοῦ. Εἰς τὸ μέσον τῶν ἐρειπίων τῶν κελλίων διατηρεῖται τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς, τὸ ὁποῖον τιμᾶται ἐπ' ὀνόματι τῆς «Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου». Πρῶτος ἀναφέρει τὸ καθολικὸν ὁ Ἄγγλος W. MARTIN LEAKE¹, ὁ ὁποῖος, κατευθυνόμενος εἰς τὰ ἐρεῖπια τῆς ἀρχαίας Γόρτυνος, διέκρινε τοῦτο ἐκ τῆς ἀπέναντι ὄχθης τοῦ Λουσίου ποταμοῦ.

Τὸ καθολικὸν ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ (τετρακιόνιος)², ἔχει δὲ ἐσωτερικὰς διαστάσεις $9,30 \times 5,90$. Ὁ τροῦλλος, διαμέτρου 2,30, στηρίζεται ἐπὶ τεσσάρων κίωνων, διαμέτρου 0,35.

Ἡ θύρα εἰσόδου εὐρίσκεται εἰς τὴν Δ. πλευρᾶν, ὑπάρχει ὅμως καὶ ἕτερα κατὰ τὸ ΒΔ. ἄκρον. Εἰς τὸν ναὸν κατέρχεται τις διὰ κλίμακος ἐκ τεσσάρων βαθμίδων. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ Βήματος εἶναι ἡμικυκλικὴ καὶ ἐξωτερικῶς διαμορφοῦται ἡμιεξαγωνικῶς. Αἱ κόγχαι τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ ἐγγράφονται ἐντὸς τοῦ πάχους τῆς Α. τοιχοποιίας, ὅπως καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Νέας Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου.

Τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ στεγάζονται δι' ἡμικυλινδρικών θόλων, καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ τέσσαρα ἐναπομένοντα τμήματα, πλάτους 1,35. Ἐξωτερικῶς ὁ ναὸς στεγάζεται διὰ τῆς καθιερωμένης κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην δικλινοῦς στέγης, ἐκ τῆς ὁποίας προεξέχει μόνον τὸ ΒΝ. σκέλος τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 48).

Κατὰ τὴν Δ. πλευρᾶν καὶ ἐσωτερικῶς, ὑπὲρ τὸ καμπύλον ὑπέρθυρον τῆς κυρίας εἰσόδου, εὐρίσκεται ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ ἐφ' ὕργοις, διαστάσεων $0,89 \times 0,59$:

Εἰκ. 48. Κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς τοῦ Καλαμίου.

¹ W. MARTIN LEAKE, *Travels in the Morea*, τ. Β', London 1830, σ. 23.

² Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Α.Β.Μ.Ε. τ. Ζ', 1951, τεύχ. 1, σ. 83.

Ο ΘΕΙΟΣ [ΟΥΤΟΣ] Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΔΕΣΠΟΙΝΗΣ ΗΜΩΝ |
 ΘΕΟΤΟΚΟΥ Κ(ΑΙ) ΑΕΙΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ
 Κ(ΑΙ) | ΑΝΗΣΤΟΡΗΘΗ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΕΞΟΔΟΥ Κ(ΑΙ) ΚΟΠΟΥ ΠΟΛΛΟΥ ΠΑΡΑ ΤΟΥ
 ΕΝΤΙΜΟ|ΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙ|ΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΚΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ ΕΚ ΧΩΡ[Α]Σ ΚΑΡΙΤΕΝ[Α]Σ |
 ΕΝ ΤΑΙΣ ΗΜ(Ε)ΡΑΙΣ Τ[ΟΥ] (μεσολαβεί ὁ ἐπόμενος μεταγενέστερος στίχος διὰ μικρο-
 τέρων στοιχείων): ΕΝ ΤΑΙΣ ΗΜΕΡΑΙΣ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΩΤΑΤΟΥ ΚΥ(ΡΙΟΥ) ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΙΩ-
 ΣΑΦ ΚΟΥΝΤΟΥΡΙ | ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΚΥΡΙ|ΟΥ ΚΥΡΙΛΛΟΥ Π[Α]Τ[Ρ]ΙΑΡΧΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ-
 ΠΟΛΕΟΣ ΕΚ ΤΗΣ Θ(ΕΟ)Υ | ΣΑΡΚΩΣΕΩΣ Α.Υ.Ι.Γ ΙΝΔΗΚΤΙΩΝ[Ο]Σ ΣΤ Ε[Ν] | ΜΙΝΙ
 Α[Υ] | ΓΟΥΣΤΩ ΙΣΤ=[1713] | ΧΙΡΙ ΠΕΤΡΟΥ Κ(ΑΙ) ΜΙΧΑΗΛ | ΑΔΕΛΦ(ΩΝ) ΤΟΥ ΚΡΙΤΟΣ

Κατὰ τὴν εἰκονογράφησιν τοῦ νέου καθολικοῦ εἰς τὴν πρώτην σειρὰν ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ἱστορήθησαν ἅγιοι ὀλόσωμοι, εὐθύς δὲ ὑπεράνω αὐτῶν ἱστορήθη ὁ Ἀκάθιστος ὕμνος εἰς 24 σκηνὰς ἀντιστοίχως τῶν ἰσραήθιμων οἰκων. Ἀκολουθῶς εἰς δύο σειρὰς εἰκονίζονται παραστάσεις ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. «Μέγα μέρος τῆς Ν. πλευρᾶς καταλαμβάνει ἡ δι' εἰκόνων αἰσθητοποίησης τοῦ Κοντακίου τῆς Μεγάλης Δευτέρας: «Ὁ Ἰακώβ ᾠδύρευτο τοῦ Ἰωσήφ τὴν στέρησιν. Ἀξιωμαμόνευτος εἶναι ἡ σύνθεσις τῆς δεξιᾶς σταυροκαμάρας, ἔνθα ἐξωγραφήθη τὸ Πᾶσα Πνοή¹».

Ἡ τοιχογραφίσις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Καλαμίου παρουσιάζει κοινὰ χαρακτηριστικὰ μετὰ τῆς τοῦ καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου· οἱ Πεδιῶται ὅμως τοιχογράφοι εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ὑστεροῦν, ὡς πρὸς τὴν σύνθεσιν καὶ τὸν χρωματικὸν πλοῦτον, τοῦ ἀγιογραφήσαντος τὴν Ν. Μονὴν τοῦ Φιλοσόφου, ὁ ὁποῖος ἦτο καὶ ἀρχαιότερος τούτων.

8. Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

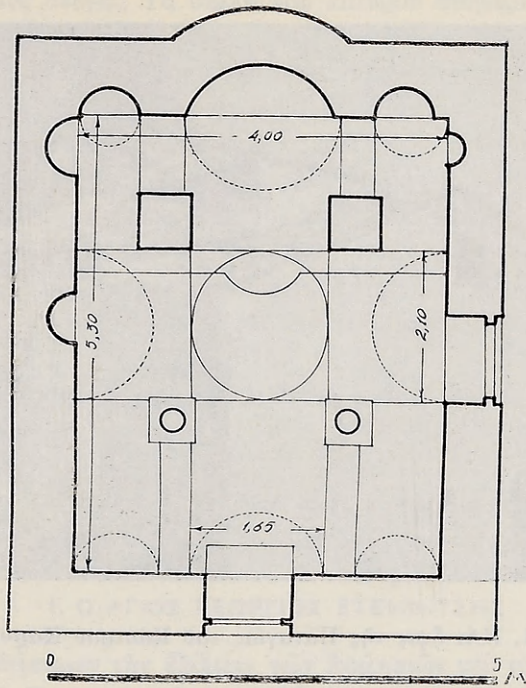
Ὁ ναὸς οὗτος εὐρίσκεται εἰς τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ λόφου, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὁποίου δεσπόζει τὸ φραγκικὸν ἀστρὸν τῆς Καρυταίνης, λέγεται δὲ ὑπὸ τοῦ λαοῦ «ἐκκλησιὰ τοῦ Κολοκοτρώνη». Ἀνήκει εἰς τὸν δικιόνιον τύπον².

Ἡ κάτοψις του ἔχει ἐσωτερικὰς διαστάσεις 4,00×5,30 καὶ ἐξυπηρετεῖται διὰ δύο θυρῶν εὐρισκομένων κατὰ τὴν Ν. καὶ Δ. πλευρὰν. Τὸ πάχος τῆς τοιχοποιίας τοῦ ναοῦ εἶναι 0,70 (εἰκ. 49).

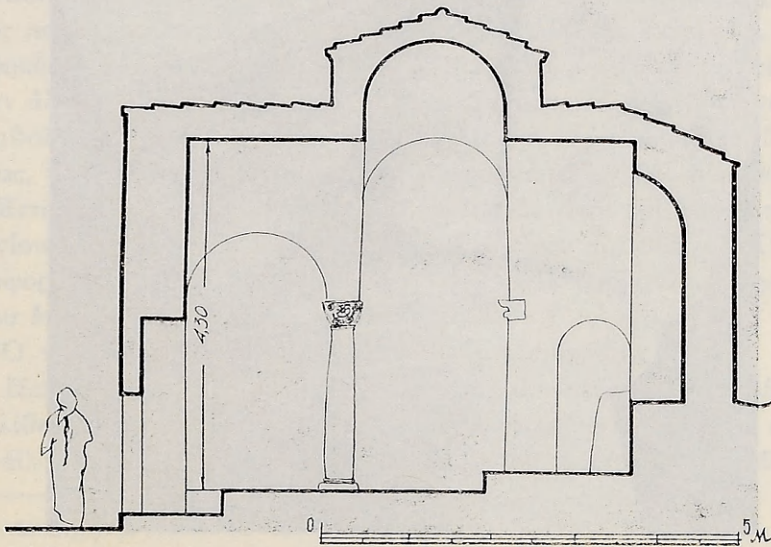
Οἱ δύο κίονες τοῦ ναοῦ, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐτέρων δύο κτιστῶν πεσσῶν διαστάσεων 0,60×0,60, στηρίζουν ἐλλειψοειδῆ ἀσπίδα ἐπὶ λοφίων, ἡ ὁποία ἐπέχει θέσιν τρούλλου, διαμορφοῦται ἐξωτερικῶς πρισματικῶς καὶ στεγάζεται

¹ Πρβλ. Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΝ, Πέτρος καὶ Μιχαὴλ οἱ Πεδιῶται: Δύο Κρητες τοιχογράφοι ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, εἰς Κ.Χ. τ. Β' σ. 442 - 453.

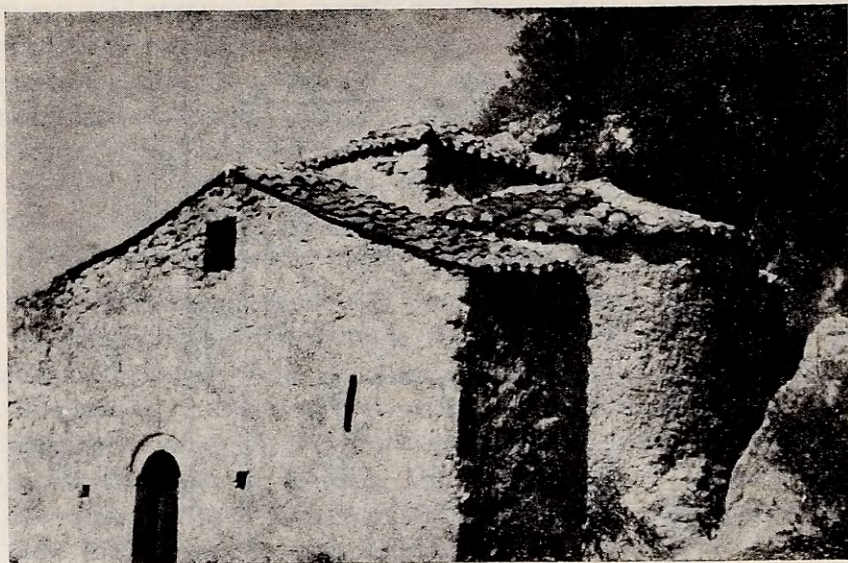
² Ὁ ναὸς οὗτος ἴσως εἶναι τὸ καθολικὸν τῆς ἀναφερομένης ὑπὸ τοῦ Φωτάκου «Ἁγίας Μονῆς τοῦ Κολοκοτρώνη ἐν Καρυταίνῃ», ἡ ὁποία ἐκάθη ὑπὸ τῶν Τούρκων κατὰ τὴν ἐπανάστασιν. Πρβλ. ΦΩΤΑΚΟΝ ἐν Α.Ε.Ε. τ. Γ', σ. 565.

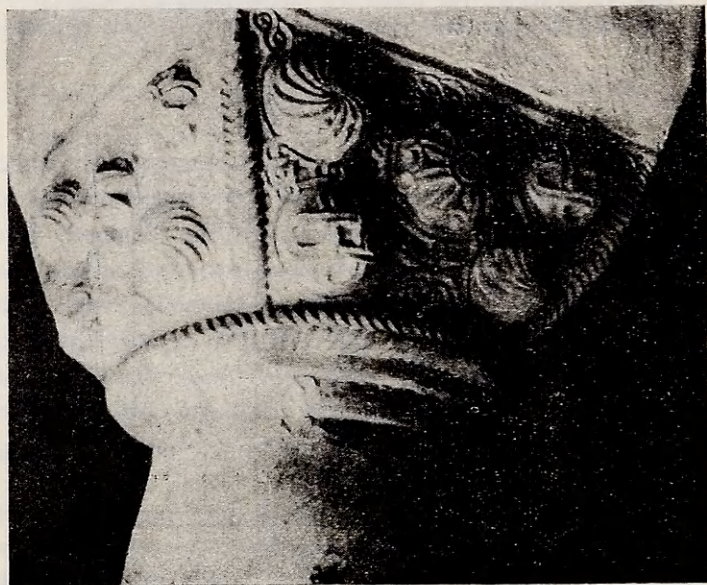
Εἰκ. 49. Κάτοπις τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου Καρπαθίνης.

Εἰκ. 50. Παναγία τοῦ Κάστρου Καρπαθίνης. Τομὴ κατὰ μῆκος.

Είχ. 51. ΝΑ. ὄψις τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου, Καρυταίνης.

Είχ. 52. Κιονόκρανον τοῦ Ν. κίονος τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου.

διὰ πυραμιδοειδοῦς στέγης. Τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ στεγάζονται δι' ἡμικυλινδρικών θόλων, καὶ τὸ μὲν ΑΔ. ἔχει διάμετρον 1,65, τὸ δὲ ΒΝ. 2,10. Τὰ ἐναπομέοντα τοῦ σταυροῦ τέσσαρα τμήματα στεγάζονται ἐπίσης δι' ἡμικυλινδρικών θόλων χαμηλωμένου ἄξονος ΑΔ. (εἰκ. 50, 51).

Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξια εἶναι τὰ κιονόκρανα τοῦ ναοῦ, τὰ ἐπιστέφοντα τοὺς δύο μονολιθικοὺς ἐκ μαρμάρου ραδινοὺς κιονίσκους τοῦ ναοῦ, οἱ ὅποιοι στηρίζονται ἐπὶ μαρμαρίνης βάσεως μετὰ κυματίων (εἰκ. 52).

Ἡ μορφή τῶν κιονοκρανῶν τούτων εἶναι μᾶλλον λεβητοειδῆς μετὰ πέντε μαστοειδῶν προεξοχῶν εἰς ἐκάστην πλευράν, περιβαλλομένων ὑπὸ πλοχμοῦ ἀλύσεως. Αἱ τέσσαρες προεξοχαὶ ἔχουν διάκοσμον κατὰ τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν σταυροῦς καὶ πυροστροβίλους¹.

Πάντως ὁ τρόπος ἐργασίας καὶ ἡ διάταξις καθ' ἑαυτὴν προδίδουν μεταγενεστέραν ἐποχὴν.

Η ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΝΕΩΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

1. Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΕΜΝΙΤΣΗΣ

Παρηκολουθήσαμεν τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ τύπου τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ εἰς Γορτυνίαν ἀπὸ τοῦ Ι' αἰῶνος μέχρι τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας καὶ διηκρινίσσαμεν τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα, τὰ ὁποῖα διέπουν τοὺς ναοὺς τούτους κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχάς. Ἦδη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος παρατηροῦμεν ἀθρόαν ἀνέγερσιν ἐκκλησιῶν εἰς Γορτυνίαν, παρὰ τὰς ἀπαγορεύσεις τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις ἐχορήγουν ἀδείας, βεβαίως κατόπιν γενναίας δωροδοκίας, ὑπὸ τὸν ὄρον ὅμως νὰ ἀνεγερθῶν αἱ ἐκκλησίαι ἐντὸς 40 ἢ 45 ἡμερῶν, συμπληρωθείσης δὲ τῆς προθεσμίας, ν' ἀφεθῆ ἡ οἰκοδομὴ εἰς οἰονδήποτε σημεῖον ἢ θελεν εὐρεθῆ.

Μεταξὺ τῶν οὕτω ἀνεγερθεισῶν ἐκκλησιῶν εἶναι καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Στεμνίτσης, εὐρισκόμενος εἰς τὸ κέντρον τῆς πολίχνης. Οὗτος κατὰ πληροφορίας τοῦ Παπαχριστοπούλου, ἐκτίσθη ἐπὶ τῇ βάσει ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου ἐκπονηθέντος ἐν Κωνσταντινουπόλει².

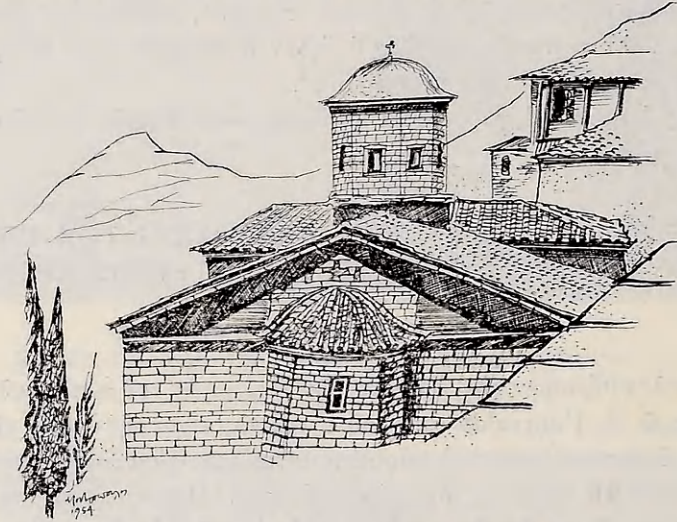
Ὁ ναὸς οὗτος ἔχει κτισθῆ διὰ κοινῆς τοιχοποιίας, ἡ ὁποία ἔχει ἐπενδυθῆ ἐξωτερικῶς δι' ἰσοδόμων στρώσεων λαξευμένων ἀσβεστολίθων, μετὰ γωνιολίθων πλέον ἐπιμεμελημένης κατασκευῆς, εἶναι δὲ ἀπορίας ἄξιον πῶς ἐντὸς 40 ἡμερῶν κατωρθώθη ἡ ἀνέγερσις ναοῦ τοσοῦτον εὐπρεπῶς, λαμβαν-

¹ Α. ΖΑΧΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 71-72.

² Ὁ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 57, ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς ἐκτίσθη ἐπὶ Βελῆ πασοῦ τῆς Τριπόλεως.

νομένης ὑπ' ὄψιν τῆς γενικῆς πτωχείας τῶν κατοίκων καὶ τῆς ἐνδείας τῶν μέσων. Πάντως ἐκ τῆς παραδόσεως μανθάνομεν ὅτι σύσσωμος ὁ λαὸς τοῦ χωρίου εἰργάσθη πρὸς τοῦτο. Πλησίον τοῦ ναοῦ εὐρίσκεται μεταγενέστερον κωδωνοστάσιον ἐκ μαρμάρου, μετρίας τέχνης.

Κατὰ τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὸ ΝΑ. ἄκρον ὑπάρχει ἐπὶ λίθου, διαστάσεων 0,48×0,205, ἐπιγραφή, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀντιγραφεῖσα ἐξ ἀρχαιοτέρας τοιαύτης. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τοῦ τρόπου λαξεύσεως τῶν γραμμῶν καὶ ἐκ τῆς ἀναγραφομένης χρονολογίας :

Εἰκ. 53. Λαγκάδια. Ναὸς τοῦ Προδρόμου.

† ΑΝΑΚ(Ε)ΝΗΣΤΙ ΕΚ ΒΑ(Θ)ΡΟΥ Ο ΘΕΙΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ Κ(ΑΙ) | Τ(Ρ)ΙΧΗΠΩ-
 ΣΤΑΤΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ Κ(ΑΙ) ΕΝΔΩ | ΞΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΗΡΟΣ
 ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΤΡΟΠΕΟΦΟΡΟΥ ΔΙΑ | ΣΥΝΔΡΩΜΗΣ Κ(ΑΙ) ΕΞΩΔΟΥ ΤΟΥ ΠΟΤΕ
 ΚΥΡ ΓΕΩ(Ρ)ΓΙΟΥ ΜΟΥ | ΡΜΟΥΡΙ : ΔΙΑ ΨΥΧΙΚΗΝ ΑΥΤΟΥ : Σ(Ω)ΤΗ Ρ(ΙΑ)Ν : ΚΟΠΗ-
 ΣΤΙ | ΔΕ Κ(ΑΙ) ΕΠΕΤΗΡΙ [ΤΕ:] ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ Ν(Α)ΟΥ Ο ΤΙΜΗΩ(Τ)ΑΤΟΣ [ΑΥ]ΤΟΥ
 ΑΔΕΛΦΟΣ | ΚΥΡ ΡΗΓΑΣ · ΕΤΟΣ : 1691

Πλὴν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐντὸς 40 ἡμερῶν, ἐκίσθησαν κατὰ τὴν πα-
 ράδοσιν καὶ οἱ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου¹ (εἰκ. 53) καὶ τῶν
 Ταξιαρχῶν² (εἰς Λαγκάδια, τὸ ἔτος 1808), ἀνήκοντες ὡσαύτως εἰς τὸν τύπον
 τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, ὡς καὶ ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως Ζυγοβι-
 στίου (1810), κατὰ τινὰ ἐπιγραφὴν, πλὴν οὗτος ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῶν

¹ ΤΣΑΦΑΡΑΣ, Λαγκάδια 1937, σ. 177 πίν. 12.

² ΤΣΑΦΑΡΑΣ, ἔ.ἀ. σ. 193 πίν. 13.

ἐκφυλισμένων σταυροειδῶν ναῶν τῶν νεωτέρων χρόνων. Οἱ ναοὶ οὗτοι παρουσιάζουν τὴν ἰδίαν κατασκευὴν καὶ τοιχοδομίαν δι' ἐπενδύσεως ἐκ λαξευτῶν ἰσοδόμων ἀσβεστολίθων. Ἡ στέγασις ἐπίσης ἐξακολουθεῖ ἢ αὐτῇ, εἶναι δικλινῆς καὶ περιλαμβάνει ὁμοῦ κατὰ τὸ ΑΔ. σκέλος τοῦ σταυροῦ καὶ τὰ ἐναπομένοντα τέσσαρα διαμερίσματα τοῦ ναοῦ. Ἐξωτερικῶς ἐξέχει ταύτης, πλὴν τοῦ τροῦλλου, καὶ τὸ ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ σταυροῦ.

Εἰκ. 54. Ἡ Α. ὄψις τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Μαγουλιάνων.

Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἄρχεται ἡ σκαφοειδῆς διαμόρφωσις τῆς κεραμώσεως τοῦ ΒΝ. σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 54), ἣτις αὕτη ἐξακολουθεῖ καὶ εἰς τοὺς ἐπομένους, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, χρόνους, ὡς εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τῆς Κοιμήσεως Μαγουλιάνων.

Εἰς τοὺς ναοὺς τῆς ἐποχῆς ταύτης καὶ κατὰ τὸ τύμπανον παρατηροῦμεν τὴν ὑπαρξιν τυφλῶν ἀψίδων διακοσμητικῶν, κατὰ μίμησιν παλαιότερων προτύπων¹. Ὁ τροῦλλος ἐντείνεται καὶ ἡ διάμετρος του περιορίζεται.

¹ Ὅμοιον παράδειγμα ἐζητάσαμεν εἰς τὴν Νέαν Μοῆν Φιλοσόφου, εἰς τὸν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν Λαγκαδίων καὶ εἰς τὸν Ἁγιον Γεώργιον Κοντοβαζαίνης, ἐπιχωριάζει δὲ τὸ σύστημα τοῦτο καὶ εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ Βαλτεσινίκου.

2. Η ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΣΤΕΜΝΙΤΣΗΣ

Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Στεμνίτσης ἀνήκει εἰς τὸν αὐτὸν τύπον, εἶναι δὲ νεώτερον κτίσμα, ἰδρυθὲν ἐπὶ κατεδαφισθέντος βυζαντινοῦ ναοῦ (εἰκ. 55). Ἐξωτερικῶς παρουσιάζει εὐμεγέθη τροῦλλον μετὰ μικρῶν παραθύρων, αἱ δὲ ὄψεις ἔχουν ἁρμονικὴν διάταξιν τῶν ἀνοιγμάτων των. Κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν ὑπάρχει προστῶν (ἐξωνάρθηξ) μετὰ κιονοστοιχίας.

Εἰκ. 55. Ἡ Ἁγία Παρασκευὴ Στεμνίτσης καὶ ἄποψις τῆς κοινοπόλεως.

Εἰς τὸν ναὸν τοῦτον διασώζεται ἀξιόλογος ἐπιτάφιος τοῦ 1690, κεντημένος διὰ χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν νημάτων ἐπὶ ἐρυθροῦ ὀλοσηρικοῦ πεποικιλμένου δι' ἀστέρων, φέρει δὲ κάτω τὴν ἐπιγραφὴν: † Ἀφιερῶθη τὸ παρὸν ἐν τῷ Ναῷ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς ὑπὸ κυρίου Μαυροῖδῆ διὰ μνημόσυνον τῶν (γον)έων αὐτοῦ Ἀναστασίου καὶ Παγῶνας, ἔτι ἀπὸ Χ(ριστοῦ) ΑΧΗ=1690¹.

Εἰς Στεμνίτσαν, ἐπίσης, εὐρίσκεται καὶ ὁ ναὸς ὁ ἐπιλεγόμενος «Παναγία τῆς Καρυᾶς», τοῦ ὁποίου ἡ σημερινὴ μορφή εἶναι συνέπεια ἀνακαινίσεως μεταγενεστέρων χρόνων. Οὗτος, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἀνηγέρθη ἐπὶ παλαιότερου βυζαντινοῦ κτίσματος².

¹ Α. ΖΑΧΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 82. Πρόκειται περὶ τοῦ Μαυροῖδῆ, τὸν ὁποῖον συνητήσαμεν ὡς ἀνακαινιστὴν διαφόρων ναῶν τῆς περιοχῆς.

² Ὁ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 22, ἀναφέρει ὅτι εἶναι ὁ ἀρχαιότερος ναὸς τῆς Στεμνίτσης, χρονολογία ἰδρύσεώς του δὲ τὸ 650 μ.Χ. (!), τρεῖς ἀνακαινισθεῖς μέχρι σήμερον. Ἡ χρονολογία αὕτη εἶναι προφανῶς ἐσφαλμένη.

3. Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΑΓΟΥΛΙΑΝΩΝ

Μετά τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἔξακολουθεῖ εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῆς Γορτυνίας ἢ ἀνίδρουσις ναῶν μεγαλυτέρων διαστάσεων καὶ μεγαλοπρεπεστέρων. Ἡ παράδοσις ἀκολουθεῖται πιστῶς, ὁ δὲ τύπος τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ εἶναι ὁ συνηθέστερον ἀπαντώμενος.

Εἰς τὸ χωρίον Μαγούλιανα, τὸ ὑψηλότερον χωρίον τῆς Πελοποννήσου¹, εὐρίσκονται οἱ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου, τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἀνήκοντες εἰς τὸν αὐτὸν τύπον καὶ μὲ τὰ αὐτὰ ἐπὶ μέρους χαρακτηριστικά.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀνεκαινίσθη τὸ 1830, κατόπιν τῆς καταστροφῆς τὴν ὁποίαν ὑπέστη τὸ 1823 ὑπὸ τῶν στρατευμάτων τοῦ Αἰγυπτίου Ἰμπραήμ. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ, ἐντοιχισμένη κατὰ τὴν Β. πλευράν, ὑπὲρ τὸ δεύτερον ἀνακουφιστικὸν τόξον τῆς κυρίας εἰσόδου (πλησίον ταύτης εὐρίσκεται ἐντοιχισμένον ρωμαϊκῆς τέχνης κιονόκρανον), ἔχει χαραχθῆ ἐπὶ ἀσβεστολιθικῆς πλακός, διαστάσεων 0,28 × 0,56:

ΟΥΤΟΣ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑ
 ΟΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡ
 ΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΜΙΚΡΟ
 ΤΑΤΟΣ ΩΝ ΤΟ ΠΑΛΑΙ ΑΝΕ
 5. ΚΑΙΝΙΣΘΗ ΔΙΑ ΞΥΛΗΝΗΣ ΣΤ
 ΕΓΗΣ ΩΡΑΙΟΣ ΠΑΝΥ ΚΑ
 ΤΑ ΤΟ ΑΩΚΓ ΕΤΟΣ
 [Π]ΥΡΠΟΛΗΘΕΙΣ ΔΕ ΥΠΟ
 ΤΩΝ ΑΡΑΒΩΝ ΑΝΗΓΕΡΘΗ
 10. ΕΚ ΘΕΜΕΛΙΩΝ ΕΝ ΕΤΕΙ
 ΑΩΛ — 1830
 ΑΠ ---- ΚΔ
 ΧΕΙΡ --- ΠΑΠΑΓΙΑΝΟ

4. Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΓΟΥΛΙΑΝΩΝ

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου εὐρίσκεται πλησίον τῆς πλατείας τοῦ χωρίου. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή ὑπεράνω τοῦ ὑπερθύρου τῆς Β. θύρας τοῦ ναοῦ, ἐπὶ ἡμιλαξεύτου λίθου ἀσβεστολιθικοῦ, ἔχει χαραχθῆ δι' ἄδρων δημωδῶν χαρακτῆρων μόλις διακρινομένων κάτωθεν σταυροῦ²:

¹ Τὰ Μαγούλιανα συνφίσθησαν, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος πιθανῶς, ὑπὸ τῶν κατοίκων πέντε γειτονικῶν κωμῶν, διὰ λόγους ἀσφαλείας ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν Λαλαίων Τούρκων. Πρώτη οἰκογένεια τῶν Μαγουλιάνων τῆς ἐποχῆς ταύτης ἀναφέρεται ἢ τοῦ Ντάνισκα (ὄνομα σλαυικῆς προελεύσεως).

² Οἱ γηραιότεροι διηγοῦνται ὅτι ὁ ναὸς ἀνεκαινίσθη ἀπὸ τοὺς ἄρχοντας τοῦ «πάνω μαχαλᾶ» (οἱ ὅποιοι ἐλέγοντο μαντηλᾶδες, ἐκ τῶν μανδηλίων τὰ ὅποια ἐφόρουν) ἐκ ζηλοτυπίας πρὸς τοὺς κάτω μαχαλιῆτες, οἱ ὅποιοι εἶχον ὠραιότεραν ἐκκλησίαν, τὴν Κοίμη-

[Ο] ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΠΟΤΟΜΗΣ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΑΝΑΚΕΝΙΣΘΗ ΕΚ ΘΕΜΕΛΙΩΝ
ΑΩΛ = [1830]

5. Η ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΜΑΓΟΥΛΙΑΝΩΝ

Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως εὐρίσκεται πλησίον τῆς εἰσόδου τοῦ χωρίου καὶ εἰς τὸ χαμηλότερον σημεῖον αὐτοῦ (στὸν κάτω μαχαλᾶ), ἀνήκει δὲ

Εἰκ. 56. Τὸ τέμπλον τῆς Κοιμήσεως Μαγουλιάνων.

εἰς τὸν ἐξεταζόμενον τύπον. Ἐντὸς πλαισίου, ὑπὲρ τὸ ἀνακουφιστικὸν τό-

σιν. Συνήνησαν ὁμως δυσχερείας κατὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ ναοῦ, λόγῳ ὑπογείων ὑδάτων καί, τότε, οἱ κάτω μαχαλῆτες ἤλθον εἰς βοήθειαν, μετέφερον κέδρους (κέντρα), τοὺς ὁποίους ἐνέπηξαν καὶ ἐπ' αὐτῶν ἐθεμελίωσαν. Πάντως τοῦτο δὲν φαίνεται ἀληθές, καθ' ὅσον ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν (1844) φέρεται ὡς μεταγενέστερος.

ξον, ὑπάρχει ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή σμιλευθεῖσα ἐπὶ ὀρθογωνίου λίθου:

ΟΥΤΟΣ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ
ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΑΝΗ
ΓΕΡΘΗ ΕΚ ΘΕΜΕΛΙΩΝ ΔΙ ΕΞΟΔΩΝ
ΚΑΙ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ
5. ΤΗΣ ΚΟΜΟΠΟΛΕΩΣ ΤΑΥΤΗΣ ΜΑΓΟΥ
ΛΙΑΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΧΙΛΙΟΣΤΟΝ
ΟΚΤΑΚΟΣΙΟΣΤΟΝ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΝ ΕΤΟΣ
ΕΝ ΜΑΓΟΥΛΙΑΝΟΙΣ

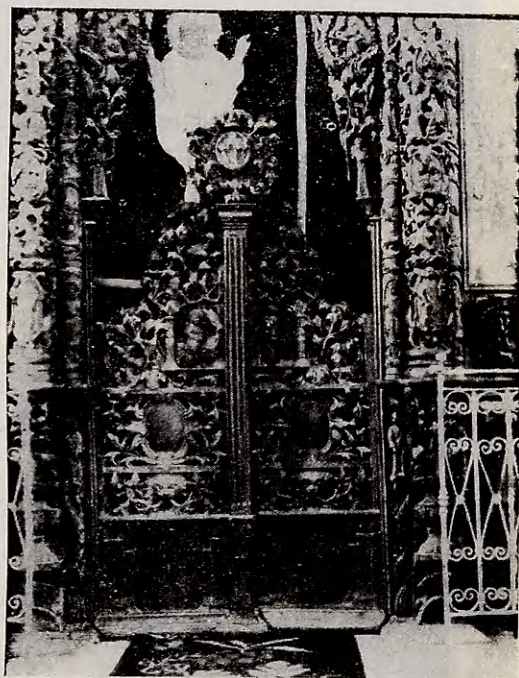
ΙΟΥΛΙΟΥ. Α. 1840

Κάτωθεν ταύτης καὶ ἐντὸς τῆς ἀνακουφιστικῆς ἀψίδος, ἐπὶ λίθου, ὑπάρχει χάραγμα σταυροῦ καὶ ἡ χρονολογία 1840. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου, δι' ἀδρῶν χαραγῶν, ἡ γραφή: 1839 ΜΑΓ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ.

Εἰς τὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως διατηρεῖται τέμπλον ξυλόγλυπτον, ἐκ καρυᾶς, ἀξιολόγου τέχνης, τῆς αὐτῆς περιόδου ἐποχῆς. Αἱ παραστάσεις τῶν θωρακίων, εἰλημμένοι ἐκ τῆς Π. Διαθήκης, εἶναι ἀνάγλυφοι, πλὴν συχνάκις ἀπαντῶμεν καὶ παραστάσεις ὀλογλύφους, προφανοῦς ἐπιδράσεως δυτικῆς τέχνης καὶ ἰδίως ἐνετικῆς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος (εἰκ. 56, 57).

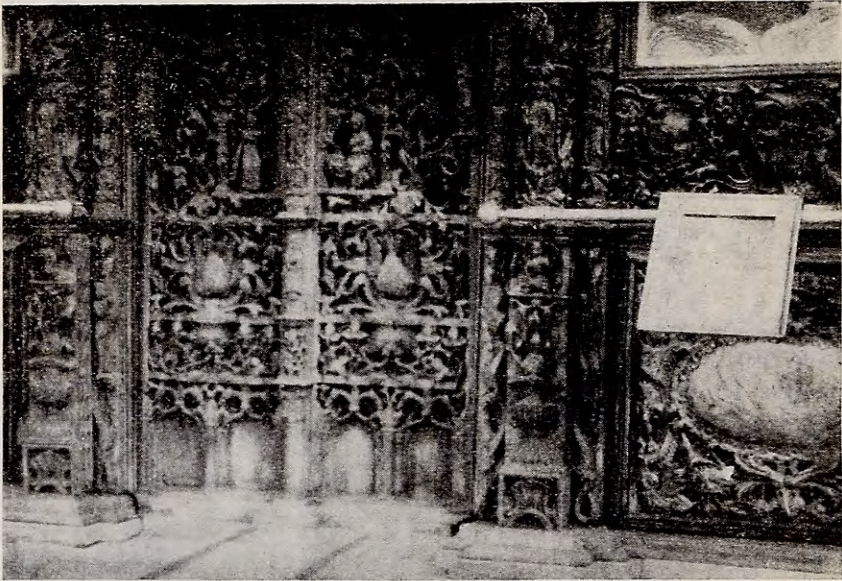
Καταπληκτικὴν ὁμοιότητα παρουσιάζει τὸ τέμπλον αὐτὸ μὲ ὅμοια εὗρισκόμενα κατὰ τὴν Σερβικὴν Μακεδονίαν, τῆς αὐτῆς τέχνης, μὲ ἔντονον παρουσίαν βαροκίων διακοσμήσεων¹.

Τὸ τέμπλον τῆς Κοιμήσεως ἔχει μεγάλην ὁμοιότητα καὶ μὲ τὸ ἐκ ρουμανικῆς καρυᾶς τέμπλον τοῦ Ἁγίου Νικολάου Γαλαξειδίου (εἰκ. 58). Κατὰ

Εἰκ. 57. Ἡ Ὁραία Πύλη τοῦ τέμπλου τῆς Κοιμήσεως Μαγουλιάνων.

¹ Περιοδικὸν Jugoslavijs (La Macédoine 1952) σ. 35-37. Τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Λυτρωτοῦ καὶ ἕτερον εἰς τὸ καθολικὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου Μπιγκόρα, εὗρισκόμενα ἀμφοτέρω εἰς Σκόπια.

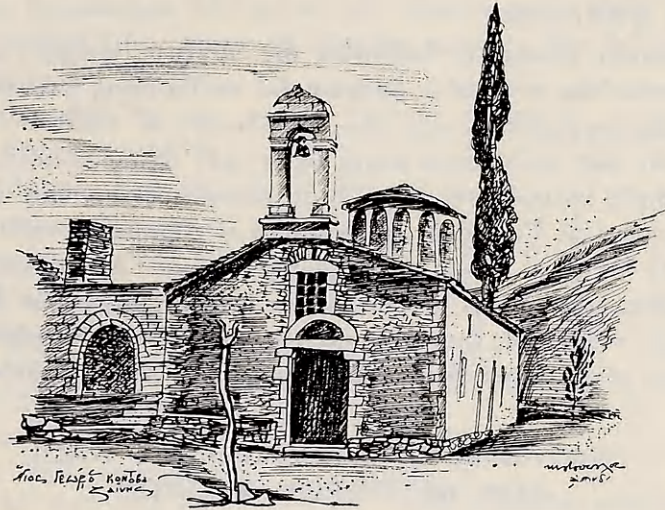
Εικ. 58. Λεπτομέρεια τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Γαλαξειδίου.

Εικ. 59. Λεπτομέρεια τῆς Α. ὄψεως τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως Μαγουλιάνων.

πᾶσαν πιθανότητα ἔχει κατασκευασθῆ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου, τοῦ κατὰ τὴν παράδοσιν μπαρμπανικόλα τοῦ Ἡπειρώτου, περὶ τοῦ ὁποίου φημολογεῖται ὅτι ἀπεβίωσεν εἰς Γαλαξείδιον, καταπεσὼν ἐκ τῆς στέγης τοῦ τέμπλου, τὸ ὁποῖον ὡς ἐκ τούτου ἔμεινεν ἡμιτελές¹.

Εἰς τοὺς ναοὺς τῆς ἐποχῆς ταύτης παρουσιάζεται ἡ διαμόρφωσις τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους ζώνας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἀνωτάτη

Εἰκ. 60. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος Κοντοβαζαίνης.

φέρει τυφλὰ ἀψιδώματα κατὰ βυζαντινὴν ἀνάμνησιν (πρβλ. κόγχην ἱεροῦ Βροντοχίου καὶ Παντανάσσης Μυστρά) (εἰκ. 59, 60).

Τὰ παράθυρα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἶναι μᾶλλον σχισμαί. Ἡ τοιχοποιία εἶναι ἐπιμελής, δι' ὀρθογωνίων ἀβεστολίθων μετὰ συνεκτικοῦ κονιάματος καὶ ἀφθόνων σιδηροδέσμων, κατὰ τὸ ἰσοδόμον ἢ ψευδισόδομον λαϊκὸν σύστημα. Συχνάκις αἱ κόγχαι τοῦ ἱεροῦ διαμορφοῦνται ἐν κατόψει πολυγωνικῶς πως.

Πλησίον τῆς Κοιμήσεως εὐρίσκεται κωδωνοστάσιον τοῦ τέλους τοῦ ΙΘ' αἰῶνος (1889 Μάιος 31 Σ.Π.Μ.). Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦτο, κατασκευασμένον δι' ἰσοδόμου τοιχοποιίας μετὰ μηδαμινοῦ κονιάματος καὶ σιδηροδέσμων, χωρίζεται εἰς πέντε ἐπαλλήλους ζώνας, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ δύο ἀνώτεραι ἀποτελοῦν διατρήτους ὀρόφους· καὶ ὁ μὲν ἀνώτερος κοσμεῖται διὰ τεσσάρων διλόβων παραθύρων, ὁ δὲ ἐπόμενος διὰ τεσσάρων τοξοειδῶν ἀνοιγμάτων· αἱ κατώτεραι ζῶναι στεροῦνται ἀνοιγμάτων.

¹ Πρβλ. ἐπίσης τὸ τέμπλον τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὀλυμπιώτισσης, Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας, ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνος, ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τ. Δ', 1927, σ. 326 εἰκ. 10, ξυλόγλυπτον τέμπλον 1840 Ἡπειρωτικῆς Σχολῆς.

6. ΕΤΕΡΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΑΥΤΗΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΣ :

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς Τρόπαια· οὗτος κοσμεῖται διὰ θαυμασίας ἐπιστρώσεως τοῦ δαπέδου δι' ἐγχωρίων ποικιλοχρῶμων ἀσβεστολίθων.

Εἰς τὸν Ἁγιον Γεώργιον Βαλτεσινίκου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή 1848, εἰς δὲ τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Βαλτεσινίκου σώζεται ἀξιόλογος εἰκὼν κρητικῆς τέχνης μὲ τὴν ὑπογραφήν *χειρ Γαλάνη*, καθὼς καὶ βιβλίον ἱερὸν μὲ χρονολογίαν ΑΨΝ=1750.

Ἀναφέρομεν, ἐπίσης, τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Τρύφωνος Βυτίνης, ἡ ὁποία ἀνεκαινίσθη τὸ 1846 ἐκ βάθρων, ἐπὶ παλαιότερας μονοκλίτου βασιλικῆς, ὅλης τοιχογραφημένης, κατὰ τὴν παράδοσιν, δι' εἰκόνων κρητικῆς τέχνης¹. Εἰς τὸν ναὸν φυλάσσεται μικρὰ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου, διαστάσεων 0,42 × 0,34, ἐπὶ καρυῆς, καλυφθείσης τὸ 1823 δι' ἐλάσματος ἀργύρου ὑπὸ τοῦ χρυσοῦ Ἱερομονάχου Γενναδίου, διὰ δαπάνης Β. Δημητρακοπούλου, ἐξ Ἀλωνισταίνης. Ὁ Ἅγιος, ὁ ὁποῖος εἶναι εἰς τῶν δώδεκα Ἀναργύρων, παρίσταται μέχρι ζώνης, φέρει δὲ εἰς μὲν τὴν δεξιὰν ἱατρικὸν ἐργαλεῖον (μίλη), εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν πυξίον. Ὡς ἐποχὴ κατασκευῆς τῆς εἰκόνος ἀναφέρεται ὁ ΙΣΤ' αἰὼν. Εἰς τὸν τύπον αὐτὸν ἀνήκει καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Τριάδος Κερπινῆς.

ΕΚΦΥΛΙΣΜΕΝΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΝΑΟΙ
ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Ἡ Γορτυνία εἶναι σχετικῶς πλουσία εἰς ὅλους τοὺς τύπους καὶ τὰς παραλλαγὰς τῆς βυζαντινῆς ναοδομίας, πλὴν τοῦ τύπου τῆς τρικλίτου βασιλικῆς. Ἐν μοναδικὸν παράδειγμα ἀνευρίσκομεν καὶ τοῦτο οὐχὶ τελείως καθορισθὲν ἀπὸ ἀπόψεως στεγάσεως, τὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως Βαλτεσινίκου. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος πλέον προσφιλῆς καθίσταται σταυροειδῆς τύπος ὁμοιάζων μὲ τρουλλαίαν βασιλικήν. Τούτου παραδείγματα :

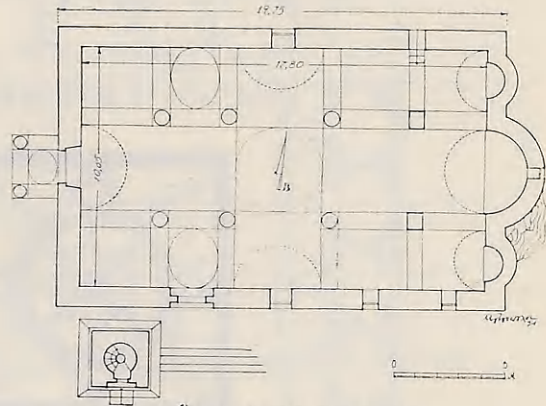
1. Ο ΑΓΙΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΔΗΜΗΤΣΑΝΗΣ

Ὁ Ἅγιος Χαράλαμπος ἐκτίσθη πιθανὸν κατὰ τὸ ἔτος 1832 ἐπὶ κατεδαφισθέντος παλαιότερου κτίσματος². Ἡ κιονοστοιχία τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων ζευγῶν κίωνων, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ Α. ζευγος, τὸ διαχωρίζον τὸν ναὸν ἐκ τοῦ ἱεροῦ, ἀποτελεῖται ἐκ πεσσῶν (εἰκ. 61). Αἱ ἐσω-

¹ ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 55-56.

² Ὁ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Οἱ ναοὶ τῆς Δημητσάνης, ἐν Ἀθήναις 1954, σ. 39, ἀναφέρει ὅτι ἐν Φ. 32α τοῦ κτητορικῆς κώδικος τοῦ ναοῦ Ἁγίας Κυριακῆς Δημητσάνης ὑπ' ἀρ. 140 ἔχει καταχωρηθῆ σημείωσις (Ἰανουάριος 1794), κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ «Κανέλλα Παπασταθόνουφη ἀφιέρωσεν ἀγρὸν ἀξίας 20 γροσίων ἐξ ἡμισείας εἰς τοὺς ναοὺς Ἁγίας Κυριακῆς καὶ Ἁγίου Χαράλαμπος».

τετρικαὶ διαστάσεις τοῦ ναοῦ εἶναι $19,75 \times 10,65$. Ἡ προσπέλασις τοῦ ναοῦ διενεργεῖται διὰ δύο εἰσόδων, τῆς κυρίας εὐρισκομένης κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν, ἔξωτερικῆς πλάτους 1,10 καὶ ἐσωτερικῆς 1,60. Πρὸ ταύτης ὑπάρχει, ἐν εἴδει προπύλου, κωδωνοστάσιον ἐδραζόμενον ἐπὶ ζεύγους κιόνων. Ἐτερον κωδωνοστάσιον εὐρίσκεται κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν, ὅπου καὶ ἡ δευτέρα θύρα εἰσόδου ἐπὶ τῆς Ν. πλευρᾶς. Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦτο ἐδράζεται ἐπὶ πυραμιδοειδοῦς βάσεως, διαστάσεων $3,50 \times 3,41$ καὶ ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν ἐπαλλήλων ζωνῶν. Ἡ δευτέρα ζώνη φέρει εἰς ἑκάστην πλευρὰν δύο ἐπάλληλα παράθυρα, ἡ δὲ τρίτη ἐν δίλοβον εἰς ἑκάστην πλευρὰν. Τὸ κωδωνοστάσιον στεγάζεται δι' ἡμισφαιρικῆς θόλου. Ἐπὶ τῆς Α. πλευρᾶς τοῦ κωδωνοστασίου ἔχει ἐντοιχιισθῆ ἡ ἐξῆς ἐπιγραφὴ: Ἀνηγέρθη δαπάνη / Θ. Φιλοσοφοπούλου ἐν ἔτει ΑΠΗ=1888 / Ρίζος Παπανικολάου ἐργολάβος. Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ ἐπακουμβᾶ ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐπὶ τῆς ΑΔ. καμάρας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπὶ τῆς ἐγκαρσίας. Τὰ πλάγια κλίτη τοῦ ναοῦ στεγάζονται δι' ἡμικυλινδρικών θόλων, τῶν ὁποίων αἱ γενέσεις βαίνουν κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, πλὴν τοῦ τμήματος τοῦ εὐρισκομένου κατὰ τὴν Ν. εἰσόδου, τὸ ὁποῖον στεγάζεται δι' ἀσπίδος ἐπὶ λοφίων, ὡς καὶ τὸ συμμετρικὸν αὐτοῦ. Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ καλύπτεται λίαν ἐπιτηχῶς διὰ στρώσεως ἐντοπίων ποικιλοχρῶμων ἀσβεστολίθων (εἰκ. 62).

Ἐξ. Χαράλαμπος - Δημητσάνης

Εἰκ. 61. Κάτοψις τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπος Δημητσάνης.

Ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖται ἐκ κοινῆς τοιαύτης, ἐπενδυθείσης ἔξωτερικῶς δι' ἰσοδόμων στρώσεων. Ὁ τρόπος οὗτος ἀπαντᾶται κατὰ κανόνα εἰς πάντας τοὺς ναοὺς τῆς Γορτυνίας τῆς ἐποχῆς ταύτης, Ἁγιον Γεώργιον Στεμνίτσης, Ἁγίαν Κυριακὴν Δημητσάνης, ναὸν Ταξιαρχῶν Δημητσάνης, ναοὺς Μαγουλιάνων, Βαλτεσινίκου, Ἁγιον Τρύφωνα Βυτίνης καὶ ναοὺς Λαγαδιῶν. Ἡ τοιαύτη ὅμως ἐπένδυσις παρουσιάζει ὀρισμένα μειονεκτήματα, ἰδίως ἐγκάρσια ρήγματα καὶ καθιζήσεις λόγω τῆς διαφορᾶς τοῦ ὑλικοῦ, τῆς ταυτοχρόνου κατασκευῆς μάζης τοιχοποιίας καὶ ἐπενδύσεως, ὡς καὶ λόγω ἐλλείψεως ἐπαρκῶν διατόνων λίθων.

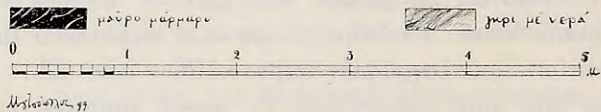
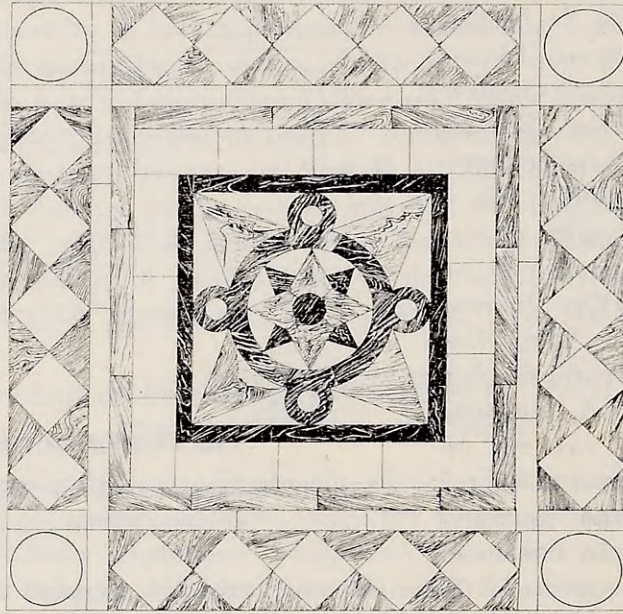
Ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖται ἐκ κοινῆς τοιαύτης, ἐπενδυθείσης ἔξωτερικῶς δι' ἰσοδόμων στρώσεων. Ὁ τρόπος οὗτος ἀπαντᾶται κατὰ κανόνα εἰς πάντας τοὺς ναοὺς τῆς Γορτυνίας τῆς ἐποχῆς ταύτης, Ἁγιον Γεώργιον Στεμνίτσης, Ἁγίαν Κυριακὴν Δημητσάνης, ναὸν Ταξιαρχῶν Δημητσάνης, ναοὺς Μαγουλιάνων, Βαλτεσινίκου, Ἁγιον Τρύφωνα Βυτίνης καὶ ναοὺς Λαγαδιῶν. Ἡ τοιαύτη ὅμως ἐπένδυσις παρουσιάζει ὀρισμένα μειονεκτήματα, ἰδίως ἐγκάρσια ρήγματα καὶ καθιζήσεις λόγω τῆς διαφορᾶς τοῦ ὑλικοῦ, τῆς ταυτοχρόνου κατασκευῆς μάζης τοιχοποιίας καὶ ἐπενδύσεως, ὡς καὶ λόγω ἐλλείψεως ἐπαρκῶν διατόνων λίθων.

Ὁ ναὸς στεγάζεται διὰ τῆς γνωστῆς ἀμφικλινοῦς στέγης, ὑπὸ τὴν ὁποίαν περιέχονται καὶ τὰ τρία κλίτη τοῦ ναοῦ. Ταύτης ἔξέχει μόνον τὸ ἐγκάρσιον

σκέλος, στεγαζόμενον διὰ σκαφοειδοῦς στέγης. Ὅμοίως αἱ κόγχαι τοῦ ἱεροῦ παρουσιάζουν τὴν γνωστὴν τριμερῆ καθ' ὕψος διαίρεσιν, ἀπαντωμένων καὶ ἐδῶ, κατὰ τὴν ἀνωτέραν ζώνην, τυφλῶν ἡμικυκλικῶν ἀψίδων, ὁμοίων πρὸς ἐκεῖνας τῶν ναῶν τῶν Μαγουλιάνων.

Ἐπὶ τῆς Ν. πλευρᾶς καὶ κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν, εἰς ὕψος 0,90 ἀπὸ τοῦ

ΠΛΑΚΟΣΤΡΩΣΙΣ ΑΓΙΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ ΔΗΜΗΤΣΑΝΗΣ

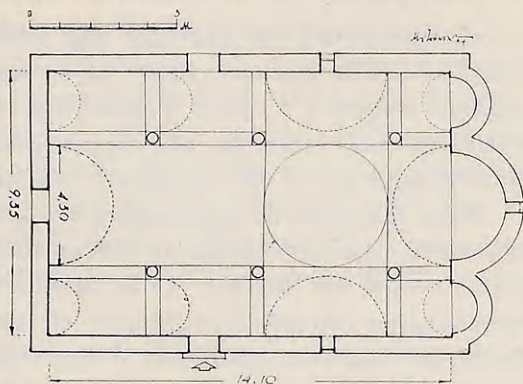
Εἰκ. 62. Πλακόστρωσις τοῦ δαπέδου τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπος Δημητσάνης.

ἐδάφους, ἐπὶ ἀσβεστολίθου διαστάσεων 0,40 × 0,23, ὑπάρχει χάραγμα εἰκονίζον ἰστιοφόρον ἀτιμόπλοιον μετὰ τριῶν ἰστίων καὶ κάτωθεν διὰ κεφαλαίων γραμμάτων: ΕΥΣΤ. ΔΙΓΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1867. Εἰς ἀπόστασιν μέτρου ἀπὸ τοῦ σκαριφήματος τούτου ἐπιγραφή ἐπὶ ἀσβεστολίθου διαστάσεων 0,40 × 0,20:

1832 ΜΑΙΟΥ Α|ΚΤΙΣΤΑΙ ΧΡΗΣΤ|ΟΣ ΠΑΝΑΓΟΥ ΓΕΩ|ΡΓΙΟΣ ΤΟΥΛΤΖΗΝΑΣ

2. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΖΥΓΟΒΙΣΤΙΟΥ

Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως εὐρίσκεται εἰς τὴν πλατεῖαν τοῦ Ζυγοβιστίου καὶ ἀνήκει εἰς τὴν ομάδα τῶν ναῶν τῆς Γορτυνίας, οἱ ὁποῖοι ἀνηγέθησαν ἐντὸς 40 ἡμερῶν¹. Οὗτος ἐκτίσθη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, συνεπῶς εἶναι παλαιότερος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπος Δημητσάνης, μετὰ τοῦ ὁποῖου ὁμοιάζει ὅσον ἀφορᾷ τὰς διαστάσεις καὶ τὴν μορφήν. Ὑπὲρ τὴν θύραν εἰσόδου ὑπάρχει ἐγχάρακτος πλάξ δεητική ὑπὲρ τῶν μαστόρων, μὲ τὴν χρονολογίαν 1810 Σεπτεμβρίου. Κάτωθεν ταύτης ὑπάρχει ἡ γραφή: 1853 ΗΖΒ ΡΙΟΥ ἐπὶ βασιλείας Ὀθωνος ἀνεκαίνισθη ἡ παροῦσα θύρα δι' ἰδίων ἐξόδων τοῦ θείου ναοῦ τούτου ΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ. Εἰς τὴν Α. πλευρὰν τοῦ ναοῦ καὶ εἰς ὕψος 2,50, εὐρίσκομεν ἐπὶ λίθου τὸ ὄνομα ΜΕΝΕΤΖΕΛΟΣ. Κάτωθεν τούτου πλάξ μετ' ἐγχάρακτου τελείως πρωτογόνου δικεφάλου ἀετοῦ καὶ σταυροῦ ἐν μέσῳ κυπαρίσσων. Εἰς τὴν Α. ἐπίσης πλευρὰν καὶ εἰς ὕψος 4,00 ἐπὶ τῆς ἀψίδος τῆς προθέσεως ἐπιγραφὴ καὶ πλησίον ταύτης ἑτέρα μὲ δεήσεις καὶ ὀνόματα ἐργατῶν καὶ ἐπιστατῶν.

Ἦς ἠΘΗΨΙΣ ἠΛΕΞΗΑΝΔΡΕΙΑΣ ΤΡΕΣΤΑΨΗ

Εἰκ. 63. Κάτοπις τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας Τρεσταινῶν

3. Ο ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΤΡΕΣΤΑΙΝΩΝ

Ὁ ναὸς οὗτος εὐρίσκεται εἰς τὸ κέντρον τοῦ χωρίου Τρεσταινὰ καὶ πλησίον τῆς πλατείας, κειμένης εἰς τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τοῦ ἐπὶ τῆς ἀποτόμου κλιτύος ἰδρυθέντος χωρίου. Ὁ ναὸς ἔχει ἐσωτερικὰς διαστάσεις 9,35×14,10. Ἡ διάμετρος τοῦ τρούλλου εἶναι 4,30, τὰ δὲ πλάγια κλίτη ἔχουν πλάτος 2,60.

¹ Τὸ χωρίον Ζυγοβίστιον εὐρίσκεται εἰς ἀπόστασιν τριῶν τετάρτων τῆς ὥρας ΝΑ. τῆς Δημητσάνης καὶ κεῖται ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἀρχαίας Ἀρκαδικῆς πολίχνης, καθὼς μαρτυροῦν ἄλλοτε εὐρισκόμενα τμήματα πολυγωνικῶν κυκλωπεῖων τειχῶν' πρβλ. Ν. ΚΟΝΤΟΕ καὶ ΑΓΓ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Λεύκωμα τῆς Γορτυνίας μετὰ συνοπτικῆς ἱστορίας τῶν καμοπόλεων καὶ χωρίων, Ἀθῆναι 1937, σ. 22-23. Τὸ χωρίον Ζυγοβίστιον ἤρχισε νὰ κτίζεται κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ὑπὸ οἰκογενειῶν ἐλθουσῶν ἐξ Αἰμυαλῶν.

Ὁ ναὸς εἶναι κτίσμα τοῦ 1863, ἐπιχρισμένος ὅλος ἐσωτερικῶς, οὐδέποτε τοιχογραφηθεὶς, τὸ δὲ πάχος τῆς τοιχοποιίας του εἶναι 0,85 (εἰκ. 63). Εἰς τὸ ἱερόν σώζεται θαυμασία φορητὴ εἰκὼν τῶν Ἁγίων Πάντων τοῦ ἔτους 1740.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΤΟΥ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ

α) **Καταγωγή καὶ ἐξέλιξις τῆς μορφῆς.** Ὁ Χριστιανικὸς ναὸς ἐδημιούργησε τὸν ἐσωτερικὸν χῶρον φορέα τῆς ἰδέας, δηλαδὴ τοῦ ὑψηλοῦ θρησκευτικοῦ νοήματος¹. «Αὐτὴ ἡ δυνατότης τῆς πρὸς τὰ ἔσω στροφῆς διὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ θεοῦ εἰς τὴν ψυχὴν μας χαράζει ὅλην τὴν διαφορὰν, ἡ ὁποία ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ κλασσικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ ἰδεώδους»².

Εἶναι δύσκολον νὰ προσδιορίσῃ τις ὑπὸ ποίαν ἀκριβῶς μορφήν πρωτοεμφανίσθησαν οἱ ἐγγεγραμμένοι σταυροειδεῖς ναοί. Ὑπάρχουν διάφοροι ἀπόψεις ἐπ' αὐτοῦ τοῦ θέματος. Ὁ G. MILLET δέχεται ὅτι ὁ ἐλευθέρου καὶ ὁ ἐγγεγραμμένος σταυρὸς ἐγεννήθησαν εἰς τὴν ἐπαρχίαν. Μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν τύπων ὑπάρχουν ἐνδιάμεσοι, ὁ πλεόν δὲ χαρακτηριστικὸς ἐξ αὐτῶν εἶναι ὁ τύπος τῶν Μαρτυρίων τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν³. Ὁ ANDRÉ GRABAR ἀναφέρει διάφορα παραδείγματα μαρτυρίων εἰς τὴν μελέτην του «Martyrium»⁴. Εἰς ὠρισμένας κατόψεις τῶν μαρτυρίων τούτων δυνάμεθα νὰ δίδωμεν τὴν μελλοντικὴν μορφήν τῶν τετραστύλων ναῶν, συγκεκριμένως εἰς τὴν κάτοψιν τοῦ Μαρτυρίου τῆς Τέβessa (σ. 599, σχ. 42), εἰς τὴν κάτοψιν ὁμοίου ἱεροῦ εἰς Etchmiadzin (σ. 605, σχ. 58), ὡς καὶ εἰς τὴν κάτοψιν τοῦ Μαρτυρίου εἰς Bagaran (σ. 605, σχ. 60), ὅπου πλεόν οἱ πεσσοὶ ἐλευθεροῦνται τῆς διαχωριστικῆς τοιχοποιίας, ἐνοποιουμένου οὕτω τοῦ χώρου τοῦ σταυροῦ μετὰ τῶν τεσσάρων γωνιαίων διαμερισμάτων.

Εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον ἔχομεν ἀντιπροσωπευτικὸν παράδειγμα ναοῦ μεταβατικοῦ μεταξὺ τοῦ ἐλευθέρου καὶ τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς⁵. Πάντως τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ τύ-

¹ STRZYGOWSKI, Ursprung der christlichen Kirchenkunst, σ. 186. Π. ΜΙΧΕΛΗΣ, Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς Βυζ. Τέχνης, σ. 27.

² Π. ΜΙΧΕΛΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 14.

³ G. MILLET, L'École Grecque, σ. 58 καὶ σ. 70· πβλ. αὐτόθι εἰκ. 33 κάτοψιν τοῦ Soulidjé Τζαμί τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ ὁποῖον δέχεται ὡς προδρομικὴν μορφήν. Ὅρα σχετ. καὶ τὴν μελέτην τῆς Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Οἱ μετὰ τρουλλοῦ ναοὶ τῆς μεταβατικῆς ἐποχῆς, ἐν Π.Χ.Α.Ε. τοῦ ἔτους 1932=B.N.Z. τ. 10, Ἀθῆναι 1934, σ. 98 καὶ ἔξ.

⁴ T. A' (Architecture) Collège de France, 1946.

⁵ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χ.Β.Α. σ. 409-410 καὶ σ. 384 καὶ ἔξ. Ἐπίσης σταυροειδεῖς τινες ναοὶ τοῦ Ι' αἰῶνος, ὡς ἐν Ναυπακτίᾳ, Παναξιωτίσσης Γαυρολίμνης καὶ τῶν Ἀσωμά-

που τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ δὲν ἔχει διαλευκανθῆ εἰσέτι. Ἦδη εἰς τὴν Καππαδοκίαν ἀπαντῶμεν διαμόρφωσιν τετράστυλον εἰς τοὺς ἐντὸς βράχων λαξευμένους ναοὺς εἰς Guerémé, Garanlek-Kilissé, Elmale-Kilissé καὶ Tchareglé-Kilissé¹.

Ὁ Millet πρῶτος ἐπεχείρησε τὸν διαχωρισμὸν τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ τύπου αὐτοῦ, τῶν ἐγκατεσπαρμένων ἀνὰ τὰ πέρατα τῆς βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Καί, συγκεκριμένως, κατέταξε τοὺς ναοὺς εἰς δύο διακεκριμένας τάξεις, τὰς ὁποίας ὠνόμασε Σχολάς: τὴν Σχολὴν τῆς Πρωτευούσης (Κωνσταντινουπόλεως) καὶ τὴν Σχολὴν τῆς Ἐπαρχίας. Εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Σχολῆς τῆς Πρωτευούσης τὸ ἱερὸν ἐν κατόψει προστίθεται εἰς τὸ αὐτοτελὲς τετράγωνον τοῦ σταυροῦ κατὰ τὴν Α. πλευράν². Εἰς τὴν Σχολὴν τῆς Ἐπαρχίας, καὶ συγκεκριμένως εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Ἑλλαδικῆς Σχολῆς, τῆς διαμορφωθείσης εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον, τὸ ἱερὸν εἰσδύει εἰς τὸν σταυρὸν καὶ δὲν εἶναι δυνατὸς εὐκρινῆς διαχωρισμὸς αὐτοῦ ἐν κατόψει. Ὡς χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τοῦ τύπου αὐτοῦ ὁ Millet ἀναφέρει τὸν ναὸν τῆς Εὐαγγελιστρίας τοῦ Μυστρᾶ³.

Χαρακτηριστικὸν τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Ἑλλαδικοῦ τύπου εἶναι ὅτι τὸ βῆμα, ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν διαχωρίζονται διὰ τοίχων⁴. Εἰς τὴν Σχολὴν τῆς Πρωτευούσης ὑπάρχει συμμετρία ὄλων τῶν μελῶν, τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ εἶναι ἴσα. Εἰς τὴν Σχολὴν τῆς Ἐπαρχίας τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ στεγάζονται δι' ἡμικυλινδρικών θόλων καὶ τὸ Δ, ὁμοῦ μετὰ τῶν πλαγίων κλιτῶν, δύναται νὰ ἐπιμηκυνθῆ κατὰ βούλησιν⁵.

Ὁ διαχωρισμὸς αὐτός, ὅμως, δὲν εἶναι ἀπόλυτος καὶ ὑπάρχουν ναοί, τοὺς ὁποίους δὲν δυνάμεθα μετ' ἀκριβείας νὰ κατατάξωμεν εἰς τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον τύπον.

Ὁ Μαυροντίνωφ, εἰς τὴν μελέτην του περὶ τῆς ἐξέλιξεως τῶν σταυροειδῶν ναῶν, παραθέτει χαρακτηριστικοὺς πίνακας ναῶν τοῦ τύπου αὐτοῦ. Ἐξ

των εἰς Κακόβουνο Μάνης, δεικνύουν στενὴν σχέσιν πρὸς τὸν ἐλεύθερον σταυρὸν. Ὁ CH. DIEHL, Manuel, Paris 1910, σ. 410-11 θεωρεῖ τοὺς τετρακιονίους ὡς ἐξέλιξιν τῆς μετὰ τρούλλου βασιλικῆς.

¹ DIEHL, Manuel, τ. Α', Paris (Picard) 1925, σ. 575. Ἐπίσης GUILLAUME DE JERPHANION, Les églises rupestres de Cappadoce, 3me Album, ὅπου ὑπάρχει ἀφθονία κατατομῶν τοῦ ἀναφερομένου τύπου.

² MILLET, L' Ecole Grecque, σ. 55 σχ. 26, 28, 29, ὅπου ἀναφέρει ὡς ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα τὰ καθολικὰ τῶν Μονῶν Ἰβήρων καὶ Χελανδαρίου.

³ Πρὸβλ. Μ. ΧΑΤΖΗΛΑΚΗ, Μυστρᾶς, Ἀθῆναι 1948, Εὐαγγελίστρια, σ. 83 σχ. 6, Περιβλεπτός, σ. 75 σχ. 5, Ἁγία Σοφία, σ. 69 σχ. 4. Πάντες οἱ ναοὶ οὗτοι εἶναι χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τῆς Ἑλλαδικῆς Σχολῆς.

⁴ MILLET, ἔ.ά. σ. 62.

⁵ MILLET, ἔ.ά. σ. 69.

αὐτῶν ὠρισμένοι παρουσιάζουν ὁμοιότητα ἐν κατόψει μὲ τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου¹.

Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου ἐν Γορτυνίᾳ, ἀνιδρυθὲν τὸ 963, ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῶν τετραστύλων ναῶν, δυνάμεθα δὲ νὰ τὸ κατατάξωμεν εἰς τὴν Ἑλλαδικὴν Σχολήν. Ἡ ἀρχαιότης τοῦ ναοῦ εἶναι ἔντονος εἰς τὴν ἔκφρασιν τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου. Οἱ τέσσαρες πεσσοὶ εἶναι ὀγκώδεις καὶ χαμηλοὶ καί, τοιουτοτρόπως, ὁ θόλος διὰ τῆς ἐντόνου παρουσίας του δημιουργεῖ καταθλιπτικὸν συναίσθημα εἰς τὸν ἐπὶ πολὺ ἐνδιατρίβοντα ἐντὸς τοῦ ναοῦ.

Ἡ μορφή τῆς κατόψεως τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Φιλοσόφου εἶναι χαρακτηριστικῶς τετράγωνος, μὲ λόγον πλευρῶν 1,05. Ἐξετάζοντες, κατόπιν τούτου, ἀντιστοίχως ναοὺς τοῦ αὐτοῦ τύπου, ἀνήκοντας εἰς τὸν Ι' καὶ ΙΑ' αἰῶνα, παρατηροῦμεν ὅτι τὸ τετράγωνον σχῆμα τῆς κατόψεως εἶναι κοινὸν χαρακτηριστικὸν τῶν ναῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης. Συγκεκριμένως εἰς τὴν Ὁμορφὴν Ἐκκλησίαν Ἀθηνῶν ὁ λόγος τῶν πλευρῶν εἶναι 1,07, εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Καισαριανῆς 1,07, εἰς τὸν παρὰ τὴν Μεθώνην τετράστυλον ναὸν τὸν μελετηθέντα ὑπὸ τοῦ Abel Blouet 0,91, εἰς τὸν ναὸν τῆς Σαμαρίνης Μεσσηνίας 1,09, εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Κυνηγὸν Ὑμητοῦ 1,00, εἰς τὴν Παναγίαν τῶν Χαλκῆων 1,00 κ.ο.κ.

Εἰς τὸν τετράστυλον τύπον τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Φιλοσόφου ἀνήκει καὶ ἡ ἀναφερομένη ὑπὸ τοῦ Abel Blouet ἐκκλησία πλησίον τῆς Μεθώνης². Ἐπίσης, ὡς ἐκ τῆς διαρθρώσεως τῆς κατόψεως διαφαίνεται, εἰς τὸν αὐτὸν τύπον ἀνήκει καὶ ὁ ἀναφερόμενος ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ ναὸς τοῦ Λαμπαρδιοῦ εἰς Μαραθάσαν Κύπρου³ καὶ ἡ Μεταμόρφωσις εἰς Κουτήφραση Μάνης (1050)⁴.

Εἰς τὴν Πελοπόννησον ὁ Ἑλλαδικὸς τύπος ἐπιχωριάζει κατ' ἀρχὰς ὡς ἀπλοῦς τετράστυλος ἢ δικιόνιος εἰς Λακωνίαν, Χρύσαφα, Γεράκι (Ἅγιος Σώζων), Σκάλαν, Ἰσουνί, Βεΐζαν (τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς) καὶ ἰδίως εἰς Μάνην⁵. Ἐπίσης εἰς Σαμαρίναν Μεσσηνίας⁶, Κορώνην, Βουλκάνο κλπ.

Εἰς Γορτυνίαν ἀπαντῶμεν δικιόνιον τύπον μεταγενεστέρως ἐποχῆς, τὴν

¹ NICOLAS MAVRODINOV, L'apparition et l'évolution de l'église cruciforme dans l'architecture byzantine, ἐν Α.Β. II, Roma 1940, πίν. 68 σχ 1, ναοὶ εἰς Vodotcha καὶ ναὸς τοῦ χωρίου Cherman τῆς λίμνης τῆς Πρέσπας.

² ABEL BLOUET, Expédit. Scient. de Morée, Paris 1831, πίν. 10 σχ. 1 καὶ πίν. 11, Eglise près de Modon.

³ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΧΒΑ, σ. 444 εἰκ. 289.

⁴ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 416.

⁵ MILLET, L'École Grecque, σ. 57 καὶ 66.

⁶ ABEL BLOUET, ἔ.ἀ. πίν. 19 σελ. 21, MILLET, ἔ.ἀ. σ. 5 καὶ 66 καὶ TRAQUAIR ἐν B.S.A., τ. ΙΕ', 1906-7, σ. 179.

Παναγίαν τοῦ Κάστρου Καρυταίνης¹. Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας παρουσιάζει, ἐν κατόψει, πλεόν ἐπίμηκες σχῆμα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ τετράγωνον τῶν ναῶν τοῦ Ι΄-ΙΑ΄ αἰῶνος. Γενικῶς ὁ δικιόνιος τύπος βαθμηδὸν ἀντικατέστησε πλήρως τὸν τετράστυλον ναόν², ὁ ὁποῖος σπανίως ἀπαντᾶται πλεόν εἰς Ἑλλάδα³.

Ταυτοχρόνως μετὰ τοῦ δικιονίου συνυπάρχουν καὶ οἱ ἐγγεγραμμένοι σταυροειδεῖς ναοί, οἱ ὁποῖοι εἶναι μέγα πλήθος καὶ ἀνήκουν εἰς τὸν σύνθετον τετρακιόνιον τύπον⁴.

Εἰς Γορτυνίαν ἀπαντῶμεν εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν κατὰ κανόνα τὸν σύνθετον τετρακιόνιον τύπον μετὰ νάρθηκος. Συγκεκριμένως, τοὺς ναοὺς Ζωοδόχον Πηγὴν Καρυταίνης, Ἅγιον Νικόλαον Καρυταίνης καὶ τὸ καθολικὸν τῆς Νέας Μονῆς Φιλοσόφου.

Εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ Ι΄-ΙΕ΄ αἰῶνος εἰς Γορτυνίαν, εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Παλαιᾶς Μονῆς Φιλοσόφου, εἰς τὴν Ζωοδόχον Πηγὴν Στεμνίτης καὶ εἰς τὴν Παναγίαν τῶν Λουτρῶν τῆς Ἡραίας, ὁ νάρθηξ ἀπουσιάζει. Ὁ MILLET ἀναφέρει ὅτι εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς τῆς Πελοποννήσου, εἰς Μαγούλαν, Χρῦσαφα, Γεράκι, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Μάνης, εἰς Πλατανίτι καὶ εἰς Σοφικόν, δὲν ὑπάρχει νάρθηξ⁵. Προσθέτομεν δὲ ἡμεῖς ὅτι εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Ἀθηνῶν πλεῖστοι ἀρχαιότατοι ναοὶ τοῦ τύπου αὐτοῦ, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Κυνηγός, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Καρέας, Ὡμορρηφὴ Ἐκκλησιὰ καὶ Καισαριανή, ἀρχικῶς δὲν εἶχον νάρθηκα.

Μοναδικὸν παράδειγμα ἄνευ νάρθηκος ναοῦ, ἀνήκοντος εἰς τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδον, εὐρίσκομεν εἰς Γορτυνίαν, τὸ καθολικὸν τῆς Νέας Μονῆς Καλαμίου. Ὁ ναὸς εἶναι τετρακιόνιος, δηλαδὴ ὁ τροῦλλος στηρίζεται ἐπὶ τεσσάρων ραδινῶν κίωνων, τὰ σκέλη δὲ τοῦ σταυροῦ καθὼς καὶ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται δι' ἡμικυλινδρικῶν θόλων. Διὰ τῆς ἀπλοποιήσεως δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου τοῦ συνθέτου ἢ ἡμισυνθέτου τετρακιονίου ναοῦ ὁ ἐσωτερικὸς χῶρος παρουσιάζεται ἐλεύθερος καὶ οἱ τέσσαρες ραδινοὶ κίονες, οἱ ὑποστηρίζοντες τὸν τροῦλλον, ἀποτελοῦν τὴν μοναδικὴν ἀντιστήριξιν καὶ τῶν ὑπολοίπων ἀψίδων καὶ θόλων τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος, οὕτω, ἐλευθεροῦται ἀπὸ περιττὰς μάζας.

¹ Σχετικὸς τύπος δικιονίου ἀναφέρει ὁ καθηγητὴς Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Α.Β.Μ.Ε. τ. Α΄, 1935, σ. 61 εἰκ. 8 καὶ σελ. 72, τ. Ε΄, 1939-40, σ. 110 καὶ 148. Ἐπίσης ὁ MILLET, ἔ.ἀ. σ. 57 καὶ 86.

² Ἀναφερόμεν τετράστυλον ναὸν μεταγενεστέρας ἐποχῆς πλησίον Καρτσόβης Τριπόλεως, τὸν Ἅγιον Εὐθύμιον (ἀδημοσίευτος).

³ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χ Β.Α., σ. 410.

⁴ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. τ. Ε΄, 1939-40, σ. 5-9. Κατάταξις τῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν μετὰ τροῦλλου ναῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ MILLET, L' Ecole Grecque, σ. 55-58, ἐπίσης DIEHL, Manuel, (Picard) 1925, τ. Β΄ σ. 766-773.

⁵ MILLET, ἔ.ἀ., σ. 119.

β) Ὁ χώρος καὶ ὁ διάκοσμος. Εἰς τοὺς ναοὺς τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἀνεπτύχθη ἰδιάζουσα μέθοδος κατασκευῆς τῆς τοιχοποιίας, γνωστὴ ὡς σύστημα πλινθοπεριβλήτου κατασκευῆς. Ἡ τοιχοποιία αὕτη, χαρακτηριστικῆ τῶν ναῶν τοῦ Ι' - ΙΕ' αἰῶνος, εἶναι ἐπιμελῆς ἐξ ὀρθογωνίων ἀσβεστολίθων ἢ πώρων λίθων. Κατὰ τὴν κατασκευὴν ταύτην, μεταξὺ τῶν ὀρθογωνίων λίθων, κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς τῆς μεταξύ των ἐπαφῆς μεσολαβοῦν πλίνθοι. Εἰς τὴν Γορτυνίαν ὁ τρόπος αὐτὸς ἔχει ἐφαρμοσθῆ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου, τὴν Ζωοδόχον Πηγὴν Στεμνίτισης καὶ τὴν Παναγίαν τῶν Λουτρῶν τῆς Ἡραίας.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην οἱ ναοὶ παρουσιάζουν πλούσιον γλυπτικὸν καὶ κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον. Τὸ φαινόμενον τοῦτο παρατηρεῖται εἰς περιοχὰς ἀνθούσας κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, ὡς λ.χ. τὸ λεκανοπέδιον τῶν Ἀθηνῶν, τὴν Ἀργολιδοκορινθίαν, τὸν Μυστρῶν κλπ. Εἰς πτωχοτέρας περιοχὰς, ὅπως ἡ Γορτυνία, ἡ ἔνδεια τῶν μέσων περιορίζει καὶ τὸν πλοῦτον τῶν διακοσμῆσεων. Εἰς μεταγενεστέρας ἐποχὰς ἡ πτωχεία τοῦ διακόσμου παρουσιάζεται πλέον ἔντονος καὶ μάλιστα κατὰ τὴν περίοδον τῆς δουλείας τοῦ Ἑθνους, ὁπότε ἐξακολουθεῖ νὰ ἐφαρμόζεται ὁ τύπος τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, μὲ ὄρισμένα ὅμως ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Οἱ ναοὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης εἰς Γορτυνίαν ἀποτελοῦν ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα τοῦ τύπου. Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς διαμορφώσεως τοῦ χώρου καὶ τοῦ διακόσμου τῶν ναῶν τούτων ἐξήχθησαν ὄρισμένα χαρακτηριστικὰ συμπεράσματα, ἰσχύοντα γενικώτερον.

Παρατηροῦμεν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐξακολουθεῖ ἡ μίμησις τῶν ἀρίστων ἀρχαίων τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Οἱ λαϊκοὶ τεχνῖται τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, μὴ δυνάμενοι πλέον νὰ ἀποδώσουν τὸν πλοῦτον τῶν διακοσμῆσεων καὶ τῶν πλινθοπεριβλήτων κατασκευῶν τῆς βυζαντινῆς περιόδου, ἀρκοῦνται εἰς γραφικὴν διακόσμησιν δι' ἀπλουστερῶν ὀδοντοταινιῶν καὶ δι' ἀργῆς εὐτελοῦς τοιχοποιίας. Τὰ παράθυρα, δίλοβα ἢ ἀπλᾶ, ἐξακολουθοῦν ἐν πολλοῖς νὰ ἐφαρμόζονται καὶ αἱ μορφαὶ δὲν ἀπομακρύνονται τῶν παλαιῶν. Ἡ παράδοσις ἐξακολουθεῖ καὶ αἱ γνησιότεραι ἀρεταὶ ἐνυπάρχουν. Δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ἡ πτωχεία τῶν ἐπιφανειῶν, μὲ τὴν ἐνιαίαν καὶ ἀπλὴν τοιχοποιίαν (ἢ ὅποια συχνάκις ἐπιχρίεται), ἡ λελογισμένη χρῆσις τοῦ γραφικοῦ διακόσμου, οἱ οὐχὶ ἄνευ χάριτος καὶ ἁρμονίας διατεταγμένοι ἐσωτερικοὶ χώροι, ἐλαφρῶς φωτιζόμενοι δι' ἐλαχίστων παραθύρων, καθὼς καὶ αἱ κατὰ τὴν κάτοψιν ἐνυπάρχουσαι ὀρθαὶ ἀναλογίαι, ἄγουν εἰς μορφὰς καὶ ἐπιτεύγματα ἀντάξια μιᾶς ἀρίστης ἀρχιτεκτονικῆς μὴ ἀπεχούσης τῶν παλαιῶν παραδόσεων. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἐνδιαφέρεται περισσότερον διὰ τὴν ἐσωτερικότητα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν προηγουμένην Παλαιολόγειον ἀρχιτεκτονικὴν ἐν Μυστρῶ, ἣτις ἐπρόσχε τὴν ἐξωτερικὴν διακόσμησιν.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ΙΣΤ΄-ΙΖ΄ αἰῶνα, ἰδίως εἰς Πελοπόννησον «οἱ σταυροειδεῖς ναοὶ κτίζονται βαρύτεροι, χαμηλότεροι καὶ ἀπλουστεύουν συνήθως τὴν στέγασιν, συμπεριλαμβάνοντες καὶ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα ὑπὸ τὴν στέγην τοῦ Α. καὶ Δ. σκέλους τοῦ σταυροῦ»¹.

Εἰς Γορτυνίαν, τὴν ἐποχὴν ταύτην, αἱ κόγχαι τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ ἐγγράφονται ἐντὸς τῆς Α. τοιχοποιίας τοῦ ναοῦ, ὡς τοῦτο συμβαίνει εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Καλαμίου, εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Νέας Μονῆς Φιλοσόφου καὶ εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Κάστρου Καρυταίνης.

γ) **Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν κατασκευῶν τῆς θολοδομίας.** Τὴν χαρακτηριστικὴν μορφήν τῶν τετρακιονίων ναῶν ἀπέδωσε τὸ πρόβλημα τῆς στεγάσεως. Ἡ ἔξαρχσις τοῦ τρούλλου, ἡ στέγασις τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ μὲ δικλινεῖς στέγας καὶ ἡ ποικιλία τῆς στεγάσεως τῶν γωνιαίων τμημάτων, ἀπέδωσαν πλουσίας παραλλαγὰς κατὰ τὴν χιλιετῆ αὐτῶν ἐξέλιξιν, διότι ὁ ἐγγεγραμμένος σταυρὸς ἀπετέλεσε τὸν προσφιλέστερον τύπον ἀνὰ τὴν περιοχὴν τῆς Ἑλλάδος².

Ἡ ὀρθολογιστικὴ δξύνουα τῶν βυζαντινῶν ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὸν συνδυασμὸν τῶν θόλων, οἱ ὅποιοι, συνεργαζόμενοι, ἰσορροποῦν ἀμοιβαίως τὸς ὠθήσεις των. Οἱ βασικοὶ τρόποι συνδυασμοῦ εἶναι, κατὰ τὸν CHOISY³, τρεῖς: ἡ ἀντιστήριξις τοῦ τρούλλου διὰ τεσσάρων κυλινδρικών θόλων, διὰ τεσσάρων τεταρτοσφαιρίων ἢ διὰ συνδυασμοῦ ἀμφοτέρων. Οἱ τρόποι αὐτοὶ ἐπηρεάζουν καὶ τὴν διάταξιν τῶν περικέντρων ναῶν καὶ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀντιληφθῶμεν πῶς ὠρισμένοι τύποι ναῶν ἠδυνήθησαν νὰ προκύψουν εἰς τὸ Βυζάντιον ἄνευ τῆς ἐπιδράσεως προτύπων ἐξ Ἀνατολῆς⁴. Ἐπίσης καὶ διὰ λόγους καθαρῶς θεολογικοῦς ἔλαβον τὴν χαρακτηριστικὴν των μορφήν ὠρισμένοι τύποι ναῶν⁵. Πάντως καὶ ὅταν οἱ Βυζαντινοὶ ἐπηρεάζοντο ἀπὸ ξένα πρότυπα, εἶχον τὴν ἰκανότητα νὰ ἀφομοιώνουν ταῦτα, ὥστε νὰ παρουσιάζουν κτίσματα μὲ πλήρη ἰσορροπίαν ὄγκων, πλήρη ἁρμονίαν σχημάτων, μὲ πλαστικότητα μορφῶν καὶ ἐντὸς τῆς ἀνθρωπίνης κλίμακος, προτερήματα τὰ ὅποια μόνον τὸ

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χ.Β.Α. σ. 448.

² CH. DIEHL, Manuel, Paris (Picard) 1910, σ. 421.

³ CHOISY, L' art de bâtir chez les Byzantins, σ. 128-129, σελ. 151, 152, 153. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκῶν, Θεσ/νίκη 1954, σ. 26 ἔξ.

⁴ Μ. ΜΙΧΕΛΗΣ, Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς βυζ. τέχνης, σ. 27.

⁵ Ἐκτὸς τῶν ἤδη ἀναφερθέντων λειτουργικῶν λόγων, ὡς καὶ τῶν λόγων στεγάσεως, ὁ ναὸς διεμορφώθη τοιοῦτοτρόπως καὶ ἔνεκα τοῦ καθαρῶς συμβολικοῦ σχήματος τοῦ σταυροῦ διὰ τοὺς χριστιανούς· πρβλ. CH. DIEHL, Manuel, τ. Α', Paris (Picard) 1925, σ. 34 καὶ Paris 1910, σ. 408. Ὁ Ἅγιος Ἀμβρόσιος, ὁ ἰδρυτὴς τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τοῦ Μιλάνου, χαρακτηρίζει ὡς ἐξῆς τὸν ναόν: *Forma crucis templum est, templum victoria Christi sacra; triumphalis signal imago locum.*

ἑλληνικὸν πνεῦμα ἠδύνατο νὰ κατακτήσῃ, ὥστε νὰ δώσῃ ὀργανικότητα εἰς τὸν βυζαντινὸν ρυθμὸν. Τὰ διάφορα δάνεια στοιχεῖα μετεπλάθοντο καὶ ἀνεμορφοῦντο οὕτως, ὥστε νὰ θεωρῶνται στοιχεῖα πρωταρχικά.

Ὅπως ἤδη ἀνεφέραμεν, ὁ τύπος τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς ναοῦ προέκυψεν κυρίως ἐκ λόγων στεγάσεως¹. Ὁ τροῦλλος μετὰ τοῦ τυμπάνου εὐρίσκεται εἰς τὸ κέντρον τοῦ ναοῦ καὶ ἐπικάθηται ἐπὶ τεσσάρων κυλινδρικών θόλων, στηριζομένων κατὰ τὰ σημεῖα συναντήσεώς των ἐπὶ τεσσάρων κίωνων. Οἱ τέσσαρες ἡμικυλινδρικοὶ θόλοι, διατεταγμένοι ἐν σχήματι σταυροῦ, ἐξουδετεροῦν ταυτοχρόνως καὶ τὰς ὠθήσεις τοῦ τροῦλλου. Ἐξ αὐτῶν ἔλαβε καὶ τὴν ὀνομασίαν τοῦ ὁ τύπος οὗτος ναοῦ, καθ' ὅσον οἱ θόλοι οὗτοι ἐμφανίζονται ἐξωτερικῶς ὡς σκέλη προεξέχοντα τῶν στεγῶν, ὁπότε καὶ διακρίνεται ἐντόνως ὁ τροῦλλος ὡς ἐπικαθήμενος τοῦ σταυροῦ. Ἡ ὅλη σοφία ὁμως αὐτῆς τῆς λύσεως εἶναι ἡ ὁμαλὴ διοχέτευσις τῶν ὠθήσεων τοῦ τροῦλλου εἰς τοὺς τέσσαρας ραδινοὺς κίονας ἢ πεσσούς. Γεωμετρικῶς ἐρμηνεύομεν τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος ὡς ἑξῆς:

Αἱ κορυφαὶ τῶν τεσσάρων κίωνων ὀρίζουν τετράγωνον. Ἐὰν θεωρήσωμεν τὸ τετράγωνον ὡς ἴχνος ἡμίσεος κύβου καὶ τὸν περιγεγραμμένον τοῦ τετραγώνου κύκλον ὡς ἴχνος ὑπερκειμένου ἡμισφαιρίου, ἡ ἀλληλοτομία τῶν δύο τούτων στερεῶν ὀρίζει τέσσαρα σφαιρικὰ τρίγωνα μετὰ τῶν ἐναπομεινάντων τμημάτων τοῦ κύβου. Ταῦτα ἀποτελοῦν γεωμετρικῶς μὲν στοιχεῖα μεταβατικὰ ἀπὸ τῶν τεσσάρων στύλων εἰς τὸ τύμπανον τοῦ τροῦλλου, στατικῶς δὲ ἀπαραίτητον ἀντίβαρον πρὸς ἰσορροπήσιν τῶν ὠθήσεων τοῦ τροῦλλου. Ἀρχιτεκτονικῶς τὰ τέσσαρα ταῦτα τμήματα εἶναι πάντοτε ὄρατὰ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῶν στεγῶν, συνδέουν δὲ αἰσθητικῶς τὸ τύμπανον τοῦ τροῦλλου μετὰ τῶν ἡμικυλινδρικών θόλων τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 64).

Κατασκευαστικῶς κτίζονται πρῶτον οἱ τέσσαρες ἡμικυλινδρικοὶ θόλοι τοῦ σταυροῦ, τῶν ὁποίων τὸ ἡμικυκλικὸν μετωπικὸν τόξον συμπίπτει μὲ τὴν τομὴν τῆς περιγεγραμμένης εἰς τὸν κύβον σφαίρας καὶ τῶν καθέτων πλευρῶν τοῦ ἡμίσεος κύβου. Ἐχοντες πλέον ὡς ὀδηγοὺς τὰ μετωπικὰ τόξα τῶν ἡμικυλινδρικών θόλων καὶ τὸν ἐγγεγραμμένον εἰς τὸ τετράγωνον κύκλον, ὅστις ἐφάπτεται τῶν κλειδῶν τῶν ὡς ἄνω μετωπικῶν τόξων, κτίζομεν τὰ λοφία διὰ ποικίλων μεθόδων. Ἐπὶ τοῦ σχηματιζομένου τοιουτοτρόπως κύκλου ἐπικάθηται τὸ τύμπανον τοῦ τροῦλλου.

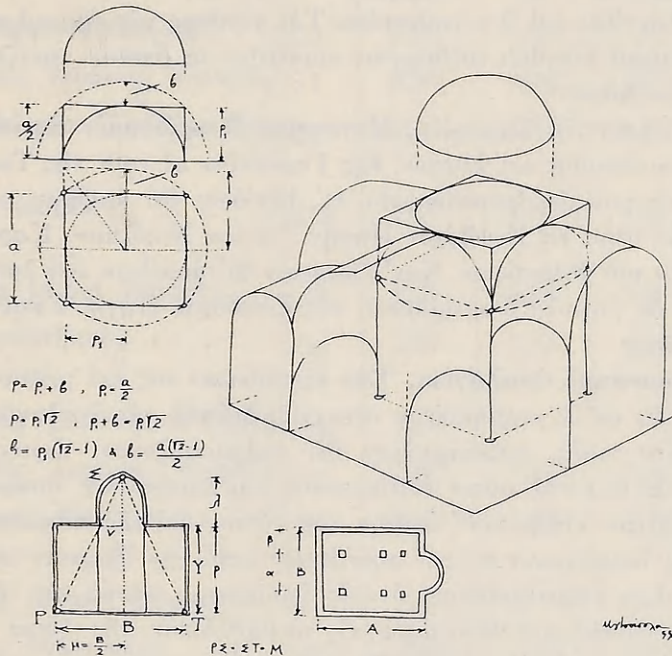
Ἐὰν P ἡ ἀκτίς τοῦ περιγεγραμμένου κύκλου καὶ P_1 τοῦ ἐγγεγραμμένου εἰς τὸ βασικὸν τετράγωνον, τότε $P = P_1 + \beta(1)$, ὅπου β βέλος κυκλικοῦ τό-

¹ Ὁ CH. DIEHL, ἑ.ἀ. τ. Α'. σ. 449, δέχεται ὅτι προέκυψεν ἐκ τῆς προσπαθείας ἀπλοποιήσεως τοῦ ὀκταγωνικοῦ λόφου τῶν πολλῶν σημείων στηριξεως, τὰ ὁποῖα ἡπόδιζον τὴν δημιουργίαν ἐνιαίου ἐσωτερικοῦ χώρου.

ξου τοῦ περιγεγραμμένου κύκλου, τὸ ὁποῖον ἔχει ὡς χορδὴν τὴν πλευρὰν τοῦ κύβου α,

$$P_1 = \frac{\alpha}{2} \text{ ἐπίσης } P = P_1 \sqrt{2} \text{ καὶ ἐκ τῆς (1) } P_1 + \beta = P_1 \sqrt{2},$$

$\beta = P_1 (\sqrt{2} - 1)$ ἢ $\beta = \frac{\alpha}{2} (\sqrt{2} - 1)$ (2), τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ τὸ μέγιστον βέλος τῆς ἀσπίδος ἐπὶ λοφίων.

Εἰκ. 64. Σκαριφήματα σχετικά μετὸ πρόβλημα τῆς θολοδομίας τῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν ναῶν.

Οἱ μαθηματικοὶ αὐτοὶ τύποι διευκολύνουν τὸν προσδιορισμὸν τοῦ βέλους τῆς ἀσπίδος ἐπὶ λοφίων, γνωστῆς οὔσης τῆς πλευρᾶς τοῦ τετραγώνου, συγχρόνως δὲ διευκολύνουν τὸν ἔλεγχον τῶν ὑπαρχόντων θόλων, δηλ. κατὰ πόσον εἶναι ἢ δὲν εἶναι ὄντως ἀσπίδες ἐπὶ λοφίων.

Διὰ κατασκευαστικούς λόγους τὰ σημεῖα συναντήσεως τῶν κυλινδρικών θόλων τοῦ σταυροῦ, ἐκ τῶν ὁποίων φύονται τὰ λοφία, δὲν ἐπικάθηνται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν κιόνων, διότι, ἐλλείψει ὕψους, θὰ ἠμποδίζετο ἡ στέγασις τῶν τεσσάρων γωνιαίων διαμερισμάτων διὰ θόλων ἐκκινούντων ἀπὸ τὰ σημεῖα ταῦτα. Διὰ τὸν λόγον αὐτόν, δηλ. διὰ ν' ἀποφευχθοῦν ἀλληλοτομίαι, διεισδύσεις ἢ στεφάναι, τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα στεγάζονται χαμηλότερον,

δι' ἡμικυλίνδρων ἢ ἀσπίδων ἐπὶ λοφίων καί, εἰς σπανίας ἐξαιρέσεις, διὰ σταυροθολίων. Ἡ μεταξὺ τῶν χώρων ἐπικοινωνία γίνεται δι' ἀψίδων, μὴ τεμνομένων μετὰ τῶν ἀνωθεν θόλων, ἀλλ' ὑποστηρίζουσιν αὐτούς.

Εἰς τὴν περίπτωσιν στεγάσεως τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων δι' ἡμικυλινδρικών θόλων κατὰ τὸν ἄξονα ΑΔ αἱ ἀψίδες ὑποστηρίζωσιν τῶν θόλων τοῦ ΑΔ. σκέλους τοῦ σταυροῦ εὐρίσκονται, δι' εὐνοήτους κατασκευαστικούς λόγους, χαμηλότερον τῶν ὑποστηρίζουσῶν τὰ ΒΝ. σκέλη τοῦ σταυροῦ. Ἡ περίπτωση αὕτη εἶναι καὶ ἡ συνηθεστέρα. Τὰς γενέσεις τῶν ἡμικυλινδρικών θόλων τοῦ σταυροῦ περιθῆει λοξότιμητον κυμάτιον, τὸ ὁποῖον τονίζει τὴν ὄργανικότητα τῶν θόλων.

Εἰς τὸν ναὸν τῆς Σαμαρίνης Μεσσηνίας ἀνευρίσκωμεν εἰς τὰ Δ. γωνιαῖα διαμερίσματα ἀσπίδας ἐπὶ λοφίων. Εἰς Γορτυνίαν οἱ ναοὶ τῆς Τουρκοκρατίας στεγάζουν τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα δι' ἀσπίδων ἐπὶ λοφίων, καὶ μάλιστα ἐλλειψοειδῶν, ὅπως εἰς Ζωοδόχον Πηγὴν, Ἅγιον Νικόλαον Καρυταίνης καὶ Νέαν Μοῆν τοῦ Φιλοσόφου. Κατ' ἐξαιρέσειν δι' ἀσπίδων ἐπὶ λοφίων στεγάζονται καὶ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Στεμνίτης, ναοῦ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος.

δ) **Ἀρμονικαὶ ἀναλογίαι.** Ἐὰν ἐξετάσωμεν τὰς ἐπὶ μέρους ἀναλογίας τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, δηλαδὴ τὰς ἀναλογίας κατόψεως καὶ ἐγκαρσίας τομῆς, παρατηροῦμεν ὅτι παρουσιάζονται ὠρισμένοι λόγοι, καθὼς καὶ ὅτι οἱ λόγοι οὗτοι ἐξελίσσονται καὶ λαμβάνουν διαφόρους τιμὰς κατὰ τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν τοῦ τύπου, διὰ τῆς παρόδου τοῦ χρόνου. Εἰς τὴν διαπίστωσιν ταύτην προέβημεν κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν ναῶν τῆς Γορτυνίας, ὅπου παρατηρήσαμεν ὅτι εἰς ὠρισμένους ναοὺς, εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Παλαιᾶς Μοῆς τοῦ Φιλοσόφου, εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Νέας Μοῆς τοῦ Φιλοσόφου καὶ εἰς τὴν Ζωοδόχον Πηγὴν τῆς Καρυταίνης, κατὰ τὴν ἐγκαρσίαν τομὴν τοῦ ναοῦ ἐγγράφεται ἐν ἰσοσκελῆς τρίγωνον. Τὸ ἰσοσκελῆς τοῦτο τρίγωνον ἔχει κορυφὴν τὴν ἀρμονίαν τοῦ τρουύλλου καὶ βάσιν τὴν κατὰ πλάτος ἐσωτερικὴν διάστασιν τοῦ ναοῦ. Εἰς τὸ τρίγωνον τοῦτο καὶ κατὰ τὰς ἴσας πλευρὰς αὐτοῦ, ἐφάπτονται αἱ κορυφαὶ τῶν ἐσωτερικῶν μετώπων τῶν θόλων τοῦ ἐγκαρσίου σκέλους τοῦ σταυροῦ. Ἐφαρμόσαντες τὴν χάραξιν ταύτην καὶ εἰς τοὺς πλείστους τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν ναῶν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου, παρατηρήσαμεν ὅτι ἐπαληθεύουν τὴν ἡμετέραν ὑπόθεσιν. Ἡ γενικὴ ἀναλογία τοῦ ὡς ἄνω τριγώνου ὡς καὶ αἱ ἐπὶ μέρους ἀναλογίαι αἱ παρατηρούμεναι εἰς τὴν ἐγκαρσίαν τομὴν ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐξεταζομένου τύπου (εἰκ. 64).

Διὰ τὴν ἀκριβῆ ἐπαλήθευσιν τῆς χάραξως ταύτης εἶναι ἀπαραίτητα σχέδια πιστῶν ἀποτυπώσεων, εἰς κλίμακα τουλάχιστον 1:50 (1 μ. = 2 ἐκ.). Εἰς τοιαύτην κλίμακα ἐξετελέσθησαν αἱ ἡμέτεραι ἀποτυπώσεις, καθὼς ἐπίσης

ΠΙΝΑΞ ΑΝΑΛΟΓΙΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΤΟΥ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ

Α/Α	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΝΑΟΥ	ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΘΕΣΙΣ	ΤΥΠΟΣ	Κ Α Τ Ο Ψ Ι Σ				Τ Ο Μ Η				ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
				Α.	Α ₁	Β	Γ	Δ	Ε	ΣΤ	Ζ	Α Ι Ω Ν Μ. Χ.
				ΕΣΩΤΕΡΙΚΑΙ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ	ΕΜΒΑΔΟΝ Τμ	ΛΟΓΟΣ $\frac{Α}{Β}$	ΛΟΓΟΣ $\frac{α}{β}$	ΛΟΓΟΣ $\frac{Β}{Υ}$	ΛΟΓΟΣ $\frac{μ}{ν}$	ΛΟΓΟΣ $\frac{ϑ}{λ}$	ΛΟΓΟΣ $\frac{ΣΤ}{ΡΤ} = \frac{ΣΤ}{Β}$	
1	Καθολικὸν Παλαιᾶς Μονῆς Φιλοσόφου	πλησίον Δημητσάνης	τετράστυλος	6,20×5,90	36,7	1,05	1,76	1,51	2,00	1,12	1,30	I (963)
2	Ναός (Abel Blouet)	» Μεθώνης	»	—	—	0,91	—	—	2,50	1,62	1,35	I-IA
3	᾽Ομορφη ᾽Εκκλησιᾶ	» ᾽Αθηνῶν	»	6,00×5,60	33,7	1,07	1,48	1,20	3,00	1,54	1,42	IA
4	᾽Αγιος ᾽Ιωάννης Κυνηγός	᾽Υμηττός	δικιόνιος	5,50×5,50	30,00	1,00	2,15	1,17	2,50	1,64	1,47	IA
5	Καθολικὸν Εἰσοδίων Θεοτόκου	Καισαριανή	ἡμισύνθετος τετρακιόνιος	7,20×6,80	49,00	1,07	1,77	1,00	2,54	1,60	1,71	IA
6	Καπνικαρέα	᾽Αθῆναι	σύνθετος τετρακιόνιος	8,03×8,23	66,00	1,02	2,00	1,10	2,56	1,60	1,65	IA
7	Ναός (Abel Blouet)	Σαμαρίνη Μεσσηνίας	δικιόνιος	—	—	1,09	—	1,12	2,60	1,58	1,45	IA - IB
8	Γοργοεπήκοος	᾽Αθῆναι	σύνθετος τετρακιόνιος	5,80×6,30	36,50	1,08	2,20	0,90	2,50	1,83	1,80	IB
9	᾽Αγιος ᾽Ιωάννης ὁ Θεολόγος	᾽Αθῆναι (Πλάκα)	τετρακιόνιος	6,43×5,62	36,50	1,14	1,52	1,24	3,20	—	—	IB
10	᾽Αγιος ᾽Ιωάννης Καρέας	᾽Υμηττός	»	7,20×6,50	47,00	1,11	1,78	1,11	2,60	1,84	1,46	IB
11	᾽Οσιος Μελέτιος	Κιθαιρῶν	σύνθετος τετρακιόνιος	8,30×7,00	58,00	1,19	1,90	1,23	2,60	1,90	1,34	IA
12	Ναός Μονῆς Βουρκάνου	Μεσσηνία	δικιόνιος	—	—	1,17	—	—	—	—	—	IA - IB
13	Ναός Μέρμπαρα	᾽Αργολίς	σύνθετος τετρακιόνιος	10,00×7,00	70,00	1,43	1,92	1,05	2,42	1,94	1,50	IB
14	Παναγία τῶν Λουτρῶν	᾽Ηραία Γορτυνίας	»	10,20×6,90	83,00	1,48	1,47	—	—	—	—	ΙΓ
15	Ζωοδόχος Πηγή	᾽Αγία Μονὴ Ναυπλίου	»	10,10×7,10	78,00	1,42	2,00	1,00	2,60	1,94	1,60	IB (1149)
16	Μεταμόρφωσις	᾽Αθῆναι	τετρακιόνιος	7,00×4,75	33,5	1,47	1,93	0,76	2,80	1,80	1,88	ΙΓ - ΙΔ
17	᾽Αγιος Εὐθύμιος	Μαντίνεια	τετράστυλος	8,10×5,70	46,00	1,48	1,10	1,21	2,85	1,40	1,48	—
18*	Ζωοδόχος Πηγή	Στεμνίτσα	σύνθετος τετρακιόνιος	8,80×6,70	59,0	1,31	2,60	1,18	—	—	—	IE (1443)
19	Ζωοδόχος Πηγή	Καρύταινα	»	9,50×7,00	66,50	1,36	1,68	1,27	2,70	1,80	1,29	ΙΣΤ
20*	᾽Αγιος Νικόλαος	»	»	11,00×7,30	80,00	1,51	1,50	1,33	—	—	—	ΙΣΤ
21	Νέα Μονὴ Φιλοσόφου	Δημητσάνα	»	9,10×6,40	58,00	1,42	1,63	1,31	2,80	1,54	1,37	IZ (1663)
22	Νέα Μονὴ Καλαμίου	Καρύταινα	τετρακιόνιος	9,30×5,90	55,00	1,57	1,70	—	—	—	—	IZ
23	Παναγία τοῦ Κάστρου	»	δικιόνιος	5,30×4,00	21,00	1,32	1,68	0,93	—	—	—	IZ

Οι ἐν Γορτυνίᾳ ναοὶ σημειοῦνται διὰ παχέων ἀριθμῶν.

* Δὲν ἰσχύει ἡ χάραξις τριγώνου.

καὶ αἱ ἀποτυπώσεις τοῦ πολυτίμου «Ἀρχείου Ἀρχιτεκτονικῶν Μελετῶν τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Σχολῆς τοῦ Ε.Μ. Πολυτεχνείου», τοῦ καταρτισθέντος ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Π. Μιχελῆ.

Ἐκτὸς τῶν παρατηρουμένων ἀναλογιῶν κατὰ τὴν ἐγκαοσίαν τομὴν παρατηροῦμεν τοιαύτας καὶ κατὰ τὴν κάτοψιν. Ἐὰν καλέσωμεν Α τὴν μικρὰν πλευρὰν τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ καὶ Β τὴν στενὴν, παρατηροῦμεν ὅτι οἱ ναοὶ τοῦ Γ' — ΙΑ' αἰῶνος ἔχουν λόγον $\frac{A}{B} = 0,91 \approx 1,09$, ἥτοι εἶναι τετράγωνοι κατὰ βάσιν. Παρατηροῦμεν ὅτι διὰ τῆς παρόδου τῶν αἰώνων ἡ σχέσηις αὕτη ἀλλάσσει καὶ ὁ λόγος $\frac{A}{B} = 1,10 - 1,50$, ἡ κάτοψις, δηλονότι, τρέπεται πρὸς τὸ ὀρθογώνιον, τῆς πλευρᾶς Α ἐπιμηκνυομένης. Ὁ λόγος δὲ $\frac{A}{B} = 1,50$ εἶναι καὶ ὁ μέγιστος ἐμφανιζόμενος.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων προέβημεν εἰς τὸν καταρτισμὸν πίνακος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κυριωτέρων στοιχείων καὶ ἀναλογιῶν, αἱ ὁποῖαι διέπουν τὰς ἀρχιτεκτονικὰς μορφὰς τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς τύπου. Πάντως ὁ πίναξ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς κανὼν ἢ ὡς ἀπαράβατον τυπολόγιον, διότι, ὡς γνωστόν, οἱ βυζαντινοὶ ναοί, ἐντὸς πάντοτε τῶν αὐστηροτάτων πλαισίων τῆς παραδόσεως καὶ τοῦ δόγματος, ἔδωσαν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος μορφὰς καὶ λύσεις εἰς ἀπείρους παραλλαγὰς, λόγω παντοίων τοπικῶν καὶ τυπικῶν περιορισμῶν.

Τοὺς ναοὺς ἔχομεν κατατάξει κατὰ μίαν σχετικὴν χρονολογικὴν σειρὰν, ἔχαρακτηρίσαμεν δὲ τὰ διάφορα βασικὰ στοιχεῖα καὶ τοὺς λόγους τῶν κατόψεων καὶ τῶν τομῶν.

Τοὺς λόγους αὐτοὺς ἐχρησιμοποίησαμεν ὄχι πρὸς δημιουργίαν κατατάξεων αὐτῶν τούτων τῶν ναῶν, ξηρῶς καὶ ἄνευ οὐσιαστικῆς σημασίας, ἀλλὰ διὰ νὰ διευκολυνθῶμεν νὰ ἐμβαθύνωμεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν ἐσωτερικῶν χώρων τοῦ ναοῦ, εἰς τὰς τάσεις καὶ προσπαθείας κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχάς, δηλαδὴ νὰ κατανοήσωμεν αὐτὴν ταύτην τὴν ἐξέλιξιν τῆς μορφῆς. Διότι πιστεύομεν ὅτι περιγραφικῶς εἶναι δυσκολωτάτη ἡ ἀναγωγή καὶ ἡ σύγκρισις. Ἀσφαλῶς δέ, ἐὰν ἐμπλουτισθῆ ὁ πίναξ δι' ἀκριβῶν μετρήσεων ναῶν τοῦ αὐτοῦ τύπου τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἀπεράντου Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, θὰ δυνηθῶμεν νὰ ἐξαγάγωμεν σημαντικὰ συμπεράσματα ἐπὶ τῶν ἐπιρροῶν καὶ τάσεων τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Πιστεύομεν, ἐπίσης, ὅτι ὁ πίναξ βοηθεῖ καὶ εἰς τὴν συγκριτικὴν χρονολόγησιν τῶν ἀχρονολογήτων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, βυζαντινῶν ναῶν.

ε) **Συμπεράσματα συγκριτικῆς διερευνήσεως ἀναλογιῶν.** Εἰς τὸν πίνακα ἐξετάζομεν τοὺς ναοὺς τῆς Γορτυνίας, ὁμοῦ μεθ' ὠρισμένων ἐκ τῶν

πλέον αντιπροσωπευτικῶν ναῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Παρατηροῦμεν ἐπίσης ὅτι οἱ ὑπὸ ἐξέτασιν ναοὶ εἶναι ποικίλων μεγεθῶν, ἀπὸ τοῦ ἐλαχίστου ἐμβαδοῦ 21 μ.τ., μέχρι τοῦ μεγίστου 83 μ.τ. Οἱ δύο μεγαλύτεροι ἐκ τῶν ναῶν τοῦ ἐξεταζομένου τύπου εὐρίσκονται εἰς Γορτυνίαν, ἢ Παναγία τῶν Λουτρῶν με ἐμβαδὸν 83 μ.τ. καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος Καρυταίνης με 80 μ.τ. Τὸ ἥμισυ δὲ τῶν ἐξετασθέντων ναῶν ἀνήκει εἰς τὸν σύνθετον τετρακίονιον τύπον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον φανερῶνει ὅτι ὁ τύπος οὗτος κατέστη προσφιλῆς κατὰ τὴν περιοχὴν τῆς κυρίως Ἑλλάδος.

Ἐκ τῆς στήλης Β παρατηροῦμεν ὅτι οἱ ναοὶ τοῦ Ι'—ΙΒ' αἰῶνος ἔχουν κάτοψιν, κατὰ βάσιν, τετράγωνον. Διὰ τῆς παρόδου τῶν αἰῶνων καθίσταται πλέον ὀρθογώνιος, ἐπιμηκνυομένης τῆς πλευρᾶς Α, πλὴν οὐδέποτε ὁ λόγος $\frac{A}{B}$ ὑπερβαίνει τὸ ὄριον 1,48.

Ἐκ τῆς στήλης Δ συνάγομεν ὅτι, κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα, ἡ ἀναλογία ὕψους πρὸς τὴν διάστασιν πλάτους (εἰς τὴν ἐγκαρσίαν πάντοτε τομῆν) εἶναι ὀρθογώνιον, με διάστασιν $B > Y$. Κατὰ τὸν ΙΑ'—ΙΒ' αἰῶνα, ἡ ἀναλογία αὕτη τείνει πρὸς τὸ τετράγωνον, τὴν ὀριακὴν δὲ τιμὴν παρουσιάζει ἡ Καισαριανή (ΙΑ' αἰῶνος) καὶ ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ τῆς Ἁγίας Μονῆς Ναυπλίου (ΙΒ' αἰῶνος). Κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας χαμηλοῦται. Κατ' ἐξαιρέσειν, εἰς τὴν Γοργοπήκοον Ἀθηνῶν καὶ τὴν Μεταμόρφωσιν, παρατηροῦμεν ὅτι $\frac{B}{Y} = 0,90$ καὶ 0,76, λαμβάνουν δὲ χαρακτηριστικὴν ἀνάτασιν καὶ ἔντονον κατακόρυφον ἄξονα, δεῖγμα τῆς μεταπτώσεως τοῦ ὑψηλοῦ εἰς τὴν αἰσθητικὴν κατηγορίαν τῆς χάριτος. Ὁ λόγος πάντως $\frac{B}{Y}$ κυμαίνεται μεταξὺ τῶν ὀρίων 0,90 καὶ 1,27, παρουσιάζει ὅμως κατ' ἐξαιρέσειν μέγιστον λόγον 1,51 εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Παλαιᾶς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου τοῦ Ι' αἰῶνος, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ὁ ἀρχαιότερος ναὸς με λίαν χαμηλὰς διαστάσεις.

Εἰς τὴν στήλην Ε ἡ ἀναλογία $\frac{\mu}{\nu}$, δηλαδὴ τὸ πλάτος τῆς στενῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ πρὸς τὴν διάμετρον τοῦ τρούλλου, μένει περίπου σταθερὰ περὶ τὴν τιμὴν 2,60. Εἰς τοὺς ἀρχαιότερους ναοὺς τοῦ Ι' καὶ ΙΑ' αἰῶνος, Μονὴν Φιλοσόφου καὶ Ὁμορφοκκλησιάν, ἡ διάμετρος τοῦ τρούλλου εἶναι μικρὰ καὶ ἔχομεν τὸν μέγιστον λόγον $\frac{\mu}{\nu} = 2,00$ καὶ 3,00.

Κατὰ τὴν στήλην ΣΤ', ὁ λόγος $\frac{\rho}{\lambda}$ (ῶπου ρ, ὕψος τοῦ ναοῦ καὶ λ, ὕψος τυμπάνου + ἡμιδιάμετρον τοῦ τρούλλου) εἰς τὴν Μονὴν Φιλοσόφου ἰσοῦται περίπου με τὴν μονάδα, εἰς τοὺς λοιποὺς δὲ ναοὺς ποικίλλει μεταξὺ 1,50—1,90.

Ἡ στήλη Ζ καθορίζει τὸν λόγον τῶν πλευρῶν τοῦ ἰσοσκελοῦς τριγώνου, ὁ ὁποῖος κυμαίνεται μεταξὺ 1,30—1,80.

Διὰ τὴν καταστήσωμεν ἔκδηλον τὴν βοήθειαν, τὴν ὁποίαν παρέχει εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις ὁ πίναξ, θὰ ἐπιχειρήσωμεν τὴν ἐφαρμογὴν του εἰς ἓν παράδειγμα τὸ ὁποῖον ἐξητάσαμεν ἤδη· εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας τῶν Λουτρῶν τῆς Ἡραίας. Ὁ ναὸς εὐρίσκεται ἐρειπωμένος, σώζονται μόνον οἱ τοῖχοί του καὶ οἱ δύο διαχωριστικοὶ πεσσοὶ τοῦ ἱεροῦ. Οἱ τέσσαρες κίονες ἐλλείπουν, καθὼς καὶ ἡ θολοδομία του μετὰ τοῦ τρούλλου.

Ὁ ναὸς, ὡς ἐκ τῆς τοιχοποιίας του καὶ τῶν κεραμοπλαστικῶν διακοσμήσεων, διαφαίνεται ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν ΙΓ' περίπου αἰῶνα. Ἐκ τῶν διαστάσεων τῆς κατόψεως, ἡ ὁποία ἔχει λόγον 1,48, παρατηροῦμεν ὅτι περιέχεται μετὰ τῶν ὁμοίων ἀναλογιῶν τῶν ναῶν IB' - IΔ' αἰῶνος, ἤτοι Ζωοδόχου Πηγῆς Ναυπλίου (IB') 1,42, ναοῦ εἰς Μέρομπακα Ἀργολίδος (IB') 1,43 καὶ Μεταμόρφωσιν Ἀθηνῶν (ΙΓ' - IΔ') 1,47, ἄρα ἐκ τούτων μᾶλλον εἰς τὸν ΙΓ' αἰῶνα ἔδει νὰ ἀνήκη. Ἐκ τῆς στήλης Δ βλέπομεν ὅτι ὁ λόγος $\frac{B}{Y}$ κυμαίνεται, κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, μετὰ 0,80 - 1,00. Λαμβάνοντες τὸν μέσον ὄρον αὐτῶν, δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν τὸ ὕψος τοῦ ναοῦ μετ' ἀρκετῆς προσεγγίσεως. Ἐκ τῆς στήλης Ζ παρατηροῦμεν ὅτι αἱ πλευραὶ τοῦ ἐγγεγραμμένου τριγώνου εἰς τοὺς ναοὺς τῆς ἐποχῆς ταύτης ἔχουν σχέσιν 1,50 - 1,88, τὸ δὲ 1,88 ἀνήκει εἰς ναὸν τοῦ ΙΓ' - IΔ' αἰῶνος. Ἐὰν ἐκ τούτων λάβωμεν ὡς μέσον ὄρον $\frac{\Sigma T}{B} \approx 1,65$, προσδιορίζομεν τὴν κορυφὴν τοῦ τρούλλου.

Ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν ἀποστάσεων τῶν πεσσῶν λαμβάνομεν τὴν διάμετρον τοῦ τρούλλου καί, συνεπῶς, τὸν λόγον $\frac{\mu}{v}$ καί, τοιουτοτρόπως, καθορίζεται ἡ θέσις τῶν κίωνων.

Ὁ ἀνωτέρω πίναξ—χωρὶς βεβαίως νὰ ἀποτελῇ ὁδηγὸν τυφλόν, ἀλλὰ σύμβουλον, ὁμοῦ μετὰ ποικίλλων ἄλλων στοιχείων, ὡς εἶναι ἡ μορφή τῆς κατόψεως, ἡ τοιχοποιία, ἡ θολοδομία καὶ ὁ διάκοσμος—δύναται νὰ συντελέσῃ κατὰ πολὺ εἰς τὴν ἀκριβεστέραν ἀναπαράστασιν, ὡς καὶ τὴν ἀναστήλωσιν καὶ χρονολόγησιν τῶν ναῶν.

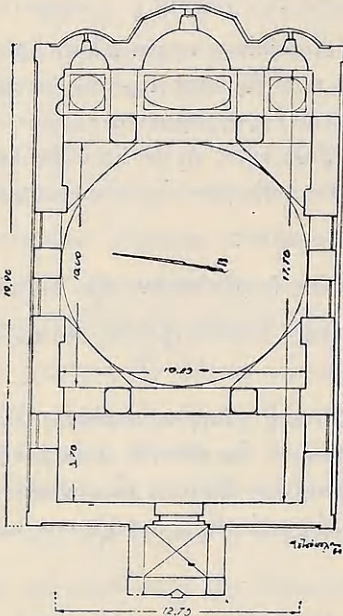
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

Ο ΟΚΤΑΓΩΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

1. Η ΑΓΙΑ ΚΥΡΙΑΚΗ ΔΗΜΗΤΣΑΝΗΣ

Ὁ Μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς Δημητσάνης, τιμώμενος ἐπ' ὀνόματι τῆς μεγαλομάρτυρος Ἀγίας Κυριακῆς, ἀνηγέρθη τὸ ἔτος 1834 ἐπὶ κατεδαφισθέντος παλαιότερου ναοῦ, ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς ἰδρυθέντος. Περὶ τοῦ παλαιοῦ τούτου ναοῦ γίνεται μνεία εἰς τὸν ὕπ' αὐξ. ἀριθ. 140 κητορικὸν κώ-

δικα τῆς Ἁγίας Κυριακῆς, φυλασσόμενον σήμερον εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Δημητσάνης, ὁ ὁποῖος εἶναι πιστὸν ἀντίγραφον, κόπια τοῦ παλαιοῦ κώντικα τῆς Ἁγίας Κυριακῆς. Ἐκ τῆς ἐν αὐτῷ σχετικῆς σημειώσεως προκύπτει ὅτι, ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, ὑπῆρχεν ὁ ναός, ὁ δὲ μακαρίτης Λοῦκᾶς Ἀθανάσιος, τὸ ἐπίκλιον Λαμπαρόπουλος, ἐξοδίασε ἄσπρα χιλιάδες ὀκτώ, ὅπου ἐφτείασε τὴν ἐκκλησίαν ἀββεστωτῆ μετὰ τῆς σκεπῆς ξυλικῆς καὶ ἀρματώσεως...¹.

Εἰκ. 65. Ἡ Ἁγία Κυριακὴ Δημητσάνης. Ἄνω ἐγκαρσία τομῆ καὶ κάτω ἡ κάτωσις.

παρουσιάζει μεγίστην ὁμοιότητα πρὸς τὸν ἀρχαιότατον ναὸν τῆς Νέας Μο-

¹ Γ. ΓΡΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Οἱ ναοὶ τῆς Δημητσάνης, ἐν Ἀθήναις 1954, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Ἀρχείου Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου τ. Θ', 1954, σ. 7 καὶ C. BURSIAN, Geographie von Griechenland, τ. Β', 1868, σ. 232, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει περὶ δύο

νῆς Χίου¹, ὡς ἐκ τοῦ τρόπου στεγάσεως προκύπτει (εἰκ. 65). Ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ, πάχους 0,90, ἔχει ἐπενδυθῆ ἑξωτερικῶς δι' ἰσοδόμων στρώσεων ἐντοπίων ἀσβεστολίθων (εἰκ. 66). Ἡ εἴσοδος, πλάτους 1,90 καὶ ὕψους 2,37, εὐρίσκεται κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν τοῦ ναοῦ, ἔμπροσθεν δὲ ταύτης ὑπάρχει πρόπυλον 2,68×3,95, διαμορφωμένον διὰ δύο πεσσῶν, διαστάσεων 0,70×0,70 καὶ ἐστεγασμένον διὰ σταυροθολίου.

Τὸ τμήμα τοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖον ἐπέχει θέσιν ἐσωνάρθηκος, ἔχει διαστάσεις 3,70×10,25, τὸ δὲ ἱερὸν ἔχει διαστάσεις 3,10×10,25 καὶ στεγάζεται

Εἰκ. 66. Ὁ τροῦλλος τῆς Ἁγίας Κυριακῆς Δημητσάνης.

δι' ἑλλειπτικῶν ἀσπίδων ἐπὶ λοφίων. Ἐκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ἀκτῖνος 1,70, εὐρίσκονται ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικόν, χορδῆς 1,50. Ἐξωτερικῶς ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἔχει μορφήν ἡμιδεκαγώνου πρίσματος.

Ὑπὲρ τὸν νάρθηκα ἔχει κατασκευασθῆ εἰς νεωτέρους χρόνους γυναικωνίτης διὰ λίαν ἐπιτυχοῦς διαμορφώσεως τοῦ κλιμακοστασίου. Κατὰ τὸν ἐσωνάρθηκα ὑπάρχουν ἕτεροι δύο θύραι, κατὰ τὴν Β. καὶ Ν. πλευρὰν, πλάτους

ἐκκλησιῶν ἐν Δημητσάνῃ, τὰς ὁποίας χαρακτηρίζει περιέργως ὡς νεοϊταλικοῦ ρυθμοῦ : «zwei hübsche in neuitaliänischen Styl» ἀσφαλῶς ἢ μία ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡ Ἁγία Κυριακή.

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζαντινά Μνημεῖα Χίου, ἐν Α.Δ. τ. Β', 1916, παράρτημα σ. 30. Α. ΖΑΧΟΣ, Α. Δ. 1923. σ. 68-69 παράθεσις σκαριφήματος κατόψεως εἰκ. 7 (ἐσφαλμένον). Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Monuments Byzantins de Chios, Athènes 1930, πίναξ 10 κάτοψις, πίναξ 11 κατὰ μῆκος τομή.

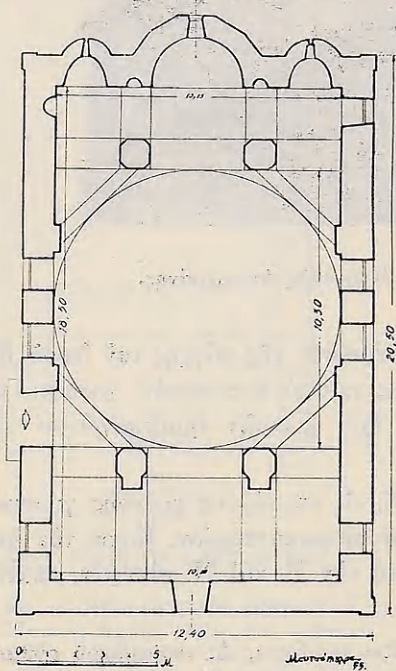
1,50. Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς, ἐκτὸς τῶν τεσσάρων παραθύρων, εὐρισκομένων ἀνὰ ζεύγη κάτωθεν τοῦ τρούλλου ἐπὶ τῆς Β. καὶ Ν. πλευρᾶς, φωτίζεται καὶ ἐκ τῶν ὀκτῶ ἀψιδοσχημῶν παραθύρων, τὰ ὁποῖα εἰσδύουν ἐντὸς τοῦ τρούλλου καὶ στεγάζονται διὰ στεφάνης.

Ἐνω τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου τοῦ ὑπερθύρου τῆς κυρίας εἰσόδου, ἐντὸς κόγχης, ἐπὶ ἀσβεστολιθικῆς πλακῶς, ὑπάρχει ἐπιγραφὴ διὰ κεφαλαίων στοιχείων, ἡμικυκλικῶς διατεταγμένων:

ΩΚΟΔΟΜΗΘΗ Ο ΠΕΡΙΚΑΛΗΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ | ΕΝ ΕΤΕΙ | ΑΩΛΔΦ 1834 ΒΦ | ΔΕ ΤΗΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ | ΘΘΩΝΟΣ | ΔΗΜΗΤΣΑΝΑ ΧΑΙΡΕ | ΧΕΙΡ Ν. ΟΙΚΟΝ. ΚΑΖΗ

2. Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΑΛΤΕΣΙΝΙΚΟΥ

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εὐρίσκεται εἰς ὑψηλὸν σημεῖον τοῦ χωρίου καὶ ἀνήκει εἰς τὴν αὐτὴν περίου ἐποχὴν καὶ εἰς τὸν αὐτὸν ὀκταγωνικὸν τύπον μὲ τὴν Ἁγίαν Κυριακὴν Δημητσάνης. Ἔχει ἐσωτερικὰς διαστάσεις 10,20 × 18,50 καὶ διάμετρον τρούλλου 10,30. Ἡ ἀπόλυτος ὁμοιότης μεταξὺ τῶν δύο ναῶν, ἕνεκα τῶν διαστάσεων καὶ τῶν ἐπὶ μέρους λεπτομερειῶν, μᾶς ἄγουν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐκτίσθησαν ὑπὸ τῆς αὐτῆς συντεχνίας οἰκοδόμων καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ αὐτοῦ τυποποιημένου σχεδίου κατόψεως (εἰκ. 67, 68).

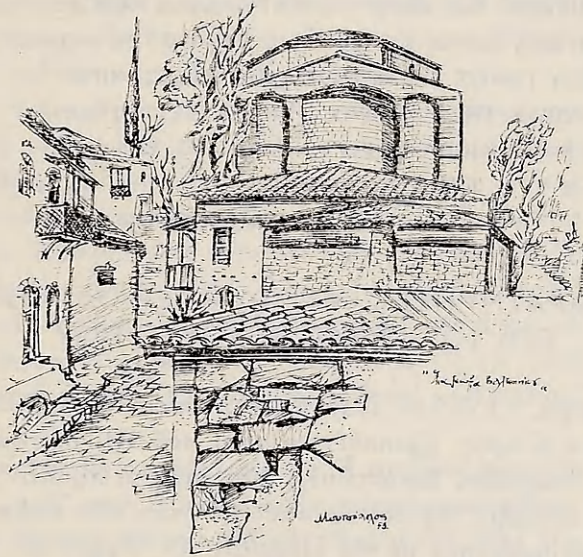
Εἰκ. 67. Κάτοψις τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βαλτεσινίκου.

Ἐντὸς τοῦ ναοῦ φυλάσσεται εἰκὼν κρητικῆς τέχνης, φέρουσα τὴν γραφὴν: ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης, χεῖρ Λαμπρινοῦ ζωγράφου.

3. Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΤΑΞΙΑΡΧΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΔΗΜΗΤΣΑΝΗΣ

Ὁ ναὸς οὗτος, κτίσμα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, κεῖται ἐπὶ ἐμφανοῦς τοποθεσίας τῆς Δημητσάνης, κατὰ τὴν συνοικίαν τῆς Πλάτσας¹, ἀνηγέρθη δὲ ἐπὶ τῶν θεμελίων παλαιότερου ναοῦ, κτισθέντος τὸ 1635 ὑπὸ τοῦ ἐκ Δημητσάνης Μητροπολίτου Μονεμβασίας Νεοφύτου Καρακάλλου.

Ἀνήκει εἰς τὸν ὀκταγωνικὸν τύπον, ἔχει ἐσωτερικὰς διαστάσεις $9,80 \times 15,00$, ὁ δὲ ὑπερμεγέθης ἔλλειψοειδῆς τροῦλλός του ἔχει ἐσωτερικὰς διαστά-

Εἰκ. 68. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος Βαλτεσινίκου.

σεις $9,80 \times 8,60$ καὶ ἀντιστηρίζεται ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ ἐπὶ τεσσάρων κτιστῶν πεσσῶν.

Τὸ πάχος τῆς τοιχοποιίας του εἶναι 1,20. Ἐξωτερικῶς ἔχει ἐπενδυθῆ δι' ὀρθογωνίων ἀσβεστολίθων κατὰ τὸ ἐν Γορτυνία ἀπαντῶμενον ἰσόδομον σύστημα.

Ὁ Τ. Γριτσόπουλος ἀναφέρει ὅτι πρὸς τὸν ναὸν τοῦ Ταξίαρχου Μιχαὴλ συνδέεται στενῶς ἡ μεγάλη οἰκογένεια Καρακάλλου, κατὰ περισωθεῖσαν ἐπι-

¹ Ἡ λέξις εἶναι λείψανον τῆς ἐν τῇ περιφερείᾳ Ἐνετοκρατίας διὰ τὰς λεπτομερείας πρβλ. Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΝ, Οἱ ναοὶ τῆς Δημητσάνης, σ. 37-39 καὶ Μητρόπολις καὶ Μητροπολίται Λακεδαιμονίας κατὰ τὴν Ἐνετοκρατίαν, ἐν Ἀθήναις 1949, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περ. Θεολογία τ. Κ', σ. 8 ὑποσ. 2.

γραφὴν, διαστάσεων 1,00×0,25, ἐντοιχισμένην εἰς τὸ μέσον τῆς Ν. πλευρᾶς τοῦ νεωτέρου ναοῦ¹:

ΥΪΣΤΕ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡ ΑΦΘΙΤΕ ΩΤΕΡ
 ΕΥΜΕΝΩΣ ΕΠΙΒΛΕΥΟΝ ΣΟΝ ΓΛΥΚΥΝ ΟΜΜΑ
 ΕΠΙ ΛΑΤΡΗΝ ΣΟΝ ΤΟΝ ΚΛΕΙΝΟΝ ΑΡΧΙΘΥΤΗΝ
 ΤΟΝ ΑΓΙΩΤΑΤΟΝ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ
 5 ΚΥΡΙΟΝ ΝΕΟΦΥΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟΝ ΘΕΙΟΝ
 ΟΣΤΙΣ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΝΗΟΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ
 ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΘΕΙΟΥ ΤΕ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΣΤΑΤΟΥ
 ΗΓΕΙΡΕ ΠΟΝΩΙ ΚΑΙ ΖΕΟΥΣΗ, ΤΗ, ΠΙΣΤΕΙ.
 ΤΟΥ ΓΕΝΟΣ ΚΑΡΑΚΑΛΟΣ ΕΚ ΔΗΜΗΤΣΑΝΗΣ
 10 ΧΩΡΑΣ ΤΗΣ ΛΑΜΠΡΑΣ ΗΤΙΣ ΕΦΥΣΕ ΤΟΥΤΟΝ
 ΟΝ ΕΠΙ ΑΙΩΝΑ ΜΗΚΙΣΤΟΝ ΠΕΡΙΦΡΟΥΡΕΙ
 ΕΝ ΕΤΕΙ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ ΑΧΛΕ (1635) ΕΝ ΜΗΝΙ ΑΥΓΟΥΣΤΩ,
 ΙΝΔ(ΙΚΤΙΩΝΟ)Σ Γ'

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΕΠΙ ΤΟΥ ΟΚΤΑΓΩΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

α) Καταγωγή. Ὁ ἀπλοῦς ὀκταγωνικὸς τύπος, εἰς τὸν ὁποῖον, ὡς ἀνεφέραμεν, ἀνήκουν οἱ τρεῖς ἐξαισθέντες ναοὶ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἔχει τὰς ρίζας του εἰς τὴν Ἀνατολήν. Συναντῶμεν, ἤδη κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῶν τοῦ ΣΤ' αἰῶνος, ναὸν μὲ διάταξιν περίπου ὁμοίαν πρὸς τὴν τῶν ναῶν τῆς Χίου, εἰς μίαν περιοχὴν συνορεύουσαν μὲ τὴν Περσίαν, τὴν Ἀρμενίαν. Πρόκειται περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ptghni², ὅπου διὰ πρώτην φορὰν παρουσιάζεται τὸ σύστημα στεγάσεως δι' ἐνιαίου τρούλλου μέσῳ κογχῶν (trompes d'angle).

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἤρχισε νὰ ἐφαρμόζεται ὁ ὀκταγωνικός, εἰς τὴν περιοχὴν ἰδίως τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν νήσων. Εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα συναντῶμεν τὸν ὀκταγωνικὸν τύπον μὲ διάταξιν κατόψεως σταυροειδῆ, πρὸς ἰσορρόπησιν ἐκ τῶν ὠθήσεων τοῦ τρούλλου. Ὡς παραδείγματα τοιαῦτα ἀναφέρομεν τὴν ἐκκλησίαν Χριστιάνου Τριφυλλίας³ (Ι' - ΙΑ' αἰ.), τὴν Μοῆν Δαφνίου (τέλος ΙΑ'), τὸν Ὅσιον Λουκᾶν (ἀρχαὶ ΙΑ'), τὴν Πανα-

¹ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Οἱ ναοὶ τῆς Δημητσάνης, σ. 37. Ὁ ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ, Ἡ Σχολὴ τῆς Δημητσάνης, σ. 45, θεωρεῖ ἐσφαλμένως τὸν σημερινὸν ναὸν κτίσμα τοῦ 1644.

² ΣΤΙΚΑΣ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, L'Eglise byzantine de Christianou en Triphylie, Paris 1951, σ. 39, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία περὶ τοῦ ναοῦ. MILLET, L'Ecole Grecque, σ. 104.

³ ΣΤΙΚΑΣ, ἔ.ἀ. σχ. 72 (κάτοψις).

γίαν Λυκοδήμου Ἀθηνῶν (μέσα ΙΑ'), τὴν Ἀγίαν Σοφίαν Μονεμβασίας (ΙΒ')¹ καὶ τὸν Ἅγιον Θεόδωρον ἐν Μυστρᾷ (τέλος ΙΓ')².

Εἰς τοὺς ναοὺς τούτους ὁ ἡμισφαιρικός θόλος εἶναι μεγαλυτέρας διαμέτρου τοῦ τροῦλλου τῶν τετρακοντίων ναῶν, τοὺς ὁποίους ἐξετάσαμεν καὶ ἐπακουμβᾶ ἐπὶ ὀκτὼ σημείων, μέσῳ τῶν ὁποίων μεταβιβάζει τὰς ᾠθήσεις του εἰς τὰς ἀντιστηρίξεις³. Κατὰ τὸ σύστημα αὐτὸ ὁ τροῦλλος στηρίζεται ἐπὶ κύβου καὶ εἰς μὲν τὰς τέσσαρας πλευρὰς ἐπακουμβᾶ ἐπὶ τῶν θόλων στεγάσεως τοῦ σχηματιζομένου σταυροῦ, εἰς δὲ τὰ διαγώνια τέσσαρα τμήματα ἐπὶ τῶν ἡμικυκλικῶν ἀψίδων, τῶν μετώπων τῶν κογχῶν, αἱ ὁποῖαι ἔχουν στεγασθῆ διὰ μεγίστων σφαιρικών τριγώνων τῆς περιγεγραμμένης σφαίρας, ἐχούσης διάμετρον ἴσην μὲ τὴν πλευρὰν τοῦ ὀκταγώνου⁴.

Δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς παρατηροῦμεν ὅτι ὁ χῶρος ἔχει διασπασθῆ εἰς κόγχας καὶ μικρὰ γύρωθεν διαμερίσματα, δεσπόζουν δὲ μᾶζαι τοιχοποιίας.

Πολὺ ἀπλουστερος παρουσιάζεται ὁ τύπος τῶν ὀκταγωνικῶν ναῶν τῶν νήσων Χίου καὶ Κύπρου ὑπὸ τὴν μορφήν, τὴν ὁποίαν ἔχει λάβει εἰς τοὺς ναοὺς: Νέα Μονή (1042-1057)⁵, Παναγία τῆς Κορήνας⁶, Ἅγίους Ἀποστόλους⁷ εἰς Πυργί, Ἅγιον Γεώργιον Συκούση⁸, εἰς Χίον, εἰς Κύπρον δέ, εἰς τὸν ναὸν τοῦ Φρουρίου τοῦ Ἁγίου Ἰλαρίωνος, εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ἀντιφωνιτοῦ πλησίον τῆς Κηρυνείας (περὶ τὸ 1200 μ.Χ.), εἰς τὸν ναὸν ἐν Μάργῃ κλπ.

Οἱ ναοὶ οὗτοι εἶναι μονόκλιτοι καὶ ὁ τροῦλλός των ἔχει διάμετρον ἴσην πρὸς τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, ἐπικάθηται δέ, μέσῳ παραστάδων, ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν, ἄνευ ἀντιστηρίξεων κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τῶν ναῶν⁹. Ὁ Millet ἐξηγεῖ τὸ φαινόμενον τοῦτο ὡς προερχόμενον ἐξ ἐπιδράσεως τῆς βασιλευσύνης, διαχωρίζει δὲ τοὺς ναοὺς τούτους δεχόμενος ὅτι οἱ ναοὶ τῆς Ἑλλάδος ἠκολούθησαν ἑτέραν ὁδόν.

Εἰς τὴν κάτοψιν τοῦ ναοῦ τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου διακρίνονται πρὸ τῶν παραστάδων καὶ τῶν πεσσῶν δίδυμοι κιονίσκοι, εἰς τοὺς ὁποίους μετα-

¹ STIKAS, ἔ.ἀ. εἰκ. 75. Κάτοψις ἐκπονηθεῖσα ὑπὸ G. Millet.

² STIKAS, ἔ.ἀ. σ. 76. Κάτοψις ἐκπονηθεῖσα ὑπὸ τοῦ A. Struck.

³ AUG. CHOISY, L'art de bâtir chez les Byzantins, Paris 1883, σ. 81, 131-132.

⁴ Πρὸβλ. σχετικῶς καὶ STIKAS, ἔ.ἀ. σ. 55-56.

⁵ DIEHL, Manuel, σ. 450, 462, Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χ Β.Α. σ. 429 καὶ STIKAS, ἔ.ἀ. σ. 39 κάτοψις σχ. 59 κατὰ Ἀ. Ὀρλάνδον. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Monuments byzantins de Chios, τ. Β', Hestia 1930, πῖναξ 10.

⁶ STIKAS, ἔ.ἀ. σχ. 60 κάτοψις κατὰ ΟΡΛΑΝΔΟΝ, Mon. byz. d. Chios, πῖν. 32.

⁷ Τοῦ αὐτοῦ > 61 > > > > > πῖν. 30.

⁸ Τοῦ αὐτοῦ > 62 > > > > πῖν. 19.

⁹ MILLET, L' Ecole, σ. 114.

βιβάζονται αἱ πιέσεις τῶν ὀκτῶ κογχῶν. Τοὺς κιονίσκους τούτους συναντῶμεν, ἐπίσης, εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Συκουήσῃ εἰς Χίον καὶ εἰς τὴν Κύπρον εἰς τὸν ναὸν τοῦ φρουρίου τοῦ Ἁγ. Ἰλαρίωνος, εἰς τὸ καθολικὸν τοῦ Ἀντιφωνιτοῦ¹ καὶ εἰς τὸ καταστραφὲν καθολικὸν τῆς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου τοῦ Κουτσοβέντη². Τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἀπαντῶμεν κατὰ τὰ μέσα τοῦ Γ' καὶ κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα εἰς Ἀπὶ (Ἀρμενίας). Εἰς τὸν ναὸν τῶν Νεστοριανῶν τῆς Ἀμίδας, εἰς τὴν Ἀνατολήν, «ὕπάρχουν ὀκτὼ κίονες ἐκ τῶν ὁποίων φύονται ἀντίστοιχα λοφία (σφαιρικά, τρίγωνα, pendentifs), τὰ ὁποῖα σχηματίζουν τὴν περιφέρειαν ἢ ὁποῖα φέρει τὸν τροῦλλον»³.

β) Ἐπὶ μέρους συγκρίσεις. Εἰς τοὺς ὑπὸ ἐξέτασιν ναοὺς τῆς Γορτυνίας ὁ τροῦλλος ἐπακουμβᾶ ἐπὶ ὀκτὼ σημείων, τὰ ὁποῖα εἶναι αἱ κλεῖδες ἀντιστοιχῶν ἀψίδων. Καὶ εἰς μὲν τὴν Α. καὶ τὴν Δ. πλευρὰν τὰ σημεῖα ταῦτα εἶναι αἱ κορυφαὶ τῶν ἀψίδων τῶν ἀνὰ ζεύγη πεσσῶν, εἰς δὲ τὰς Β. καὶ Ν. εἶναι αἱ κορυφαὶ ἐγγεγραμμένων ἐντὸς τῆς τοιχοποιίας ἀψίδων, αἱ ὁποῖαι ἐδράζονται ἐπὶ τῶν ἀναφερθεισῶν παραστάδων. Τὰ τέσσαρα ἐναπομένοντα τριγωνικὰ τμήματα στεγάζονται διὰ μεγίστων σφαιρικῶν τριγῶνων τῶν περιγεγραμμένων τεταρτοσφαιρίων. Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν εἰς τὰ τεταρτοσφαιρία ταῦτα ἔχει προσκολληθῆ ἡμισυ κολουροκωνικῆς ἐπιφανείας, ἢ ὁποῖα ἐπέχει θέσιν ἀψίδος μεταξὺ τῆς παραστάδος καὶ τοῦ πεσσοῦ καὶ ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐπακουμβᾶ ὁ ἐγγεγραμμένος εἰς τὸ ὀκτάγωνον κύκλος. Κατὰ τὸ ἡμικύκλιον τῆς ἐπαφῆς τοῦ τεταρτοσφαιρίου καὶ τοῦ ἡμίσεος κολουροῦ κώνου παρουσιάζεται ἀκμή, ἢ ὁποῖα ἔχει ἀπαλυνθῆ κατὰ τὴν κατασκευήν.

Τὰ μεταξὺ τοῦ ἐγγεγραμμένου ἐν κατόψει κύκλου καὶ τοῦ ὀκταγώνου τμήματα ἀποτελοῦν τὰς προβολὰς τῶν σφαιρικῶν τριγῶνων τῆς περιγεγραμμένης εἰς τὸ ὀκτάγωνον σφαιρας.

Σχετικῶς μὲ τὴν διάρθρωσιν τῆς κατόψεως οἱ ὀκταγωνικοὶ ναοὶ τῆς Γορτυνίας παρουσιάζουν μεγαλυτέραν ὁμοιότητα μὲ τὴν Παναγίαν τῆς Κρήνας καί, ἰδίως, μὲ τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους, παρὰ μὲ τὴν Νέαν Μονήν. Ὁ τροῦλλος, ὅμως, τῶν ναῶν τῆς Γορτυνίας ἔχει ὁμοιότητα μὲ τὸν τροῦλλον τῆς Νέας Μονῆς, εἶναι, δηλαδή, κανονικὸν ὀκτάγωνον, ἐνῶ εἰς τοὺς ἄλλους ναοὺς αἱ πλευραὶ τοῦ ὀκταγώνου αἱ ἀντιστοιχοῦσαι εἰς τὰς κόγχας εἶναι μικροτέρων διαστάσεων.

Εἰς Δημητσάναν καὶ Βαλτεσινῖκον ὁ τροῦλλος ἔχει διάμετρον 10,30. Εἰς Παναγίαν τῆς Κρήνας ὁ τροῦλλος ἔχει διαστάσεις περίπου 5,00, εἰς τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους εἰς Πυργὶ 4,00, εἰς τὸ καθολικὸν τοῦ Ἀντιφωνιτοῦ

¹ STIKAS, ἔ.ἀ. σχ. 63a,b κάτοψις κατὰ Γ. Σωτηρίου.

² STIKAS, ἔ.ἀ. » 64, κατὰ JEFFERY καὶ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, X.A.B. σ. 429.

³ MILLET, L' Ecole, σ. 115 καὶ ἐξ. STIKAS, ἔ.ἀ. σ. 39.

6,00, εἰς τὸ καθολικὸν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσόστομου 4,00, εἰς Ἁγίον Γεώργιον Συκουσή 5,00, εἰς Νέαν Μοῆν 7,00. Διαπιστοῦμεν, συνεπῶς, ὅτι οἱ λαϊκοὶ τεχνῖται τοῦ ΙΘ' αἰῶνος εἰς Γορτυνίαν ἀπεδείχθησαν πλέον τολμηροὶ καὶ ἱκανοὶ εἰς τὴν ζεύξιν μεγάλων διαμέτρων καὶ μάλιστα ἄνευ ἔξωτερικῶν ἀντηρίδων. Ἐπίσης αἱ ἐσωτερικαὶ παραστάδες, καὶ οἱ ἡμικίονες, οἱ ὑπάρχοντες εἰς τοὺς παλαιότερους ναοὺς εἰς Γορτυνίαν, δὲν παρουσιάζονται ἐντόνως· ὑπάρχουν μὲν παραστάδες, πλὴν ἔχουν ἐκφυλισθῆ¹.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄

Ο ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΜΟΝΟΚΛΙΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

ΑΙ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΑΙ ΤΩΝ ΜΟΝΟΚΛΙΤΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΓΟΡΤΥΝΙΑΣ

1. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΗΣ ΠΛΑΤΙΑΝΑΣ

Ὁ ναὸς εὐρίσκεται εἰς τὸ Α. ἄκρον τοῦ Ὀμηρικοῦ Αἰπίου², τὸ ὁποῖον ἦτο πόλις ἅμα καὶ ἀκρόπολις. Σήμερον διατηροῦνται εἰς ἀρίστην κατάστασιν τὰ τεῖχη, οἱ πυλῶνες καὶ οἱ πύργοι. Τὸ ἀρχαῖον Αἶπιον ἦτο μία ἐκ τῶν πόλεων τοῦ βασιλείου τοῦ Νέστορος. Ὁ ναός, κείμενος εἰς ἐρείπια, εἶναι μονόκλιτος βασιλικὴ ἐσωτερικῶν διαστάσεων 3,95 × 5,45, μὲ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ Βήματος καταλαμβάνουσαν ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ἱεροῦ καὶ διαμορφωμένην ἡμικυκλικῶς. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἐκ μαρμαρολίθων λευκῶν, εἰλημμένων ἐξ ἀρχαίων κτισμάτων τοῦ φρουρίου³.

Αἱ διαστάσεις τοῦ ναοῦ καὶ ἰδίως τὸ σχῆμα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ μαρτυροῦν ἀρχαιότητα· εἶναι πάντως δυσχερὴς ὁ καθορισμὸς τῆς χρονολογίας ἀνεγέρσεως τοῦ ναοῦ⁴, διότι αὐτοῦ τοῦ τύπου ναοὶ ἀνιδρῦθησαν ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως.

¹ Ἐσφαλμένως ὁ Α. ΖΑΧΟΣ ἐν Α.Δ. 1925, σ. 69 ἀναφέρει ὅτι ὁ τροῦλλος τῆς Ἁγίας Κυριακῆς ἐπακουμβᾶ ἐπ' αὐτῶν τούτων τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων ἄνευ παραστάδων, τὰς ὁποίας μάλιστα δὲν σημειώνει κατὰ τὴν κάτοψιν.

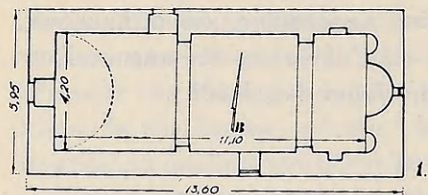
² Αἶπιον, Αἰπύ, αἶπος=ὕψος, Αἰτεία κλπ. πρβλ. Α. ΤΣΕΛΑΛΗΝ, Αἶπιον, σ. 166 - 168, εἰς Χρονικὰ τοῦ Μοριᾶ, τ. Α', 1952. Τὸ φρούριον σήμερον ὀνομάζεται Κάστρο τῆς Πλατιάνας ἐκ τοῦ παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ λόφου χωρίου.

³ BURSIAΝ CONRAD, Geographie von Griechenland, Leipzig Teubner 1871, τ. Β'. Εἰς τὸν πίνακα δὲ 7, εἰς τὸ τέλος τῆς μελέτης, παρέχει γενικὸν τοπογραφικὸν διάγραμμα μεθ' ἐρμηνευτικῶν σημειώσεων, ἀναφέρει δὲ τὸν ναὸν ὑπ' ἀρ. 32 ὡς βυζαντινὸν κτίσμα.

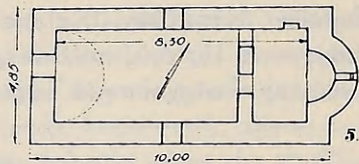
⁴ Ὅμοιον κτίσμα ἐξ ἀρχαίων μαρμάρων ἐπὶ ἀρχαίου κτίσματος ἔχομεν τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς ἐπὶ τοῦ δμωνύμου λόφου, πλησίον τοῦ Γορτυνιακοῦ χωρίου Μυγδαλιά (Γλανισιά). Ὁ Μ. RANGABÉ ἐν Mémoires, σ. 146, ἐννοεῖ ἀσφαλῶς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς ἐκτισμένον ἐξ ὀγκολίθων καὶ εὐρισκόμενον μετὰ τὸ χωρίον Κερπινή. Χαρακτηρίζει τὸν ναῖσκον τοῦτον ὡς ἀνήκοντα εἰς τοὺς πρώτους χρόνους τοῦ χριστιανισμοῦ.

2. Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΟΥΤΡΩΝ ΗΡΑΙΑΣ

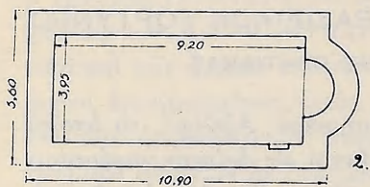
Ἡ μονόκλιτος βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εὐρίσκεται εἰς τὸ χωρίον Λουτρὰ τῆς Ἡραίας, πλησίον τῆς ἐτέρας ἤδη ἐξετασθείσης τετρακλιονίου, τι-

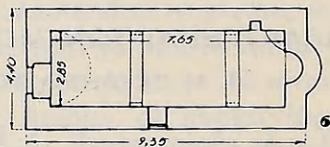
1. **Ἡ Εἰς τῆν ἑποστάλιων πέτρῃ κ Πανύλων # ζυγοειδίτι**

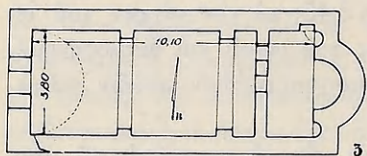
5. **Ἡ Εἰς Ἡλίας στεφνίτης**

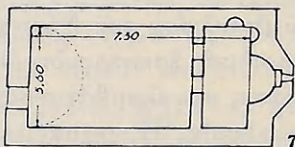
2. **Παναγία Παναγία ἁγ. Κλίβοκῆς**

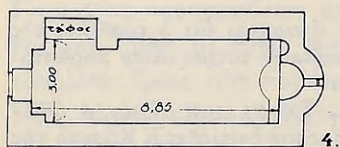
6. **Ἡ Εἰς Νικόλαε στεφνίτης**

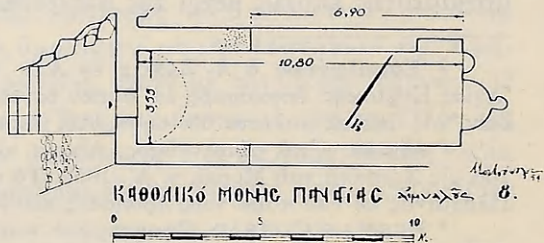
3. **Κοιμήσις Θεοτόκου # Απητς ἁγία**

7. **Παναγία ἁγ. Λύρη # Απητς ἁγία**

4. **Ἡ Εἰς Γεωργίος ἁγ. Ἡραίας**

8. **Καθολικὸ Μονῆς Παναγίας ἁγ. Ἡραίας**

Εἰκ. 69. Κατόψεις μονοκλιτῶν βασιλικῶν Γορτυνίας.

μωμένης ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου¹. Αἱ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις τοῦ ναοῦ εἶναι 3,00 × 8,85. Ἡ κυρία εἴσοδος εὐρίσκεται κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν καὶ εἰς τὸ ἀρι-

¹ Ὁ ναὸς οὗτος τῆς Κοιμήσεως κατεστράφη ὑπὸ τοῦ πυρός, τὸν Αὐγούστον τοῦ 1956.

στερόν μέρος ταύτης, κατά δὲ τὴν Β. πλευρὰν ὑπάρχει ἐντὸς τοῦ πάχους τῆς τοιχοποιίας ἀρκοσόλιον ($0,76 \times 1,60$), ἐστεγασμένον δι' ἡμικυκλικῆς ἀψίδος. Ἡ στέγη τοῦ ναοῦ ἔχει καταπέσει, προφανῶς ὁμῶς οὗτος ἐστεγάζετο δι' ἡμικυλινδρικοῦ θόλου. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἐξωτερικῶς ἔχει διαμορφωθῆ ἡμικυκλικῶς. Ἡ ὄλη τοιχοποιία τοῦ ναοῦ εἶναι ἐπιμελεστάτη, πλινθοπερίβλητος καὶ τὸ τόξον τοῦ Α. παραθύρου τῆς κόγχης περιθῆει ὀδοντοταινία¹ (εἰκ. 69, 4).

Ἐκ τῆς τοιχοποιίας ἰδίως ἐξάγεται ὅτι ὁ ναὸς εἶναι κτίσμα βυζαντινῶν χρόνων, ἴσως τῆς Παλαιολογείου ἐποχῆς, ἢ ὁποία ἐπέδειξεν ἰδιαίτερον οἰκοδομικὴν δραστηριότητα κατὰ τὴν Πελοπόννησον.

3. Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΣ ΚΛΕΙΒΩΚΑΣ

Ἡ Παναγία τῆς Κλειβωκᾶς εἶναι μονόκλιτος, ἄλλοτε θολοσκέπαστος, βασιλικὴ ἐσωτερικῶν διαστάσεων $9,20 \times 3,95$ (εἰκ. 69, 2), εὑρίσκεται δὲ εἰς ἀπόστασιν ὥρας ἕκ τοῦ χωρίου Κοντοβάζαινα, εἰς τὴν κοίτην ἀποτόμου χαράδρας. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἐξωτερικῶς ἔχει διαμορφωθῆ ἡμικυκλικῶς. Τὸ τμήμα τῆς Α. τοιχοποιίας σώζεται εἰς ὕψος πλεόν τῶν 2,50 μέτρων. Ὁ ὑπόλοιπος ναὸς εἶναι κατερειπωμένος. Ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖται ἐξ ἰσοδόμων λίθων λαξευτῶν, ἄνευ ἐπιχρίσματος καὶ εἶναι λίαν ἐπιμελής, πρῶγμα τὸ ὁποῖον μᾶς ἄγει εἰς τὴν πεποίθησιν περὶ τῆς ἀρχαιότητος τοῦ ναοῦ.

4. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΓΕΦΥΡΑΣ ΤΗΣ ΚΑΡΥΤΑΙΝΗΣ

Ἡ γέφυρα τῆς Καρυταίνης εὑρίσκεται εἰς ἀπόστασιν 20 λεπτῶν πρὸς Α. τῆς μεσαιωνικῆς Καρυταίνης ἐπὶ τοῦ Ἀλφειοῦ καὶ συνδέει τὴν ἄγουσαν ἕκ Μεγαλοπόλεως εἰς Ἀνδρίτσαιναν. Ὁ ναῖσκος εὑρίσκεται ἐσφηνωμένος κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν πεσοῦ τῆς γεφύρας, ἔχει δὲ ἐσωτερικὰς διαστάσεις $2,30 \times 2,40$. Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ εὑρίσκεται εἰς ὕψος 3,50 μ. ἀπὸ τῆς κοίτης τοῦ ποταμοῦ, ἀνέρχεται δὲ τις διὰ κλίμακος, πλάτους 0,90 καὶ μήκους 4,90, ἕκ δεκατεσσάρων βαθμίδων (εἰκ. 70)². Ὁ ναὸς, καθὼς ἐξάγεται ἐξ ἐπιγραφῆς ἐντοιχισμένης εἰς τὸ Δ. θωράκιον τῆς γεφύρας καὶ ἐσωτερικῶς, εἶναι κτίσμα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος (εἰκ. 71)³.

¹ Ἄλλοτε ὑπῆρχον ἕτερα δύο παράθυρα περιβαλλόμενα δι' ὀδοντοταινιῶν, τὰ ὁποῖα σήμερον ἔχουν ἐμφραχθῆ.

² Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ γέφυρα τῆς Καρυταίνης, ἐν περ. Τεχνικὰ Χρονικά τ. 73-74 (1-15 Ἰανουαρίου 1955, εἰκ. 1, 2, 3) σ. 13-15.

³ Ν. ΒΕΝΣ, Βυζαντιναὶ ἐπιγραφαὶ Γορτυνίας, Βυζαντινὰ Χρονικά (Vizantijskij Vremeni) τ. ΙΑ', Πετροῦπολις 1904, σ. 67. Γ. Α. ΣΤΑΜΙΡΗΣ ἐν Γ. Η. 1947, σ. 65 καὶ Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 14 εἰκ. 4, ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία.

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἕμμετρος, διαστάσεων 0,85×0,30, εἶναι δὲ χαραγμένη ἐπὶ τεμαχίου μαρμάρου μετὰ κυματίου καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς (εἰκ. 72):

† Νέον δομήτορα γεφύρας, ὦ ξένε,

Ραοὺλ γίνωσκε Μανουήλ τὸν Μελίκη.

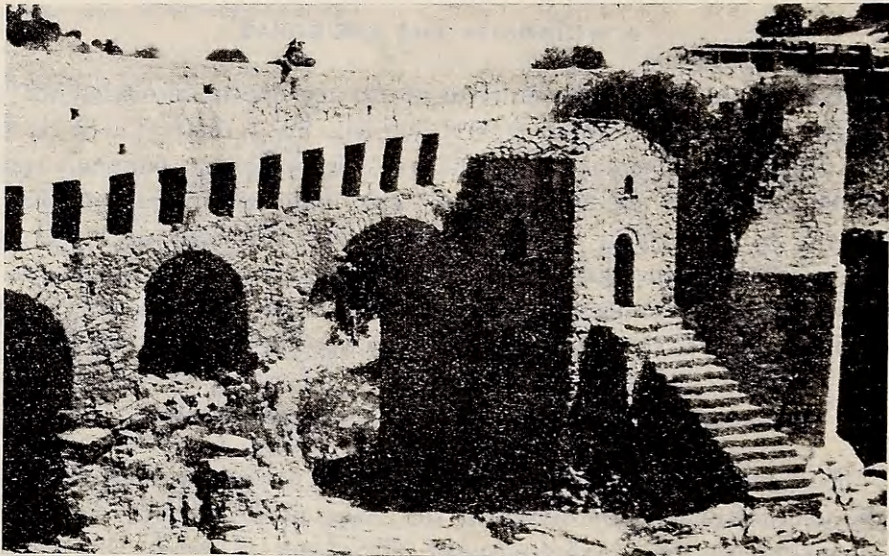
Ἦν εὐσεβής. Πᾶς τις περᾶν ταύτην θέλων

ὀλοφύχως ἄνωθεν αἰτείτω χάριν,

μὴ πάλιν ὡς πρὶν εἰς ὄλισθον ἀπίδοι.

Ἔτους 1598 ΜΗ (6948 - 5508 = 1440) Ἰν(δικτιῶνος) Γ=

(1 Σεπτ. 1439 - 31 Αὐγούστου 1470).

Εἰκ. 70. Δυτικὴ ὄψις τῆς γεφύρας τῆς Καρυνταίνης.

5. Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΕΡΝΙΤΣΗΣ

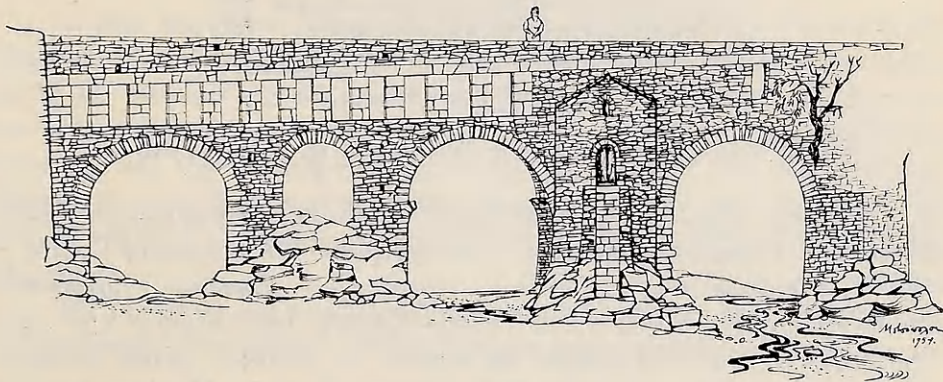
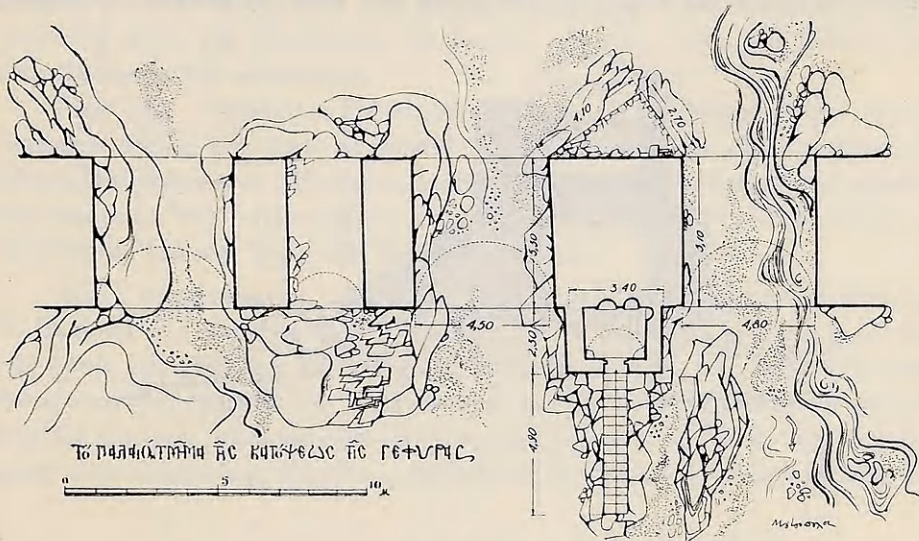
Τὰ εἱρεῖπια τοῦ κατεστραμμένου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου εὐρίσκονται εἰς τὴν περιοχὴν Βυτίνης, ΒΔ. τῆς ἀγοῦσης εἰς τὸ χωρίον Λάστα δημοσίας ὁδοῦ. Ὁ ναὸς εἶναι μονόκλιτος βασιλική, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 9,00×5,60, ἡ δὲ προσπέλασις αὐτοῦ διενηργεῖτο ἐκ τῆς Δ. πλευρᾶς καὶ διὰ κλίμακος, διότι τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ εὐρίσκετο εἰς χαμηλοτέραν στάθμην ἐσωτερικῶς.

Ὁ ναὸς ἦτο ὅλος τοιχογραφημένος ἐσωτερικῶς, ὡς ἀναφέρει ὁ ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ ὁποῖος ἐπεσκέφθη τοῦτον τὸ 1880¹, ὅτε ἐσώζοντο ἱκανὰ εἰσέτι τμήματα τοιχογραφιῶν.

¹ ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 90.

Ἐκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ὑπῆρχε παράστασις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἀριστερὰ Ἄγγελος φέρων ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν του τὸ στοιχεῖον Γ

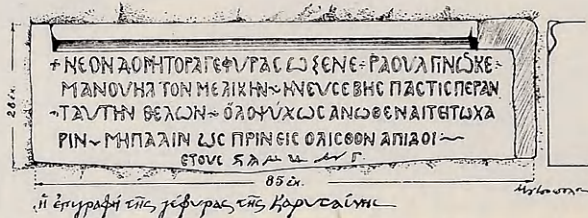
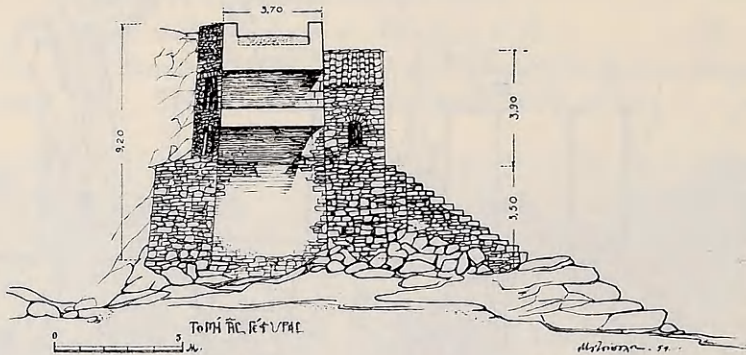
Ἡ ΓΕΦΥΡΑ ἩΣ ΚΑΡΥΤΑΙΝΑΣ

Εἰκ. 71. Ἡ γέφυρα τῆς Καρυταίνης, κάτοψις καὶ Δυτικὴ ὄψις.

(Γ = Γαβριὴλ ὁ Ἀρχάγγελος) καὶ ἔμπροσθεν αὐτοῦ κιονηδὸν τὰ ἀρχικά: ΧΡΚΤΜΝΟΚΡΜΣ, Ταῦτα ἐρμηνεύονται Χαῖρε Κεχαριτωμένη Ο Κύριος Μετὰ σοῦ· συμμετρικῶς ἴσατο ἔναντι τοῦ Ἀγγέλου ἢ Θεοτόκος, ἀνεγινώσκοντο

δὲ κιονηδὸν τὰ στοιχεῖα ΙΔΗΔΛΚΓΤΚΤΡΣ, τὰ ὁποῖα συμπληροῦνται: Ἰδοὺ Ἡ Δούλη Κυρίου, Γένοιτό μοι Κατὰ Τὸ Ρῆμά σου. Ἄξιον παρατηρήσεως ἐπίσης τὸ ὑπὸ τοῦ ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ ἀναφερόμενον¹: «ἐν μέσῳ τῶν ἄλλων ἀγιογραφῶν καθορῶνται δύο ἱερεῖς φέροντες πλατύγυρον πῖλον, ὡς οἱ τῶν Λατίνων σήμερον». Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ εὑρίσκετο ἐφ' ὕψους

Εἰκ. 72. Ἄνω ἢ τομὴ τῆς γεφύρας τῆς Καρυταίνης, κάτω ἢ ἐπιγραφή.

εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος, πλησίον τοῦ ἱεροῦ ταύτην ἡμικατεστραμμένην συνεπλήρωσεν ὁ Παπαζαφειρόπουλος: † Ἀνακαινίσθη καὶ ἰσορῆθη | οὗτος ὁ θεὸς καὶ πάνσεπτος να|ὸς τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου | ἀρχιεπισκόπου διὰ συνδρομῆς καὶ κόπου κ|αὶ ἐξόδου Κωνσταντίνου Καβότο κ|αὶ παπά Χριστοφήλου Καβότο ἄμα συμβίου καὶ τέκνων, εἰς ψυχικὴν αὐτῶν σωτηρίαν καὶ τῶν αὐτῶν γονέων. Ἰσορῆθη ἐξ ἐμοῦ ταπεινοῦ χιρὸς Μαρίνου Κακάβα. ΕΟΚ ΖΟΕ' ἐν μηνὶ Νοεμβρίῳ β' (=1567) Ἐτελιόθη ὁ ναὸς οὗτος.

Τὴν ἡμικατεστραμμένην ταύτην ἐπιγραφὴν συνεπλήρωσεν ὁ Παπαζαφειρόπουλος ἐκ τοῦ κώδικος τῆς Μονῆς Κερνίτης. Σημειώνει δὲ ὅτι τὸ ὄνομα

¹ ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 90 παράγραφος 3.

Καβότος δέον νὰ συμπληρωθῆ διὰ τοῦ Κιβῶτος, διότι εἰς τὸν κώδικα τῆς Μονῆς ἀναφέρονται *Χριστόδουλος καὶ Παπαχριστοφίλης Κιβωτέοι ἀπὸ χωρῶν Κερνίτης*

Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Νικολάου εὐρίσκετο ἐκτισμένος ἐπὶ τῶν ἐρειπίων παλαιότερου ναοῦ. Ἦδη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀνακαινίσεώς του (1567), ἡ μεσαιωνικὴ πόλις τῆς Κερνίτης, τῆς ὁποίας πιθανὸν ὁ ναὸς οὗτος ἦτο ἐνοριακός, εὐρίσκετο εἰς παρακμὴν.

Περὶ τῆς σπουδαίας βυζαντινῆς πόλεως τῆς Κερνίτης οὐδὲν θετικὸν ἱστορικὸν στοιχεῖον εἶναι γνωστὸν. Ἐπίσης ἡ ἀκριβὴς αὐτῆς τοπογραφικὴ θέσις εἶναι ἄγνωστος. Ἐλάχιστα ἐρείπια καὶ κέραμοι ἀνευρισκόμενοι ἀριστερὰ τῆς ἀτραποῦ, τῆς ὁδηγούσης εἰς τὴν σκῆτην τῆς Σφυριδοῦ ἐκ τῆς Μονῆς τῆς Κερνίτης, δηλοῦν ἴσως τὴν θέσιν τῆς πόλεως.

Κατὰ πληροφορίας, τὰς ὁποίας εὐγενῶς μᾶς παρέσχεν ὁ κ. Σουλακιώτης, ἐκ Βυτίνης, ἐρείπια τῆς Κερνίτης ὑπάρχουν εἰς θέσιν Παλαιοπαναγιᾶ Ν.Δ. τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης εἰς Σφυρίδα. Πλησίον ἐπίσης τοῦ Ἀγίου Νικολάου ἀνευρίσκονται ἐρείπια τοῦ ποτὲ συνοικισμοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (σπιτοκαθησιές), ἐρείπια ὑδραγωγείου ἀπὸ κουρασάνι κλπ. Κάτοικοι τῆς ἄγνωστον πότε καταστραφείσης Κερνίτης ἐπέκμησαν τὴν Παλαιάν, λεγομένην, Βυτίναν¹.

ΜΟΝΟΚΛΙΤΟΙ ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ ΔΗΜΗΤΣΑΝΗΣ

1. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΣΤΟ ΠΟΥΡΝΑΡΙ

Ὁ ναὸς εὐρίσκεται εἰς τὴν Ν. πλευρὰν τῆς Δημητσάνης, εἰς θέσιν καλουμένην Πουρνάρι, ἔξ ὑπάρχοντος ἐκεῖ παλαιοῦ μεμονωμένου πρίνου, τιμᾶται δὲ ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Μεταγενεστέρως ἔχει ὑποστῆ πολλὰς προσθήκας καὶ ἐπεκτάσεις πρὸς Δ. Ἀνήκει εἰς τὰς μονοκλίτους βασιλικὰς καὶ ἔχει ἐσωτερικὰς διαστάσεις 3,80 × 10,10. Τὸν ἡμικυλινδρικὸν θόλον τοῦ ναοῦ ἀντιστηρίζουν δύο ἐνισχυτικαὶ ζῶναι μετὰ ποδαρικῶν. Τὸ κτιστὸν τέμπλον (δρύφακτον) ἔχει πάχος 0,20 καὶ δύο ἀσύμμετρα ἀνοίγματα (εἰκ. 69, 3).

Ἐκ τῶν παλαιῶν τοιχογραφιῶν σώζονται ἐλάχισται ἀξία παρατηρήσεως ἢ παράστασις τῶν δώδεκα Ἀποστόλων διὰ χειρὸς *Γαβριὴλ μοναχοῦ*².

¹ Ὁ κ. Σουλακιώτης ἀνέφερεν ὅτι ἄλλοτε ὑπῆρχον περιεργοὶ διαφοραὶ εἰς τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα μετὰ τῶν κατοίκων τῆς Νέας καὶ Παλαιᾶς Βυτίνης. Μὲ τὸ ὄνομα Κερνίτσα εἶναι γνωστὴ καὶ ἑτέρα πόλις εὐρισκομένη κατὰ τὸν Δῆμον Βουρῶν Αἰγιαλείας πλησίον τοῦ Διακοφτοῦ, ἔδρα ἄλλοτε τῆς μεσαιωνικῆς ὁμωνύμου ἐπισκοπῆς.

² Ὁ Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥΣ, Ταξίδια, Ἀθήνα 1928, σ. 75 γράφει ὅτι: «ἡ τέχνη τοῦ ἀγιογράφου ἔχει στεγνότητα στὰ χρώματα καὶ παραξενιὰ στὸ σχέδιο . . . δείχνει σίγουρο

Εἰς τὴν Β. πλευρὰν καὶ κάτωθεν τῆς τοιχογραφίας τῆς Κοιμήσεως, εὐρισκομένης μεταξὺ τῆς ΒΑ. παραστάδος καὶ τοῦ τέμπλου εἰς ὕψος 0,62 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, σώζεται ἐπιγραφή (εἰκ. 73)¹:

ΔΕΗΣΕΙΣ· ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ· ΤΟΝ ΔΟΥΛΟΝ· ΤΟΝ ΘΕΟΝ· ΚΥΡΙΟΥ· ΚΥΡΙΟΥ·
 ΡΓ' ΟΥ· ΗΕΡΕΟΣ· ΤΟ ΕΠΙΚΛΗΩΝ· ΠΑΠΑΚΟΥΡΟΥΤΗΣ· ΚΑΤΑ
 ΤΟΝ· ΥΨΗΝ· ΑΥΤΗΝ· ΧΩΡΑΝ· ΔΙΜΗΤΖΑΝΑΣ· ΔΙΑ ΨΥΧΗ
 ΤΗΡΙΑΝ· ΚΑΙ ΤΩΝ· ΑΥΤΟΥ· ΓΩΝΑΙΩΝ· ΑΜΗΝ·
 ΟΔΗΓΗ * Ζ· Ε· Κ· Α' ΑΠΟ ΔΕ· ΧΥΝ· Ψ· Ι· Ε· ΧΥΡ ΓΑΒΡΙΗΛ ΜΟΝΑΧΟΥ^{XB}

Εἰκ. 73. Ἐπιγραφή ἐντὸς τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως Δημητσάνης.

ΔΕΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ
 [ΓΕΩ]ΡΓ[Ι]ΟΥ ΗΕΡΕΟΣ ΤΟ ΕΠΙΚΛΗΩΝ ΠΑΠΑΚΟΥΡΟΥΤΗΣ ΚΑΤΑ
 [ΓΟΜ]ΕΝΟΥ ΥΨ ΣΤΗΝ ΑΥΤΗΝ ΧΩΡΑΝ ΔΙΜΗΤΖΑΝΑΣ ΔΙΑ ΨΥΧΗ
 [ΚΗΝ ΑΥΤΟΥ ΣΩ]ΤΗΡΙΑΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΥΤΟΥ ΓΩΝΑΙΩΝ ΑΜΗΝ
 [ΕΤΟΣ ΑΠ]Ο ΑΔΑΜ ΖΣΚΔ ΑΠΟ ΔΕ Χ(ΡΙΣΤΟΥ)Υ ΑΥΙΕ = (1715)
 ΧΥΡ ΓΑΒΡΙΗΛ ΜΟΝΑΧΟΥ

Ἐτέρα ἐπιγραφή εὐρίσκεται κάτωθεν εἰκόνας τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους, ἐπὶ τοῦ κλισιοῦ τέμπλου καὶ πλησίον τῆς θύρας τῆς ἱερᾶς προθέσεως, εἰς ὕψος 0,36 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, διαστάσεων 0,41 × 0,24²:

ΔΕΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΠΕΤΡΟΥ ΤΟ ΕΠΙΚΛΥ ΚΟΥΡΟ-
 ΠΛΟΥ | ΔΙΑ ΨΥΧΙΚΗΝ ΤΟΥ ΣΟΤΗΡΙΑΝ Κ(ΑΙ) ΤΩΝ | ΓΟΝΕΩΝ ΑΥΤΟΥ ΕΙΣ ΒΟΗΘΙΑΝ
 ΑΥΤΟΥ ΤΕ | Κ(ΑΙ) ΤΩΝ ΤΕΚΝΩΝ ΑΥΤΟΥ ΑΥΣΑ' = 1791 | ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΚΑΜΟΥ ΤΟΥ
 ΤΑΠΙΝΟΥ | ΠΑΥΛΟΥ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ ΣΑΚ[Ε]ΛΑ|ΡΟΠΛΟΥ ΕΚ ΖΑΤΟΥΝΑΣ.

Ὁ ναὸς ἦτο οἰκογενειακὸς καὶ ἀνῆκεν εἰς τὴν ἐκ Δημητσάνης οἰκογένειαν Κουροῦ. Εἰς τὰς ἀνωτέρω ἐπιγραφὰς ἀναφέρεται, κατὰ μὲν τὸ ἔτος 1715, Γεώργιος ἱερεὺς Κουρούτης, τὸ δὲ 1751, Πέτρος Κουρόπουλος. Ἐκ τοῦ κτητορικοῦ κώδικος τῆς Ἁγίας Κυριακῆς Δημητσάνης μανθάνομεν:

1766 Φρεουβαρίον 15, ἀφιέρωσε ὁ Γιάννος Λαμπαρδόπουλος ἓνα κομ-

χέρι καὶ ιδιότροπη φαντασία». F. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Dimitzana. L' Hellénisme Contemporain* τ. Γ', σ. 208. Ἐπίσης Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥΣ, ἐν ΓΗ, τ. Α', 1939, σ. 13.

¹ Ὁ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Οἱ ναοὶ τῆς Δημητσάνης*, ἐν Ἀθήναις 1954, σ. 51 ἐδημοσίευσε τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην μὲ ὠρισμένας διαφορὰς ἐκ τῆς ἡμετέρας ἀναγνώσεως.

² Τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ἐδημοσίευσε τὸ πρῶτον ὁ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Οἱ ναοὶ τῆς Δημητσάνης*, σ. 51.

μάτι χωράφι στὸν Γκάμπο, στὸν ἄμμο στὸ ποτάμι, ἀποπάνω στὸ Μάρμαρο τοῦ Βώβου, ἀπικάτω τὸ ἓνα μέρος παπα - Κρονταίκο¹. Ἐτέρα ἐπίσης σημείωσις ἀχρονολόγητος (ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰ.) εἰς Φ. 10_α τοῦ αὐτοῦ κώδικος:

² Αφιέρωσε ὁ κυριζης Φιλόσοφος Λαμπάρδης ἓνα χωράφι ποιητικὸ στὸ Ποτάμι, πλησίον τοῦ Παπα - Παναγιώτη Κουρούτη καὶ Μαλεβιταίκο.

Τὰ ὀνόματα Κουρούτης καὶ Κουρόπουλος ἀποτελοῦν, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἄλλους τύπους τοῦ «Κουρῆς»².

Εἰς τὸν νεώτερον, ἀκανονίστου σχήματος, ἔξωνάρθηκα τοῦ ναοῦ καὶ παρὰ τὴν εἴσοδον, εὐρίσκεται ἐπὶ παραθύρου, προσωρινῶς τεθειμένη πλάξ ὀρθογωνικὴ ἐκ πώρου διαστάσεων 0,18×0,22, ἄλλοτε ἐντοιχισμένη ἐπὶ τάφου, εὐρισκομένου ἐντὸς τοῦ νάρθηκος. Εἰς τὸ ἀνωτέρω σημεῖον τῆς πλακὸς ἡ γραφή: ΙΟΥΝΙΟΥ | 1867. Εἰς τὸ μέσον, χάραγμα τῆς Θεοτόκου ἐντὸς ὀρθογωνίου ἀριστερὰ τοῦ σκαριφήματος ἡ γραφή ΔΙ ΕΠΙΜ|ΕΛΕΙΑΣ | Η --- ΞΕ-
ΝΟΥ | ΕΠΙΤΡΟΠ|ΟΥ, δεξιὰ σταυρὸς καὶ κάτωθεν κατὰ μῆκος:

ΝΙΚΟΛΑΟΥ - ΓΡΙΣΤΟΥ | ΕΥΣ. ΔΙΓ.

Τὴν ἐπιγραφὴν καὶ τὸ χάραγμα ἐφιλοτέχνησεν ὁ Εὐστ. Διγενόπουλος, ὁ ὁποῖος ἦτο κτίστης καὶ γλύπτης (πελεκητής). Τοῦτον ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Χαράλαμπον Δημητσάνης, ὅπου ἔχει φιλοτεχνήσει ἰσοτιφὸρον ἀιμόπλοιον ἐπὶ ὀρθογωνίου λίθου, διαστάσεων 0,40×0,33, κατὰ τὴν Ν. πλευρὰν καὶ ἐπὶ τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ ναοῦ, εἰς ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους 0,90.

2. ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΛΥΡΗ ἢ ΒΛΑΧΟΠΑΝΑΓΙΑ

Ὁ ναὸς εὐρίσκεται κατὰ τὴν συνοικίαν τῆς Πλάτσας Δημητσάνης εἰς θέσιν ἀπόκρημνον καὶ τιμᾶται ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Οὗτος ἀνήκει εἰς τὴν οἰκογένειαν Βλάχου, σήμερον δὲ λέγεται «τοῦ Λύρη»³.

Ὁ ναὸς εἶναι μονόκλιτος βασιλική, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 3,60×7,30.

¹ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Οἱ ναοὶ τῆς Δημητσάνης, σ. 18 καὶ 23.

² Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Δημητσάνης καὶ Ἀργυροκάστρου, ἐν Ε.Ε.Β.Σ., τ. Κ' (1950), σ. 233 - 234. — Εἰς σιγίλλιον τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Γ' τοῦ ἀπὸ Καισαρείας Καππαδοκίας ἀναφέρεται τις Παγκράτιος Κουρῆς Ἀρχιεπίσκοπος Δημητσάνης. (Πρὸβλ. ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΝ - ΚΕΡΑΜΕΑ, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τ. Δ', Πετροῦπολις 1899, σ. 376 - 377, ἐπίσης ΕΥΑΓΓ. Ι. ΣΑΒΡΑΜΗ Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Δημητσάνης, ἐν Ε.Ε.Β.Σ., τ. Θ', 1932, σ. 220 - 221). Οὗτος ἀπαντᾶται ἐν ἔτει 1720 ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 4 (ΦΙΑ^α) κώδικι τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου πρὸβλ. Ν. Α. ΒΕΝ, Verzeichnis der griechischen Handschriften des Peloponnesischen Klosters Mega Spilaeon, Leipzig 1915, τ. Α' σ. 5.

³ Πλήρη στοιχεῖα περὶ τῶν ἰδρυτῶν τοῦ ναοῦ καὶ περιγραφὴν τῶν τοιχογραφιῶν δημοσιεύει ὁ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Οἱ ναοὶ τῆς Δημητσάνης, σ. 47 - 50. Τ. ΚΑΝΑΝΔΩΡΟΣ, Γορτυνία, Πάτραι 1898, σ. 45.

Τὸ μέγιστον ὕψος τοῦ θόλου εἶναι 3,65 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους. Εἰς σύγχρονον ἐποχὴν ἔχει προστεθῆ εἰς τὸν ναὸν ἐξωνάρθηξ (εἰκ. 69, γ) ὑπὸ εὐσεβοῦς ἀσκητεῦντος λαϊκοῦ τεχνίτου, τοῦ Χρονοπούλου, Δημητσανίτου.

Ὁ ναὸς εἶναι ὅλος τοιχογραφημένος ἐσωτερικῶς, πλὴν αἱ πλεῖσται τῶν τοιχογραφιῶν ἔχουν ἐπιχρισθῆ δι' ἐλαιοχρωμάτων εἰς σύγχρονον ἐποχὴν. Ὑπάρχει ἐπίσης στρῶμα παλαιότερων ἀγιογραφιῶν.

Ὁ ναὸς ἰδρῦθη, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος· ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή, ἢ ὑπάρχουσα ἐφ' ὕγροῖς ἄνω τοῦ ὑπερθύρου, ἀναφέρει μόνον τὸ ὄνομα τοῦ κτήτορος Βελισσάρι Βλάχο ἄνευ χρονολογίας. Ἐτέρα ἐπιγραφή, σχετιζομένη προφανῶς μετὰ τῆς οἰκογενείας Βλάχου καὶ μετὰ τοῦ ναοῦ καὶ φέρουσα τὴν χρονολογίαν 1667, ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Τ. ΓΡΙΤΣΟ-ΠΟΥΛΟΥ¹.

3. Ο ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΔΗΜΗΤΣΑΝΗΣ

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Βασιλείου εὐρίσκεται κάτωθεν τῆς κεντρικῆς πλατείας τῆς κωμοπόλεως τῆς Δημητσάνης καὶ ἔναντι τοῦ μητροπολιτικοῦ μεγάρου. Εἶναι μονόκλιτος θολοσκέπαστος βασιλική, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 3,60×8,70 μετὰ τῶν νεωτέρων ἐπεκτάσεων. Τὸ τέμπλον ἔχει τὰ δύο γνωστὰ ἀσύμμετρα ἀνοίγματα. Ἄλλοτε ὁ ναὸς ἦτο ὅλος τοιχογραφημένος, σήμερον σώζονται ὠρισμένα δείγματα τῶν ἀγιογραφιῶν πολὺ καλῆς τέχνης, σχέσιν ἔχοντα ὡς πρὸς τὴν διάταξιν μὲ τὰς ἀγιογραφίας τῆς Κοιμήσεως.

ΜΟΝΟΚΛΙΤΟΙ ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ ΣΤΕΜΝΙΤΣΗΣ

1. ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΜΠΑΦΕΡΩ

Ἡ Παναγία ἡ Μπαφέρω εὐρίσκεται εἰς τὸ μεσημβρινοδυτικὸν μέρος τῆς Στεμνίτισης καὶ ἐγγύτατα τῆς ἐκεῖ συνοικίας τοῦ Κάστρου, ἢ ὁποία ἔλαβε τὴν ὀνομασίαν αὐτήν ἐκ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἑνετῶν, ἐπιχειρησάντων ἐκεῖ οἰκοδομὴν ὀχυρώματος. Ὁ ναὸς οὗτος, ὡς καὶ ὁ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, κεῖται ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ ἐγκαταλειφθέντος νεκροταφείου τῆς Στεμνίτισης.

Ἄγνωστον πόθεν ἀκριβῶς προέρχεται ἡ ὀνομασία τῆς Θεοτόκου, πάντως ὑπὸ τοῦ λαϊκοῦ στόματος ἀναφέρεται Μπαφέρω, Παμφέρω, τοῦ Μπαφέρου κλπ. Εἰς σιγίλλιον τοῦ Νεοφύτου «ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης καὶ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου» ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Στεμνίτισης, μηνὸς Φεβρουαρίου 1793, ἀναφέρεται ἡ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου τοῦ «Παφέγου»².

¹ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Οἱ ναοὶ τῆς Δημητσάνης, σ. 49.

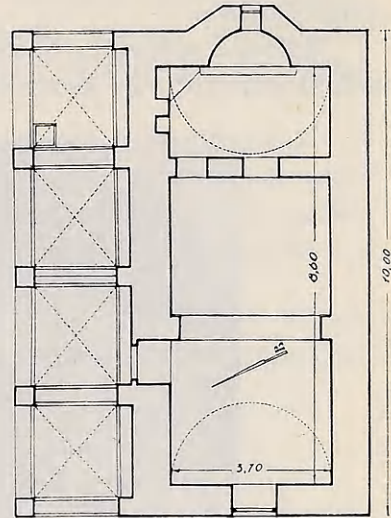
² Ν. ΒΕΗΣ (ΒΕΕΣ), Ἡ Ἑλληνικὴ Σχολὴ Στεμνίτισης καὶ Συνοδικὰ Σιγίλλια καὶ ἄλλα γράμματα περὶ αὐτῆς, ἐν Β. Ν. J. τ. ΙΔ', Ἀθῆναι 1938, σ. 381

Πρόκειται περὶ μονοκλίτου βασιλικῆς, στεγαζομένης δι' ἡμικυλινδρικοῦ θόλου ἔχοντος διάμετρον τὸ πλάτος τοῦ ναΐσκου, ἤτοι 3,80 καὶ μῆκος 8,70. Ὁ θόλος οὗτος ὑποστηρίζεται διὰ δύο ἐνισχυτικῶν ζωνῶν, πλάτους 0,48. Ἡ προσπέλασις ἄλλοτε ἐνηργεῖτο διὰ θύρας εἰσόδου κατὰ τὴν Δ. πλευράν, ὕψους 1,38. Σήμερον ὑπάρχει τοιαύτη κατὰ τὴν Β. πλευράν, πλάτους 0,70, μέσῳ στοᾶς ἐπεχούσης θέσιν ἐξωνάρθηκος. Ὁ ἐξωνάρθηξ οὗτος εἶναι μεταγενέστερον κτίσμα προστεθὲν ὑπὸ τοῦ Ἀ. Ζάχου, ἐπέχει δὲ θέσιν ἀντηρίδος πρὸς θεραπείαν τοῦ ἐγκαρσίου ρήγματος τοῦ θόλου. Ἡ στοὰ αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ πέντε πεσσῶν, οἱ ὅποιοι ἀντιστηρίζουν τέσσαρα σταυροθόλια ἐξ ὀπτοπλίνθων (εἰκ. 74)¹.

Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς, ἀκτίνος 0,75, ἐξωτερικῶς δὲ διαμορφοῦται ἡμιεξαγωνικῶς (εἰκ. 75). Κάτωθεν τοῦ πρώτου Α. σταυροθολίου τοῦ ἐξωνάρθηκος ἀνοίγεται τετράγωνος ὀπή, διαστάσεων 0,45 × 0,45, συγκοινωνοῦσα μὲν κατὰ κόμβην.

Τὸ ἱερόν καταλαμβάνει χῶρον 1,80 × 3,30 καὶ διαχωρίζεται τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ διὰ κτιστοῦ τέμπλου, πάχους 0,45 διὰ δύο ἀσυμμέτρων ἀνοιγμάτων, τὰ ὅποια εἶναι συνήθη εἰς τὴν Γορτυνίαν (εἰκ. 74).

Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι ἐλλείπουν παντελῶς παράθυρα. Τὸ ἔτος ἀνιδρύσεως τοῦ ναοῦ εἶναι ἄγνωστον. Πρῶτος ὁ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ² ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς ἐκτίσθη τὸ ἔτος 1185, τὴν γνώμην δὲ ταύτην ἀποδέχονται καὶ οἱ ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ³ καὶ ΑΝΔΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ⁴, ἐπηρεασθέντες προφα-

Εἰκ. 74. Κάτοψις καὶ τομὴ Παναγίας Μπαρέρω Στεμνίτης.

¹ Ποβλ. AUG. CHOISY, L'art de bâtir chez les Byzantins, σ. 49 κεφ. IV σφ. 53.

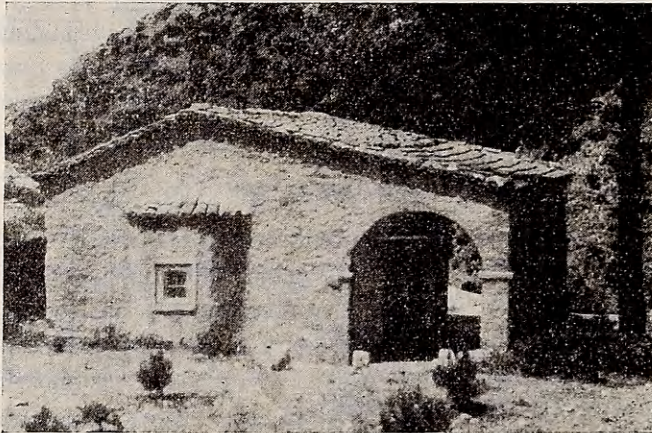
² ΑΘΑΝ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Τρικολωνικά, Ἀθήναι 1888, σ. 22.

³ Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, Ἡ Γορτυνία, Πάτραι 1898, σ. 45.

⁴ Γ. Α. ΑΝΔΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορικαὶ Σημειώσεις Στεμνίτης, 1930, σ. 12.

νῶς ἐκ τῆς πληροφορίας τοῦ Παπαχριστοπούλου, ἄνευ ὅμως προσκομίσεως στοιχείου ἀποδεικνύοντος τὸ βᾶσιμον τῆς χρονολογίας. Ὁ Α. ΖΑΧΟΣ¹ ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς ἰδρῦθη τὸ ἔτος 1640 καὶ προσθέτει ὅτι «ὁ διάκοσμος τοῦ ναοῦ εἶναι σύγχρονος μὲ τὴν κτίσιν, ὡς γνωρίζομεν ἐξ ἐπιγραφῆς μὴ σωζομένης σήμερον».

Ἐπίσης ὁ καθηγητὴς Ν. ΒΕΗΣ² θεωρεῖ τὸν ναὸν ὡς κτίσμα τοῦ 1185, κατὰ πληροφορίας τῶν προηγουμένων ἱστορικῶν. Ἡμεῖς φρονοῦμεν ὅτι ὁ

Εἰκ. 75. Παναγία ἡ Μπαφέρω Στεμνίτης.

ναὸς ὑπὸ τὴν σημερινήν του μορφήν εἶναι κτίσμα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ἐὰν δὲ ἡ τοιχογράφησις εἶναι σύγχρονος μὲ τὴν κτίσιν, τότε ἀσφαλῶς ὁ ναὸς εἶναι κτίσμα τῶν μέσων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος.

Ἡ διάταξις τῶν ἀγιογραφιῶν εἶναι ἡ αὐτὴ εἰς ὅλας τὰς μονοκλίτους βασιλικὰς τῆς Γορτυνίας. Εἰς τὸ μέσον τῆς ἡμικυλινδρικήσ ὀροφῆς, ἐντὸς κύκλου ἐγγεγραμμένου εἰς τετράγωνον, εὐρίσκεται ὁ Παντοκράτωρ. Ἡ περιβάλλουσα τὸν Παντοκράτορα κυκλικὴ ταινία φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν: Ἐξ οὐρανοῦ ἐπέβλεψεν ὁ Κύριος κλπ. Μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν ἀκολουθεῖ ζώνη κυκλική, ἡ ὁποία πρὸς Α. εἰκονίζει ἑξαπτέρυγα, πρὸς Δ. θρόνους³, πρὸς Β. τὴν Παναγίαν καὶ πρὸς Ν. τὸν Ἅγιον Ἰωάννην. Μεταξὺ τῶν παραστάσεων αὐτῶν εἰκονίζονται Κυριότητες, Δυνάμεις καὶ Ἐξουσίαι μετὰ τῶν συμβόλων των⁴. Εἰς τὰ τέσσαρα τμήματα, τὰ ἐναπομένοντα μεταξὺ τοῦ ἐγγεγραμ-

¹ Α. ΖΑΧΟΣ, Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Γορτυνίας, ἐν Α.Δ. 1923, σ. 76.

² Ν. ΒΕΗΣ, Ἡ Ἑλληνικὴ Σχολὴ Στεμνίτης, ἐν Β. Ν. J. τ. Δ', 1938, σ. 381.

³ Ἐρμηνεία, σ. 56 § 2.

⁴ Α. ΖΑΧΟΣ, ἔ.δ. σ. 77 εἰκ. 16.

μένου κύκλου καὶ τοῦ τετραγώνου, παρίστανται οἱ τέσσαρες Εὐαγγελισταί.

Κατὰ μῆκος τῆς καμάρας καὶ ἐπὶ τοῦ ὑψηλοτάτου αὐτῆς σημείου εὐρίσκειται ζώνη μετὰ γραπτοῦ κοσμήματος, ἑκατέρωθεν τῆς ὁποίας ὑπάρχουν σειραὶ προφητῶν καὶ αἱ συνήθεις ἀγιογραφικαὶ σκηναὶ τοῦ δωδεκαόρου, χωριζόμεναι εἰς μικρὰ τετράγωνα. Τὴν γένεσιν τῆς καμάρας περιθέει πάλιν ὁμοία γραπτὴ ζώνη, κάτωθεν τῆς ὁποίας εὐρίσκεται σειρά ἙΑγίων καὶ Ὁσίων, εἰς ὕψος 1,70 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους.

Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιοι εἶναι αἱ τοιχογραφίαι τῶν Προφητῶν¹, ὁ Μυστικός Δεῖπνος, ἡ Βαΐφόρος, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ σκηνὴ τῆς Δεήσεως, καθὼς ἐπίσης καὶ κεφαλὴ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, σωζομένη κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν.

Εἰς τὸν ναὸν φυλάσσεται ἐπίσης ἀγγεῖον (πίθος), πρὸς ἀποθήκευσιν τοῦ ἐλαίου, μετὰ πλαστικοῦ διακόσμου λαϊκῆς τέχνης.

Αἱ παραστάσεις τοῦ θόλου, αἱ ὁποῖαι διακρίνονται ὡς ἀρχαιότεραι, ἀνήκουν πιθανῶς εἰς ἕτερον τεχνίτην. Ἔχουν θαυμάσιον σχέδιον καὶ ὁμοιάζουσιν ὡς πρὸς τὴν διάταξιν μὲ συγγενεῖς σκηνὰς τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

2. Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΙΑΣ

Ὁ Προφήτης Ἡλίας εὐρίσκεται εἰς ὑψηλότερον σημεῖον, πλησίον κείμενος τῆς Μπαφέρω, εἶναι μονόκλιτος βασιλικὴ ἐσωτερικῶν διαστάσεων 3,10 × 8,30 καὶ στεγάζεται δι' ἡμικυλινδρικοῦ θόλου ἄνευ ἐνισχυτικῶν ζωνῶν (εἰκ. 69, 5).

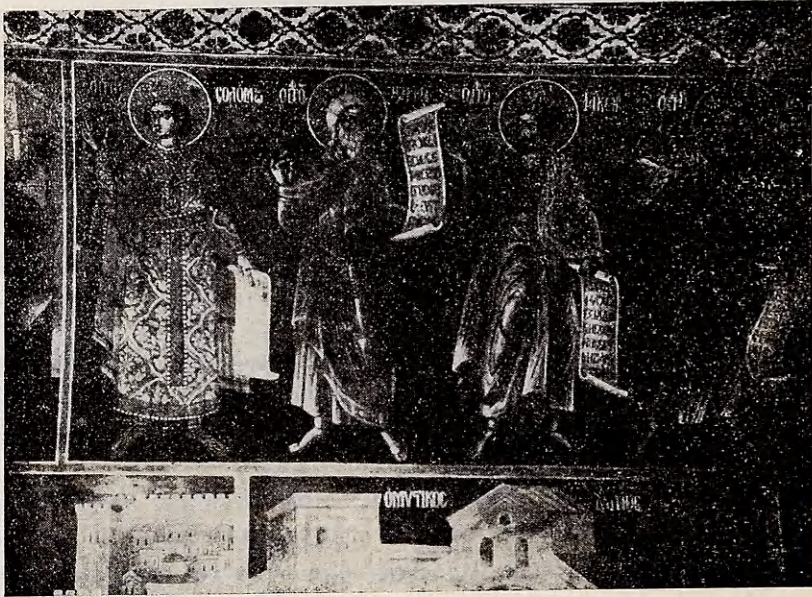
Τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ εἶναι κτιστόν, ἡ δὲ κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἐξωτερικῶς διαμορφοῦται ἡμικυκλικῶς.

Ἡ ὅλη ἀγιογραφικὴ διάταξις εἶναι ὁμοία μὲ τὴν περιγραφεῖσαν τῆς Παναγίας Μπαφέρω, τοῦ ἰδίου προφανῶς ἐργαστηρίου (Σχολῆς), ἡ ὁποία εἶχεν ἄλλοτε ἔδραν τὴν Στεμνίτσαν, αἱ ἀγιογραφίαι ὅμως τοῦ προφήτου Ἡλία εἶναι πολὺ καλλιτέρας τέχνης². Ἰδίως ὁ Παντοκράτωρ καὶ οἱ προφῆται εἶναι ἐκ τῶν καλλιτέρων τοιχογραφιῶν τῆς περιοχῆς. Οἱ προφῆται Σολομών, Ἰερεμίας, Ἰακώβ καὶ Ἀββακούμ, ἔχουν ἀποδοθῆ μετὰ κομψότητος καὶ χρωματικοῦ πλούτου, κλασσικὰ δείγματα τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης, καὶ κατὰ τὸν Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ: «Ἡ ἐργασία εἶναι σοφὴ καὶ λεπτὴ, μὲ μιὰ ἐντέλεια ποῦ θαρρεῖ κανεὶς πὼς δὲν εἶναι καμωμένη μὲ ἀσβέστη (φρέσκο) καὶ ἐπάνω σὲ τοῖχο, ἀλλὰ μὲ αὐγὸ καὶ ἐπάνω σὲ σανίδι. Ὡστόσο, μὲ τὴ λεπτοδουλειὰ ὁ ἄξιος τεχνίτης δὲν χάνει τὸ γενικὸ σχέδιον καὶ δὲν κάνει τὸ ἔργο του σχολαστικόν». Εἰς τὰς παραστάσεις τῶν προφητῶν καὶ τῶν ὀλοσώμων ἁγίων ὁ ζωγράφος

¹ Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥΣ ἐν Γ. Η. τ. Ε', 1950, σ. 38-39.

² Ὁ ἀγιογράφος Φ. Κόντογλους θεωρεῖ αὐτὰς ὡς ἄριστα δείγματα τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς ταύτης.

παριστᾶ τὸ ἔδαφος καὶ τὸν οὐρανὸν μαῦρα καὶ τὸ πεδίον πράσινον—ἐλαιό-
 χρουν (εἰκ. 76). Εἰς τὴν Δ. πλευρὰν ἔχουν ἱστορηθῆ μαρτύρια ἁγίων. Ἐκ
 τῶν ὀλοσώμων ἁγίων τῆς Ν. πλευρᾶς διακρίνεται ὁ Ἅγιος Θεόδωρος ὁ Τή-
 ρων, τὸ πρόσωπον τοῦ ὁποίου εἶναι ἰσάξιον τῶν ὠραιότερων φορητῶν εἰκό-
 νων τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Ἀρχόμενοι ἐκ τῆς Β. πλευρᾶς καὶ ἐξ ἀριστερῶν,
 διακρίνομεν τοὺς ἀκολούθους ὀλοσώμους ἁγίους: Ἁγίαν Αἰκατερίνην, Βαρ-
 βάραν, Κυριακὴν, Παρασκευὴν, Μερκούριον, Εὐστάθιον, Θεόδωρον τὸν Τή-

Εἰκ. 76. Τοιχογραφία τῶν Προφητῶν εἰς τὸν Ἅγιον Ἡλία Στεμνίτσας.

ρωνα, Ἰωάννην τὸν Θεολόγον, Πέτρον καὶ Παῦλον βαστάζοντα τὴν ἐκκλη-
 σίαν, Ἀρχάγγελον Μιχαήλ, Ἅγιον Ἀνδρέαν, Κωνσταντῖνον καὶ Ἑλένην,
 Νικόλαον, Βασίλειον, Γρηγόριον τὸν Θεολόγον καὶ Ἀθανάσιον. Κατὰ τὴν Δ.
 πλευρὰν οἱ Ἅγιοι Ἀντώνιος καὶ Σάββας. Δεξιὰ τῆς θύρας εἰσόδου ἐνδια-
 φέρουσα παράστασις: χεὶρ Κυρίου βαστάζουσα τὸν ζυγὸν τῆς δικαιοσύνης
 καὶ ἐπάνω μὲν γυμνοὶ ἄνθρωποι ζυγίζονται, κάτω δὲ λαὸς μὲ διαφόρους γρα-
 φάς, ὁ καταδότης, ὁ παραζυγιστής, ὁ κλέπτης κλπ.¹

Ἐπερᾶνω τῶν ὀλοσώμων ἁγίων, ζώνη χωρίζομένη κατὰ ὀρθογώνια. Εἰς
 τὴν Β. πλευρὰν καὶ ἐξ ἀριστερῶν εἰκονίζονται μαρτύρια: Ὁ Ἅγιος Εὐ-

¹ Ἡ εἰκὼν αὕτη ἀποτελεῖ τμήμα τῆς Δευτέρας Παρουσίας.

στάθιος σὺν τῇ γυνῇ καὶ τοῖς τέκνοις ἐν Βοδοχάλκῳ (καμίνῳ)¹, ἀκολουθοῦν διάφορα μαρτύρια ἀγίων, θανατώσεις, σταυρώσεις, ἀποκεφαλίσεις, ρίψεις εἰς τοὺς τροχοὺς. Ἀκολουθεῖ ἡ Πυροφόρος ἀνάβασις τοῦ Προφήτου (Ἡλιοῦ)² καὶ πολυπληθεῖς ἱστορήσεις μαρτυριῶν, τὰ ὅποια εἶναι ἰδιαίτερος προσφιλῆ κατὰ τοὺς θλιβεροὺς χρόνους τῆς δουλείας τοῦ γένους καὶ ἐκ τῶν ὁποίων ἦντλον πίστιν καὶ ἐγκαρτέρησιν διὰ τοὺς διωγμοὺς καὶ τὰς δηώσεις τοῦ τυράννου, προσομοιάζοντες τὰ ἑαυτῶν μαρτύρια μὲ τὰ τῶν ὁσίων. Οἱ Ἅγιοι τρεῖς παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ³, ἡ σταύρωσις τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, ὁ Ἅγιος Νικόλαος λυτρῶσας τὸ πλοῖον ἐκ τοῦ κινδύνου. Εἰς τὴν Δ. πλευρὰν παράστασις μαρτυριῶν: . . . Παρασκευῆς ἐπὶ πίσεως βράζον, Κυριακῆ προσευχομένη τῷ Θεῷ ἵνα παρέλθῃ τὸ . . ., ἡ Ἁγία Αἰκατερίνη ἀπειμῆθη τὴν κεφαλὴν.

Εἰς τὴν κατωτέραν σειρὰν τοῦ τρούλλου καὶ κατὰ τὴν Β. πλευρὰν ἔχουν ἱστορηθῆ ἡ Γέννησις, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Βάπτισις, ἡ Μεταμόρφωσις, ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου, ἡ Βαϊφόρος, ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος καὶ ἡ Προδοσία. Εἰς τὴν Ν. πλευρὰν, ἡ ψηλάφησις τοῦ Ἰούδα, τὸ χαῖρε τῶν Μυροφόρων, ὁ ΧC ἰώμενος τοῦ παραλύτου, ὁ ΧC ὁμιλῶν τῇ Σαμαρείτιδι, ὁ ΧC ἰώμενος τοῦ τυφλοῦ, καὶ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Εἰς τὴν κόγχην παρίσταται ἡ Πλατυτέρα καὶ τὰ ὑπόλοιπα κατὰ τὴν παράδοσιν. Εἰς τὴν Β. πλευρὰν τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται ὁ Πέτρος ὁ Ἀλεξανδρείας μὲ τὴν γνωστὴν γραφὴν: *Τίς σου τὸν χιτῶνα* — *Cō-τερ διεῖλε*; κατὰ μέτωπον αὐτοῦ ἡ Ἁγία Τράπεζα καὶ ἐπ' αὐτῆς ὁ Σωτὴρ Χριστὸς ὡς παιδίον, ἐνδεδυμένος ἔσχισμένον χιτῶνα, εὐλογεῖ καὶ ἀποκρίνεται: *Ἄρειος ὁ ἄφρων καὶ Παγκάμιστος Πέτρε*⁴.

Εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν, τὴν πρὸς τὸ ἱερὸν τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, παρίσταται ἕξ ἀριστερῶν ὁ Ἅγιος Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος, Σπυρίδων. Ἐξωτερικῶς αἱ δεσποτικαὶ εἰκόνες: ἡ Πάντων ἐλπίς, *ΙC. ΧΡ.* (Ἀρχιερεὺς) ὁ ζωοδότης καὶ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος.

Ἐπὶ τοῦ θόλου, ἄνωθεν τοῦ ἱεροῦ, ἡ Ἀνάληψις καὶ οἱ Προφήται. Πρὸς Β. ὁ Ζαχαρίας, Ἰεζεκιήλ, Σοφονίας, Ἀαρὼν πρὸς Ν., Μωϋσῆς, Ἡλίας Ἐλισσαιέ, Ζαχαρίας (διὰ δευτέραν φορὰν, μία ὡς γέρον καὶ μία ὡς ἀγένειος), ἀκολουθοῦν οἱ εὐαγγελισταί. Μετὰ τοὺς Προφῆτας, εἰς τὴν ΒΔ. πλευρὰν τοῦ θόλου, ἡ Σταύρωσις καὶ ΝΔ. ὁ Ἐπιτάφιος θρῆνος⁵.

¹ Πρβλ. Ἑρμηνείαν, σ. 230, § 501.

² Πρβλ. Ἑρμηνείαν, σ. 81 § 100 καὶ ΒΑΣΙΛ. Δ', β', 11· ὁμοία παράστασις ὑπάρχει καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον Καρυταίνης.

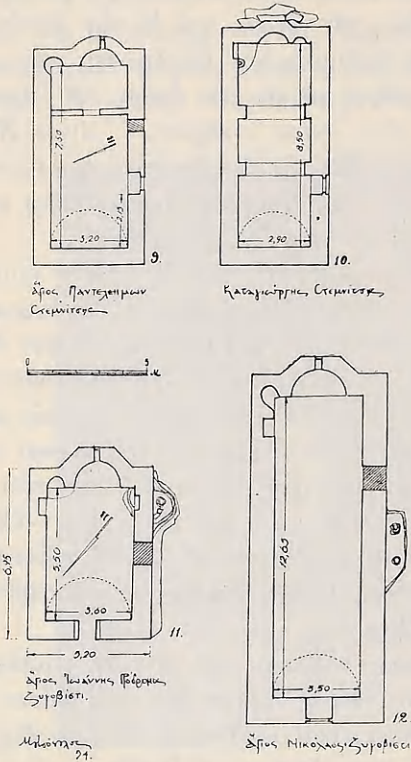
³ Πρβλ. Ἑρμηνείαν, σ. 85 § 116 (σύγκρινε μὲ ὁμοίαν παράστασιν Ν. Μ. Φιλοσόφου).

⁴ Ἑρμηνεία, σ. 261 § 533.

⁵ Ὁμοιότητα μετὰ τῶν ἀγιογραφιῶν τούτων παρουσιάζουν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Φενεοῦ εἰς Κορινθίαν, ἔργον τοῦ Παναγιώ-

3. Ο ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ

Ὁ Ἅγιος Παντελεήμων εἶναι μονόκλιτος βασιλική, ἐσωτερικῶν διαστάσεων $3,20 \times 7,60$, με εἴσοδον κατὰ τὴν Ν. πλευράν, εὑρίσκεται δὲ εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ χωρίου καὶ παρὰ τὴν δημο-

σίαν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν ἐκ Δημητσάνης εἰς Στεμνίταν (εἰκ. 77, 9). Ὁ ναὸς εἶναι ἐσωτερικῶς τοιχογραφημένος «ἐκ βάρθρων γῆς», με εἰκονογραφίας ἀρίστης τέχνης. Ἡ καταπληκτικὴ ὁμοιότης τούτων ὡς πρὸς τὴν διάταξιν, τὰ θέματα καὶ τὸν χρωματικὸν πλοῦτον μετὰς τοῦ ναοῦ τοῦ Προφήτου Ἡλία, μᾶς ἐδραιώνει τὴν πεποίθησιν περὶ ὑπάρξεως Σχολῆς τοιχογραφίας ἐν Στεμνίτῃ.

Ἐκ τῶν ἀγιογραφιῶν ἐντύπων προξενεῖ καὶ ἕδῳ ὁ ζυγὸς τῆς δικαιο(σύνης) καὶ τὸ πλῆθος τῶν παραστάσεων ἐκ τοῦ μαρτυρολογίου. Ἐντὸς τοῦ ναοῦ εὑρίσκεται πλῆθος σκηνῶν ἐκ τοῦ βίου καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὄριπτον τὰ ἀργύρια ἐν τῷ οἴκῳ¹, ὁ Ἅγιος Νικόλαος λυτρώνει τὸ πλοῖον ἐκ τοῦ κινδύνου, ὁ Ἅγιος Νικόλαος (ἀνιστῶν τὸν ναύτην) ἐκ τοῦ θανάτου², ὁ Ἅγιος ὀφθεις κατ' ὄναρ τῷ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ³. Ὁ Παντοκράτωρ τοῦ Ἁγίου Παντελεή-

Εἰκ. 77 (πρὸς εἰκ. 69, 1-8, σ. 120): 9 Ἅγιος Παντελεήμων Στεμνίτης, 10 Καταγιάτης Στεμνίτης, 11 Ἅγιος Ἰωάννης Ζυγοβιστίου, 12 Ἅγιος Νικόλαος Ζυγοβιστίου.

μονος παρίσταται διὰ βαθέων χρωματισμῶν.

του τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων (1754) πρὸς G. LAMPAKIS, Mémoire sur les Antiquités Chrétiennes de la Grèce, Athènes Hestia 1902, σ. 86 εἰκ. 158.

¹ Ἐρμηνεῖα, σ. 219 § 453: Οἴκημα ὑψηλὸν καὶ ἐν αὐτῷ ἀνὴρ κοιμώμενος, τούτου δὲ οὐ μακρὰν αἰ τρεῖς αὐτοῦ θυγατέρες Μελομένη, Εὐδοκία καὶ Σωφρονία, ὁ δὲ ἅγιος Νικόλαος νέος τὴν ἡλικίαν ὄν, τοῦ οἴκηματος κάτωθεν ἰστάμενος, φέρει ὁθόνην δέμα χρημάτων γέμουσαν, ἦν καὶ ὀριπτεῖ ἐντὸς τοῦ οἴκηματος ἐκ τῆς θυρίδος.

² Ἐρμηνεῖα, σ. 220 § 458.

³ Ἐρμηνεῖα, σ. 221 § 459: Ὁ Ἅγιος ὀφθεις κατ' ὄναρ τῷ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ καὶ τῷ Ἀβλατίῳ ἐλευθεροῖ τοὺς στρατηλάτας.

4. Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (ΚΑΤΑΓΕΩΡΓΗΣ)

Ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἔχει ἐσωτερικὰς διαστάσεις 2,90×8,50. Ὁ κατὰ μῆκος ἡμικυλινδρικός θόλος αὐτοῦ ὑποστηρίζεται δι' ἐνισχυτικῶν ζωνῶν, ὡς ἡ Παναγία Μπαφέρω. Ἡ εἴσοδος τοῦ ναοῦ εὐρίσκεται κατὰ τὴν Ν. πλευράν (εἰκ. 77, 10).

Ἡ τοιχογράφησις τοῦ ναοῦ διαφέρει τῶν ἄλλων ὡς πρὸς τὴν διάταξιν τῶν θεμάτων (ὑποθέσεων). Πρόκειται περὶ ἔργου λαϊκοῦ τοιχογράφου μὲ ἀφελῆ ἀπόδοσιν τῶν προτύπων τῆς παραδόσεως. Δυστυχῶς τὸ πλεῖστον τῶν τοιχογραφιῶν δὲν σώζεται, λόγῳ ἐπιχρίσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ δι' ἀσβέστου. Ἐκ τῶν διασωθεισῶν τοιχογραφιῶν εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ ἀπόδοσις τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρομοῦ. Εἰς τὴν ἐσωτερικὴν παρεῖαν τῆς ἀψίδος τῆς ὠραίας Πύλης παρίσταται ὁ Ἅγιος Πρόχορος μετὰ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ εἰς τὴν ἀριστερὰν θύραν τοῦ κτιστοῦ τέμπλου ὁ Ἅγιος Νικάνωρ μὲ κεκαρμένην τὴν κάραν εἰς τὴν κορυφὴν κατὰ τὰ δυτικὰ πρότυπα.

5. Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

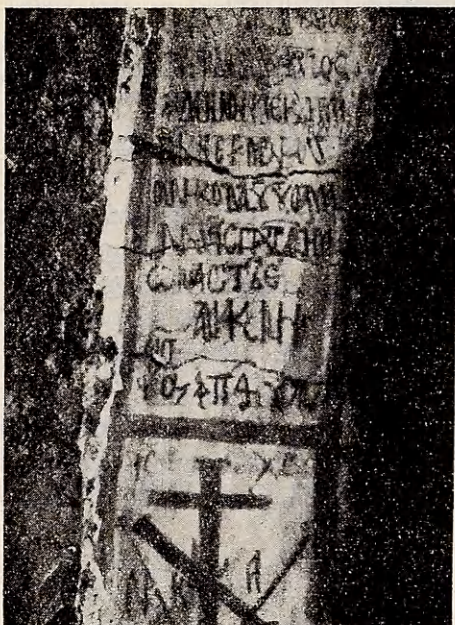
Ὁ ναὸς εὐρίσκεται ἐντὸς τοῦ πρὸ ἐτῶν καταργηθέντος νεκροταφείου τῆς Στεμνίτης καὶ πλησίον τοῦ ναοῦ τῆς Μπαφέρω. Εἶναι μονόκλιτος θολοσκεπῆς βασιλική, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2,85×7,65. Παρουσιάζει τὴν ἐξῆς ἰδιοτυπίαν: Αἱ δύο ἐνισχυτικαὶ ζῶναι αἱ ὑποστηρίζουσαι τὸν θόλον δὲν καταλήγουσιν εἰς τὰ γνωστὰ ποδαρικά, ἀλλ' ἐδράζονται ἐπὶ φουρουσίων (κιλλιβάντων) εἰς τὰς γενέσεις αὐτῶν.

Ἡ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ, ὁρατὴ ἐξωτερικῶς, ἀποτελεῖται ἐκ συλλεκτῶν λίθων μικρῶν διαστάσεων, συνδεδεμένων δι' ἐλαχίστου κονιάματος καὶ ἀφθόνων κεράμων εἰς τοὺς ἀρμούς. Τὸ δάπεδον τοῦ ἱεροῦ ὑπερψοῦται διὰ δύο βαθμίδων τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ (εἰκ. 69, 6).

Ὁ ναὸς ἦτο ἄλλοτε κεκοσμημένος διὰ τοιχογραφιῶν, τῶν ὁποίων ἔχνη μόνον σώζονται σήμερον, ὅπως τῆς Πλατυτέρας ἐντὸς τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ ἐτέρας κατὰ τὴν Δ. πλευράν.

Ἐπὶ τῆς κάτω ἀντιγος τῆς Α. ἀψίδος σώζεται τμῆμα ἐπιγραφῆς ἐφ' ὕγραϊς, ἐπὶ λευκοῦ πεδίου, δι' ἐρυθρῶν γραμμῶν, τὴν ὁποίαν ἀνέγνωσε πρῶτον ὁ Γ. Α. ΣΤΑΜΙΡΗΣ¹. Ἄξιον σημειώσεως ὅτι ἡ ἐπιγραφή αὕτη ἀναγινώσκεται ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω (εἰκ. 78):

¹ Γ. Α. ΣΤΑΜΙΡΗΣ, Στεμνίτης ἐπιγραφή τοῦ ἔτους 1589, ἐν Γ.Η. τ. Δ', 1949, σ. 30-31, ὅπου παραθέτει καὶ σκαρίφημα ταύτης.

Εἰκ. 78. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ Ἁγίου
Νικολάου Στεμνίτσης.

μωσιν τῆς μονῆς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, μετὰ τὰ Ὁρλώφια, ἡ μονή, τὰ κτήματα αὐτῆς καὶ τὰ μετόχια προσηγήθησαν διὰ σιγίλλιον, ἐκδοθέντος ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Νεοφύτου (Ἰούλιος 1790), εἰς τὴν ἐν Στεμνίτση λειτουργοῦσαν κοινὴν Σχολὴν τῶν Ἑλληνικῶν μαθημάτων². Σήμερον χρησιμοποιεῖται ὡς ἀποθήκη ὀστεοδόχων κυτίων.

ΜΟΝΟΚΛΙΤΟΙ ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ ΖΥΓΟΒΙΣΤΙΟΥ

1. Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΠΕΤΡΟΥ ΚΑΙ ΠΑΥΛΟΥ

Ὁ ναὸς οὗτος εὐρίσκεται παρὰ τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν ἐκ Δημητσάνης εἰς Ζυγοβίστιον³, εἰς ἀπόστασιν ἡμιώρου ἐκ Δημητσάνης. Εἶναι μονόκλιτος θολοσκέπαστος βασιλική, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4,20 × 11,10. Τὸν θόλον

¹ Πρβλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ ἐν Α.Β.Μ.Ε. τ. Δ', 1938, σ. 69 εἰκ. 48.

² Ν. ΒΕΕΣ ἐν Β.Ν.Ι. XIV (1938), σ. 381 καὶ Γ. Α. ΑΝΔΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορικαὶ σημειώσεις Στεμνίτσης, Ἀθήναι 1930, σ. 65.

³ Τὸ χωρίον Ζυγοβίστιον εὐρίσκεται εἰς ἀπόστασιν 45 λεπτῶν πρὸς Α. τῆς Δημητσάνης, ἔχει δὲ ὑψόμετρον 1270 μ.

Ἰς ,αφθ' χρον(ους) = [1589]
οις

Ἀνακ(αι)νισ(θη)

ὦ ναὸς τοῦ ἔ

ν ἀγεῖς πατρός ἡμ

ον Νηκολαοῦ του θανμα

τουρογοῦ ηπερ ΜΟΝΑΔΡ - -

Φιδητηνοῦ : ἱερέο(ς) κα(ι) Δημη

τρήου Φηδητη(ν)οῦ ἱερέος

Κ. Ρ. ΣΙΣ αυτου θεοσο

ου - ΔΟ - Ε - - - ΔΕΣ

ΘΗΟΥ ΟΙΖΗ ΜΕΠΑΠΕ

Ἐνωθεν καὶ κάτωθεν τῆς ἐπιγραφῆς ὑπάρχει σταυρὸς φέρων τὰ συνήθη : Ι(ΗΣΟΥ)Σ Χ(ΡΙΣΤΟ)Σ ΝΙΚΑ¹.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἀπετέλει μετὰ τῆς Παναγίας Μπαφέρω μετόχιον τῆς πλησίον τῆς Στεμνίτσης σταυροπηγιακῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, μετὰ δὲ τὴν ἐρή-

τοῦ ναοῦ ὑποστηρίζουν δύο ἐνισχυτικά ζῶνα μετὰ ποδαρικών. Ἡ εἴσοδος πλάτους 0,90, εὑρίσκεται κατὰ τὴν Δ. πλευρᾶν, ὑπάρχει δὲ καὶ ἑτέρα κατὰ τὴν Β. πλευρᾶν μετὰ κτητορικῆς ἐπιγραφῆς. Αἱ τρεῖς κόγχαι τοῦ ἱεροῦ εὑρίσκονται ἐγγεγραμμέναι ἐντὸς τῆς Α. τοιχοποιίας (εἰκ. 69, 1), τοιουτοτρόπως, ὥστε, δὲν παρουσιάζει τὸ ἱερὸν κτίσμα ὄψιν ναοῦ ἐξωτερικῶς, ἀλλὰ συνήθους οἰκίσκου. Ἡ μόνη ἐξωτερικὴ πολυτέλεια τοῦ ναοῦ εἶναι τὸ ἐκ πώρου λίθου γεῖσον τομῆς αἰγυπτιαζόντος κυματίου. Τὸ πάχος τῆς τοιχοποιίας εἶναι 0,90. Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς ἔχει ἐπιχρισθῆ δι' ἀσβέστου.

Ἡ Β. θύρα εἰσόδου εἶναι ἀξία παρατηρήσεως λόγῳ τοῦ ἀπερίττου ἀρχιτεκτονικοῦ ὕφους τῆς, ὕψους 1,65 καὶ πλάτους 1,10. Οἱ λαμπάδες τῆς θύρας ἀποτελοῦνται ἐξ ὀρθογωνίων ἀσβεστολίθων ὀριζοντίων καὶ καθέτων ἐναλλάξ. Ἄνω φέρει καμπύλον τόξον διὰ τριῶν θολιπῶν, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν πλευρᾶν τῆς ἄνω ἄντυγος φέρουν στρῶσιν ἐκ μιᾶς σειρᾶς ὀπτοπλίνθων. Τὸ ἡμικυκλικὸν τοῦτο ὑπέρθυρον εἶναι ἐγγεγραμμένον ἐντὸς ὀρθογωνίου ἐκ λίθων πλακοειδῶν, ἄνωθεν τοῦ ὁποῖου εὑρίσκεται ἡ ἐπιγραφή, περικλειομένη ὑπὸ τριῶν πλακοειδῶν λίθων δίκην πλαισίου. Αἱ διαστάσεις τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι 0,23 × 0,27. Εἰς τὸ μέσον φέρει ἐντὸς ὀρθογωνίου σταυρὸν καὶ τὰ συμβολικὰ ἀρχικά Ι-Χ-Ν-Κ κάτω δὲ ἐσχηματοποιημένον κόσμημα, ἀποτελούμενον ἐκ δύο ροδάκων καὶ ἐλίκων. Ἀριστερὰ τοῦ σταυροῦ ἡ γραφή: ΤΟΥΣ ΚΟΡΥΦΑΙΟΥΣ ΤΩΝ | ΜΑΘΗΤΩΝ ΣΟΥ | ΛΟΓΕ καὶ δεξιὰ: ΤΩΝ Δ[Ε] ΑΝΕ|ΘΗΚΑ Π[ΑΤΕΡ:]. Κάτωθεν τοῦ κοσμήματος εἰς δύο στήλας ἡ ἐπιγραφή¹:

ΩΚΟΔΟΜΗΤΑΙ ΟΥΤΟΣ Ο ΠΑΝΣΕ
ΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ — —
ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΚΟΡΥΦ(ΑΙ)ΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ
ΠΕΤΡΟΥ Κ(ΑΙ) ΠΑΥΛΟΥ ΔΙΑ Δ(Α)ΠΑΝΗΣ

καὶ εἰς τὴν δευτέραν στήλην :

ΙΔΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΑΘΗΓΟΥ
ΜΕΝΟΥ ΤΩΝ ΑΙΜΥΑΛΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΠΑΡΘΕ
ΝΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΕΚ
ΚΩΜΗΣ ΖΥΓΟΒΙΣΤΙΟΥ ΕΙΣ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ
ΑΥΤΟΥ ΤΕ Κ(ΑΙ) ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ +

ΑΩΙΑ = [1811]

Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἀπετέλει μετόχιον τῆς παρακειμένης Μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Αἰμυαλοῦς. Εἰς τὸν κώδικα τῆς Μονῆς, σήμερον φυλασσόμενον εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Δημητσάνης, εὑρίσκομεν ἐνθύμειον

¹ Ὁ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ παρὰ τὴν Δημητσάναν Μονὴ Παναγίας τῆς Αἰμυαλοῦς, ἐν Ἀθήναις 1947, σ. 34, δημοσιεύει τὸ δεύτερον μέρος τῆς ἐπιγραφῆς, ἄνευ διαστάσεων καὶ μὲ ὠρισμένας παραλλαγὰς ἐκ τῆς ἡμετέρας ἀναγνώσεως.

ἐν Φ. 8^α: Τὸ κτίσιμον τοῦ ναοῦ ἤρχισεν τὸ 1809, ὅποτε ὁ Παρθένιος ἡγούμενος Παπαδόπουλος, ἐκ Ζυγοβιστίου ἔλαβεν εἰς χεῖρας 100 γρόσια ἐκ δωρεᾶς τοῦ κῆρ Παρασκευᾶ Γεωργίου καὶ ἔβαλε ἐμπρὸς τὸν ναὸν Ἁγ. Ἀποστόλων εἰς μετόχι.

Ἐντὸς τοῦ ναοῦ σώζεται ἀξιόλογον ξυλόγλυπτον τέμπλον τοῦ 10^{οῦ} αἰῶνος ἐκ καρυᾶς, λαϊκῆς τέχνης, κατασκευασθὲν ὑπὸ τεχνιτῶν τοῦ Γορτυνιακοῦ χωρίου Βαλτεσινίκου¹.

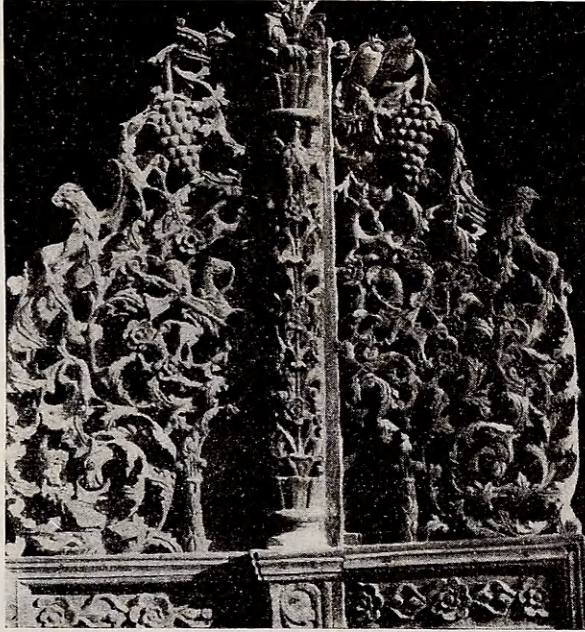
Εἰκ. 79. Τμῆμα τοῦ τέμπλου τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Ζυγοβιστίου.

Ὁ σταυρὸς τῆς κορυφῆς πλαισιοῦται δι' ἀνθέων ἀγρίων, παρὰ τὴν βάσιν δὲ αὐτοῦ ἄγγελοι αἰωροῦνται σχεδὸν εἰς τὸ κενόν. Τὸν σταυρὸν ὑποβαστάζουν ἐκατέρωθεν δράκοντες ὄφεις, μὲ θαυμασίας σπείρας καταλήγοντες εἰς πλοχμὸν ἀνθέων καὶ ἐντὸς τῶν ἀνθέων ἐμπλέκονται αἶγες καὶ ποίμνια καὶ γενικῶς παραστάσεις ἐκ τοῦ ποιμενικοῦ βίου. Κάτωθεν τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται σκηναὶ ἐκ τοῦ δωδεκαόρτου, διαχωριζόμεναι ὑπὸ κιονίσκων, τῶν ὁποίων τὰ κιονόκρανα παριστοῦν ἀγγέλους μὲ ἐνδυμασίας ποιμένων φουστανελλοφόρων. Ἀκολουθεῖ ἡ ζωφόρος μετὰ τῶν συνήθων κληματίδων, κάτωθεν τῆς ὁποίας ὑπάρχουν τρεῖς δεσποτικάι εἰκόνες (εἰκ. 79, 80).

Κάτωθεν τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων πλοχμοὶ μὲ συμβολικὰ τέρατα, ἐλάφους καὶ σκηνάς ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

¹ Τὸ τέμπλον κατεσκευάσθη μετὰ τὸ ἔτος 1815, διότι ἐκ τινος σημειώματος τοῦ κώδικος τῆς Μονῆς τῶν Αἱμαλῶν (Φ. 41β) πληροφοροῦμεθα ὅτι ὁ Παναγιωτάκης Γιαννόπουλος ἀφίερωσε μιὰ καρυδιὰ στοῦ Σαβαλᾶ διὰ τὸ τέμπλον τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων πρβλ. Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΝ, Ἡ Μονὴ τῆς Αἱμαλοῦς, σ. 34.

Εἰς τὴν τοιχοποιίαν τοῦ ναοῦ ἀνευρίσκομεν τεμάχια λίθων ἀρχαίου κτίσματος πιθανόν. Πλησίον τοῦ ναοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν δεκάδος μέτρων πρὸς Β. εὐρίσκονται ἐρείπια κτισμάτων μὲ παχεῖς τοίχους καὶ θολωτὴ κιστέρνα. Ταῦτα πιθανῶς εἶναι κτίσματα καὶ κελλία τοῦ μετοχίου τῆς Μονῆς.

Εἰκ. 80. Ἡ Ὁραία Πύλη τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Ζυγοβιστίου.

2. Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ

Πρόκειται περὶ μονοκλίτου βασιλικῆς, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 3,60 × 5,50, εὐρισκομένης εἰς τὴν κάτω συνοικίαν τῆς κωμοπόλεως τοῦ Ζυγοβιστίου. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἐξωτερικῶς διαμορφοῦται ἡμιεξαγωνικῶς, μεταγενέστερον δὲ ἀνοιγμα ἐν εἴδει παραθύρου ὑπάρχει κατὰ τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ ναοῦ, ἔξωθι τῆς ὁποίας εὐρίσκεται ὑπερμεγέθης πρίνος πιέζων ἀσφυκτικῶς τὸν ναόν. Καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦτον, πλησίον τοῦ διακονικοῦ καὶ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ, εὐρίσκεται τμῆμα ἀλαξεύτου βράχου (εἰκ. 77, 11). Ἡ θύρα εἰσόδου εὐρίσκεται εἰς τὴν Δ. πλευρὰν. Ὁ ναὸς εἶναι κτίσμα τοῦ ἔτους 1643. Ἐντὸς τοῦ ναοῦ ἀνεύρομεν κέραμον, διαστάσεων 0,46 × 0,23, ἐκ τῆς ἐπικαλύψεως τῆς παλαιᾶς στέγης μὲ τὴν γραφὴν: 1643 κεκονιαΝος κεραμ(εύς). Αὕτη εἶναι ἡ χρονολογία περατώσεως τοῦ ναοῦ.

Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ, διαστάσεων $0,44 \times 0,37$, εὑρίσκεται ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ καὶ εἰς τὴν Β. γωνίαν, παρὰ τὴν πρόθεσιν :

ΠΡΩΤΗ
 ἸΑΝΗΓΕΡΩΗ [ΕΚ Β] (Α) ΘΡΩΝ ΓῆΣ, Κ(ΑΙ) ἸΑΝΑΣΤΙ(ΛΩ)ΘΙ
 Ο ΘΕΙΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ [ΤΟΥ]
 ΤΙΜΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ Κ(ΑΙ) Β[Α]
 Π[Τ]ΙΣΤΟΥ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ), ΔΙΑ ΣΥ[Ν]ΤΡΟΜ(Η) [Σ], ΚΟΡΟΥ ΤΕ, Κ(ΑΙ) ΕΞ[Ο]
 ΔΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ · ΕΙΣ ΨΥΧΙΚΗΝ ΑΥΤΟΥ ΣΩΤΗ
 ΡΙΑΝ Κ(ΑΙ) ΤΩΝ ΓΟΝΕ(ΩΝ) ΑΥΤΟΥ ἘΝ ἘΤΕΙ ζ[ΡΝΑ]
 ἈΠΟ ΔΕ ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟΥ)Υ · Ᾱ · Χ · Μ · Γ̄ (= 1643), μηνὴ Αὐγούστο ΙΒ
 Κ(ΑΙ) [ΔΙΑ] ΣΥΝΔΡΑΜΩΝ ΚΥΡ ΠΟΛΥΧΡΟΝΗΣ Νουτογ¹

Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς εἶναι ἐκ βάρθρων τοιχογραφημένος δι' ἀγιογραφιῶν ἔφ' ὕγρασις, καλῆς τέχνης.

Εἰς τὴν ἀριστερὰν κόγχην εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Τίμων, ἐνδεδυμένος λευκὸν χιτῶνα, κρατῶν εἰς μὲν τὴν ἀριστερὰν Εὐαγγέλιον, εἰς δὲ τὴν δεξιὰν κηρίον, εἶναι δὲ κεκαρμένος κατὰ τὸ δυτικὸν σύστημα. Κατὰ τὰ λοιπά, ἡ τοιχογραφία ἀκολουθεῖ πιστῶς τὰ καθιερωμένα.

3. Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

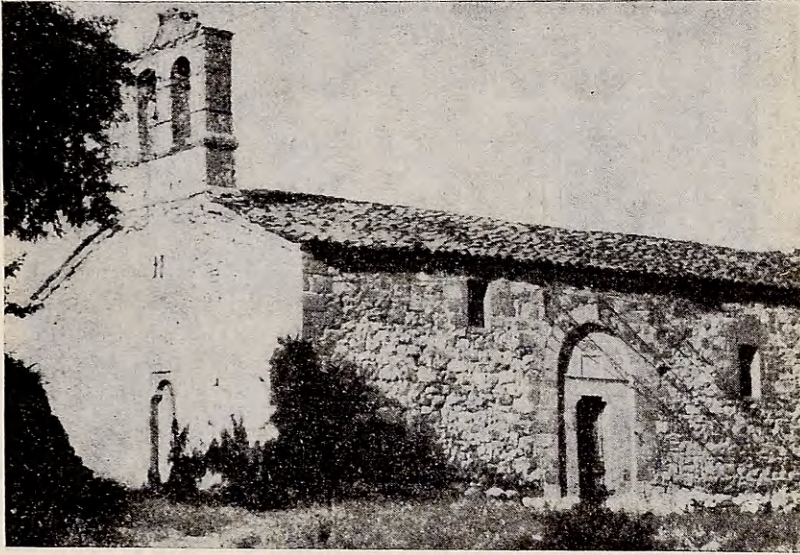
Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἔχει ἐσωτερικὰς διαστάσεις $3,50 \times 12,65$, εὑρίσκεται εἰς τὸ νοτιώτερον ἄκρον τοῦ χωρίου καὶ στεγάζεται, κατὰ τὴν παράδοσιν, δι' ἡμικυλινδρικοῦ θόλου. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ, ἀκτῖνος 1,10, διαμορφοῦται ἐξωτερικῶς ἡμιεξαγωνικῶς (εἰκ. 77, 12). Ἡ θύρα εἰσόδου τοῦ ναοῦ εὑρίσκεται εἰς τὴν Δ. πλευρὰν, ἀνωθεν τῆς ὁποίας ὑπάρχει χάραγμα ἐπὶ ἀσβεστολιθικῆς πλακός: $A \times \lambda \eta = [1638] | \text{ανιγερωθη} [v] \text{πο κο} - - | \text{μυελον Γεορ} | \text{γιον}$. Ὁ ναὸς εἶναι ὅλος τοιχογραφημένος κατὰ τὴν παράδοσιν. Ἐκ τῶν εἰκόνων ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ παριστῶσαι στρατιώτας ἐνδεδυμένους στολὰς Ἐνετῶν, ὅπως ὠρισμένοι στρατιωτικοὶ ἄγιοι, λ.χ. ὁ Ἅγιος Μερκούριος μετὰ πολυτελοῦς ἀμφίσεως εὐγενοῦς Ἐνετοῦ ἀξιωματοῦχου καὶ κράνους. Εἰς τὴν παράστασιν ἐπίσης τοῦ θαύματος τοῦ Ἁγίου Νικολάου ὁ ἅγιος ἀνιστῶν τὸν ναύτην ἐν τῷ πλοίῳ, ὑπάρχει ὠραιοτάτη παράστασις πλοίου τῆς ἐποχῆς ταύτης. Ἐπὶ τῆς Δ. πλευρᾶς καὶ ἀριστερὰ ἀνωθεν τῆς θύρας εἰσόδου εὑρίσκεται ἡμικατεστραμμένη παράστασις εἰκονίζουσα σκηνὰς τῶν Αἰνῶν ἢ τοῦ Πᾶσα Πνοή, ἥτοι δικαίους, παντοειδῆ ζῶα (ἐλάφους, στρουθοκαμήλους, ὄφεις, κροκοδείλους, γοργόνας, πτηνά, ἰχθῦς), ἀκολουθοῦσα τὰ ἐν τῇ ἐρμηναίᾳ λεγόμενα: ὑποκάτωθεν δὲ τῶν ἁγίων (γράφον) ὄρη

¹ Εἰς τὸν ναὸν τοῦτον ὑπῆρχε παλαιὸν Εὐαγγέλιον τῆς αὐτῆς χρονολογίας, τὸ ὁποῖον ἐφυλάσσετο εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σωτήρας μέχρι τοῦ παρελθόντος ἔτους.

μὲ κάρπιμα δένδρα καὶ ἐπάνωθεν αὐτῶν διάφορα πτηνὰ καὶ ὑποκάτωθεν πάντα τὰ θηρία τῆς γῆς ἡμερα καὶ ἄγρια¹.

ΚΑΤΕΣΤΡΑΜΜΕΝΑ ΝΑΪΔΡΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΒΥΤΙΝΗΣ

Ὁ σημερινὸς ναὸς τοῦ Μεγαλομάρτυρος Τρύφωνος, προστάτου καὶ πολιούχου τῆς Βυτίνης, ἀνηγέρθη ἐκ βάρων τὸ 1846 ἐπὶ τῶν θεμελίων πα-

Εἰκ. 81. Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Βυτίνης.

λαιότερας μονοκλίτου βασιλικῆς². Ἄλλος ναὸς ἀναφέρεται σωζόμενος μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος εἰς τὸ χωριὸν Πυργάκι, φέρων τὴν ἐπωνυμίαν τῆς Θεομήτορος³. Τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Νικολάου, κείμενον πλησίον τοῦ Μυλάοντος εἰς θέσιν Ζαρζί, ἀνεκαινίσθη τὸ 1870. Ἐξω τῆς κωμοπόλεως Βυτίνης σώζονται δύο παρεκκλήσια, τὸ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου κατὰ τὴν θέσιν Πορειὰ καὶ τὸ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς ΝΔ. τῆς Βυτίνης εἰς θέσιν Ἐμπρίγωσις. Εἰς τὸ Δ. μέρος τῆς κάτω συνοικίας σώζεται παλαιὸς ναῖσκος ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τιμώμενος⁴.

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ Μονὴ τῆς Ἁγίας Λαύρας, ἐν Η.Μ.Ε. 1925, σ. 188 - 189.

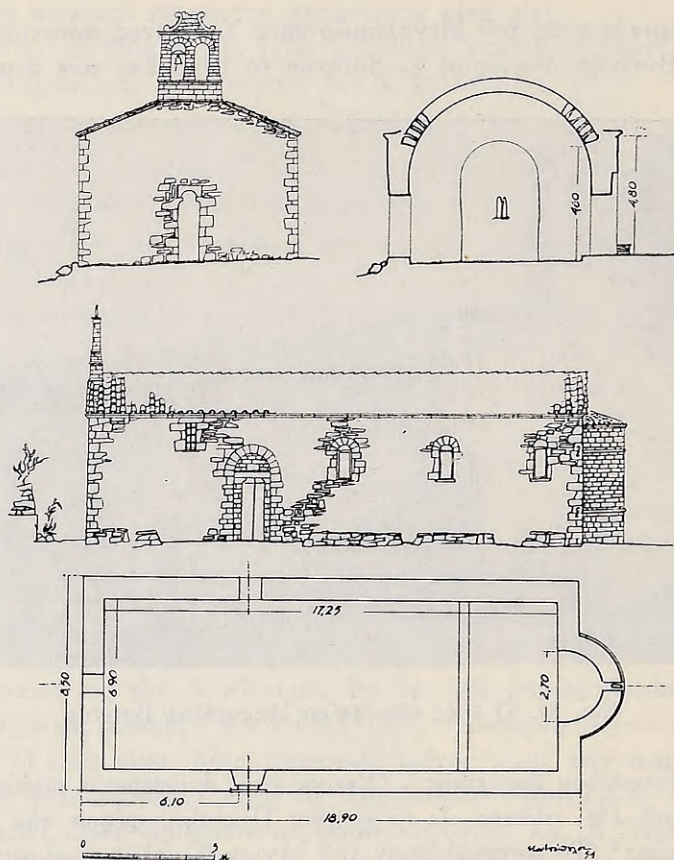
² Ὁ ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Μεθυδριάς, σ. 55, ἀναφέρει τὴν βασιλικὴν ὡς ναὸν Κρητικῆς Σχολῆς ὅλον ἔσωθεν τοιχογραφημένον.

³ ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 71.

⁴ ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 58.

1. ΟΙ ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ ΒΥΤΙΝΗΣ

Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι εὐρίσκονται ὀλίγον ἔξωθεν τῆς Βυτίνης καὶ Δ., εἰς θέσιν ὀνομαζομένην «παλαιὰ Βυτίνα», ἐπεσκευάσθησαν δὲ τὸ 1839. Οἱ

Εἰκ. 82. Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι παλαιᾶς Βυτίνης.

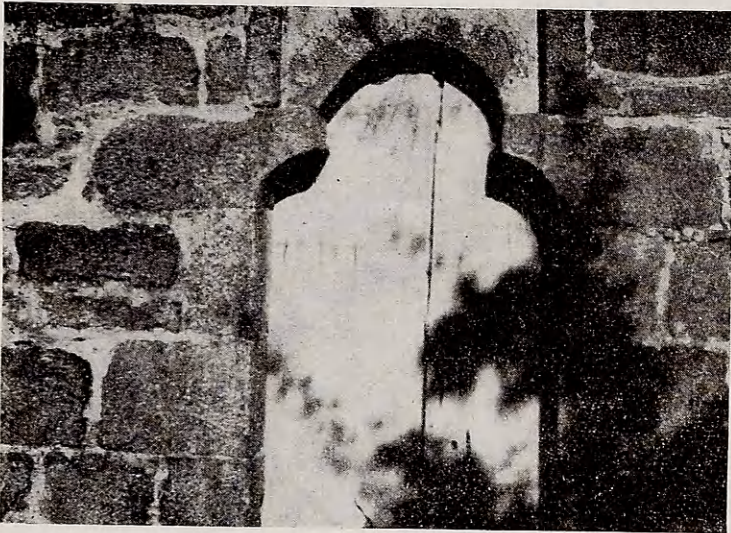
Ἅγιοι Ἀπόστολοι ὡς καὶ ἡ πλησίον κειμένη Παναγία ἀντικατέστησαν παλαιούς ναοὺς ἐμπροσθέντας ὑπὸ τοῦ Ἱμπραήμ, κειμένους εἰς τοποθεσίαν ὀνομαζομένην σήμερον «σπιτοκαθησιές» (εἰκ. 81)¹.

Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων εἶναι μονόκλιτος βασιλικὴ ἐσωτερικῶν διαστάσεων 6,90×17,25 (εἰκ. 82). Ἡ κυρία θύρα εἰσόδου εὐρίσκεται κατὰ

¹ Ἡ παράδοσις ἀναφέρει ὅτι ἡ Παναγία ἦτο τρίκογχος καὶ τρισυπόστατος, κατὰ πληροφορίας τὰς ὁποίας εὐγενῶς μᾶς παρέσχεν ὁ ἐκ Βυτίνης κ. Σουλακιώτης.

τὴν Ν. πλευρὰν. Κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν ὑπάρχει ἕτερα με ἰδιόρρυθμον ὑπέρθυρον, ἀποτελούμενον ἐκ τριῶν τόξων δυτικῆς ἐπιδράσεως (εἰκ. 83)¹.

Κατὰ τὴν Δ. ἐπίσης ὄβιν τοῦ ναοῦ ὑπάρχει κωδωνοστάσιον ἀποτελούμενον ἐκ διλόβου ἀνοίγματος καὶ ἰδιομόρφου κορωνίδος ἐνετικῆς ἐπιδράσεως (εἰκ. 84). Τοιαύτην διαμόρφωσιν κωδωνοστασίου ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ ἐπονομαζομένου Ἀρσάνη, εὐ-

Εἰκ. 83. Ἡ Δ. θύρα εἰσόδου τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Βυτίνης.

ρισκομένου εἰς Κρήτην πλησίον τῆς πόλεως Ρεθύμνου. Σκαρίφημα τῆς μονῆς ταύτης φιλοτεχνηθὲν ὑπὸ τοῦ Ρώσου Βασιλείου μοναχοῦ Barski παραθέτομεν (εἰκ. 85)².

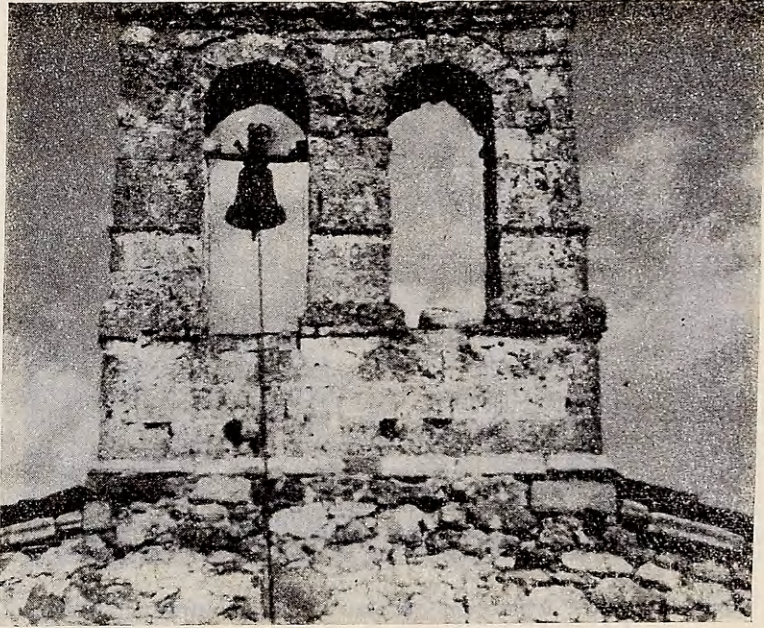
Εἰς τὴν Α. πλευρὰν τοῦ ναοῦ καὶ κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν εὐρίσκειται χάραγμα ἐπὶ λίθου διαστάσεων 0,18×0,26. Τὸ χάραγμα τοῦτο ἐνθυμίζει παλαιότατα βυζαντινὰ χαράγματα, τὰ ὁποῖα ἐπέζησαν εἰς τὴν παράδοσιν τῶν τεχνιτῶν μέχρι τοῦ ΙΘ' αἰῶνος³.

¹ Ὅμοιαν διαμόρφωσιν ὑπερθύρων πρβλ. ἐν VIOULET-LE-DUC, Dictionnaire raisonné de l'Architecture Française, τ. ΣΤ' σ. 293.

² N. BARSOUKOV, Voyages des Grigorovitch Barski, recueil Orthodoxe sur la Paléστine, τ. Δ', St. Petersburg 1887, σ. 42. Τὸ σκαρίφημα τοῦτο ἐξετελέσθη τὸ ἔτος 1745.

³ FRANZ RŽIHA, Studien über Steinmetz-Zeichen, Wien 1883, πίναξ 65. MATILA GHYKA, Le nombre d'Or. τ. Β' (Les Rites), σ. 54 πίναξ III.

Ὁ ναὸς ἀποτελεῖται ἐξ ἐπιμελοῦς τοιχοποιίας, ἡ δὲ κόγχη ἐξ ἰσοδόμου τοιαύτης μετὰ δύο προεξεχουσῶν ζωνῶν ἄνω καὶ κάτωθεν τοῦ παραθύρου. Κατὰ τὰς γωνίας τοῦ ναοῦ σιδηροῖ σύνδεσμοι συγκρατοῦν τοὺς κυβολίθους. Εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον τῆς τοιχοποιίας περιθέει τὸν ναὸν λοξότιμητον κυμάτιον.

Εἰκ. 84. Τὸ κωδωνοστάσιον τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Βυτίνης.

2. ΟΙ ΑΓΙΟΙ ΤΑΞΙΑΡΧΑΙ ΒΑΛΤΕΣΙΝΙΚΟΥ

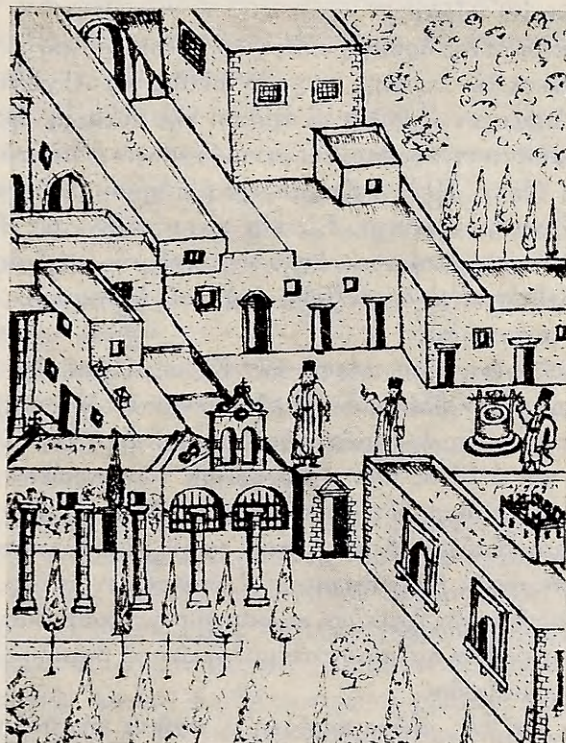
Οἱ Ἅγιοι Ταξίαρχοι εὐρίσκονται ἐντὸς τοῦ χωρίου Βαλτεσινίκου, εἶναι δὲ μονόκλιτος βασιλική, θολοσκεπής, μὲ ἐσωτερικῶς ἐξέχοντα δύο ζεύγη ποδαρικῶν, τὰ ὁποῖα ἀντιστηρίζουν ἐνισχυτικὰς ζώνας. Ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖται ἐξ ἐντοπίων ἀσβεστολίθων καὶ ἐναλλαγῆς κεράμων. Εἰς τὸ ἀνώτατον μῆμα τῆς μοναδικῆς κόγχης τοῦ ναοῦ καὶ ἐξωτερικῶς ὑπάρχει κεραμοπλαστικὸν σχέδιον ἐκ τεθλασμένης ταινίας. Εἰς τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ ναοῦ, ἐσωτερικῶς, ὑπάρχει εἴσοδος κατακόμβης (καταπακτὴ, καταρράκτης).

Εἰς τὸ ἱερὸν Βῆμα τοῦ ναοῦ φυλάσσεται παλαιὸν Εὐαγγέλιον, ἀνήκον εἰς τὴν πλησίον τοῦ Βαλτεσινίκου κειμένην Μονὴν τοῦ Ἁγίου Νικολάου (καὶ Ἄναλήψεως). Ἐπὶ τοῦ ἐπαργύρου καλύμματος αὐτοῦ ἡ ἐπιγραφή: ΤΟ ΑΓΗΟ

ΕΒΕΓΚΕΛΗΘ ΜΟΣΤΗΡΗΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΑΛΤΕΧΝΙΚΟΥ ΠΗΜΕΛΗΤΕ Ο
ΚΑΛΗΝΙΚΟΣ ΗΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ ΧΤΗΤΟΡΑΣ 1809 ΗΟΑΝΗΣ.

3. ΑΛΛΟΙ ΤΙΝΕΣ ΝΑΟΙ

Εἰς τὸ χωρίον Μπουλιάρι ὑπάρχει μονόκλιτος ξυλόστεγος βασιλικὴ νεω-
τέρας ἐποχῆς, ἐκτισμένη πλησίον τῶν ἐρειπίων τῆς παλαιότερας τοῦ Ἁγίου
Νικολάου.

Εἰκ. 85. Μοναστήριον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐπονομαζομένου Ἀρσάνι, εὑρισκό-
μενον εἰς Κρήτην πλησίον τῆς πόλεως Ρεθύμνου (ἱστορηθὲν ὑπὸ Βασιλείου
μοναχοῦ Grigorovitch-Barski, 1745).

PHOTO B.N. Παρισίων

Εἰς τὸ χωρίον Τσάρνη, τὴν κοιτίδα τῶν Δεληγιανναίων, εὑρίσκεται μο-
νόκλιτος βασιλική, τιμωμένη εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, εἰς δὲ τὸ
χωρίον Κατσουλιὰ εὑρίσκεται ἡ μονόκλιτος ξυλόστεγος βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου
Δημητρίου. Εἰς τὸ χωρίον Κερπινὴ ἐπίσης εὑρίσκεται θολοσκεπῆς μονόκλι-
τος βασιλική, τιμωμένη εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΕΠΙ ΤΩΝ ΜΟΝΟΚΛΙΤΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ

Ὁ τύπος τῆς μονοκλίτου θολοσκεποῦς βασιλικῆς εἶναι ἄγνωστον πότε πρωτοεμφανίσθη εἰς τὴν Ἑλλάδα. Πρόκειται πάντως περὶ μορφῆς, ἡ ὁποία ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐπιχωριάζει εἰς τὴν Μεσογειακὴν λεκάνην. Ἡ στέγασις τοῦ ἐπὶ μήκους ὀρθογωνίου διὰ θόλου προέκυψεν εἰς μὲν τὴν Ἀνατολὴν λόγῳ ἐλλείψεως ξυλείας, εἰς δὲ τὴν Ἑλλάδα ἐκ προθέσεως μακροβιωτέρας κατασκευῆς. Ἡ στέγασις δι' ἡμικυλινδρικοῦ θόλου συνεχίζεται εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα.

Ὁ ἀπλούστατος οὔτος ὀρθογωνικὸς χῶρος, ἐστεγασμένος δι' ἡμικυλινδρικοῦ θόλου, ἀπετέλεσε τὴν πρώτην μορφήν οἰκίας εἰς Αἴγυπτον, Συρίαν καὶ Μεσοποταμίαν. Διάφοροι ὑπῆρξαν οἱ τρόποι τῆς κατασκευῆς τῆς τοιχοποιίας του καὶ θολοδομίας του, προσαρμοζόμενοι ἐκάστοτε μὲ τὰ ὕλικα καὶ τὴν τεχνικὴν ἐκάστου τόπου. Πρὸς τοῦτο μετεχειρίσθησαν λαξευτὴν τοιχοποιίαν, ἀργολιθοδομήν ἢ χυτὴν τοιαύτην. Εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν θόλων μετεχειρίσθησαν διάφορα συστήματα, διὰ θολοτύπων ἢ μή, κατ' ὀρθίας ἢ κεκλιμένας ζώνας ἐκ πλίνθων κατὰ δακτυλίους διὰ τοῦ ἐκφορικοῦ συστήματος καὶ ἐνίοτε διὰ χυτῆς τοιχοποιίας.

Ἡ παρουσιαζομένη οὕτω μορφή τῆς Κιβωτοῦ ὑπῆρξε λίαν προσφιλεῖς εἰς τοὺς χριστιανούς. Τὴν βλέπομεν ἐξαπλουμένην ἐκ Μεσοποταμίας καὶ Ἀρμενίας μέχρι τῶν ἀπωτάτων χωρῶν τῆς Δύσεως. Δὲν γνωρίζομεν ποία ἦτο ἡ ἀρχικὴ μορφή καὶ ὁ λόγος τῶν διαστάσεων τῶν πρώτων τούτων βασιλικῶν καὶ ποῖον αἰῶνα ἀκριβῶς πρωτοεμφανίσθησαν. Πάντως γνωρίζομεν μονόκλιτον ναῖσκον ὑπὸ τὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ τῆς Καταπολιανῆς Πάρου, πλησίον τοῦ ἀρχαιοτέρου βαπτιστηρίου¹. Ἀπαντῶμεν ἐπίσης συχνότατα μονοκλίτους ναῖσκους ἐπὶ τῶν ἐρειπίων παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Εἰς Γορτυνίαν συνητήσαμεν δύο παλαιότητας μονοκλίτους βασιλικὰς ἐπὶ τῶν ἐρειπίων εἰδωλολατρικῶν ἱερῶν.

Κατὰ τὸν Ι' καὶ ΙΑ' αἰῶνα κατέστη τὸ σχῆμα τῆς θολοσκεποῦς βασιλικῆς λίαν σύνηθες, λαξευόμενον ἐντὸς τῶν βράχων εἰς τὴν ΝΑ. περιοχὴν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Εἰς Γορτυνίαν ὁ Ἅγιος Γεώργιος τῶν λουτρῶν τῆς Ἡραίας εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸν δείγμα μονοκλίτου ναῖσκου τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴν ἐποχὴν ὁ τύπος οὔτος τοῦ ναοῦ εἶναι λίαν συνήθης εἰς τὴν Πελοπόννησον². Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἐνετοκρατίας συνεχίσθη ἡ ἀνέγερσις μονοκλίτων βασιλικῶν.

¹ GEORGE LAMPAKIS, Mémoire sur les Antiquités Chrétiennes, Athènes, Hestia 1902, σ. 8, σχ. 4.

² Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χ.Β.Α. σ. 501, ὅπου ἀναφέρονται τὰ μεταβυζαντινὰ ναῦδρια τοῦ Μυστρᾶ καὶ τὰ ναῦδρια τοῦ Κάστρου τῆς Στεμνίτης.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας οἱ ναοὶ ἐξακολουθοῦν νὰ κτίζωνται κατὰ τὸ αὐτὸ σύστημα, πλὴν τὴν ἐπιμελῆ καὶ πλινθοπεριβλήτον τοιχοποιίαν, τὴν διανθιζομένην ἐνίοτε διὰ κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων, ἀντικατέστησεν ἀμελῆς δι' ἀργῶν λίθων τοιαύτη. Ἡ θολοδομία κατασκευάζεται πλέον διὰ μικρῶν λίθων καὶ δι' ἀφθόνου κονιάματος.

Αἱ μονόκλιτοι βασιλικαὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης, ὅσον ἀφορᾷ τὴν θολοδομίαν, παρουσιάζουν τὰς ἐξῆς παραλλαγάς:

α) Στέγασις διὰ κατὰ μῆκος βαίνοντος ἡμικυλίνδρου.

β) Ἀντιστήριξις τοῦ κατὰ μῆκος κυλίνδρου δι' ἐνισχυτικῶν ζωνῶν, δύο συνήθως, καταληγουσῶν εἰς ποδαρικά.

γ) Αἱ ἐνισχυτικαὶ αὗται ζῶναι δὲν ἀντιστηρίζονται εἰς ποδαρικά, ἀλλ' ἐδράζονται εἰς τὰς γενέσεις των ἐπὶ κιλιβάντων (φουρουσιῶν).

Ἐπάρχει καὶ ἑτέρα παραλλαγή, μὴ ἀπαντωμένη εἰς Γορτυνίαν. Κατὰ τὴν λύσιν ταύτην, οἱ παχεῖς κατὰ μῆκος τοῖχοι ἀπαλλάσσονται περιττῆς τοιχοποιίας καὶ τὰ τμήματα ταῦτα στεγάζονται διὰ τυφλῶν τόξων. Μέρος τῆς τοιχοποιίας, τοιουτοτρόπως, ἀντικατεστάθη διὰ κογχῶν καὶ ποδαρικῶν τόξων, ἐγγεγραμμένων ἐντὸς αὐτῆς¹.

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ὁ τύπος οὗτος ἀπέβη κατ' ἐξοχὴν ὁ προσφιλεστέρου τύπος τῶν ἐξωκκλησιῶν (παρεκκλήσια, ἐρημοκλήσια, παραλαύρια). Ὁ τύπος τῆς βασιλικῆς, εἰς Γορτυνίαν, συνηθίζεται ἐπίσης ὡς καθολικὸν τῶν Μονῶν, αἱ ὁποῖαι προέκλυψαν ἐξ ἀσκητηρίων.

Εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους ὁ τύπος τοῦ ναοῦ τούτου, πλὴν τῆς Πελοποννήσου, ἐξακολουθεῖ νὰ ἐφαρμόζεται καὶ εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, τὴν Κρήτην καὶ ἄλλαχοῦ. Εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου ἐφαρμόζονται τρεῖς τρόποι ἐπικαλύψεως τοῦ ναοῦ: α) διὰ δώματος, ἢτοι ἐπὶ ἐγκαρσιῶν τόξων, τῶν ὁποίων ἡ ἄνω ἄντυξ διαμορφοῦται ὀριζοντίως καὶ χρησιμεύει ὡς ἔδρασις τῶν δοκῶν καὶ τῶν καλῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὑπάρχει στρώσις χρώματος κλπ. β) Ὑφίσταται ἐπίσης ὁ κλασσικὸς τρόπος δι' ἡμικυλινδρικοῦ θόλου διὰ λιθοδομῆς. γ) Διὰ χυτῆς τοιχοποιίας θόλος, ἰδίᾳ εἰς τὰς νήσους Σαντορίνην καὶ Μῆλον, ὅπου ὑπάρχει ἡ ἐντοπία, ἠφαιστειογενοῦς προελεύσεως, «πορσελάνα».

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι αἱ μονόκλιτοι βασιλικαὶ ἐδῶ μιμοῦνται ἀπολύτως τὴν θολοδομίαν τῶν οἰκιῶν. Κατ' ἐξαιρέσιν, πλὴν τῶν ἡμικυλινδρικῶν θόλων, εἰς τὰς νήσους χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ σκαφοειδεῖς τοιοῦτοι, κατασκευαζόμενοι διὰ ξυλοτύπων ἐξ ἀγρίας ξυλείας, ἡ ὁποία ἄνω

¹ Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Καμαροσκέπαστοι βασιλικαὶ τῶν Ἀθηνῶν, ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ Β' τόμου τῆς Ε.Ε.Β.Σ. Ἐν Ἀθήναις, Σακελλαρίου, 1925, σελ. 293 εἰκ. 5, 6, 7, 8, σελ. 394 εἰκ. 9, σελ. 295, εἰκ. 11.

ἐπικαλύπτεται διὰ ναποῦ πηλοῦ λαμβάνοντος τὴν αἰτουμένην μορφήν τοῦ θόλου.

Ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς ἤδη ἐποχῆς οἱ ναοὶ οὗτοι τοιχογραφοῦνται «ἐκ βάρθρων γῆς». Τὰ ἀγιογραφικὰ θέματα (ὑποθέσεις) λαμβάνονται ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ἰησοῦ, τῶν θαυμάτων, τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τοῦ Μαρτυρολογίου, ποικίλλουν δὲ καὶ ἐξελίσσονται.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἑνετοκρατίας οἱ στρατιωτικοὶ Ἅγιοι καὶ ἐν γένει οἱ στρατιῶται εἰς τὰς σκηνὰς τῶν μαρτυρίων εἰκονίζονται ὡς Ἑνετοί, ἐνῶ προηγουμένως, κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν, παρίσταντο ὡς βυζαντινοὶ στρατιωτικοὶ ἄρχοντες, σπαθάριοι, χιλίαρχοι ἢ στρατιῶται.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας συνηθίζεται ἡ ἀπεικόνισις σκηνῶν ἐκ τοῦ Μαρτυρολογίου. Οἱ χρωματισμοὶ ἀποβαίνουν βαθύτεροι, αἱ παραστάσεις, πλήρεις μυστικοπαθείας, προκαλοῦν τὸ δέος καὶ τὴν κατάνυξιν. Εἰς τὴν παράστασιν τῆς σταυρώσεως καὶ τῶν μαρτυρίων, ἀντὶ στρατιωτῶν, ἀπαντῶμεν ἐπίσης παράστασιν Ἀλβανῶν μισθοφόρων. Τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ παντελὴς ἀπουσία παραθύρων, τὸ κλειστὸν ἐσωτερικὸν σχῆμα τοῦ ναοῦ, πλήρως ἱστορημένον διὰ βαθυχρώμων συμβολικῶν μυστικοπαθῶν παραστάσεων, φωτιζομένων δι' ὀλίγων κηρίων, προεκάλει βαθεῖαν ἐντύπωσιν εἰς τὸν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ διὰ τῆς χαμηλοτάτης θύρας εἰσερχόμενον. Πάντα ταῦτα ὑπῆρξαν μέσα διὰ τὴν ἀναγωγὴν τοῦ ὑποδοῦλου Ἑλληνοσ εἰς κόσμον ὑπερβατικὸν καὶ πνευματικώτερον. Τὸ πλῆθος τῶν σκηνῶν ἐκ τοῦ μαρτυρολογίου ἐνεδυνάμωνε τὴν πίστιν τῶν ὑποδοῦλων καὶ ἦτο παρηγορία διὰ τὰ δεινὰ τοῦ ζυγοῦ.

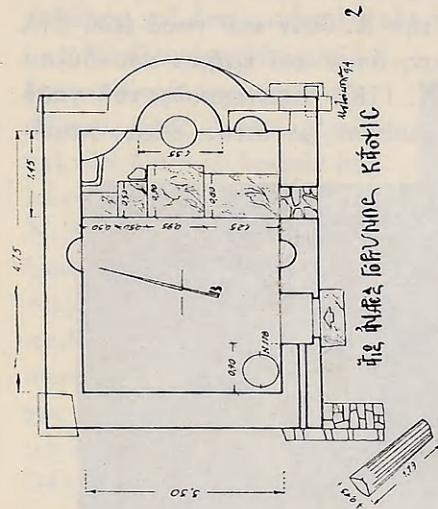
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'

Ο ΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΜΟΝΟΚΛΙΤΟΥ ΜΕΤΑ ΤΡΟΥΛΛΟΥ ΝΑΟΥ

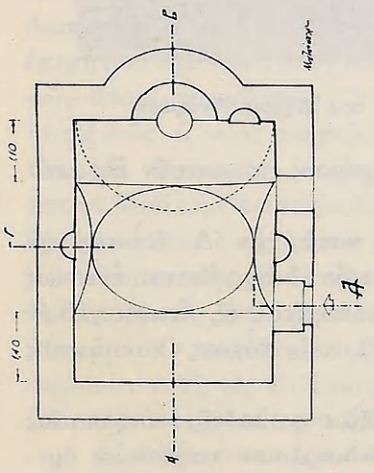
Ο ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΟΡΤΥΝΟΣ

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου εὐρίσκεται ἐπὶ τῶν ἑρειπίων τῆς ἀρχαίας λουτροπόλεως Γόρτυνος¹, πλησίον τῆς μεσαιωνικῆς γεφύρας τοῦ Λουσίου ποταμοῦ, ἀπέχει δὲ περὶ τὰ τρία τέταρτα τῆς ὥρας ἐκ τοῦ χωρίου Ἀτσιχώλος. Εἶναι μονόκλιτος μετὰ τρούλλου βασιλική, διαστάσεων ἐσωτερικῶς 3,30 × 4,75. Ὁ ναὸς ἔχει ἰδρυθῆ ἐπὶ τῶν ἑρειπίων ἐθνικοῦ ἱεροῦ, τμήμα τοῦ στυλοβάτου τοῦ ὁποῦ ἀποτελεῖ τὸ ἱερὸν Βῆμα, διαστάσεων 1,45 × 3,30 (εἶκ 86).

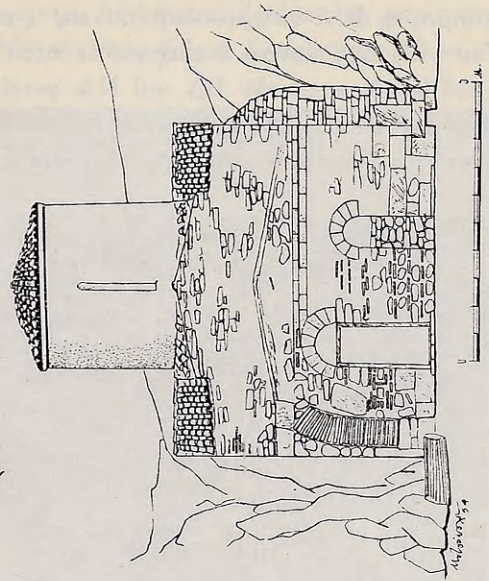
¹ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, VIII, 4. 8: *Γόρτυς δὲ ὁ Στυμφήλου πόλιν Γόρτυνα ὄκισεν ἐπὶ ποταμῷ καλεῖται δὲ Γορτύνης καὶ ὁ ποταμός.* RENE GINOUVES, *Gortys d' Arcadie*, ἐν περ. France - Grèce No. 5 - 6, 1953, σ. 31 - 33.

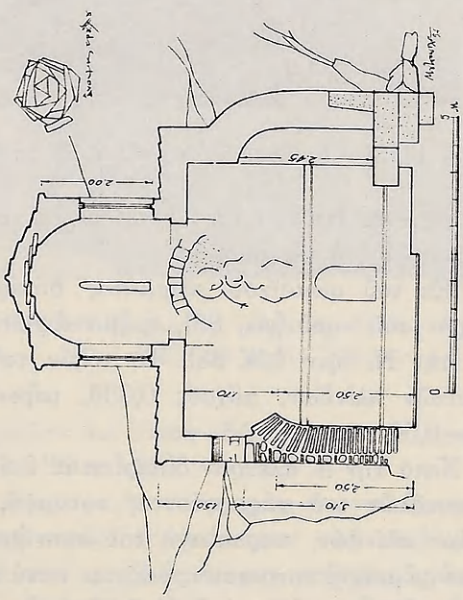
2
 ΗΓΙΑ ΣΟΦΙΑ ΓΟΡΤΥΝΗΣ ΚΑΠΟΛΙΣ
 Α. Α. ΜΑΥΡΩΝΗ

1
 Α. Α. ΜΑΥΡΩΝΗ

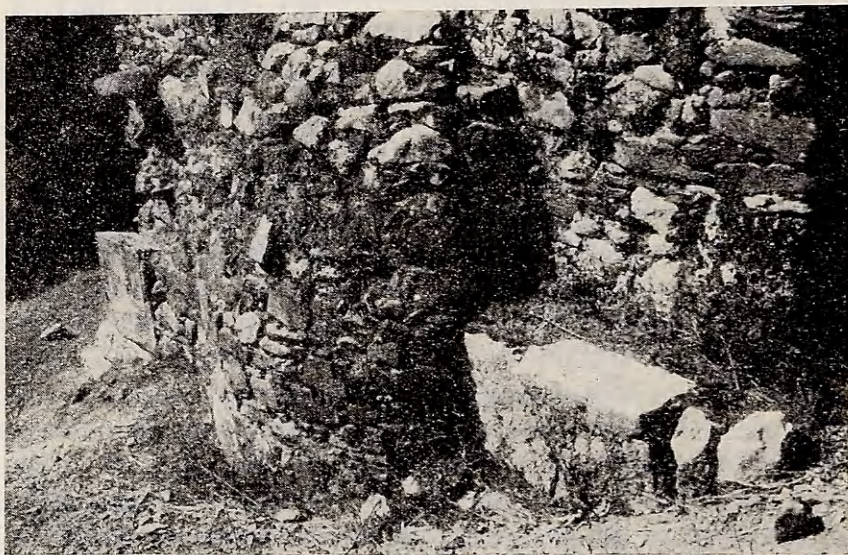
4
 ΟΥΛΙΣ ΜΕΣΟΧΡΕΣΤΗ ΠΥΛΗ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ

3
 ΤΟΡΗ Α-Β ΠΥΛΗ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ

Εικ. 86. Ο Άγιος Άνδρέας Γόρτυνος.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου δὲν ἐκτίσθη ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου τούτου κτίσματος, ἀλλὰ ἐπὶ μεσολαβήσαντος ρωμαϊκοῦ τοιοῦτου. Μέλη ἐκ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ εὐρίσκονται ἐντοιχισμένα κατὰ τὴν Α. ὄψιν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 87), ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τὴν ΒΔ. καὶ ΝΔ. γωνίαν, ὅπου καὶ τμῆμα σπονδύλου ἀρραβδώτου, ἐνεπιγράφου περιμέτρου 0,60 (N. 178). Ἐξωτερικῶς τοῦ ναοῦ καὶ κατὰ τὴν ΝΔ. ἐπίσης γωνίαν, εὐρίσκεται κίονιον μείγστης κάτω διαμέ-

Εἰκ. 87. Ἐξωτερικὴ ὄψις τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου.

τρον 0,45 καὶ ὕψους 1,79. Αἱ ραβδώσεις τοῦ ἄνω μέρους σταματοῦν εἰς ἀπόστασιν τινα ἀπὸ τῆς βάσεως.

Ἐκ τοῦ ρωμαϊκοῦ κτίσματος διακρίνεται, κατὰ τὴν Δ. ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 86), τμῆμα ἀψίδος, ἢ ὁποῖα διαγράφεται ἐντόνως κατὰ τὴν Ν. ὄψιν (εἰκ. 88). Τὸ τόξον τοῦτο ἀποτελεῖται ἐξ ὑπερμεγέθων ρωμαϊκῶν πλίνθων, πάχους 0,036, μήκους 0,30 καὶ πάχους κονιάματος 0,04—0,06.

Κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν διακρίνεται ἐπίσης τμῆμα ρωμαϊκῆς τοιχοποιίας ἐκ κροκαλῶν τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ, μετ' ἐνδιαμέσων στρώσεων ὀριζοντίων πλίνθων, παραλλαγῆ τοῦ συστήματος «opus spicatum». Ἄλλο τμῆμα ρωμαϊκῆς τοιχοποιίας σώζεται κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 86). Εἰς τὴν τομὴν καὶ εἰς τὸ ὕψος 0,80 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους παρατηροῦμεν ἐντὸς τῆς Ν. τοιχοποιίας ἀγωγόν, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρὸς ὑποδοχὴν «μανδάλου».

Ἡ εἴσοδος τοῦ ναοῦ εὐρίσκεται εἰς τὴν Ν. πλευράν. Ὑπεράνω ταύτης καὶ κατὰ μῆκος τῆς ὄψεως εὐρίσκονται δύο σειραὶ ὀριζοντίων στρώσεων πορλίθων, αἱ ὁποῖαι ὑποδηλοῦν τὰς γενέσεις ἄλλοτε ὑπάρξαντος θόλου.

Ὁ ἔλλειψοειδῆς τροῦλλος μετὰ τοῦ τυμπάνου στηρίζεται, πρὸς Α. καὶ Δ. μὲν ἐπὶ τῶν ἡμικυλινδρικών θόλων τοῦ ναοῦ, πρὸς Β. καὶ Ν. δέ, ἐπὶ τῶν κλειδῶν τόξων, τῶν ὁποίων αἱ γενέσεις ἐφάπτονται τῆς τοιχοποιίας. Τὸ σημεῖον ἐδράσεως τοῦ τροῦλλου προεξέχει τῆς κατακορύφου τῶν γενέσεων ἐν προβόλῳ (εἰκ. 84)· τὰ ἐναπομένοντα τέσσαρα τριγωνικὰ τμήματα εἶναι ἐκφυλισμένα σφαιρικὰ τρίγωνα.

Τὸ τύμπανον τοῦ τροῦλλου, ὕψους δύο μέτρων, διατρυπᾶται διὰ τεσσάρων ἐπιμήκων σχισμῶν, ἐπεχουσῶν θέσιν παραθύρων. Ἐξωτερικῶς ὁ ναὸς στεγάζεται διὰ δικλινοῦς στέγης καὶ τὰ ἰδιότυπα ἐσωτερικῶς ἐγκάρσια τόξα διαμορφοῦνται ἐξωτερικῶς, κατὰ τὴν Β. καὶ Ν. πλευράν, ὡς ἀετώματα. Ὁ τροῦλλος ἔχει

Εἰκ. 88. Τμήμα τῆς ρωμαϊκῆς ἀψίδος τῆς Ν. πλευρᾶς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου.

κατασκευασθῆ εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον διὰ πλακοειδῶν λίθων, κατ' ἐφαρμογὴν τοῦ ἐκφορικοῦ συστήματος (εἰκ. 86 καὶ 89).

Αἱ βυζαντιναὶ τρουλλαῖαι μονόκλιτοι βασιλικαὶ μᾶς παρουσιάζουν τὸν τροῦλλον τῶν μὲ διάμετρον ἴσην πρὸς τὴν διάμετρον τῆς κατὰ μῆκος καμάρας καὶ ἐπακουμβῶντα ἐπὶ τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ὡς λ.χ. εἰς τὸν ναὸν τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (Μεσοσπορίτισσα) τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ¹ καὶ εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς Ἁγίας Βαρβάρας Καπνικα-

¹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Α.Β.Μ.Ε. τ. Α', 1935, σ. 57.

ρέας¹. Παραλλαγήν τοῦ τύπου τούτου παρουσιάζει ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου Γόρτυνος. Ἐτέραν παραλλαγήν παρουσιάζει τὸ ἡσυχαστήριον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Κιθαιρώνας (᾽Οσιος Μελέτιος)², ὅπου ὁ τροῦλλος ἐπακουμβᾶ ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν ἐπὶ τυφλῶν τόξων, τρόπον τινὰ ἐγγεγραμμένων ἐντὸς τῆς τοιχοποιίας. Ὁ Ἁγιος Γεώργιος Λίνδου (Ρόδος)³ ἀποτελεῖ μεταβατικὸν τύπον μεταξὺ Ἁγίου Ἀνδρέου Γόρτυνος καὶ Τριῶν Ἱεραρχῶν Στεμνίτης⁴.

Ὡς πρὸς τὴν διάταξιν τῶν ὄγκων ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου ἐνθυμίζει τὴν Κουμπελίδικην Καστορίας, δυστυχῶς ὅμως ὁ τροῦλλος ἔχει ἐπιχρισθῆ

Εἰκ. 89. Ν.Α. ὄψις Ἁγίου Ἀνδρέου Γόρτυνος.

ἐξωτερικῶς. Πάντως τίποτε δὲν μαρτυρεῖ τὸν πλοῦτον τῶν ἐκ πλίνθων διακοσμῆσεων τῆς Κουμπελίδικης. Αἱ τέσσαρες ὄψεις καταλήγουν εἰς ἀετώματα εἰς ἀμφοτέρους τοὺς ναοὺς. Ἡ χρονολόγησις τῆς Κουμπελίδικης δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστὴ (ΙΑ' - ΙΓ' αἰῶν)⁵. Ὁ τύπος τοῦ ὑψηλοῦ κυλινδρικοῦ τροῦλλου μὲ τὰ χαμηλὰ καὶ στενὰ παράθυρα ἀπαντᾶται εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ Ι' καὶ ΙΑ' αἰῶνος, ὡς λ.χ. εἰς τὸν Ἁγιὸν Ἰωάννην τῆς Μεσημβρίας καὶ τὴν Παναξιῶτισαν τῆς Γαυρολίμνης, συνηθίζεται ὅμως ἀργότερον καὶ μάλιστα ἐν

¹ Πρβλ. σχετικὰ παραδείγματα ὑπὸ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ ἐν Δ.Χ.Α.Ε. τ. Δ', 1927, σ. 42.

² Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Α.Β.Μ.Ε. τ. Ε', 1939-40, σ. 45-46 εἰκ. 2.

³ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Α.Β.Μ.Ε. τ. ΣΤ', 1948, σ. 85 εἰκ. 69.

⁴ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Α.Β.Μ.Ε. τ. Α', 1935, σ. 56 (πρβλ. καὶ Ἁγιὸν Γεώργιον Σοφικοῦ Κορινθίας).

⁵ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Α.Β.Μ.Ε. τ. Δ', 1938, σ. 126.

Ἡπειρω¹. Αἱ διαφοραί, αἱ παρουσιαζόμεναι ὡς πρὸς τὸν πλοῦτον τῶν διακοσμῆσεων καὶ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλλου, μᾶς ἄγουν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου Γόρτυνος ἀνήκει εἰς τὸν IB' αἰῶνα².

Ὁ ναὸς ἐσωτερικῶς διατηρεῖ ἴχνη παλαιᾶς τοιχογραφίσεως· εἰς τινὰ σημεῖα διακρίνομεν δύο ἐπαλήλους στρώσεις τοιχογραφιῶν. Κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν καὶ ἐπὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ τόξου διακρίνονται ἴχνη Σταυρώσεως. Ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἡ Παναγία καὶ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης. Ἄνω τῆς Παναγίας ἡ γραφή ΙΔΕ Ο | Υ[Ο]Σ | ΟΥ, ἀριστερὰ τῆς Παναγίας ἑτέρα γυνή. Ὁ Ἰωάννης παρίσταται ἐνδεδυμένος διὰ λευκῆς μετὰ θαυμαστῶν πτυχώσεων ἐσθῆτος κύπτων, ἄνωθεν δὲ αὐτοῦ ἡ γραφή: Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩ | Ο ΘΕΟ -- Ι ΔΟ[Υ] Η | Μ[ΗΤΗ]Ρ ΟΥ. Ἐκ τοῦ ἑσταυρωμένου δὲν διακρίνονται παρὰ αἱ χεῖρες. Κάτωθεν τῆς παραστάσεως ταύτης σώζεται τὸ παλαιὸν στρώμα τοιχογραφίσεως εἰς ὕψος 0,60 καὶ ἄνω μὲν λωρὶς βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος κάτω δὲ ἐπὶ πεδίου ὄχρας πλοχμός.

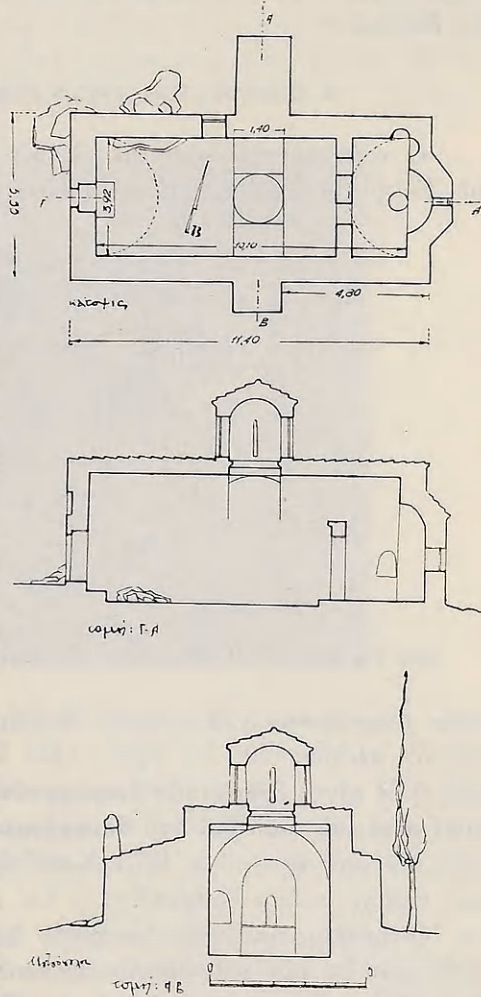
Ἐπὶ τοῦ τυμπάνου διακρίνονται ἐλάχιστα λείψανα τοιχογραφιῶν. Ἄνω μὲν ἐντὸς κύκλου ἄγγελοι καὶ μαθηταί, κάτω δὲ οἱ προφῆται. Εἰς τὴν Β. πλευρὰν καὶ κάτωθεν τοῦ τόξου ἀντιστηρίξεως τοῦ τρούλλου διακρίνονται ἴχνη τῆς Πλατυτέρας.

Ἡ παράστασις ἔχει καλὸν σχέδιον, ἰδίως τοῦ Ἰησοῦ εὐλογοῦντος ἐπὶ τῶν

¹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἐν Α.Β.Μ.Ε. τ. Α', 1938, σ. 121 κ.έξ.

² Ὁ Α. ΖΑΧΟΣ, ἐν Α.Δ. 1923, σ. 69, χρονολογεῖ τὸν ναὸν εἰς μεταβυζαντινοὺς χρόνους.

ΝΑΪ ΤΡΙῶΝ ἹΕΡΑΡΧῶΝ ΣΤΕΡΝΙΤΣΗΣ

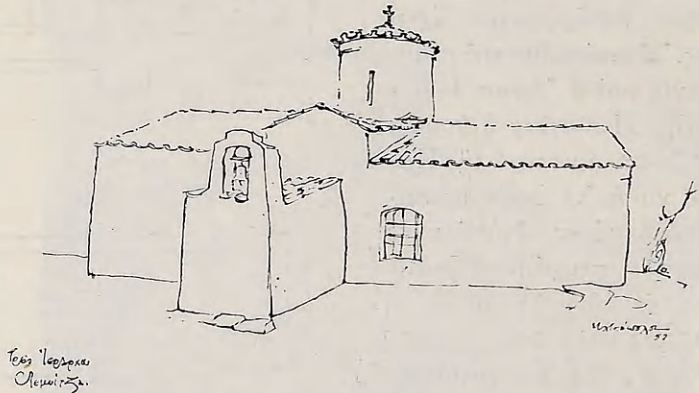

Εἰκ. 90. Ὁ ναὸς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν Στερνίτισης.

γονάτων τῆς Παναγίας. Εἰς τὴν συμμετρικὴν κόγχην ὁ Εὐαγγελιστῆς. Ἐπὶ τῶν λοφίων διακρίνονται ἀμυδρῶς οἱ Εὐαγγελισταί. Ἡ ὠραιότερα παράστασις σώζεται κατὰ τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ Α. θόλου, ἐν αὐτῇ δὲ παρίστανται Ἄγγελοι ὡς μορφαὶ τελείως ἐξαΰλωμένοι, ἐνθυμίζουσαι τὰ ἄριστα πρότυπα τοῦ Μυστρᾶ.

2. Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ ΣΤΕΜΝΙΤΣΗΣ

Ὁ ναὸς οὗτος εὐρίσκεται εἰς τὸ Δ. μέρος τῆς Στεμνίτσης πλησίον τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου. Εἶναι μονόκλιτος μετὰ τροῦλλου βασιλική, ἔσωτε-

Εἰκ. 91. Προοπτικὸν σκαρίφημα τοῦ ναοῦ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν Στεμνίτσης.

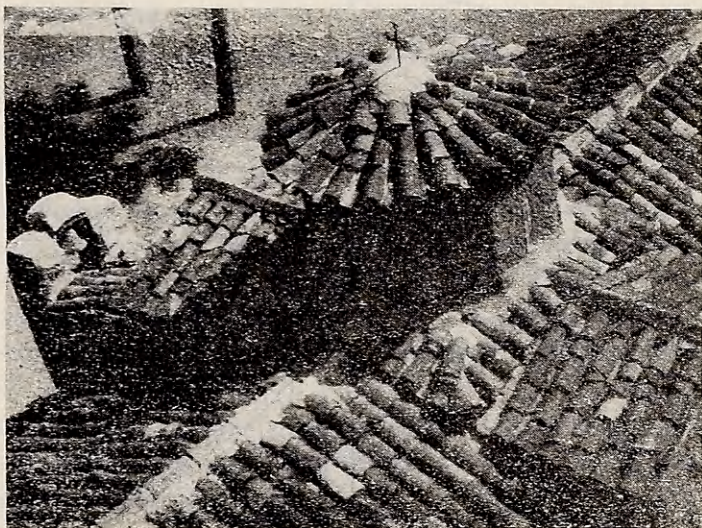
ρικῶν διαστάσεων $3,92 \times 10,10$. Ἡ θύρα εἰσόδου εὐρίσκεται κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν, πλάτους 0,90 καὶ ὕψους 1,60. Τὸ ἱερὸν καταλαμβάνει χῶρον $1,80 \times 3,92$, ἡ δὲ κόγχη ἐξωτερικῶς διαμορφοῦται ἡμιεξαγωνικῶς. Τὸ ἱερὸν ἐπικοινωνεῖ μετὰ τοῦ ναοῦ διὰ δύο ἀσυμμέτρων ἀνοιγμάτων (εἰκ. 90). Ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ ἔχει πάχος 0,75. Κατὰ τὴν ΒΔ πλευρὰν καὶ ἔσωτερικῶς τοῦ ναοῦ ὑπάρχει τμημα βράχου¹.

Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ, διαμέτρου 1,40, ἐπακουμβᾶ κατὰ μὲν τὴν Α. καὶ Δ. πλευρὰν ἐπὶ τῶν κυλινδρικών ἀξονικῶν θόλων τοῦ ναοῦ πρὸ Β. δὲ καὶ Ν. ἐπὶ θόλων μορφῆς χαμηλωμένων τόξων. Κατὰ τὴν προέκτασιν τῶν ἐγκαρσίων θόλων ἔχουν τοποθετηθῆ συμπαγεῖς ἀντηρίδες (εἰκ. 90, 91). Τὰ ἐγκάρσια ταῦτα τόξα ἐξαίρονται ἐξωτερικῶς, στεγαζόμενα διὰ δικλινοῦς στέγης. Δι' ἀμφικλινοῦς ἐπίσης στέγης στεγάζεται καὶ ὁ ὑπόλοιπος ναός, παρουσιά-

¹ Βράχον συνητήσαμεν εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Παλαιᾶς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου, εἰς τὴν Μητρόπολιν Καρυταίνης, εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην Ζυγοβιστίου καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον Πλάτσης (Δημητσάνης), τὸν ὁποῖον θὰ ἐξετάσωμεν ἐν συνεχείᾳ.

ζων τοιουτοτρόπως ἑξωτερικῶς μορφήν ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς¹ (εἰκ. 91, 92, 93).

Συγκρίνοντας τὸν ναὸν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν μὲ τὸν ἑξετασθέντα ἤδη ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου Γόρτυνος, παρατηροῦμεν ὅτι ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας παρουσιάζει τὰ ἐξῆς δύο μειονεκτήματα: Πρῶτον, ὁ τρούλλος ἐμφανίζεται μὲ πολὺ μεγάλον ὄγκον ἐν σχέσει μὲ τὸ ὅλον κτήριο, καὶ δεύτερον, δὲν ἔχει ἀρκετὰ ἀντερείσματα². Τὰ δύο ταῦτα μειονεκτήματα ἐπεχείρησαν νὰ μετριάσουν

Εἰκ. 92. Ἡ στέγασις τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν Στερνίτσης.

οἱ τεχνῖται κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, ἐφαρμοσάντες τὴν λύσιν τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν Στερνίτσης, ἥτοι στέγασιν διὰ τρούλλου μικροτέρας διαμέτρου, κατὰ τὰ ἤδη ἑξετασθέντα. Αἱ δύο πρὸς Β. καὶ Ν. ἐγκάρσιοι καμάραι ἀποτελοῦν τρόπον τινὰ ἀντιστηρίξεις τοῦ τρούλλου.

Τὴν λύσιν τῆς διὰ χαμηλωμένων τόξων στεγάσεως τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν ἀπαντῶμεν συχνάκις εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Σοφικοῦ, εἰς τοὺς ναοὺς Ὑπαπαντῆς καὶ Ἁγίου Ἀντώνιον Τούρλας, οὐχὶ ὅμως εἰς τὸν ἐν Γορτυνίᾳ ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου³.

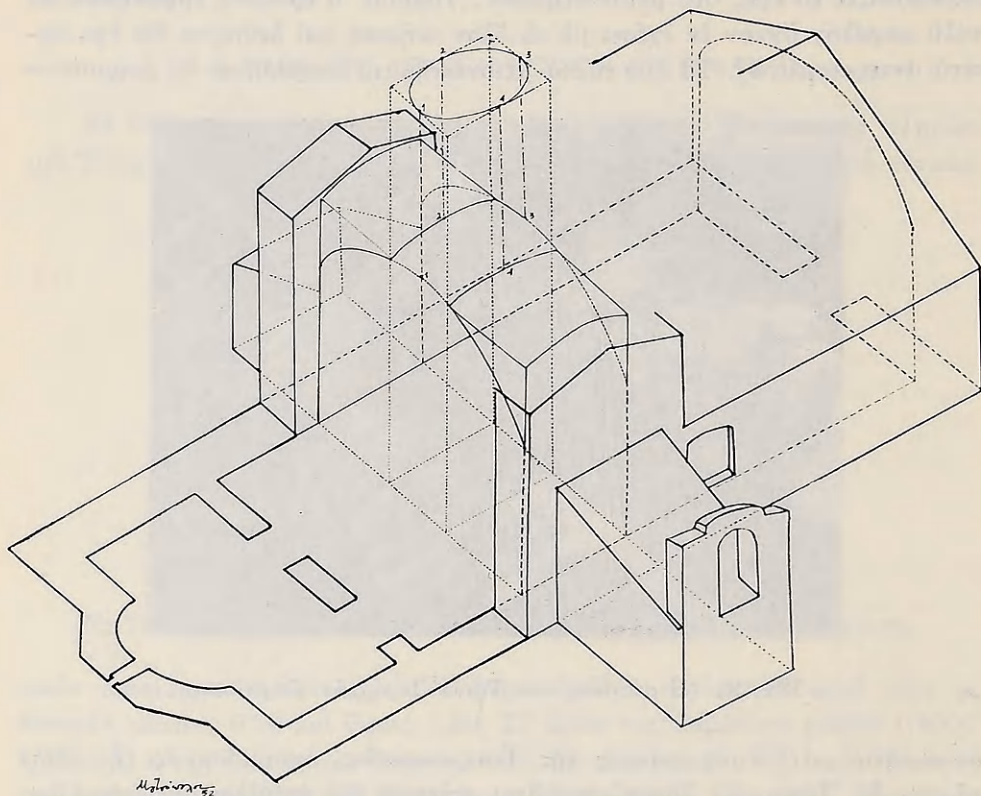
Ἐφ' ὅσον αἱ κλειδὲς τῶν ἐγκαρσίων τόξων τοποθετηθῶσιν—ὡς συνήθως συμβαίνει—εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος μετὰ τῆς κλειδοῦς τῆς κατὰ μῆκος καμάρας,

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χ.Β.Α. σ. 500.

² Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Α.Β.Μ.Ε. 1953, τ. Α', σ. 57.

³ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Α.Β.Μ.Ε. τ. Α', 1935, σ. 70 εἰκ. 15 καὶ 16.

ἐμφανίζονται πρὸς τὸν τροῦλλον ὡς χαμηλωμένα τόξα, ἥτοι ὡς ἀσθενῆς μορφή, ἢ ὁποία κατὰ τὸν Ἄ. Ὁρλάνδον συστηματικῶς ἀπεφεύγετο ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν μαϊστόρων. Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Σοφικοῦ, διὰ νὰ ἀποφευχθῇ ἡ χρῆσις τοῦ χαμηλωμένου τόξου, οἱ λαϊκοὶ τεχνῖται μετεχειρίσθησαν ἄλλο τέ-

Εἰκ. 93. Ἄξονομετρικὴ τομὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν Στεμνίτης.

χνασμα: ἐτοποθέτησαν τὴν κλεῖδα τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν ὑψηλότερον τῆς κατὰ μῆκος καμάρας, καὶ οὕτω μᾶς ἐπαρουσίασαν τὸ μέτωπον τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν μὲ τὸ πατροπαράδοτον σχῆμα τοῦ ἡμικυκλίου. Εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον Σοφικοῦ ἡ διαφορὰ τοῦ ὑψομέτρου τῶν καμαρῶν εἶναι 0,81¹.

Ἐκ τῶν ἐξετασθεισῶν παραλλαγῶν τοῦ ὡς ἄνω τύπου ἐλάχισται διαφοραὶ παρουσιάζονται. Πάντες οἱ ναοὶ εἶναι ἐκτισμένοι δι' ἀκανονίστου τοιχοποιίας καὶ εἰς μὲν τοὺς ναοὺς τοῦ Σοφικοῦ τὰ τύμπανα τῶν τροῦλλων

¹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Α.Β.Μ.Ε. τ. Α', 1935, σ. 58.

εἶναι κυλινδρικά, εἰς δὲ τὴν Στεμνίτσαν τὸ τύμπανον τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν εἶναι ὀκταγωνικόν.

Πάντες οἱ ἐξετασθέντες ναοὶ τῆς κατηγορίας τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν Στεμνίτσης εἶναι κτίσματα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐὰν ἀγνοήσωμεν τὴν παρουσιαζομένην παραλλαγὴν τῆς διὰ χαμηλωμένου ἢ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου στεγάσεως τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν, παρατηροῦμεν ἐν κατόψει τὰς ἑξῆς τρεῖς παραλλαγάς:

α) Τὴν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν Στεμνίτσης, ὅπου τὸ ὀρθογώνιον τῆς κατόψεως μένει ἀκέραιον.

β) Τὴν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Σοφικοῦ, ὅπου τὰ σημεῖα κατὰ τὰ ὁποῖα ἐδράζεται ὁ τροῦλλος εἰς τὴν κατὰ μῆκος ΑΔ. καμάραν ὑποστηρίζονται δι' ἐνισχυτικῶν ζωνῶν, αἱ ὁποῖαι καταλήγουν εἰς ποδαρικά καὶ

γ) Τὴν λύσιν τῆς Ὑπαπαντῆς καὶ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου Τούρλας, ὅπου τὰ ἐγκάρσια χαμηλωμένα τόξα εἰσδύουν ἐντὸς τῆς κατὰ μῆκος τοιχοποιίας, δημιουργοῦντα τοιουτοτρόπως κόγχας ἐστεγασμένας διὰ τυφλῶν ἀψίδων. Κατὰ τὴν λύσιν ταύτην ἢ μὴ φέρουσα εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τοιχοποιία ἐλαττοῦται εἰς πάχος. Οἱ τεχνῖται τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν Στεμνίτσης, ἀντιθέτως, προσέθεσαν ἀντηρίδας. Εἶναι πιθανόν, πάντως, αἱ ἀντηρίδες νὰ προσετέθησαν μεταγενεστέρως.

Εἰς τὴν Δ. πλευρὰν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ ἐσωτερικῶς, ἄνωθεν τοῦ καμπύλου ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου, ὑπάρχει κτητορικὴ ἐφ' ὕγρασις ἐπιγραφὴ, διαστάσεων 0,90 × 0,50:

ΑΝΗΓΕΡΘΕΙ ΕΚ ΒΑΘΡΟΝ ΓῆΣ ΚΑΙ ΑΝΗΣΤΟΡΗΣΤΙ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΩΣ | ΚΑΙ ΘΕΙΟΣ ΟΥ-
ΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤῶΝ ΕΝΑΓΗΕΙΣ ΠΑΤΕΡῶΝ ἩΜῶΝ Κ(ΑΙ) ΗΚΟΥ | ΜΕΝΗΚῶΝ ΜΕΓΑΛῶΝ
Δ[ΙΔΑΣ]ΚΑΛῶΝ Κ(ΑΙ) ἹΕΡΑΡΧῶΝ ΒΑΣΙΛΕΪΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕ[Ο]-
ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ [Δ]ΙΑ ΕΞΟΔΟΥ Κ(ΑΙ) ΚΟΠΟΥ | ΠΟΛ[ΟΥ]
ΠΑΡΑ ΤΟΥ] ΑΙΔΕΧ[ΜΟΤΑΤΟΥ ΕΝ ΙΕΡΕΥΣ]Ι ΚΗΡ - - - - - ΗΒΟΥ | - - - - - ΠΑ-
ΝΙΕ[Ρ]- - - - - ΚΥΠΡΙ[ΑΝΟΥ Α]ΥΙΕ (1715) | ΧΕΙΡ ΠΕΤΡΟΥ ΠΑΙΔΙΟ[ΤΟΥ] | ΤΗ ΟΚΤΩ-
ΒΡΙΟΥ Κ.Θ. | ΕΙΣ ΤΟΝ ΚΕΡὸΝ ΕΤΟΥΤΟΝ | ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟΝ ΕΠΗΡΕ Ο ΒΕ | ΖΗΡΑΖΕ-
ΜΙΣ | ΤΟΝ ΜΟΡΕΑ¹.

Ὁ ναὸς ἐσωτερικῶς εἶναι ὅλος τοιχογραφημένος ὑπὸ τοῦ Κρητὸς Ἁγιογράφου Πέτρου Πεδιώτου. Ὁ τοιχογράφος οὗτος δὲν εἶναι ἀγνωστος εἰς Γορτυνίαν. Τὸν συναντῶμεν μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Μιχαὴλ εἰς τὰ καθολικὰ τῶν Μονῶν Παλαιοῦ καὶ Νέου Καλαμίου. Ἡ τέχνη τοῦ Πέτρου Πεδιώτου

¹ Πρὸβλ. Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΝ ἐν Κ.Χ. τ. Β' σ. 442 - 453.

παρουσιάζει έντονον διχασμόν. Όταν ακολουθῆ τὰ πρότυπα τῆς παραδόσεως, δημιουργεῖ ἔργα μοναδικῆς τελειότητος, αὐστηρὰ καὶ πλήρη κατασκευτικῆς αἰσθητικῆς, ὅπως εἶναι ἡ θαυμασία ἀπὸ ἀπόψεως σχεδίου καὶ χρωματισμοῦ παράστασις τῆς Θεοτόκου βρεφοκρατούσης ἐπὶ τοῦ δρυφάκτου μετὰ τῆς γραφῆς: *Ἡ Πάντων Ἑλπίς*. Ἐτερον εὐτυχές παράδειγμα εἶναι καὶ ἡ παράστασις τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ δεξιὰ τῆς εἰσόδου. Τοῦναντίον, κατὰ τὴν ἀπόδοσιν τῶν ὀλοσώμων ἀγίων, ἐγκαταλείπει τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν καὶ τρέπεται πρὸς τὸν νατουραλισμόν, ἐπηρεαζόμενος προφανῶς ὑπὸ ἑπτανησιακῶν προτύπων. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρω τὴν Ἀγίαν Βαρβάραν, ἡ ὁποία, περιέργως, δὲν παρουσιάζει τίποτε τὸ ἱερατικόν, πλὴν παριστᾷ σεμνὴν καλλονὴν τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, μὲ κάλυμμα λευκὸν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ ἐρυθροκαστανοὺς πλοκάμους. Εἰς τοὺς χρωματισμοὺς τοῦ μεταχειρίζεται ὠχραν εἰς δύο τόνους, ἐρυθρόν, σιένιαν καὶ οὐμπραν ψημένας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'

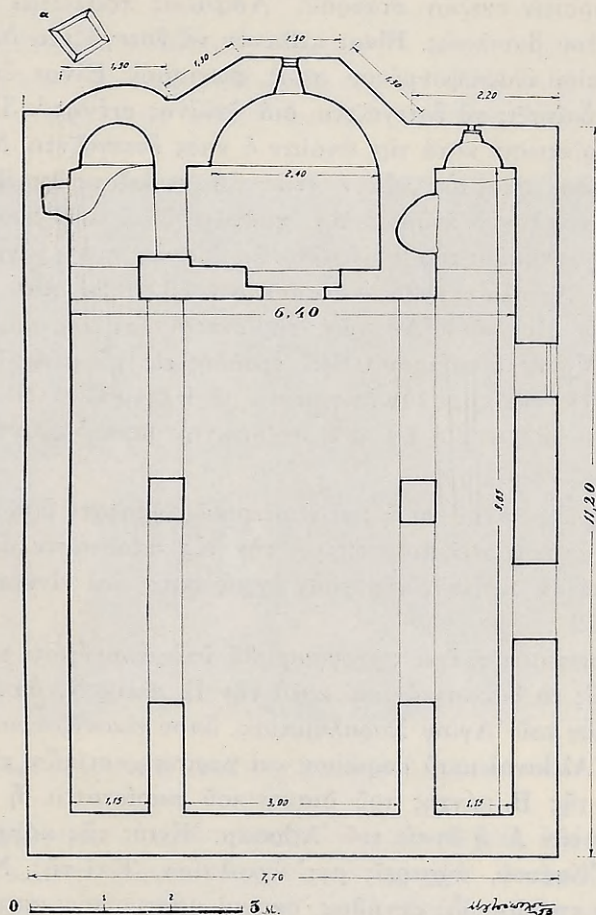
Ο ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΤΡΙΚΛΙΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

1. ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΒΑΛΤΕΣΙΝΙΚΟΥ

Ἡ Μονὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εὐρίσκεται εἰς ἀπόστασιν τετάρτου τῆς ὥρας ἐκ τοῦ χωρίου Βαλτεσινίκου, ἐπὶ τῆς ἐλατοσκεποῦς παρειᾶς τοῦ προβούνου Ἁγίου Μιλιανός¹. Ὁ ναὸς ἔχει ἐσωτερικὰς διαστάσεις 6,40 × 9,65, ἡ δὲ κυρία θύρα εἰσόδου, πλάτους 1,20, εὐρίσκεται κατὰ τὴν Ν. πλευράν. Σήμερον ὁ ναὸς παρουσιάζει τὴν μορφήν τρικλίτου ξυλοστέγου βασιλικῆς. Τὸ τριμερὲς ἱερὸν χωρίζεται ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ διὰ κτιστοῦ τέμπλου. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ἀκτίνος 1,15, διαμορφοῦται ἐξωτερικῶς ἡμιεξαγωνικῶς, ἡ κόγχη τῆς προθέσεως ἡμικυκλικῶς, ἡ δὲ κόγχη τοῦ διακονικοῦ εἶναι ἐγγεγραμμένη ἐντὸς τοῦ πάχους τῆς τοιχοποιίας. Ὁ χώρος τοῦ ἱεροῦ Βήματος δὲν συγκοινωνεῖ ἐσωτερικῶς μετὰ τοῦ διακονικοῦ. Τὸ κεντρικὸν κλίτος τοῦ ναοῦ ἔχει πλάτος 3,00, τὸ ἀριστερὸν 1,25 καὶ τὸ δεξιὸν 1,15. Τὰ κλίτη ἐπικοινωνοῦν μεταξύ των διὰ ζεύγους ἀψίδων, αἱ ὁποῖαι ἐδράζονται ἐπὶ ζεύγους πεσσῶν διαστάσεων 0,45 × 0,60 καὶ ἀφ' ἐτέρου πρὸς Α. μὲν ἐπὶ τῶν διαχωριστικῶν τοίχων τοῦ ἱεροῦ Βήματος, πρὸς Δ. δὲ ἐπὶ λίαν ἐπιμήκων παραστάδων (0,50 × 1,70). Ὁ διαχωρισμὸς οὗτος τῶν κλιτῶν μεταξύ των, κα-

¹ ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ, Σύμμικτα Μοναστηριακὰ Ἀρκαδίας, Φάκελλος 315, Ἐκθεσις τοῦ ἡγουμένου τῆς Μονῆς Ἀθανασίου (22 Σεπτεμβρίου 1833) πρὸς τὸν Νομάρχην Ἀρκαδίας. Ὁ ναὸς ἀποτελεῖ τὸ καθολικὸν τῆς διαλυθείσης μονῆς, τὴν ὁποίαν σήμερον φροντίζει ν' ἀναστήσῃ ἡ φιλόπονος πρεσβυτέρα Κ^α Πετροπούλου.

θὼς ἐπίσης καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἱεροῦ, ἀποτελοῦν τὴν ἰδιορρυθμίαν τοῦ ναοῦ. Ὁ ναὸς σήμερον στεγάζεται διὰ δικλινοῦς ξυλίνης στέγης, ὑπὸ τὴν ὁποίαν περιλαμβάνονται καὶ τὰ τρία κλίτη (εἰκ. 94).

Εἰκ. 94. Ἡ κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Βαλτεσινίου.

Ἡ θολοδομία τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖ ἐν πρόβλημα, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει λυθῆ ἱκανοποιητικῶς. Διαφωνοῦμεν μὲ τὴν ἄποψιν τοῦ Τ. Γριτσοπούλου, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ναὸς ἐστεγάζετο κεντρικῶς διὰ τρούλλου¹. Οὐδὲν ἀρχιτεκτονι-

¹ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ παρὰ τὸ Βαλτεσινικὸν ἱστορικὴ Μονὴ τῆς Θεοτόκου, ἐν Γ.Η., τ. Δ', 1949, σ. 32.

κὸν στοιχεῖον μᾶς ἔπεισε περὶ τούτου. Ἐκ τῆς κατόψεως καθαρῶς διαφαίνεται ὅτι δὲν ἀνήκει εἰς οὐδένα τύπον ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς ναοῦ. Ἡ σωζομένη διάταξις τῶν ἀψίδων τῆς ἰδιομόρφου κιονοστοιχίας ἀποκλείει τὴν περίπτωσιν ἐγκαρσίων σκελῶν σταυροῦ. Ἀσφαλῶς πρόκειται περὶ τρικλίτου οὐχὶ μετὰ τρούλλου βασιλικῆς. Εἶναι πιθανὸν νὰ ἐστεγάζετο διὰ κυλινδρικών θόλων, τοῦ μεσαίου ὑπερυψουμένου πρὸς φωτισμόν. Εἶναι ἐπίσης δυνατὸν ἢ ἀναφερθεῖσα διάταξις νὰ ἐστεγάζετο διὰ ξυλίνης στέγης¹. Τέλος, δὲν ἀποκλείομεν τὴν περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ναὸς ἐστεγάζετο διὰ τριῶν ἡμικυλινδρικών θόλων κατὰ τὸν τύπον «τῶν Ἀνατολιζουσῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Μάνης»². Ἡ χρονολογία κτίσεως τοῦ καθολικοῦ εἶναι ἄγνωστος. Πάντως, ἐπὶ ἐγγράφου πωλητηρίου τῶν μοναχῶν τῆς Μονῆς, συντεταγμένου ἐν Βαλτεσινίῳ τῇ 22^α Ἀπριλίου 1828, διαστάσεων 0,19×0,24 καὶ φυλασσομένου εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν, εὐρίσκεται ἐπὶ κεφαλῆς ὁ τύπος τῆς σφραγίδος τῆς Μονῆς, διαμέτρου 0,043, ἐχούσης εἰς τὸ μέσον τὴν παράστασιν τῆς Κοιμήσεως, κύκλῳ δὲ τὴν ἐπιγραφὴν: « + C(Φ)ΡΑΓΙC ΤΗC Υ(Π)ΕΡΑΓΙΑ(S) ΜΟΝΗC ΤΗC ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΟC ΕΝ ΟΡΗ ΜΕΛΙΜΟ(;) ΚΟΜΗ ΒΑΛΤΕCΙΝΗΚΟ 1625 ΜΑΡΤΗΟΥ 5»³.

Εἰς τὸ ΒΑ. ἄκρον τοῦ ναοῦ καὶ ἐξωτερικῶς ὑπάρχει ὀρθογωνικὸν ἀνοιγμα, τὸ ὁποῖον ἐπικοινωνεῖ πιθανῶς μὲ τὴν εἰς ἀπόστασιν δεκάδος μέτρων καὶ Α. εὐρισκομένην κρήνην, φέρουσαν ἐγκάρακτον καὶ ἀνεστραμμένην τὴν χρονολογίαν 1852⁴.

Ὁ ναὸς, ἐσωτερικῶς, ἔχει τοιχογραφηθῆ ὑπὸ ἀνωνύμου καλλιτέχνου ἐντελῶς λαϊκοῦ. Εἰς τὸ διακονικὸν καὶ κατὰ τὴν Β. πλευράν, ὑπάρχει παράστασις τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους, ὅπου εἰκονίζονται ἔνοπλοι φουστανελλοφόροι Ἀλβανοὶ μετὰ σαρικών καὶ χαρακτηριστικῶν τῆς ἐποχῆς μυστάκων. Ἐντὸς τῆς Β. κόγχης τοῦ διακονικοῦ παρίσταται ἡ φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ, εἰς δὲ τὴν Α. ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Ἐντὸς τῆς κόγχης, Γρηγόριος καὶ Μᾶρκος ὁ Ἐφέσου, ἀρχιερεῖς μετ' ἐγκολπίων. Ἐπὶ τῆς Ν. πλευρᾶς καὶ εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον, ὡς συνήθως, σκηναὶ μαρτυρίων, χαμηλὰ δλόσωμοι ἄγιοι. Κατὰ τὰ λοιπά, ἡ τοιχογράφησις ἀκολουθεῖ τὰ γνωστά, μὴ παραλειπομένων σκηνῶν ἐκ τῶν οἴκων τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου.

¹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Α.Β.Μ.Ε., τ. Β', 1936, σ. 90.

² Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἀνατολιζουσαι βασιλικαὶ τῆς Λακωνίας, ἐν Ε.Ε.Β.Σ. ἔτος Δ', 1927, σ. 342 εἰκ. 1 καὶ 2, σ. 345, εἰκ. 6, 7, 8, σ. 347 εἰκ. 10.

³ ΔΗΜ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, Κατάλογος χειρογράφων Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἐν Β.Ν.Ι., τ. ΙΑ', 1934 - 35, σ. ξδ' καὶ ξε'.

⁴ Κατὰ λαϊκὴν παράδοσιν ὁ ναὸς ἐπικοινωνεῖ ὑπογείως μὲ τὸ εἰς ἀπόστασιν χιλιόμετρον εὐρισκόμενον ἀσκητήριον τῆς Ἀναλήψεως (Ἅγιος Νικόλαος εἰς θέσιν Παλαιομονάστηρο).

Ἐξ ὄλων τῶν τοιχογραφιῶν ἀξία προσοχῆς εἶναι ἡ εἰκὼν τῆς Σταυρώσεως ἐπὶ τῆς Ν. πλευρᾶς τοῦ δεξιοῦ πεσσοῦ (εἰκ. 95). Κάτωθεν ταύτης Ἄρχάγγελος κρατῶν εἰς μὲν τὴν δεξιὰν ρομφαίαν, εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν τὸν ζυγὸν τῆς δικαιοσύνης.

Εἰς τὴν πρόθεσιν διαβάζομεν: *Μνήσθητι κ(υρι)ε: Ἄνανιου Ἀρχιερέως¹, Διονυσίου, Παΐσιου, Διονυσίου, Καλλινίκου, Γεναδίου τῶν ἱερομονάχων, Ἡλιοῦ ἱερέως.* Ὁ τελευταῖος οὗτος Ἡλίας, ἱερεὺς ἐκ Ζατοῦνης, ἐφιλοτέχνησε τρεῖς ἐκ

Εἰκ. 95. Τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Βαλτεσινίκου.

τῶν φορητῶν εἰκόνων τοῦ τέμπλου κατὰ τὸ ἔτος 1750, ὁπότε καὶ προσέθεσε τὸ ὄνομά του εἰς τὴν πρόθεσιν μετὰ τῶν λοιπῶν, ἀναφερομένων πιθανῶς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος². Ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας ἐπὶ θρόνου μετὰ τοῦ Ἰησοῦ δωδεκαετοῦς φέρει τὴν ἐπιγραφὴν: *Μνήσθητι τοῦ δούλου σου Κηριάκου Τραγὶ οὐῖα ἀγιάννη διὰ ψυχικὴν του σωτηρίαν, χειρ Ἡλιοῦ ἱερέως Σακελλαρίου Ζάτουνα ΑΨΝ (1750) Ἰουλ.* Ἐπὶ τῆς Δεσποτικῆς εἰκόνος τοῦ Ἰησοῦ Ἀρχιερέως καὶ εἰς τὸ ἄνω μέρος αὐτῆς ὑπάρχει ἡ γραφή: *Ὁ Βασιλεὺς*

¹ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ παρὰ τὸ Βαλτεσινίκον ἱστορικὴ Μονὴ τῆς Θεοτόκου, ἐν Γ.Η. τ. Δ', 1949, σ. 34. Ὁ ἀναφερόμενος ἐν τῇ δεήσει Ἀρχιερεὺς Ἀνανίας εἶναι ὁ κατ' Ἰούλιον τοῦ ἔτους 1747 προαχθεὶς εἰς ἐπίσκοπον Δημητσάνης Ἀνανίας, πρότερον ἐπίσκοπος Καρυουπόλεως.

² Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, ἐν Γ.Η. τ. Δ', 1949, σ. 34, ἀναφέρει σχετικῶς τὰς διαδοχικὰς ἀνακαινίσεις τοῦ ναοῦ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα.

τῶν βασιλέων καὶ Μέγα ἔλεος, γύρωθεν δὲ τὰ σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν· κάτω ἢ γραφή: † Μνίσθητι κύριε τοῦ δούλου σου μακαρίτι Κυριάκου Τραγὶ Δροπολιτζα † χεῖρ Ἡλιοῦ ἱερέως ἐκ Ζάτουνας ΑΨΝ Ἰουλίου¹. Ἡ τρίτη Δεσποτική εἰκὼν καὶ ἀρίστη πασῶν εἶναι ἢ τοῦ Προδρομοῦ. Ἡ παράστασις τοῦ Ἁγίου κατὰ τὸ διαγώνιον σύστημα, τελειοτάτου σχεδίου καὶ ἀρίστης πτυχολογίας. Εἰς τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ὁ Ἅγιος κρατεῖ εἰλητάριον μετὰ τῆς γραφῆς: Ὁρᾶς οἶα πάσχουσιν ὁ Θεοῦ λόγε κλπ. Εἰς τὸ κατώτερον σημεῖον τῆς εἰκόνης ἢ γραφή: † χεῖρ Ἡλιοῦ ἱερέως Σακελλαρίου Ζάτουνα ΑΨΝ Ἰουλίου κγ'. Μνήσθητι τοῦ δούλου σου μακαρίτου Κυριάκου Τραγὶ οὐτὰ Ἀγιάτι. Ἐκτὸς τούτων ὑπάρχει καὶ ἕτερα φορητὴ εἰκὼν, τῆς Κοιμήσεως, καλῆς τέχνης, φέρουσα εἰς τὸ κάτω μέρος αὐτῆς τὴν γραφήν: Δέσεις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Γεωργίου, Κανέλλου Γεωργίου τοῦ Σπιλαίου ἐπὶ ἔτους 1766 ἐν μηνὶ Ἰουλίῳ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'

Ο ΤΥΠΟΣ ΤΩΝ ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

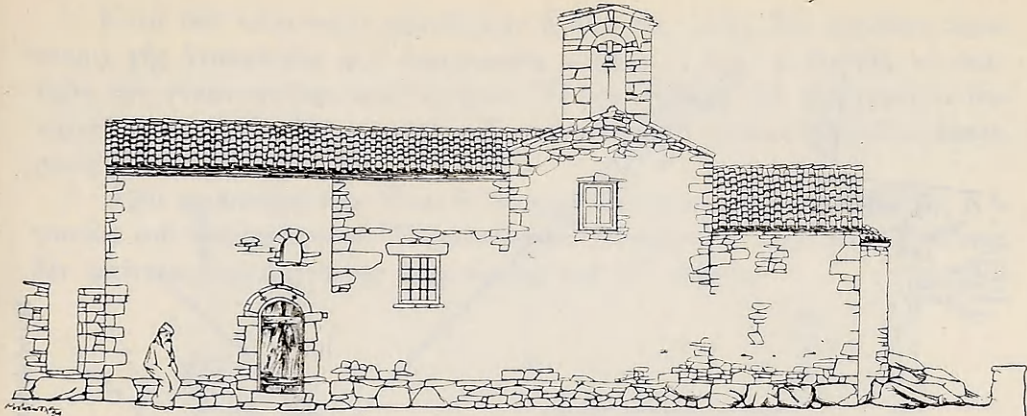
1. Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΛΑΤΣΑΣ

Ὁ Ἅγιος Γεώργιος Δημητσάνης εὐρίσκεται εἰς τὴν συνοικίαν τῆς Πλάτσας. Εἶναι σταυρεπίστεγος ναὸς, διαστάσεων ἐσωτερικῶν 12,50 × 3,90 (εἰκ. 96). Κατὰ τὴν Β. πλευρὰν εὐρίσκεται προσκεκολλημένον εἰς τὸν ναὸν τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Χρῦσια. Πρὸ τῆς Ν. πλευρᾶς τοῦ ναοῦ εὐρίσκεται πλατεῖα (ἢ Πλάτσα ἐπὶ Ἐνετῶν), ἕτερα δὲ μικρὰ πλατεῖα πρὸ τοῦ παρεκκλησίου (εἰκ. 97). Εἰς τὴν βάσιν τῆς Ν. πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ὑπάρχει πεζοῦλι, ὕψους 0,60, ἀποτελούμενον ἐκ «κυκλωπέων» ὀγκολίθων, μεταφερθέντων ἐκ τοῦ ἀρχαίου τείχους τῆς πόλεως, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται Ν. τοῦ ναοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν ἑκατὸν μέτρων.

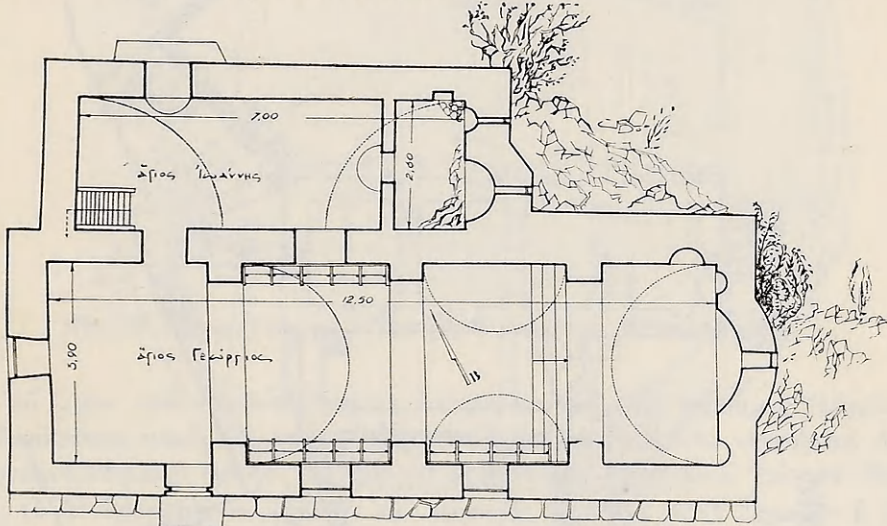
Ἡ σημερινὴ μορφή τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι ἢ ἀρχική. Ἰδέαν τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ ναοῦ ἀποκτῶμεν, ἐὰν φαντασθῶμεν Δ. καὶ συμμετρικῶς ὡς πρὸς τὴν ἐγκαρσίαν ὑπερψωμένην καμάραν τμήμα ἴσον πρὸς τὸ τοῦ ἱεροῦ. Ἡ ἀρχικὴ αὕτη μορφή ὑποδηλοῦται καὶ διὰ τῶν ἄρμῶν τῆς νέας τοιχοποιίας, ἢ ὁποία διαφαίνεται ἀρχομένη παρὰ τὴν Ν. θύραν εἰσόδου (εἰκ. 96). Ἡ πρὸς Δ. προέκτασις τοῦ ναοῦ ἐγένετο τὸ 1824· τότε κατὰ τὸν κτητορικὸν κώδικα ὁ ναὸς *ἠὺξήθη καὶ ἐμακρύνθη*².

¹ Παρατηροῦμεν κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος τὴν γραφήν Δροπολιτζα. Συναντῶμεν ἐπίσης τὰς γραφάς: Ὑδροπολιτζά, Ντρομπολιτζά, Τριπολιτζά.

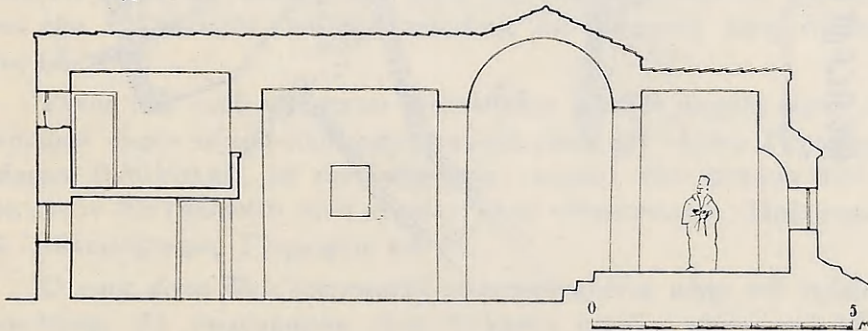
² Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Οἱ ναοὶ τῆς Δημητσάνης, σ. 41· πρβλ. χειρόγραφον ὑπ' ἀριθ. 120 τῆς ἐν Δημητσάνῃ δημοσίας Βιβλιοθήκης.

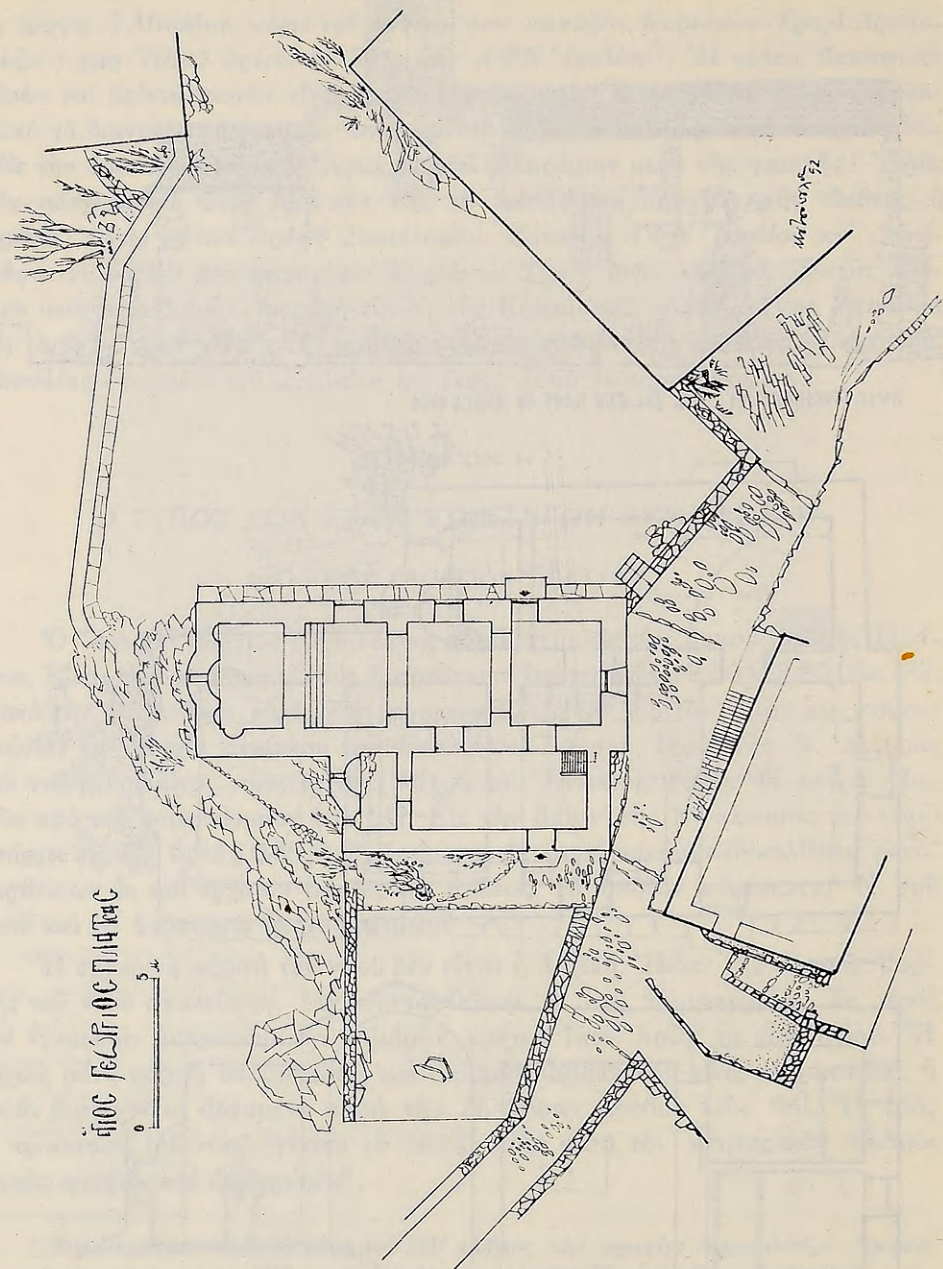
Ὅψις μεσημβρινή ἕως βελώνης πλάτους ἀρχιτεκτονική

Μοντυσάκης

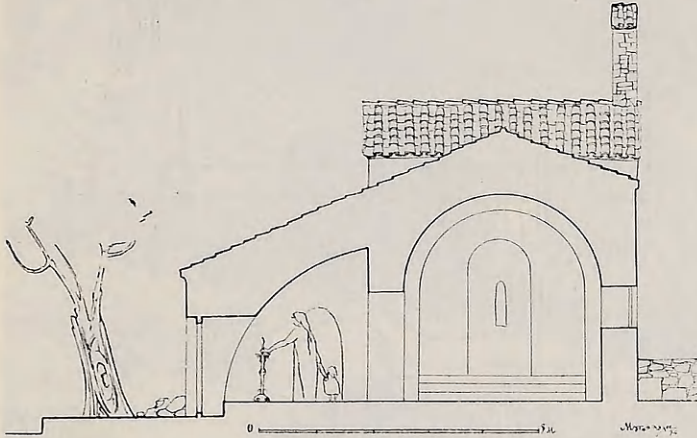
Εἰχ. 96. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος Πλάτσας Δημητσάνης.
Ὅψις μεσημβρινή, κάτοψις καὶ τομὴ κατὰ μῆκος.

Εἰκ. 97. Γενικὴ κάτοπις τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Πλάτας Δημητσάνης.

Κατὰ τὴν τελευταίαν προσθήκην ἡ δικλινῆς στέγη δὲν ἀπετέλεσε προέκτασιν τῆς ἀνατολικῆς ἀλλ' ὑπερυψώθη κατὰ 1,20 διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ περιλάβῃ τὸν γυναικωνίτην κατ' ὄροφον. Ἡ προσπέλασις τοῦ γυναικωνίτου διενεργεῖται κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ παρεκκλησίου, ἔχοντος διαστάσεις ἐσωτερικὰς 2,60×7,00 (εἰκ. 96).

Ἄξια παρατηρήσεως εἶναι ἡ ὑπαρξίς ἀλαξεύτου βράχου ἐντὸς τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ παρεκκλησίου. Ἡ χρονολογία κτίσεως τοῦ ναοῦ εἶναι ἄγνωστος, δὲν φαίνεται πάντως οὗτος ἀρχαιότερος τοῦ ΙΖ' αἰῶνος.

Εἰκ. 98. Ἅγιος Γεώργιος Πλάτσας Δημητσάνης. Ἐγκαρσία τομή.

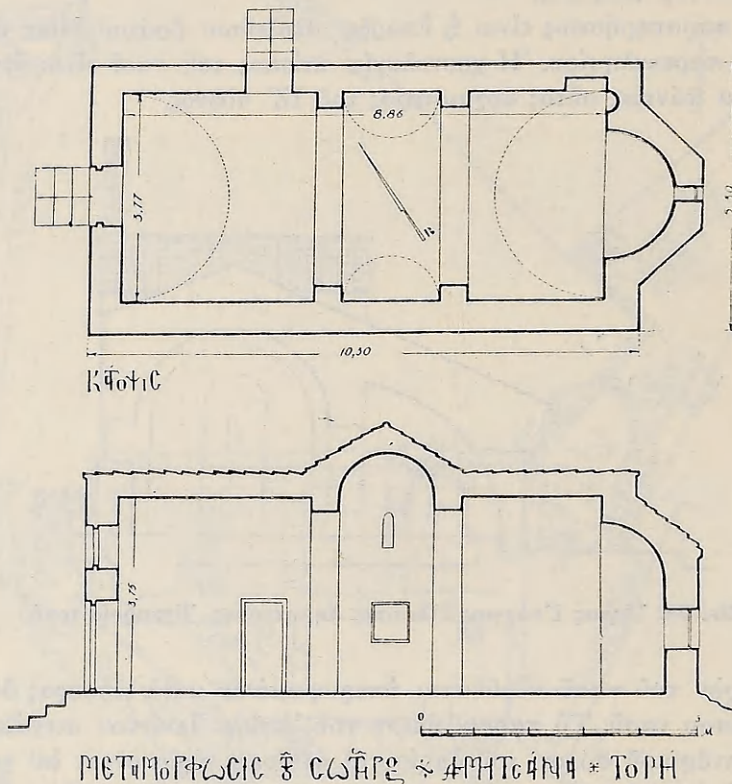
Τὸ ἱερόν τοῦ ναοῦ εὐρίσκεται ὑπερυψωμένον κατὰ τέσσαρας βαθμίδας τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ. Τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου στεγάζεται διὰ τεταρτοκυλινδρικοῦ θόλου, τοῦ ὁποίου αἱ γενέσεις εὐρίσκονται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, τὸ δὲ ὑψηλότερον σημεῖον τῆς κορυφῆς εἰς ὕψος 3,10. Σήμερον ἡ εἴσοδος εἰς τὸν ναὸν διενεργεῖται μέσῳ τῆς τοῦ παρεκκλησίου, εὐρισκομένης κατὰ τὴν Β. πλευρὰν καὶ καλυπτομένης διὰ στεφάνης λόγῳ τῆς διεισόδου (εἰκ. 98).

Ἐντὸς τοῦ ναοῦ εὐρίσκεται ξυλόγλυπτον τέμπλον μετρίας τέχνης. Εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον αὐτοῦ εὐρίσκεται φορητὴ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, διαστάσεων 0,80×0,40, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν: ΔΕΗΣΙΣ ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Π(ΑΤ)ΡΙΑΡΧΟΥ Κ(ΑΙ) ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ. Πρόκειται περὶ τοῦ Ἐθνομάρτυρος Γρηγορίου τοῦ Ε'.

Ὁ ναὸς εἶναι ὄλος ἐσωτερικῶς τοιχογραφημένος μέχρι τοῦ σημείου τῆς προσθήκης. Αἱ τοιχογραφίαι εἶναι δείγματα μετρίας τέχνης τοῦ ΙΖ' - ΙΗ' αἰῶνος.

2. Η ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΔΗΜΗΤΣΑΝΗΣ

Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος εἶναι ἡ ὑψηλότερον εὐρισκομένη ἐκκλησία τῆς Δημητσάνης, εἰς τὴν Β. παρειὰν τοῦ κάστρου. Ἀνήκει εἰς τὸν αὐτὸν σταυρεπίστεγον τύπον, με ἐσωτερικὰς διαστάσεις $8,86 \times 3,77$. Ἡ

Εἰκ. 99. Κάτοπις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος Δημητσάνης.

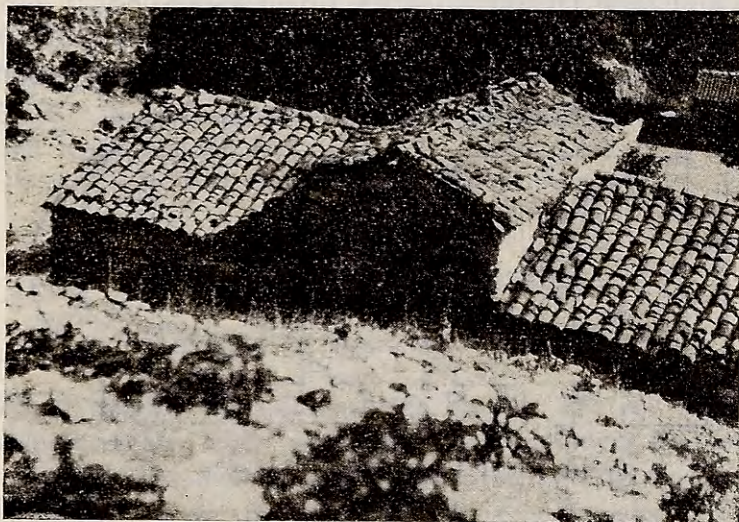
προσπέλασις εἰς τὸν ναὸν γίνεται διὰ δύο θυρῶν, εὐρισκομένων κατὰ τὴν Β. καὶ Δ. πλευράν. Ἀνέρχεται δέ τις εἰς τὸν ναὸν διὰ κλιμάκων λόγῳ τῆς κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο ὑπαρχούσης καταφερείας τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 99). Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἐξωτερικῶς διαμορφοῦται ἡμιεξαγωνικῶς. Ἡ διάταξις τῶν στεγῶν διακρίνεται εἰς τὴν φωτογραφίαν (εἰκ. 100).

Ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ εἶναι ἀμελής, με χρῆσιν πύρων λίθων ὀρθογωνίων κατὰ τὰς γωνίας. Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς ἔχει ἐπιχρισθῆ προσφάτως. Οὐδεμίαν ἐπιγραφὴν εὐρέθη εἰς τὸν ναόν, πάντως φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ κτίσματος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος.

3. Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΡΕΣΤΑΙΝΩΝ

Ὁ ναὸς εὐρίσκεται εἰς τὴν κάτω συνοικίαν τοῦ χωρίου, εἶναι σταυρεπίστεγος, ἐσωτερικῶν διαστάσεων $10,00 \times 4,40$, μὲ κυρίαν εἴσοδον κατὰ τὴν Δ. πλευράν (εἰκ. 101). Ὁ ναὸς ἔχει ἐσωτερικῶς ἐπιχρισθῆ καὶ εἶναι κτίσμα πιθανῶς τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος.

Σταυρεπιστέγους ἐπίσης ναοὺς ἀπαντῶμεν εἰς Καρύταιναν, τὸν Ἅγιον

Εἰκ. 100. Ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος Δημητσάνης.

Γεώργιον, καὶ εἰς Λαγγάδια, εἰς τὸ ἄκρον τῆς κωμοπόλεως, τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΕΠΙ ΤΩΝ ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

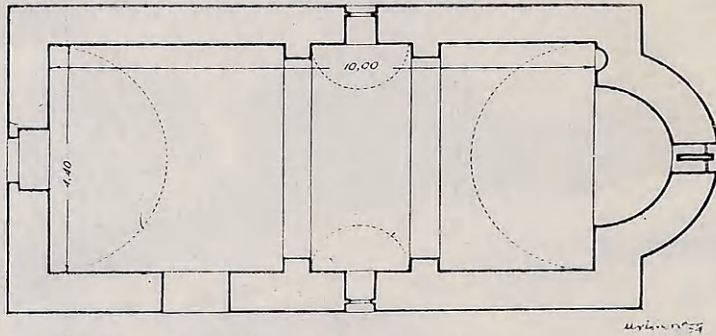
Εἰς τοὺς σταυρεπιστέγους ναοὺς τῆς Γορτυνίας παρατηροῦμεν τὴν ὑπαρξιν ποδαρικῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐδράζονται τόξα χρησιμεύοντα εἰς τὴν ἀντιστήριξιν τῶν γενέσεων τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν.

Ἐπίσης εἰς τὰ τμήματα τῆς μακρᾶς τοιχοποιίας τοῦ ναοῦ, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐπακουμβοῦν τὰ μέτωπα τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν, δὲν μειοῦται τὸ πάχος τῆς τοιχοποιίας ἢ ὁποία, ὡς γνωστόν, κατὰ τὴν περιοχὴν ταύτην δὲν καταπονεῖται (τύπος A_2 κατὰ τὸν καθηγητὴν Ἄ. Ὁρλάνδον). Τοιοῦτοτρόπως οἱ ἐπιχωριάζοντες εἰς Γορτυνίαν σταυρεπίστεγοι ναοὶ ἀνήκουν εἰς τινὰ ἐνδιάμεσον

λύσιν, μεταξύ τοῦ τύπου A_1 καὶ A_3 τοῦ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ καταρτισθέντος πίνακος¹.

Ὁ τύπος τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν ἀπαντᾶται συχνάκις εἰς Ἑλλάδα καὶ ἐφηροδόθη μετ' ἐπιμονῆς ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ὑπὸ διαφόρους μορφάς, ἰδίως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς τουρκοκρατίας. Ὁ τύπος οὗτος ἔχει τὰς ρίζας του πιθανώτατα εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα μέσῳ Κρήτης. Ὁ πρῶτος ἀσχοληθεὶς περισσότερο μὲ τοὺς σταυρεπιστέγους ναοὺς G. MILLET παρεδέχθη ἀνατολικὴν (Μεσοποταμιακὴν) τὴν προέλευσιν².

Εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐπιχωριάζει ἡ χαρακτηριστικὴ κατὰ πλάτος τοῦ ναοῦ καμάρα, παρουσιάζει δὲ τὸ σταυρεπίστεγον πολλὰς παραλλαγάς, συνδυαζόμενον

Ἡ ΕἰΣ ΤῶΝ ἸΩΑΝΝΗΣ ΤΡΕΣΤΑΙΝΩΝ ΚΑΤΟΨΙΣ

Εἰκ. 101. Ἅγιος Ἰωάννης Τρεσταινῶν. Κάτοψις.

ἐνίοτε μὲν πρὸς τὸ σταυρικὸν διάγραμμα, ἄλλοτε δὲ σχετιζόμενον πρὸς τοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς.

Οἱ ἀρχαιότεροι ἐν Ἑλλάδι ναοὶ τοῦ τύπου τούτου³ ἀνέρχονται, κατὰ τὸν καθηγητὴν Γ. Σωτηρίου, εἰς τοὺς ἐσχάτους βυζαντινοὺς χρόνους, ὅπως εἰς Γεράκι, Μάνην, Βάθειαν καὶ Ὁξύλιθον Εὐβοίας. Διαφέρουν οἱ ναοὶ οὗτοι τῶν μεταγενεστέρων κατὰ τὴν ἐπιμέλειαν τῆς τοιχοδομίας, τὸν πλούσιον διάκοσμον τοῦ ἐξωτερικοῦ καί, ἐνίοτε, κατὰ τὴν πλέον σύνθετον κατασκευὴν, ὡς εἶναι οἱ ναοὶ τῆς Πορταπαναγιᾶς Θεσσαλίας καὶ Κάτω Παναγιᾶς Ἄρτης.

¹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Α.Β.Μ.Ε., τ. Α, 1935, σ. 43.

² G. MILLET, L' Ecole Grecque, Paris 1916, σ. 47-48. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ Μονὴ τῆς Ἁγίας Λαύρας, ἐν Η.Μ.Ε., 1925, σ. 187.

³ Ὁ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Σταυρεπίστεγοι ναοὶ Ἠπείρου, ἐν Ἠπειρῷ. Χρονικά, 1931, σ. 270 κ.ἐξ.· πρῶτος διέκρινε τοὺς τύπους αὐτῶν καὶ εὔρε τοὺς ἀρχαιότερους σωζομένους ἐν Σερβίᾳ καὶ Ἑλλάδι. Ἀκολούθως ὁ Ἄ. Ὁρλάνδος ἐπεξέτεινε τοὺς τύπους διὰ νέων παρατηρήσεων καὶ παραδειγμάτων.

Κατὰ τὸν καθηγητὴν Ἄ. Ὁρλάνδον οἱ ἀρχαιότεροι μέχρι τοῦδε εὐρεθέντες σταυρεπίστεγοι ναοὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΓ' αἰῶνος. Ὁ Josef Strzygowski ἀναφέρει κάτοψιν τῆς ἐν Σαλάχ, Μαρ-Γιακούμπ ἐκκλησίας, ἡ ὁποία τρόπον τινὰ εἶναι προδρομικὸς τύπος τῶν σταυρεπιστέγων: ἔμπροσθεν τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ τοῦ στεγαζομένου διὰ τριῶν ἡμικυλινδρικοῶν θόλων εὐρίσκεται ἡ ἐγκαρσία καμάρα, τῆς ὁποίας αἱ γενέσεις στηρίζονται ἐπὶ διαχωριστικῶν τοίχων μὲ μικρὰ ἀνοίγματα¹. Ἡ ἐγκαρσία αὕτη καμάρα ἀποτελεῖ τὸν κυρίως χώρον τοῦ ναοῦ (Breitkirche). Ὁμοία καμάρα, μικροτέρου πλάτους καὶ χαμηλοτέρα, στεγάζει τὸν νάρθηκα.

Ὁμοιότητα μετὰ τοῦ ἐν Σαλάχ ναοῦ παρουσιάζει καὶ ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν ἐν Ἑλλάδι, κτίσμα τοῦ Ι' αἰῶνος, τοῦ ὁποίου τὰ θεμέλια σώζονται πλησίον τῆς Καισαριανῆς².

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'

ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΣΚΗΤΑΙ

1Α. Η ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ

α) Τὸ ἱστορικὸν τῆς κτίσεως τῆς Μονῆς. Εἰς τὴν Μονὴν ταύτην ὀδηγεῖ ἀτραπὸς κειμένη πρὸς μεσημβρίαν τῆς Δημητσάνης, ἀκολουθοῦσα τὸν ροῦν τοῦ Λουσίου ποταμοῦ. Ὁ Λούσιος, γνωστὸς ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος, ἔλαβε τὴν ὀνομασίαν του ἐκ τῆς μυθολογίας, ἡ ὁποία ἀναφέρει ὅτι εἰς αὐτὸν ἔλουσαν αἱ νύμφαι τὸν Δία κρυπτόμενον εἰς τὰ ἔλατοσκεπῆ ὄρη τῆς Γορτυνίας, φεύγοντα τὴν ὄργην τοῦ πατρὸς του.

Εἰς τριώρον ἀπόστασιν ἐκ Δημητσάνης ἐπὶ τῆς δυτικῆς ἀποκρήνου παρειαῖς τῆς χαράδρας τοῦ ποταμοῦ κεῖται ἡ Μονή, ἐσφηνωμένη οὕτως εἰπεῖν, ἐντὸς τῶν ἀγρίων βράχων, δίκην φωλεᾶς ὀρνέων καὶ εἰς ὕψος πλέον τῶν διακοσίων μέτρων ἐκ τῆς κλιμακωτῆς κοίτης τοῦ ποταμοῦ³.

¹ JOSEF STRZYGOWSKI, Ursprung der christlichen Kirchenkunst, Neue Tatsachen und Sätze der Kunstforschung, Leipzig 1920 (J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung), πίν. 9 σ. 12, «Salah, Mar Jakob, Breitkirche».

² Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Ε.Μ.Μ.Ε. τ. Γ', 1933, σ. 164 εἰκ. 219 καὶ 220.

³ Εἰς τὴν κατωτέρω βιβλιογραφίαν ἀναφέρεται καὶ περιγράφεται ἰδίως ἡ τοπογραφικὴ θέσις τῆς Μονῆς: Ε. ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ, Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ Ἑλληνικῆς Σχολῆς καὶ περὶ τῶν καθιδρυτῶν καὶ πρώτων αὐτῆς διδασκάλων, Ἀθῆναι 1837, σ. 49 κ. ἔξ. — Μ. RANGABÈS, Souvenir d'une excursion d'Athènes en Arcadie, ἐν Mémoires, présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions, Paris 1857, σ. 351. — ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Περιήγησις κατὰ τὴν ἐπαρχίαν Γόρτυνος, περ. Βύρων, Ἀθῆναι, Θ. Παπαλεξανδρῆ, 1874, σ. 46 κ. ἔξ. καὶ σ. 97. — Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, Ἡ Δη-

Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ αυτοκράτορος Νικηφόρου Φωκᾶ ἐπετράπη ἡ ἀνέγερσις τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τοῦ Φιλοσόφου εἰς Γορτυνίαν διὰ Πατριαρχικοῦ σιγιλλίου τοῦ ἔτους 964, ἐκδοθέντος ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου ΠΟΛΥΕΥΚΤΟΥ¹.

Ὡς ἰδρυτῆς τῆς Μονῆς ἀναφέρεται ὁ ἐκ Δημητσάνης Ἰωάννης Λαμπαρδόπουλος, φιλόσοφος, πρωτασηκρήτης τοῦ αυτοκράτορος Νικηφόρου Φωκᾶ².

Παραθέτομεν κατωτέρω χαρακτηριστικὴν περικοπήν τοῦ σιγιλλίου³:

μητσάνα, ἐν Ἀθήναις 1897, σ. 10. — Ὁ αὐτός, Ἡ Γορτυνία, Πάτραι 1898, σ. 42-43. — Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, περ. Ἀρχαδικῆ Ἐπετηρίδος, 1907, σ. 40 κ.ἐξ. — Ὁ αὐτός, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τ. Δ' σ. 373 κ.ἐξ. — Α. ΖΑΧΟΣ, Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα τῆς Γορτυνίας, ἐν Α.Δ. τ. Η', 1923, σ. 51-84, σ. 59 καὶ εἰκ. 1. Σκαρίφημα τῆς Μονῆς ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ ἐξώφυλλον τοῦ Γ.Η. 1948, τεῦχος 3ον. Περὶ τῆς Μονῆς ἐπίσης πρβλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χ.Β.Α., τ. Α', σ. 414. — Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Περιληπτικὴ φιλολογικὴ περιγραφή ἐκδρομῆς εἰς τὴν Μονήν, ἐν Γ.Η. 1947, Ἀθῆναι, τεῦχ. 2ον σ. 10. — ΕΛ. Γ. ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, Περιγραφή ἐκδρομικῶν ἐντυπώσεων, ἐν Γ.Η. 1948, τεῦχ. 3ον σ. 45.

¹ FR. MIKLOSICH - JOS. MÜLLER, Acta et Diplomata Monasteriorum et ecclesiarum Orientis, τ. Β', Vindobonae, 1887, σ. 250. Ἐπίσης Ε. ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ, Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ Ἑλληνικῆς Σχολῆς, Ἀθῆναι 1847. Τὸ κείμενον δὲ τοῦ σιγιλλίου σ. 49-52 καὶ ἐν σ. 2. Τὸ ἔγγραφον ἐξεδόθη τὸ ἔτος 964, ἀλλ' εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Σχολῆς σώζεται μόνον ἀντίγραφον αὐτοῦ ἐκ τοῦ Κώδικος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, γεγραμμένον ἐπὶ Κυρίλλου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1623. Ἐπίσης, Κ. ΣΑΘΑΣ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. Γ σ. 564. — Ὁ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ Μοναὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἔθνικὴ αὐτῶν δράσις κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, Ἀθῆναι 1936, σ. 10, ἀναφέρει ὅτι «Ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος ἀρχεται ἡ ἀκμὴ τῶν ἑλληνικῶν μοναστηρίων. Ἐκ τῶν πολλῶν μοναστηρίων τῆς κυρίως Ἑλλάδος τὸ ἀρχαιότερον εὐρίσκεται παρὰ τὴν Δημητσάναν τῆς Γορτυνίας». Ἐπίσης Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χ.Β.Α. τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1942, σ. 414 ἀναφέρει ὅτι «εἶναι τὸ ἀρχαιότατον βυζαντινὸν μνημεῖον τῆς Ἑλλάδος» πρβλ. Α. BON, P.B., Paris 1951, σ. 61.

² Τὸ ὄνομα Λαμπαρδόπουλος (Λαμπάρδης) εἶναι ἐκ τῶν ἀρχαιότερων σωζομένων μὲ τὴν κατάληξιν «πουλος». Καὶ σήμερον σώζονται εἰς Δημητσάναν κλάδοι τῆς οἰκογενείας ταύτης, οἱ Λαμπαρδαῖοι, Φιλοσοφαῖοι καὶ Φιλοσοφόπουλοι πρβλ. ΚΑΣΤΟΡΧΗΝ, ἔ.ἀ. σ. 3. Ἐπίσης Μ. RANGABÈ ἔ.ἀ. σ. 351, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι «Le nom est encore porté par une des familles de Dimitzana, qui conserve également celui de Lampardaeci». — Η. MEGAW ἐν B.S.A., XXXII, 1931-32, σ. 98: «It seems that φιλόσοφος may have been the usual epithetical title for a holy man in byzantine Greece». — Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ἄρθρον σχετικὸν ἐν Νεολόγῳ Κωνσταντινουπόλεως 1897, καὶ ἐν Ἱστορίᾳ τῆς Ἑλλάδος τ. Δ', σ. 373 καὶ Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, Ἡ Γορτυνία, σ. 42. — LIUDPRANDT VON CREMONA (und seine Quellen) Andapodosis (Untersuchungen zur allgemeinen Geschichte der Jahre 888-967 μ.Χ. VON CAND. PHIL. CARL DÄNDLICKER VON RORBAS, Leipzig, Teubner 1871), ὅπου ἀναφέρει: «Apud monachos philosophari», ἐν σ. 21. — Ὁ τίτλος τοῦ πρωτασηκρήτη (protosecretarius) ἦτο τίτλος μυστικοσυμβούλου ἢ ἀρχιγραμματέως ἐξ ἀπορρήτων Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 42 καὶ ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 3.

³ FR. MIKLOSICH - JOS. MÜLLER, ἔ.ἀ., τ. Β', Vindobonae 1887, XII — Acta

³Επειδή τοίνυν και ὁ οἰκείος τοῦ κρατίστου καὶ ἁγίου μου βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος κυρίου Νικηφόρου τοῦ Φωκά, τοῦ ἐν ἁγίῳ πνεύματι ποθεινοτάτου υἱοῦ τῆς ἡμῶν μειριότητος, κύριος Ἰωάννης Λαμπαρδόπουλος, φιλόσοφος, πρωτοσυκρήτης, ἄτε φύσεως ὦν ἀγαθῆς καὶ πολλὴν περὶ τὰ θεῖα ποιούμενος τὴν φροντίδα, ζῆλόν τε ἀναλαβὼν ἔνθεον καὶ διάπυρον ἔρωτα, φιλοτίμῳ χρησάμενος χειρὶ, ἀνήγειρεν ἐκ βάρθρων μονὴν ἱερὰν ἐν τῇ Πελοποννήσῳ τῇ ἐπαρχίᾳ τῆς μητροπόλεως Παλαιῶν Πατρῶν, κατὰ τὴν Ἐνορίαν τῆς ἐπισκοπῆς Λακεδαιμονίας, πλησίον χώρας Δημητσάνης, ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῆς Μονοπόρου, ἐπ' ὀνόματι τιμωμένην τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, ἣν διὰ τὴν τοῦ φιλοσόφου ἐπωνυμίαν μονὴν τοῦ φιλοσόφου ἐκάλεσαν μετὰ ταῦτα, πρὸς κατανομήν μοναζόντων ἀνδρῶν καὶ Θεῶ ἀφιερωμένην ψυχικῆς αὐτοῦ σωτηρίας ἕνεκα ναόν τε παρακείμενον καὶ φιλότιμον κατεσκεύασεν ἐν αὐτῇ καὶ κελίων οἰκοδομὰς καὶ ἄλλα τινὰ ἐργασάμενος πρὸς θεραπείαν καὶ ἀνάπαυσιν τῶν εὐρισκομένων ἐν αὐτῇ ψυχῶν.

Δὲν ἠρόκεσθη ὅμως ὁ πρωτασκηρῆτης εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ καθολικοῦ καὶ τῶν κτηρίων, ἀλλὰ καὶ μὲ κινητὰ ἀντικείμενα καὶ ἱερὰ σκευὴ ἐκόσμησε τὴν μονήν.

Δὲν παρέλειπεν, ἐπίσης, ὁ προνοητικὸς πρωτασκηρῆτης νὰ καθορίσῃ διὰ τοῦ Πατριάρχου τὰς σχέσεις τῆς Μονῆς μετὰ τῆς Μητροπόλεως Παλαιῶν Πατρῶν καὶ τῆς ἐπισκοπῆς Λακεδαίμονος, προλαμβάνων τοιοῦτοτρόπως λυπηρὰ ἐπεισόδια καὶ φυσικὰς ἐπιρροὰς καὶ ἐπεμβάσεις ἱερωμένων ἐπὶ τῆς Μονῆς, οὕτως ὥστε νὰ μείνῃ ἡ Μονὴ εἰς τὸν μακροαίωνα βίον τῆς ἐλευθέρου καὶ ἀπερίσπαστος διὰ νὰ ἐπιτελέσῃ τὸ ὄντως μέγα καὶ ἐθνικὸν ἔργον τῆς:

εὐρίσκηται ἅμα τοῖς μετοχίοις αὐτῆς ὡς ἐπὶ σταυροπηγίῳ Πατριαρχικῶ ἀνοικοδομηθεῖσα, ὑπὸ τὸν κατὰ καιροὺς οἰκουμενικὸν Πατριάρχην, καὶ μνημονεύῃ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, ὥστε μήτε ἄδειαν ἔχειν τοῦ κατὰ καιροὺς μητροπολίτην Παλαιῶν Πατρῶν ἢ τὸν ἐπίσκοπον αὐτοῦ Λακεδαιμονίας, μήτε ἕτερον τινὰ τῶν ἐν τῇ Πελοποννήσῳ μητροπολιτῶν μετ' ἐξουσίας ἰδίας καὶ αὐθεντίας εἰσέρχεσθαι ἐν αὐτῇ, ἱερατικὸν τι διαπραξάσθαι ἢ ἀπαιτεῖν τὸ σύνολον ἐπ' αὐτῆς, ἀλλὰ καθ' ἅπαξ εὐρίσκεσθαι τοὺς τοιοῦτους ἐκκωλυμένους, ὀφείλοντος μόνον τοῦ κατὰ καιροὺς πατριαρχικοῦ ἐξάρχου κρίνειν καὶ θεωρεῖν πᾶσαν ἐμπίπτουσαν ἐκκλησιαστικὴν ὑπόθεσιν καὶ διορθοῦν ταῦτα κανονικῶς καὶ νομίμως καὶ ὡς φίλον Θεῶ¹.

Συνεχίζεται τὸ σιγίλλιον, τονίζον τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Μονῆς καὶ τὸ

varia I. 6472-964 mense Augusto ind. IX: Κύριλλος ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

¹ MIKLOSICH - MÜLLER, ἔ.ἀ. σ. 252.

ἀκαταδούλωτον καὶ ἀνεξέταστον ταύτης ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν τῆς Πελοποννήσου:

οἱ δὲ ἐκείσε συνήθως εὐρισκόμενοι ψάλλοντες ἱερεῖς ὑπάρχουσι καὶ οὗτοι ὡς Πατριαρχικοὶ ἐλεύθεροι καὶ ἀκαταδούλωτοι, εἴθε καὶ ἀναπαίτητοι καὶ ἀνεξέταστοι ὑπὸ πάντων τῶν ἐν [τῇ] Πελοποννήσῳ μητροπολιτῶν, ὑπόκηνται δὲ μόνον καὶ αὐτοὶ τῇ ἡμῶν μειριότητι καὶ τῷ κατὰ καιροῦς πατριάρχει καὶ πατριαρχικῷ ἐξάρχῳ, καὶ παρ' αὐτοῦ ἀνακρίνονται καὶ ἐξετάζονται νομίμως καὶ κανονικῶς.

Ἀκολούθως, διὰ τοῦ ἰδίου ἐγγράφου, κανονίζονται τὰ τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως τῆς Μονῆς:

τὴν δὲ οἰκονομίαν καὶ διοίκησιν πάντων [τῶν κτημάτων] τῆς τοιαύτης μονῆς ἔχη μόνος ὁ κατὰ καιροῦς ἡγούμενος, ὅστις καὶ ὀφείλει ἐκλέγεσθαι ἐκ μέσου τῆς ἀδελφότητος καὶ ἀποκαθίστασθαι εἰς τὴν ἡγουμενίαν. Πρὸς τούτοις δέ, ὅτε χρεῖα χειροτονίας γενήσεται αὐτοῖς, προσκαλῶνται ἕνα τινὰ τῶν ἀρχιερέων, ὃν ἂν ἐθέλωσιν, σφραγίζειν καὶ χειροτονεῖν ἀναγνώστας καὶ ὑποδιακόνους καὶ πρεσβυτέρους καὶ πάντα τὰ ἀρχιερατικὰ ἐκτελεῖν χωρὶς τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως, μηδενὸς ἐναντιουμένου περὶ τούτων ἢ ἀντιλέγοντος ἐν ἀργίᾳ καὶ ἀφορισμῷ¹.

Τὸ ἔτος 967 μ. Χ. ὁ Λαμπαρδόπουλος ἐξησφάλισεν ἀπὸ ἀρπαγᾶς τὴν Μονὴν διὰ νέου Σταυροπηγίου τοῦ Πατριάρχου ΚΥΡΙΑΛΟΥ²:

κατὰ μάιον, ἐπικύρωσις τοῦ ἐν ἔτει 6475 καὶ ἄγουστον τῆς θ'. Ἰνδικτιῶνος, ἐκδιδομένου ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Πολυεύκτου σιγιλίου περὶ τῆς ἐν Δημισάνῃ μονῆς τῆς κτισθείσης ὑπὸ Ἰωάννου Λαμπαρδοπούλου, φιλοσόφου τοῦ πρωτασεκρήτη.

Εἶναι ἀρκετὰ παράδοξον τὸ ὅτι, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκδοσιν τῆς αὐστηροτάτης νεαρᾶς τοῦ 964, ζ'. Ἰνδικτιῶνος «περὶ τοῦ μὴ γίνεσθαι νέα μοναστήρια»³, τῆς ἐκδοθείσης ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, ἡ ὁποία προεκάλεσε τόσον

¹ + ἐν ἔτει 'σβοβ' = 6472 = 964 μηνὶ Αὐγούστῳ ἰνδ. θ' + Πολύευκτος, ἐλέφ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης, καὶ οἰκουμενικὸς Πατριάρχης + — + Ἐν ἔτει, ζρλβ' = 1624, ἰουνίῳ μηνὶ ἰνδ. ζ' + Κύριλλος, ἐλέφ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσ. Νέας Ρώμης καὶ οἰκουμενικὸς Πατριάρχης +

² CONST. SATHAS, Bibliotheca Graeca Medii Aevi, τ. Γ', 1872, σ. 564.— Ε. ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ, Ἐγγράφα Πατριαρχικὰ καὶ ἄλλα περὶ τῆς Σχολῆς καὶ τῶν διδασκάλων ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ αὐτῆς σωζόμενα, ἐν, Ἡ Σχολὴ τῆς Δημητσάνης, Ἀθῆναι 1847· τὰ ἔγγραφα ἐμπεριέχονται εἰς τὸ τέλος τῆς μελέτης ταύτης.

³ JUS GRABCOROMANUM, ἐπιμελεία Ἰ. Ω. Ζέπου καὶ Παν. Ζέπου (Νεαρὰ καὶ Χρυσόβουλλα τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν βυζαντ. Αὐτοκράτορον, ἐκ τῆς ἐκδ. C. E. Zachariae von Lingenthal), τ. Α', Ἀθῆναι ἐκδ. Φέξη 1930, σ. 249, Nov. XIX Imp. Nicéphore Phocae de monasteriis (964): Νεαρὰ νικηφόρου βασιλέως, ἦν κατὰ τὸ α'. ἔτος τῆς αὐτοῦ βασιλείας ἦτοι κατὰ τὴν ζ'. ἰνδ. τοῦ 'σβοβ' ἔτους ὑπηγόρευσεν συμπερὶ πατριχίως καὶ

σάλον μεταξύ τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν (καὶ ἡ ὁποία κατηγορήθη ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Πορφυρογεννήτου τὸ 988), ἀκολουθεῖ τὸ σιγίλλιον περὶ τῆς ἀνεγέρσεως τῆς Μονῆς¹.

Κατ' ἀρχήν, ἡ ἐξαίρεσις αὕτη δύνатаι ν' ἀποδοθῆ εἰς εὐνοίαν τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τὸν πρωτασηκρήτην αὐτοῦ Ἰωάννην Λαμπαροδόπουλον, τὸν ὁποῖον τὸ σιγίλλιον ἀποκαλεῖ *οἰκεῖον τοῦ αὐτοκράτορος καὶ φιλόσοφον*. «Βέβαια αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν ὁ τίτλος τοῦ μυστικοσυμβούλου ἦτο ἐξαιρετικὰ τιμητικὸς διὰ τὸ τέκνον τῆς Γορτυνίας, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπικλήσις τοῦ φιλοσόφου ἦτο τίτλος προφανῶς διακριτικὸς, ὁ ὁποῖος ἀρκούντως ἐρμηνεύει τὰς ἱκανότητας, τὴν παιδείυσιν καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ πρωτοσηκρήτου»².

Εἶναι βέβαιον ὅμως ὅτι καὶ λόγοι ἰδιαίτεροι συνετέλεσαν εἰς τὴν ἵδρυσιν τῆς Μονῆς, ὅπως ἡ ὑπαρξις πολυαρίθμων νομάδων σλαύων, τῶν ὁποίων τὴν ἔντονον παρουσίαν μαρτυρεῖ, ἀκόμη καὶ σήμερον, τὸ πλῆθος τῶν τοπωνυμίων. Συνεπῶς ἡ ἵδρυσις τῆς Μονῆς ἦτο ἔργον κυβερνητικόν, σκοπὸν ἔχον ἐθνικόν, τὸν ἐκχριστιανισμὸν καὶ τὸν ἐξελληνισμὸν τούτων³.

Τὴν πνευματικὴν ἀνθησιν τοῦ Θ' καὶ Ι' αἰῶνος παρακολουθεῖ ἐντατικὴ μέριμνα διὰ τὸν ἐπανευαγγελισμὸν καὶ τὴν στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν ἀπομακρυσμένων περιοχῶν, καὶ ἰδίως τοῦ θέματος τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖον ἐπὶ σειρὰν αἰῶνων εἶχεν ἀφεθῆ ἔρμαιον τῶν ἐπιθέσεων καὶ ἀπροστάτευτον ἐκ τῆς ἐγκαταστάσεως παντοίων σλαυικῶν φύλων⁴. Ἡ Πελοπόννησος, εἰς τὸ ἐξῆς, ἀποτελεῖ ἐν θέμα διακεκριμένον τοῦ τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖον ἐδημιουργήθη μεταξύ τῶν ἐτῶν 807 καὶ 812 καὶ κατέχει τὴν πρώτην σειρὰν μεταξύ τῶν θεμάτων τῆς Εὐρώπης. Ὁ πληθυσμὸς εὐαγγελίζεται ἐκ νέου ὑπὸ ὁμάδος

πρωτασηκρήτης, περὶ τοῦ μὴ γίνεσθαι νέα μοναστήρια καὶ γηροκομεῖα, μήτε πλατύνεσθαι ὄλιως διὰ τῶν κτημάτων τοὺς εὐαγεῖς οἴκους.

¹ *JUS GRAECOROMANUM*. ἔ. ἀ. τ. Ι, Ἀθήναι 1930, σ. 259, Νον. XXVI (Α. 988) Νεαρά, ἡ ὁποία τὴν κατὰ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν εὐαγῶν οἴκων νομοθεσίαν τοῦ Νικηφόρου Βασιλέως τέλεον ἀναιροῦσα· πρβλ. ΛΕΟΝΤΑ ΔΙΑΚΟΝΟΝ (MIGNE, Ε.Π. CXVII, σ. 615).

² Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, Ἡ Γορτυνία, σ. 42.

³ Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Οἱ Σλαῦοι ἐν Ἑλλάδι καὶ αἱ σλαυικαὶ τοπωνυμῖαι, περιοδ. Ν. Ἑστία 15 Μαΐου 1944, σ. 487.—Ε. ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ, Ἡ σχολὴ τῆς Δημητσάνης, Ἀθήναι 1847, σ. 43 καὶ Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, Ἡ Γορτυνία, Πάτραι 1898 σ. 37.—F. DVORNIK, *Les Slaves, Byzance et Rome*, Paris 1921, σ. 15.

⁴ Περὶ θρησκευτικῆς ὀργανώσεως βλ. Α. ΒΟΝ, P. Β. σ. 103, περὶ ἐπισκοπῶν δὲ Πελοποννήσου σ. 113. Περὶ τῆς στρατιωτικῆς ἱεραρχίας τῆς ἐποχῆς πρβλ. Κ. ΠΑΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΟΝ ἐν I.E.E. τ. Δ'. σ. 33 ἐπίσης RAMBAUD, L' Empire grec du Xme siècle, σ. 183 καὶ 328 - 329 καὶ ὑποσημ. σ. 328 καθὼς ἐπίσης καὶ σ. 194 - 208.

ιερέων καὶ μοναχῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐδοξάσθη κυρίως εἰς τῶν πλέον προσφάτων, ὁ ὄσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε¹.

Ἡ ἀναδιοργάνωσις τῆς Πελοποννησιακῆς ἐκκλησίας, μετὰ τὴν κρίσιν τῆς εἰκονομαχίας, κατὰ τὴν ὁποίαν εἶχε συμπέσει, τείνει πρὸς τὴν δημιουργίαν μητροπολιτικῶν ἐδρῶν ἢ ἐπισκοπῶν, τῶν ὁποίων ἡ διανομὴ εἶναι πολὺ διδακτικὴ διὰ τὴν παρακολούθησιν τῆς ἐξελίξεως τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐκκλησῖαι ἀνεγείρονται ἐκ νέου εἰς τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία. Πάντως, σήμερον, εἶναι σπάνια τὰ σωζόμενα ἐρεῖπια ἐκκλησιῶν ἢ Μονῶν, τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ χρονολογηθῶν ἀσφαλῶς κατὰ τὸν Θ' καὶ Γ' αἰῶνα². Παράδειγμα ἐκκλησίας χρονολογημένης μετὰ βεβαιότητος κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα (963-964), ἔχομεν μόνον τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τοῦ Φιλοσόφου, πλησίον τῆς Δημητσάνης³.

Ὁ Ε. ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ, εἰς τὸ βιβλίον του, Ἡ Σχολὴ τῆς Δημητσάνης, ἀναφέρει: «περὶ τῆς ἀρχῆθεν δ' ὡς σχολείου χρησιμότητος τῆς Μονῆς, οὐ μόνον ὑπάρχουσιν ἱστορικαὶ μαρτυρίαι καὶ ἡ παράδοσις, ἀλλ' ἀποδείκνυσι τοῦτο καὶ ἡ ἀνεύρεσις παμπалаίων διδακτικῶν χειρογράφων ἀνευ προμετωπίδος καὶ χρονολογίας»⁴.

Ἐγνωρίζομεν, ἀναφέρει ὁ Ἄ. Διομήδης, ὅτι κατὰ τὰ μέσα τοῦ Θ' αἰῶνος ἀρχίζει εἰς τὸ Βυζάντιον μία ἀναγέννησις τῶν κλασσικῶν σπουδῶν, ἡ ὁποία παρακολουθεῖται ἀπὸ ἔντονον καλλιέργειαν τῆς ἐπιστήμης. Οἱ βυζαντινοὶ συνέχισαν τὴν σπουδὴν τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, παρ' ὅλον ὅτι κατὰ περιόδους οἱ δουλεύοντες εἰς τὸ στενὸν

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ Μοναὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἐθνικὴ αὐτῶν δρᾶσις, Ἀθήναι 1936, σ. 18, ὅπου τονίζεται ἡ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἴδρυσις μονῶν ὀχυρῶν, ἰδίως ἔνεκα τῆς ὑπάρξεως σλαύων εἰς Μάνην.

² Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, Νέος Ἑλληνομνήμων τ. Γ'. 30 Ἰανουαρίου. 1906, σ. 165, ὅπου ἀναφέρεται κατασκευὴ βασιλικῆς ἐν Σπάρτῃ ὑπὸ τοῦ Ὁσίου, περὶ τοῦ πλούτου δὲ ταύτης βλ. σ. 170: «οἷα δὴ καὶ τὸν ναὸν περιειλήφασι κάλλη, κίωνων αὐγαὶ καὶ χροαὶ καὶ λίθων στιλπνότης καὶ γραφαὶ καὶ τέχνης ἀκρίβεια καὶ ὕλης ποικιλλίαι τοὺς ὀφθαλμοὺς θέλπουσαι, πάντα ἐπίσης ἀστεία καὶ ὑπερφυῆ καὶ τοῖς ἔργοις Φειδίου καὶ Ζεύξιδος καὶ Πολυγνώτου παραβαλλόμενα». Πρβλ. Α. ΒΟΝ, P.B., σ. 69. F. DVORNIK, Les Slaves, Byzance et Rome, σ. 240. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 36 καὶ ἔξ.

³ Α. ΒΟΝ, P.B., σ. 69 RANGABÉ, Mémoires présentés à l'Académie des Inscriptions, τ. V. Partie, I, σ. 350-351. HOPF, Geschichte Griechenlands, τ. Α', σ. 132. Η. ΜΕΓΑΥ ἐν B.S.A., 1931-32, σ. 99. Α. ΖΑΧΟΣ, Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Γορτυνίας, ἐν Α.Δ. τ. Η', σ. 59-89.

⁴ Πρβλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ ἐν ΕΜΜΕ, σ. 173 εἰς τὸ Κεφ. περὶ Ἁγίου Ἰωάννου Κυνηγοῦ τῶν φιλοσόφων Ὑμητοῦ: «περὶ δὲ τοῦ ἀνωτέρου φιλοσόφου... εἰκάζεται ὅτι εἶναι ὁ Βασίλειος Κυνηγός, περὶ οὗ ὁ Ἀκομινάτος (ἐπιστολὴ κδ') λέγει ὅτι ἀπέστειλε χειρόγραφον Ὀμήρου ἀνήκον εἰς τὸν Σ. Λαμπαρδᾶν».

καλογηρικὸν πνεῦμα ἐστάθησαν πολέμιοι ταύτης»¹ Αἱ ἐργασίαι τῶν λογίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καταλέγονται καὶ πλεῖστοι ἱεράρχαι, συνέβαλεν ὥστε νὰ διασωθῶν καὶ περιέλθουν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους τὰ πλεῖστα τῶν ἀρχαίων κειμένων².

Μαζὺ μὲ τὴν θεολογικὴν παιδείυσιν καὶ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, τῶν ὁποίων ἡ γνῶσις ἦτο ἀπαραίτητον στοιχεῖον γενικῆς μορφώσεως, ὁ Ὅμηρος, οἱ ἱστορικοὶ, οἱ ρήτορες, οἱ φιλόσοφοι, ὁ Ἀριστοτέλης, ἰδίως δὲ ὁ Πλάτων ἦσαν τὸ σύνθηρες ἐντρύφημα τῶν μορφωμένων Βυζαντινῶν³.

Τοιουτοτρόπως μαρτυρεῖται καὶ ἡ ἀνεκάθεν καλλιέργεια εἰς τὴν Μονὴν τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων.

Παράδειγμα τῆς θαυμαστῆς δράσεως ὡς Σχολῆς τῆς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας εἶναι, ὅτι ἐκεῖ ἐμαθῆτευσαν ἑπτὰ πατριάρχαι καὶ ἑβδομήκοντα δεσπόται⁴.

β) Περιγραφὴ τῶν ἐρειπίων τῆς Μονῆς. Ἡ Μονὴ τοῦ Φιλοσόφου εὐρίσκεται διατεταγμένη κατὰ μῆκος ὀριζοντίου κοιλότητος τοῦ κατακορύφου σχεδὸν βράχου τῆς Δ. παρειᾶς τῆς χαράδρας τοῦ Λουσίου ποταμοῦ καὶ εἰς ὕψος περίπου 200 μέτρων ἀπὸ τῆς κοίτης αὐτοῦ⁵.

Τὸ καθολικόν, τὰ κελία καὶ τὰ διάφορα ἄλλα βοηθητικὰ κτίσματα εἶναι θαυμασίως διατεταγμένα κατὰ τὴν ὑπάρχουσαν κοιλότητα, ἡ ὁποία παρουσιάζει πλάτος μέγιστον ὀκτῶ μέτρα καὶ ἐλάχιστον 0,60. Δι' αὐτὸν τὸν

¹ Α. ΔΙΟΜΗΔΗΣ, Κατάπτωσις τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν, ἐν Νέα Ἐστία, τεύχος 378, 1943, σ. 415.

² KRUMBACHER, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, μετάφρ. Σωτηριάδου, τ. Γ', Ἀθῆναι 1900, σ. 35.

³ RAMBAUD, L' empire grec au Xme s., Paris 1870, σ. 58.

⁴ Ἡ Μονὴ τοῦ Φιλοσόφου εἶναι γνωστὴ εἰς τὸν λαὸν τῆς Γορτυνίας ὡς «τὰ κρυφὰ σχολεῖα». ἐπίσης ἐπληροφορήθη ἐξ ἐπιχωρίων ὅτι παλαιὰ ἀνεφέρετο καὶ ὡς «Σχολὴ τοῦ Νεόφτη», τοῦ Νεοφύτου πιθανόν. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Ἡ Δημητσάνα καὶ ἡ Σχολὴ αὐτῆς, ἐν περ. Ἀρκαδικῆ ἐπετηρίδι, Ἀθῆναι 1906, ἐκδ. Κ. Κανδηλώρου.—Ε. ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ, Ἡ Σχολὴ τῆς Δημητσάνης, σ. 43 καὶ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ Μοναὶ τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1936, σ. 10.

⁵ Οἱ παλαιότεροι συγγραφεῖς, ὅπως ὁ ΙΕΡ. ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Περιήγησις κατὰ τὴν ἐπαρχίαν Γόρτυνος, ἄρθρον ἐν περ. Βύρων, Ἀθήνησιν, τυπ. Θ. Παπαλεξανδρῆ 1874, περιγράφουν ὡς ἐξῆς τὰ ἐρεῖπια τῆς Μονῆς: «Τὸ δὲ σπήλαιον, ἐν ᾧ κεῖται αὕτη, ἔχει μῆκος 50 περίπου μέτρων καὶ πλάτος διάφορον 5, 8, 3 καὶ εἶναι τοιοῦτον, ὥστε ἡ ὄροφὴ σκεπάζει τὸ ἔδαφος ἐλάχιστα βρεχομένου ὑπὸ τῆς καθέτως καὶ ἀτρέμα καταπιτούσης βροχῆς. Τὸ δὲ στόμιον αὐτοῦ εἶναι κεκλεισμένον ὑπὸ ἀβεστοτοίχου». Ο. Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, Ἡ Δημητσάνα, ἐν Ἀθήναις, τυπ. Ἀποστολοπούλου, 1897, σ. 11: «Ἡ Μονὴ ἰδρυθεῖσα κατὰ τὸ 963 ἐντὸς τοῦ βράχου, ἔχουσα μῆκος 50 μέτρων καὶ πλάτος ἑνιαχοῦ ὀκτῶ καὶ ἀλλαχοῦ δύο».

λόγον ἔχουν ἐπεκταθῆ κατὰ μῆκος, ὅσον ἐπέτρεπε βέβαια ἡ φύσις τῶν βράχων, εἶναι δὲ διατεταγμένα δίκην ὀστροάκων, εἰς ἀπόστασιν 128 μέτρων ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον. Εἰς τὸ Β. ἄκρον τῶν κτισμάτων τούτων εὐρίσκεται τὸ καθολικόν¹.

Ὅπως ἀνεφέραμεν ἤδη εἰς τὰ προηγούμενα, εἶναι πολὺ πιθανὸν τὰ πρῶτα κτίσματα νὰ κατέλαβον τὴν θέσιν παλαιότερου ἀσκητηρίου, τοῦ ὁποίου τὴν ἀκριβῆ θέσιν ἀγνοοῦμεν. Πάντως, ἐὰν ἔκειτο εἰς τὴν αὐτὴν τοποθεσίαν, ὅπως ἄλλωστε τοῦτο συνηθίζετο καὶ εἰς ἄλλα κτίσματα τῆς αὐτῆς περιοχῆς, τὰ ὁποῖα διεδέχθησαν παλαιότερα ἀσκητήρια, θὰ εὐρίσκετο ἀριστερώτερον τῆς σημερινῆς τοποθεσίας τοῦ καθολικοῦ καὶ μάλιστα ἐντὸς τοῦ σπηλαίου, διαστάσεων 4,00 × 3,00, τοῦ εὐρισκομένου ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου καὶ εἰς ἀπόστασιν 15 μ. περίπου.

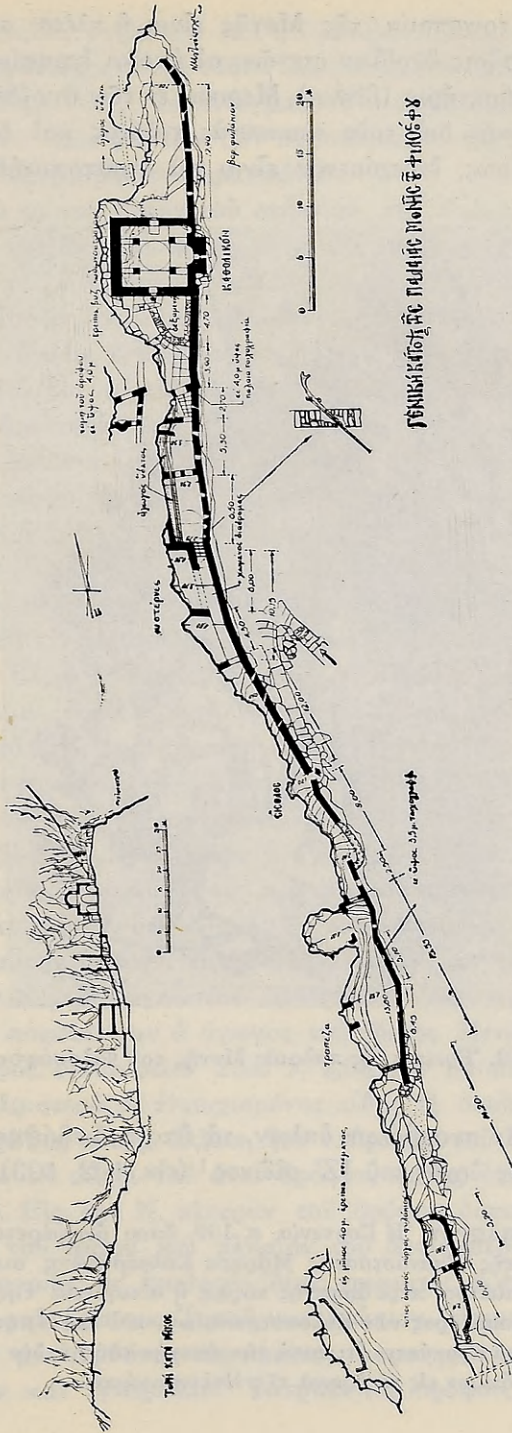
Ἐρείπια κτισμάτων εἰς τὴν Μονὴν Φιλοσόφου ἀσφαλῶς χρονολογημένα, πλὴν τοῦ καθολικοῦ, δὲν ὑπάρχουν. Ἐξ ὠρισμένων, ὅμως, ἐνδείξεων τῶν κατασκευῶν, καὶ ἰδίως τῆς τοιχοποιίας, δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν ὅτι τινὰ ἐξ αὐτῶν, εὐρισκόμενα πλησίον τοῦ καθολικοῦ, ἀνήκουν εἰς τὴν τελευταίαν βυζαντινὴν περιόδον.

Ἡ τοιχοποιία τῶν ὑπολοίπων κτισμάτων, κελλίων καὶ κινιστερῶν, διακρίνεται ὡς μεταγενεστέρα. Ἀποτελεῖται ἐκ λίθων μικρῶν διαστάσεων, τῆς αὐτῆς ποιότητος μὲ τοὺς ὑπερκειμένους βράχους, συνδεδεμένων δι' ἰσχυροῦ ἀσβεστοκονιάματος μετὰ μικρῶν σφηνοειδῶν λίθων καὶ πολλῶν ξυλοδεσιῶν (χατίλια), ὀριζοντίως διατεταγμένων, κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν καὶ ἐσωτερικὴν παρεῖαν τῶν τοίχων². Τὰ ξύλα ταῦτα διατηροῦνται μέχρι σήμερον εἰς ἀρίστην κατάστασιν, παρὰ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου καὶ παρ' ὅλον ὅτι εὐρίσκονται ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίδρασιν τῶν καιρικῶν συνθηκῶν.

Ἡ κατασκευὴ τῆς τοιχοποιίας τῶν διαφόρων νεωτέρων κτισμάτων τῆς Μονῆς δύναται νὰ χρονολογηθῆ μετὰξὺ ΙΕ' καὶ ΙΣΤ' αἰῶνος καὶ ἐκ τῆς φύσεώς της (ξυλοδεσιάι, ἀπουσία πλίνθων) καὶ ἐκ τοῦ ὅτι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος οἱ μοναχοὶ ἀπεχώρησαν ἐκεῖθεν εἰς θέσιν εὐρισκομένην τέταρτον τῆς ὥρας πρὸς βορρᾶν, ἐπὶ ὀμαλωτέρου ἐπιπέδου, δεσπίζοντος τῆς γύρω περιοχῆς καὶ ὀλιγώτερον δυσπροσίτου. Εἶναι, λοιπόν, ἀπίθανον νὰ συνεχίσθησαν κατασκευαὶ εἰς τὴν παλαιὰν Μονήν, ἐφ' ὅσον διακρίνομεν δημιουργίαν νέας Μονῆς εἰς τὴν νέαν θέσιν, ἧτοι καθολικόν, κελλία κλπ.

¹ Τὸ καθολικὸν ἐξητάσθη εἰς τὸ κεφάλαιον τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ τύπου τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ.

² Πρβλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστοριάς, ἐν Α.Β.Μ.Ε. τ. Δ', 1938, σ. 194, ὅπου ἀναφέρει τὴν ὑπαρξιν τοιούτων ξυλοδεσιῶν εἰς βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα.

ΓΕΝΙΚΗ ΚΑΤΟΜΗ ΤΗΣ ΠΑΛΙΑΣ ΜΟΝΗΣ ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΚΑΙ ΚΕΛΛΙΑΣ

Εἰκ. 102. Γενική κάτομης τῆς παλαιᾶς Μονῆς Φιλοσόφου. Ἄνω ἀριστερά τομὴ κατὰ μῆκος.

Ἡ ἔξωτερικὴ τοιχοποιία τῆς Μονῆς εἶναι ἡ πλέον σημαντικὴ. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ χρῆσις θυρίδων στενῶν, αἱ ὁποῖαι ἐχρησίμευον ὡς πολεμίστραι καὶ ὡς παρατηρητήρια (βίγλαι). Μερικαὶ ἐκ τῶν θυρίδων τούτων ἔχουν χαρακτηριστικὴν τομὴν διὰ τοὺς σκοπευτὰς τοξότας καὶ διὰ τὴν σχετικὴν προφύλαξιν, πλὴν ὅμως, ἐνδεχόμενον εἶναι νὰ ἐτροποποιήθησαν μεταγενε-

Εἰκ. 103. Ἐρείπια τῆς παλαιᾶς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου.

στέρωσ διὰ τὴν χρῆσιν πυροβόλων ὄπλων, τὰ ὁποῖα διεδόθησαν πιθανῶς εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος¹ (εἰκ. 102, 103).

¹ Πρβλ. Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΥ, Ἡ Γορτυνία, σ. 109, ὅπου ἀναφέρεται διήγησις ἐπεισοδίου τοῦ πολεμιστοῦ τῆς Ἐπαναστάσεως Μάρκου Κολοκοτρῶνη, συμβάντος κατὰ τὰ μέσα πιθανῶς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, περὶ ἀρπαγῆς κόρης, ἡ οἰκογένεια τῆς ὁποίας ἐκήρυξε τὸν πόλεμον μετὰ τοὺς προπάτορας τῶν Κολοκοτρωναίων «καὶ ἐπολέμησαν δέκα χρόνους μετὰ τῆς σαίτες». Ἐξ αὐτοῦ προκύπτει ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην δὲν εἶχε γενικευθῆ ἡ χρῆσις τῶν πυροβόλων ὄπλων εἰς τὰ ὄρεινά τῆς Πελοποννήσου.

Πάντως ὁ γενικὸς χαρακτῆρ καὶ ἡ διάταξις τῶν κτισμάτων ἔχει καθαρῶς ἀμυντικὸν χαρακτῆρα, ὅπως τοῦτο συμβαίνει γενικῶς καὶ εἰς τὰς ὑπολοίπους Μονὰς τῆς Γορτυνίας. Τὰ ἀνοίγματα εἶναι ἐλάχιστα καὶ παρουσιάζουν κλίσεις καταλλήλους πρὸς φύλαξιν τῶν προσπελάσεων τῆς θύρας εἰσόδου καὶ διαφόρων ἄλλων εὐπροσβλήτων ἔρεισμάτων.

Εἰς τὴν κατὰ μῆκος τομὴν τοῦ σχήματος τῆς εἰκόνης 102 διακρίνομεν τὴν διάταξιν τῶν κελλίων καὶ τὴν ὑπαρξίν τῆς εἰσόδου, εἰς τὸ μέσον περιήτου τοῦ μήκους, εἰς τὸ κατώτατον σημεῖον. Ἡ κλίσις τοῦ ἑδάφους ἀνέροχεται ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου καὶ λαμβάνει τὰ μέγιστα ὕψη κατὰ τὰ ἄκρα. Εἰς μὲν τὸ ἀριστερὸν ἄκρον διακρίνονται ἔρειπια πύργου φυλακίου, εἰς δὲ τὸ ἄκρον δεξιὸν εὐρίσκεται τὸ καθολικόν. Ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ τῆς εἰσόδου καὶ τοῦ ἀκραίου ἀριστερὰ πύργου εἶναι 12,50.

Δεξιὰ τῆς εἰσόδου ὑπάρχει διάδρομος, ὀριζόμενος ἀφ' ἑνὸς ὑπὸ τῶν βράχων καὶ ἀφ' ἑτέρου ὑπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου, πλάτους 0,60 ἕως 1,00 καὶ μήκους 12,00. Εἰς τὸ τέρμα αὐτοῦ τοῦ διαδρόμου ὑπάρχει θύρα, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ εἰς χῶρον διαστάσεων 6,00 × 10,15. Ὁ χῶρος αὐτὸς ἔχει ἀριστερὰ κινστέρναν διαστάσεων 1,80 × 6,00, δεξιὰ του δὲ συνεχίζεται ὁ διάδρομος. Ἡ κινστέρνα αὕτη εἶναι ἡ τελευταία τοῦ συστήματος ἀποχετεύσεως τῶν ὑδάτων τῆς Μονῆς. Εἰς τὴν κινστέρναν ταύτην καταλήγει ἀγωγὸς ὕδατος, τοῦ ὁποίου τὴν πορείαν θὰ παρακολουθήσωμεν εἰς τὰ ἐπόμενα. Ὁ διάδρομος συνεχίζει τὴν πρὸς Β. πορείαν του, ὅποτε εὐρισκόμεθα εἰς ἕτερον χῶρον 2,90 × 6,50, ἔστεγασμένον διὰ κυλινδρικοῦ θόλου, ὁ ὁποῖος πιθανὸν νὰ ἐχρησιμοποιοεῖτο διὰ τὴν συλλογὴν ἐπίσης τῶν ὀμβρίων ὑδάτων. Ἀριστερὰ τούτου, ἐπὶ τοῦ βράχου, διακρίνεται ὁ ἀγωγὸς τοῦ ὕδατος (λοῦκι), ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ τὴν πρὸς Β. κατεύθυνσιν, πάντοτε λαξευμένος ἐπὶ τοῦ βράχου καί, ὅπου ἐγκαταλείπει τοῦτον, δι' ὑδραυλικοῦ κονιάματος καὶ ὀπτοπλίνθων. Ὑπὲρ τὴν αἵθουσαν ταύτην ὑπάρχει ὄροφος. Ἀκολουθεῖ τὸν χῶρον τοῦτον ἕτερος, διαστάσεων 3,20 × 5,30, ἀγνώστου προορισμοῦ. Ἀριστερὰ, ἐπὶ τοῦ βράχου, ἔξακολουθεῖ τὴν πορείαν του ὁ ἀγωγὸς τοῦ ὕδατος. Μετὰ τοῦ χώρου τούτου συγκοινωνεῖ ἕτερος, διαστάσεων 2,70 × 2,50, τὸν ὁποῖον καταλαμβάνει δεξιὰ μὲν κλίμαξ, ἀριστερὰ δὲ ἐντοιχισμένος πίθος ἐξ ὀπτῆς γῆς καὶ ὁ ἀγωγὸς τοῦ ὕδατος. Ὁ χῶρος οὗτος, ἄλλοτε, ἦτο διώροφος τοῦ δαπέδου καταπεσόντος διακρίνονται οἱ τοῖχοι τοῦ ἄνω ὀρόφου, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ διάταξις τῶν ἀνοιγμάτων. Εἰς τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ ὀρόφου διακρίνεται ἡ ἐστία. Εἰς τὴν Β. πλευρὰν τοῦ τοίχου καὶ πλησίον τοῦ ἀνοίγματος διακρίνονται ὑπολείμματα τοιχογραφίας δι' ἐρυθροῦ ἰδίως χρώματος, ἡ Θεοτόκος βρεφοκρατοῦσα· ἡ στάσις τοῦ βρέφους Ἰησοῦ κατ' ἐνώπιον. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἐξ ἀργῶν λίθων μετ' ἀφθόνου κονιάματος, παρατηρεῖται δὲ χρῆσις ξυλοδεσιῶν, ὀριζοντίων καὶ ἐγκαρσίων. Ὑπερθεν τοῦ ὀρόφου, κατὰ τὴν Β. πλευ-

ράν, σώζονται ερείπια παλαιότερας τοιχοποιίας πλινθοπεριβλήτου και παραθύρου βυζαντινής τέχνης. Τὸ τοξωτὸν τοῦτο παράθυρον περιβάλλεται ὑπὸ ὀρθογωνικῶν λαξευμένων λίθων και σειρᾶς πλίνθων, ὑπεράνω δὲ τῆς κλειδὸς σχηματίζεται σταυρὸς ἐκ κεραμοπλαστικῶν διακοσμήσεων. Ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ὑπάρχει ὀδοντοταινία εἰς δύο ἐπαλλήλους σειράς, εἰς τὸ δεξιὸν δὲ μέρος τοῦ παραθύρου ἢ τοιχοποιία διανθίζεται διὰ κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων ἐκ πλίνθων, διατεταγμένων κατὰ τεθλασμένην σειράν. Ἐπίσης εἰς τὴν θέσιν ταύτην ὑπάρχουν και δύο ἐπάλληλοι ὀριζόντιαι στρώσεις, περιέχουσαι καθέτως διατεταγμένα τμήματα κεράμων. Ἐν γένει ἡ κατασκευὴ αὕτη εἶναι λίαν ἐπιμελετημένη και εἰκάζει τις ὅτι ἀνήκει εἰς βυζαντινὴν περίοδον, πάντως μεταγενεστέραν τῆς ἀνιδρύσεως τοῦ καθολικοῦ. Ἐνθυμίζει ἐπίσης ἡ κατασκευὴ αὕτη τὰ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα τοῦ παλαιοῦ ὄχυροῦ πύργου τῆς Καρυταίνης (τοῦ λεγομένου «σπίτι τοῦ Κολοκοτρώνη»), ἴσως δὲ κατέχει τὴν θέσιν τῆς παλαιότητος θύρας εἰσόδου τῆς Μονῆς.

Μεταξὺ τοῦ καθολικοῦ και τοῦ προαναφερθέντος τοῖχου ὑπάρχει χῶρος ἀκανονίστου πολυγωνικοῦ σχήματος, μεγίστων διαστάσεων $8,60 \times 5,35$, ὁ ὁποῖος καταλαμβάνεται ὑπὸ δεξαμενῆς κατὰ τὸ ΒΑ. ἄκρον, διαστάσεων $4,70 \times 3,10$, και ὑπὸ προσκνηταρίου κατὰ τὸ ΒΔ. ἄκρον.

Εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ καθολικοῦ, ἡ ὁποία εὐρίσκεται εἰς τὴν Ν. πλευρὰν αὐτοῦ, ὀδηγεῖ κλίμαξ λαξευμένη ἐπὶ τῶν βράχων.

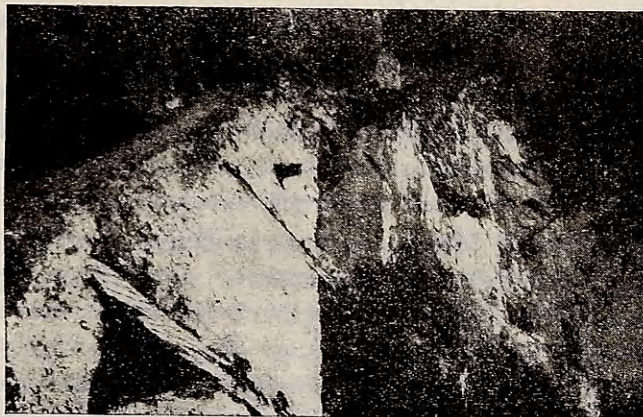
Εἰς τὴν ἀριστερὰν παρεῖαν τῆς ἀψίδος τῆς κόγχης τοῦ προσκνηταρίου, τοῦ προσκεκολλημένου πρὸς τὸ καθολικόν, ὑπάρχει ἐπιγραφή ἐφ' ὕψους:

-- ΡΙ Κ[Α] ΤΗC ---
 CΕΩC ΛΥΤΡΩ[Τ]Α Ι --
 [Δ]ΥCΩΠΟΥΝΤΑC - Η[ΜΑC]
 ΤΟΝ ΜΕΓΑΝ - CΤΗΝ ΑΧΡΑ
 [Ν]ΤΟΝ Μ[ΗΤΕ]ΡΑ CΟΥ

Εἰς τὸ μέσον τῆς κόγχης εἰκονίζεται ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα, μετριωτάτου σχεδίου. Ἡ ἐσθῆς τῆς Παναγίας χρώματος πορφύρας, τοῦ δὲ Ἰησοῦ ἐρυθρά. Κάτωθεν τῆς Παναγίας τάφος ἀνοικτὸς και, ἐκατέρωθεν, δύο μοναχοὶ κλαίοντες ἀριστερά, ἢ γραφή: (χειρ) [Μ]αξήμου ὑερομονάχου.

Εἰς τὴν δεξιὰν παρεῖαν τῆς ἀψίδος σώζονται ἕνη παραστάσεως τοῦ Ἰησοῦ ἐν μέσῳ νέφους, κάτω δὲ πλῆθος ἀγίων, ἀνευ ἐπιγραφῆς. Μετὰ τὸ καθολικὸν ὑπάρχει χῶρος ὑπαίθριος $12,90 \times 2,00$, ὁ ὁποῖος, δεξιὰ μὲν ἔχει τὸν ἐξωτερικὸν τοῖχον διάτρητον διὰ θυρίδων (πολεμίστρες), ἀριστερὰ δὲ τὸν βράχον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν φυσικαὶ κοιλότητες (κόγχαι). Ὑπεράνω τοῦ βράχου τούτου διακρίνονται κτίσματα βοηθητικὰ διὰ τοὺς ἀγωγοὺς τοῦ ὕδατος, συλλεγομένου ἐξ ὑπερκειμένης πηγῆς. Ὁ Ι. ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ ἀναφέρει ὅτι: «παρὰ τῷ ναῶ ἔκειντο δύο δεξαμεναί, εἰς ἃς κατέπιπτε τὸ ὕδωρ, μετοχετευό-

μενον ἕκ τινος πηγῆς, ἀπεχούσης 40 μ. ἄνωθεν τοῦ βράχου. Ὡσαύτως ἄνωθεν κατήρχετο καὶ τὸ γλεῦκος εἰς τὰ οἰνοδοχεῖα, παραγόμενον ἕκ τῶν ὑπερκειμένων τοῦ βράχου ἐκτεταμένων ἀμπελώνων ὡς δυσχεροῦς καὶ ἐπικινδύνου τῆς ἀπὸ τὰ ἄνω δι' ἀτραποῦ ἐνεργουμένης μεταφορᾶς τῶν τροφίμων» (εἰκ. 104)¹.

Εἰκ. 104. Ὁ ἀγωγὸς τοῦ ὕδατος, τῆς παλαιᾶς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου.

Εἰς μίαν τῶν κρυπτῶν, τῶν ἐντὸς τοῦ βράχου λαξευμένων, διακρίνονται ἔτι ἐντὸς σκωληκοβρώτων ξυλίνων κυτίων ὁστᾶ μοναχῶν. Ὁ αὐτὸς Ἰ. Βογιατζῆς ἀναφέρει περὶ τούτων τὰ ἑξῆς: «λέγεται δ' ὅτι μεταξὺ τῶν μοναστῶν ὑπῆρξέ τις ἱερομόναχος, ὅστις, συλλειτουργήσας τῷ Πάπᾳ μετὰ τὴν ὀγδόην ἐν Φλωρεντία Σύνοδον, ὑπέπεσεν εἰς τὸ ἐπιτίμιον τῆς ἀποδοκίμασάσης τὴν Σύνοδον ἐκείνην Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, οὕτινος ὁ σκελετὸς ἐσώζετο μέχρι χθὲς καὶ πρῶην συνηρομολογημένος, καὶ τὸν ὁποῖον κατεκρήμνισεν εἰς τῶν καθ' ἡμᾶς λίαν ζηλωτῶν τῶν πατρῶων, τηρουμένου μέχρι σήμερον μέρους μόνον αὐτοῦ παρὰ τῷ Ναῷ...».

Ἀριστερὰ τῆς κυρίας εἰσόδου ὑπάρχει διάδρομος ἀνωφερῆς, ὁ ὁποῖος ὀδηγεῖ διὰ κλιμακώσεως τοῦ ἐδάφους εἰς ἀπόστασιν 11,50 μ. εἰς χῶρον, διαστάσεων 15,55 × 4,50. Ὑποθέτω ὅτι ὁ χῶρος οὗτος ἦτο ἡ τράπεζα τῶν μοναχῶν καὶ ὁ μέγιστος ἐνιαῖος χῶρος τῆς Μονῆς. Πλησίον τῆς εἰσόδου τοῦ χώρου τούτου ὑπάρχει τὸ ἀναφερθὲν εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ κεφαλαίου τούτου σπήλαιον, διαστάσεων 4,00 × 3,50. Τὸ ἔδαφος εἶναι λίαν ἀνώμαλον καὶ ἴσως ἐκαλύπτετο ὑπὸ ξυλίνου δαπέδου. Δικαιολογοῦνται τοιουτοτρόπως καὶ τὰ δύο ἐνυπάρχοντα ἐγκάρσια τοιχία, προφανῶς διὰ τὴν ὑποδοχὴν τῶν δοκῶν.

¹ ΙΕΡ. ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Περιήγησις κατὰ τὴν ἐπαρχίαν Γόρτυνος, περιοδ. Βύρων, Ἀθῆναι 1874.

Ἀπέναντι τοῦ σπηλαίου καὶ ἐντὸς κόγχης τοῦ ὑψηλοτάτου εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐξωτερικοῦ τοίχου ὑπάρχουν ὑπολείμματα ἀγιογραφίας τοῦ ΙΔ' ἢ ΙΕ' αἰῶνος, ἡ ὁποία παριστᾷ ἅγιον γενειοφόρον μετὰ πολυσταυρίου φελονίου, πιθανῶς τὸν Ἅγιον Νικόλαον ἢ ἱεράρχην τινά¹. Ἰχνη τοιχογραφίας σώζονται καὶ ἐπὶ τοῦ λείου βράχου, δεξιὰ τῆς εἰσόδου τῆς αἰθούσης. Μετὰ τὸ πέρας τῆς αἰθούσης ταύτης ὑπάρχει ὑπαίθριος διάδρομος λίαν ἐπικίνδυνος λόγῳ τοῦ βεράθρου, τοῦ ὁποίου δεσπόζει· οὗτος καταλήγει εἰς τὸν ἀκρόατον πύργον, ὁ ὁποῖος εἶχε πιθανῶς καὶ φυλάκιον κατὰ τὸν ὄροφον. Ὁ πύργος αὐτὸς ἀποτελεῖ τὸ ἄκρον ἀριστερὸν ἀμυντικὸν κτίσμα τῆς Μονῆς. Ἀναφέρομεν, ἐπίσης, ἐρείπια κτίσματος εἰς ἀπόστασιν 40,00 μ. ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ἄκρου, μὴ ἐπικοινωνοῦντα μετὰ τῆς Μονῆς σήμερον, ἀγνώστου προορισμοῦ.

γ) Ἡ ἱστορία τῆς Μονῆς κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας. Ἀτυχῶς δὲν διεσώθησαν πληροφορίαι περὶ τῆς δράσεως τῆς Μονῆς ταύτης κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας. Κατὰ τὰς ἀρχὰς μόλις τοῦ ΙΒ' αἰῶνος μοναχοὶ τῆς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου, ὡς εἰκάζομεν, ἴδρυσαν παρὰ τὰς Ἀθήνας, ἐπὶ προβόλου τοῦ Ὑμητιοῦ, τὴν Μονὴν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Κυνηγοῦ τῶν Φιλοσόφων². Εἰς τὴν πεποίθησιν ταύτην ἤχθημεν ἐκ τῆς εὐρέσεως τεσσάρων ἐπιγραφῶν³. Ἡ πρώτη ἐπιγραφή τοῦ κοσμήτου τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Κυνηγοῦ, ἡ εὐρεθεῖσα ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ νῦν ἀποκειμένη εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον ὑπ' αὐξ. ἀριθ. 204, ἔχει οὕτω: *μοναχ/ὸς φιλόσοφος τοῦπίκλην, ἔ(τους), 5 ΨΠΓ'* (=1205). Ἐξ αὐτῆς συνάγεται ὅτι, ἤδη τὸ 1205, ὑπῆρχεν εἰς τὴν Μονὴν μοναχὸς φιλόσοφος. Ἐκ τῆς δευτέρας ἐπιγραφῆς συνάγεται ὅτι ὁ κτίτωρ (ἀνακαινιστής) τῆς Μονῆς Λουκάς ἐκοιμήθη τὸ 1235 μετὰ μοναχοῦ τινος φιλοσόφου ρακενδύτου, ἐκ δὲ τῆς τρίτης ὅτι *μοναχὸς φιλόσοφος τὴν κλήσιν ἔχων* ἔφερε καὶ ἀφίερωσεν εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Κυνηγοῦ τὸν λίθον τῆς Κολυμβήθρας *εἰς λύτρον εἰς κάθαρσιν ἀμπλακημάτων*. Ἐκ τῆς τετάρτης ἐπιγραφῆς γίνεται γνωστὸν ὅτι Νεόφυτὸς τις κατεσκεύασε τὸ 1238 τὴν ὁδὸν τὴν συνδέουσαν τὰ Μεσόγεια μετὰ τὴν πεδιάδα τῶν Ἀθηναίων. Εἰς τὸ τέλος δὲ τῆς ἐπιγραφῆς εὐρίσκονται τὰ σύμφωνα τοῦ ὀνόματος φιλόσοφος (ΦΛΣΦ) σταυροειδῶς διατεταγμένα.

¹ Ἡ τεχνοτροπία τῆς εἰκόνος ταύτης ἐνθυμίζει τὸν Ἅγιον Ἰγνάτιον τὸν Θεοφόρον τοῦ Ταξιάρχου Καστοριάς, ἡ ἰδία ἱεροπρεπὴς καὶ συγκρατημένη ἔκφρασις θλίψεως.

² Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ Μοναὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ Ἐθνικὴ αὐτῶν δρᾶσις κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, Ἀθῆναι 1936, σ. 10.

³ Αἱ ἐπιγραφαὶ δημοσιεύονται: ἡ πρώτη ἐν ΕΜΜΕ, 1933, σ. 174 εἰκ. 233 (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ), ἡ δευτέρα ἐν Guide du Musée Byzantin d'Athènes, 1932, σ. 67 εἰκ. 40, ἐπίσης ἐν ΕΜΜΕ, ἔ. ἀ. σ. 170-171 εἰκ. 228 (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ) καὶ BSA, 32, 1931-32 (1934), σ. 98 (Η. ΜΕΓΑΥ), ἡ τρίτη ἐν ΕΜΜΕ, ἔ. ἀ. σ. 171, ἡ τετάρτη αὐτόθι, σ. 171 εἰκ. 229 (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ) καὶ BSA, ἔ. ἀ. σ. 97-98 (Η. ΜΕΓΑΥ).

Ἡ ἀρχαιοτέρα ἐπιγραφή χρονολογεῖται τὸ 1205. Γνωρίζομεν ὅτι τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1205 ἤρχισεν ἡ κατάκτησις τοῦ Μορέως ὑπὸ τῶν Φράγκων τοῦ Γοδεφρίδου Βιλλαρδουίνου. Εἶναι πάντως δυνατόν, πολὺ πρὶν, ἴσως κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, νὰ ἀνιδρῦθῃ ἡ Μονὴ ὑπὸ μοναχῶν τῆς παρὰ τὴν Δημητσάναν μονῆς τοῦ Φιλοσόφου.

Ὁ ΑΚΟΜΙΝΑΤΟΣ (ἐπιστολὴ κδ') λέγει ὅτι *Βασίλειός τις Κυνηγός* (ἔξ οὗ τὸ ὄνομα τῆς Μονῆς τοῦ Κυνηγοῦ τῶν Φιλοσόφων) *ἀπέστειλε χειρογράφον Ὁμήρου, ἀνήκον εἰς τὸν Ἱ. Λαμπαρδᾶν*¹. Ἐκ τούτου συνάγεται σχέσις τοῦ Βασιλείου πρὸς τὸν Ἱ. Λαμπαρδᾶν ἢ Λαμπαρδόπουλον, φιλόσοφον πρωτασηκρήτην τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ ἰδρυτὴν τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τοῦ Φιλοσόφου παρὰ τὴν Δημητσάναν. Πάντως, φαίνεται ἐκ τούτου ὅτι, ὄντως, ἀνεκαθεν εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Φιλοσόφου καὶ εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Κυνηγοῦ ἐκαλλιεργοῦντο τὰ γράμματα. Χαρακτηριστικὸν δεῖγμα ἐπίσης εἶναι ἡ ὑπαρξις τοῦ χειρογράφου τοῦ Ὁμήρου, τὸ ὁποῖον ἔφεραν πιθανῶς μεθ' ἑαυτῶν οἱ κτήτορες μοναχοὶ τῆς Νέας Μονῆς. Ἐτερον στοιχεῖον πρὸς ἀπόδειξιν τούτου εἶναι ἐπιστολαὶ τοῦ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου πρὸς τοὺς ἡγουμένους τῶν Μονῶν Καισαριανῆς, Ἀγίου Μελετίου καὶ Κυνηγοῦ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ὅπου βλέπομεν νὰ ἀποκαλῆ τὰς Μονὰς ταύτας *φιλοσοφικὰ φροντιστήρια καὶ φιλοσόφους μάνδρας*².

1^B. Η ΝΕΑ ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ

Κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος³ μετόκησαν οἱ μοναχοὶ ἐκ τῆς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου εἰς τὸ πρὸς βορρᾶν τραπεζοειδὲς «ρωμαντικὸν ὄροπέδιον, ὅπερ ἀπέχει τῆς πρώτης μονῆς 500 μ. καὶ περιορίζεται πρὸς βορρᾶν, ἀνατολὰς καὶ νότον ὑπὸ τοῦ ἀποτόμου βράχου, ὃν βατὸν μόνον ἐκ δυσμῶν»⁴. Εἰς τὴν νέαν τοποθεσίαν ἀνήγειραν νέον καθολικόν⁵ καὶ πλῆθος κελλιῶν. Τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἱερ. Βογιατζῆ, τὸ 1874, ὑπῆρχεν ἐν λειτουργίᾳ ἡ Νέα Μονή, τὴν ὁποίαν περιγράφει ὡς ἑξῆς: «ἔμπροσθεν δὲ τῆς ἐκκλησίας ὑπάρχει αὐλή, περιεκτικὴ ἐμβαδοῦ 70 μέτρων, ἣτις περιεκλείετο πρὸς βορρᾶν ὑπὸ συνεχόμενων τῶ ναῶ πολλῶν κελλιῶν καὶ πρὸς δυσμὰς ὑπὸ πολλῶν ἄλλων τοιούτων, ἔνθα σώζεται καὶ ἡ αὐλαία θύρα, ἔμπροσθεν τῆς ὁποίας ὑπῆρχε βρύση πολύκρουνος, πηγάζουσα 50 μ. πρὸς βορρᾶν τῆς μονῆς, ἣς τὸ ὕδωρ διαυγέστατον καὶ ψυχρότατον καὶ σκιαζομένην ὑπὸ διαφόρων δένδρων, βασταζόν-

¹ Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τὰ σωζόμενα, Β', Ἀθήναι 1880, σ. 247.

² Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ Μοναὶ τῆς Ἑλλάδος, σ. 13.

³ Ἡ ἐπιγραφή τοῦ νέου καθολικοῦ ἀναφέρει ὡς χρονολογίαν κτίσεως τὸ 1641.

⁴ ἹΕΡ. ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, περιοδ. Βύρων 1874, σ. 181.

⁵ Τοῦτο ἐξητάσθη ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ τύπου τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ

των ἐνίων εἰς ὠραίους πλοκάμους διάφορα κλήματα. Πρὸς νότον δὲ καὶ ἀνατολὰς ἐπὶ τῆς ὀφρῦος τοῦ βράχου, ἀνωθεν τῆς ἐκκλησίας, σώζεται κατεργηρισμένος τριώροφος μεγαλοπρεπῆς πύργος πρὸς ὑποδοχὴν τῶν ξένων, οἵτινες συνεχῶς ἐπεσκέπτοντο τὴν μονήν»¹.

Σήμερον τὰ κελλία εὐρίσκονται εἰς ἐρείπια. Μόνον ὁ ναὸς διατηρεῖται εἰς πολὺ καλὴν κατάστασιν. Εἰς τὸ ἰσόγειον τοῦ Πύργου ὑπῆρχεν εὐρύχωρον δωμάτιον, χρησιμεῦον ὡς «ἐστιατήριον» τῶν κοινοβιακῶς διαιτωμένων μοναχῶν².

Εἰς τὸν ὄροφον τοῦ πύργου καὶ εἰς τὴν Ν. πλευράν, ἐντὸς κόγχης, διατηροῦνται ἔχνη ἀγιογραφίας. Ἐνω παρίσταται ἡ Ἁγία Τριάς καὶ κάτω ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα, ἐκατέρωθεν δὲ ταύτης ὁ Ἰωακείμ καὶ ἡ Ἁγία Ἄννα.

Εἰς τὴν Νέαν Μονὴν τοῦ Φιλοσόφου ἐξεπαιδεύθη πλῆθος Γορτυνίων κληρικῶν, καταγομένων τῶν πλείστων ἐκ Δημητσάνης, οἱ ὅποιοι κατέλαβον ἀνὰ τὰ πέρατα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπισκοπικὰς ἔδρας³.

Τὸ 1764, ἀνηγέρθησαν ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως τῆς Δημητσάνης πολύδομα καὶ περίφημα Σχολεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα παρείχετο δωρεὰν ἡ διδασκαλία εἰς τοὺς ὑπερτριακοσίους, καὶ ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας ἔτι, συρρέοντας μαθητάς, ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Γούνα: «Ἐκτοτε ἄρχεται», κατὰ τὸν Σ. ΛΑΜΠΡΟΝ, «νέον στάδιον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Δημητσάνης ὡς πνευματικῆς τροφοῦ τοῦ δουλεύοντος γένους»⁴. Πλὴν ὅμως, κατόπιν τῆς ἐπελθούσης ἐπαναστάσεως τοῦ Ὁρλώφ καὶ τῶν τρομερῶν διωγμῶν, ἡ μὲν Σχολὴ ἐκλείσθη, οἱ δὲ μεμνημένοι εἰς τὰ τοῦ κινήματος διδασκάλοι ἐξεπατρίσθησαν. Τὸ 1780 ὁ Ἀγάπιος Λεονάρδος, μετὰ τὴν διάλυσιν τῶν Ἀλβανικῶν σιφῶν, ἤνοιξε καὶ πάλιν τὰς πύλας τῆς Σχολῆς⁵.

¹ Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, Ἡ Γορτυνία, σ. 138. Κατὰ ΦΙΛΗΜΟΝΑ, ὁ ἐπίσκοπος Καράκαλος ἔκτισε τὴν Μονήν, ἡ δὲ Μονὴ καὶ ἡ πόλις τὸν μεγαλοπρεπῆ πύργον.

² Ἦδη, διὰ δωρεᾶς μέλους τῆς ἐκ Δημητσάνης οἰκογενείας Τζανῆ, εὐπρεπίζονται τὰ ἐρείπια τοῦ πύργου καὶ ἡ κρήνη.

³ Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, Ἡ Γορτυνία, σ. 139. — Ὁ αὐτός, Ἡ Δημητσάνα, ἐν Ἀθῆναις 1897, σ. 23-25, ὅπου παρεντίθενται τὰ ὀνόματα πάντων τῶν ἱεραρχῶν. — Ὁ αὐτός, Ἱστορία τοῦ Ἐθνομάρτυρος Γρηγορίου του Ε', Ἀθῆναι 1909, σ. 2 — Γ. ΚΑΡΒΕΛΑΣ, Ὁ οἰκουμηνικός Πατριάρχης Κύριλλος ὁ Ε' ἐκ Δημητσάνης, ἐκδ. Muskegon, Michigan 1930, σ. 6. — ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ Ο ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ, Βίος τοῦ Ἐθνομάρτυρος Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου τοῦ Ε', Βάρνα, τύποις Λ. Νίτσε 1898, σ. 7.

⁴ Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, Ἡ Γορτυνία, σ. 139 καὶ Ε. ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ, Ἡ Σχολὴ τῆς Δημητσάνης, σ. 4, 5, 10, 11, 31, 57, 92, περὶ τῶν προνομίων τῆς Σχολῆς ταύτης.

⁵ Ἐγγραφοὶ περὶ τῆς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου τοῦ 1786 εὐρίσκονται εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων. Supplément grec ὑπ' ἀριθ. 704-708 *Diplomatum Graecorum CXXXIV ad varia graeca monasteria pertinentium collectio*. — ΟΜΟΝΤ, Inventaire, sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, τ. Γ', Παρίσι 1888, σ. 303 καὶ Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι, τόμ. Γ', 1906, σ. 395.

Εἰς τὰ Γενικά Ἄρχεῖα τοῦ Κράτους¹ εὐρίσκεται πλήρης ἀλληλογραφία τῶν μοναχῶν, μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς Μονῆς, ἡ ὁποία ἔλαβε χώραν πιθανῶς μεταξὺ 1834 - 36².

2. ΣΚΗΤΑΙ ΠΑΡΑ ΤΟΝ ΛΟΥΣΙΟΝ

Πλὴν τῆς Μονῆς τοῦ Φιλοσόφου αἱ κάθετοι παρειαὶ καὶ οἱ ἀπόκρημνοι βράχοι τοῦ Λουσίου φιλοξενοῦν πλῆθος ἄλλων ἀσκητηρίων, ἐκ τῶν ὁποίων σήμερον ἐλάχιστα εἶναι προσπελάσιμα. Ἐναντι τῆς Μονῆς Φιλοσόφου κείται ἡ ἀρχαιοτάτη Μονὴ τοῦ Προδρόμου, εἰς ἀπόστασιν δὲ ἡμιώρου ἀπὸ ταύτης καὶ δυτικῶς εὐρίσκεται τὸ ἀσκητήριον τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, ἐσφηνωμένον ἐντὸς κόγχης τῶν βράχων.

Ἡ ἀνάβασις εἰς τὸ ἀσκητήριον εἶναι λίαν ἐπικίνδυνος, ἀναρριχᾶται δέ τις τῇ βοηθείᾳ τῶν πλοκάμων τῶν ριζῶν. Κατ' ἀρχὰς ἐπισκεπτόμεθα σπηλαιον μὲ ἐμφραχθεῖσαν τὴν πρόσοψιν δι' ἀβεβητοτοίχου διατρήτου κατ' ἀποστάσεις ὑπὸ καθέτων σχισμῶν (πολεμίστρες). Ὑπερθεν τούτων καὶ εἰς διαφορὰν στάθμης 4,00 μέτρων, εὐρίσκεται τὸ ἀσκητήριον, τοῦ ὁποίου ἡ προσπέλασις διενηργεῖτο ἄλλοτε διὰ ξυλίνης πιθανῶς κλίμακος, μὴ ὑπαρχούσης σήμερον. Αἱ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις αὐτοῦ εἶναι 3,00 × 4,00. Ἐντὸς κόγχης σώζονται ἴχνη εἰκόνας τοῦ Ἰησοῦ ἡμικατεστραμμένης ὑπὸ βαρβάρων ποιμένων, φερούσης τὴν γραφὴν: *Ἰησοῦς, Χριστός σωτὴρ τοῦ Κόσμου*. Ἀνωθεν τοῦ ἀσκητηρίου τούτου σώζονται καὶ ἕτεροι χῶροι, ἀπροσπέλαστοι σήμερον.

3. ΤΟ ΑΣΚΗΤΗΡΙΟΝ ΤΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς σχεδὸν κατακορύφου καὶ χαμηλότερον, ἐντὸς σπηλαίων, εὐρίσκεται ἕτερον δμάς ἀσκητηρίων, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἄλλοτε προσπελάσιμα διὰ συστήματος δοκῶν καθέτων καὶ κατ' ἀποστάσεις ἐμπεληγμένων ἐντὸς τῶν βράχων. Ἰχνη τῶν δοκῶν σώζονται καὶ σήμερον εἰς τὰ ἀνώτερα σημεῖα.

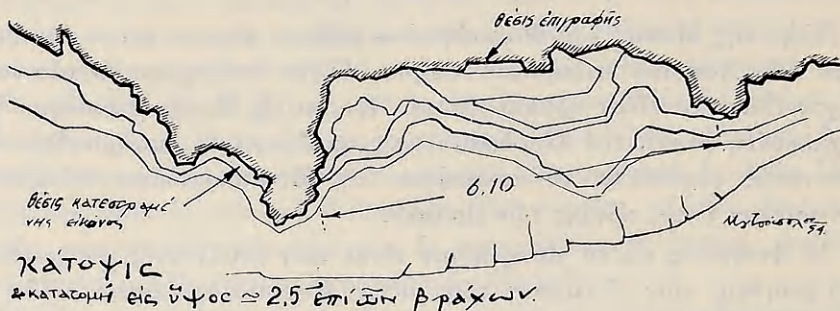
Τὸ ἀξιολογώτερον τῶν ἀσκητηρίων αὐτῶν, ἀποτελούμενον σήμερον ἐκ βράχου λαξευμένου ἐν εἴδει Ἀγίας Τραπέζης, κείται ἔμπροσθεν βραχώδους κόγχης. Ἡ κόγχη αὕτη εἶναι τὸ μοναδικὸν λείψανον τοῦ ἀσκητηρίου τῶν Ταξιαρχῶν. Τὸ ἀσκητήριον, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἦτο ἀγιογραφημένον, ἴχνη

¹ Γεν. Ἄρχεῖα τοῦ Κράτους, Φάκελλοι Μονῶν Ἀρχαδίας Φ. 331.

² Εἰς τὴν Bibliothèque Nationale Παρισίων καὶ ἐν Supplément grec 704-708 ὑπ' ἀριθ. 120 καὶ 121 σώζεται κατάστιχον τοῦ μοναστηρίου τοῦ Φιλοσόφου. Περὶ αὐτοῦ μᾶς πληροφορεῖ ἀπλῶς ὁ Σ ΛΑΜΠΡΟΣ ἐν Ν. Ἑλληνομνήμονι, τ. Γ', 1906, σ. 396.—Τὸ ἔγγραφον τούτου, ἀδημοσίευτον, θέλομεν ἀνακοινῶσαι προσεχῶς ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἑτέρου ἀναφερθέντος τοῦ 1786.

δὲ εἰκόνας, πιθανὸν τῆς Θεοτόκου, ἀνευρίσκονται ἐπὶ τῆς ὄψεως τῶν βράχων (εἰκ. 105).

Ἐντὸς τῆς ἀβαθοῦς ταύτης κόγχης, διαμέτρου 6,10, κατ' ὑπὲρ τὴν πρωτόγονον ταύτην ἐπὶ τοῦ βράχου Ἁγίαν Τράπεζαν, διακρίνομεν, εἰς ὕψος 2,00

Εἰκ. 105. Τὸ ἀσκητήριον τῶν Ταξιαρχῶν παρὰ τὴν ἀρχαίαν Γόρτυνα.

ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, κτητορικὴν ἐπιγραφὴν ἐφ' ὕγροῖς, διαστάσεων 0,70 × 0,33. Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι σχεδὸν κατεστραμμένη, λόγῳ τοῦ ὅτι εἶναι ἐκτεθειμένη ἀμέσως εἰς τὴν μῆνιν τῶν στοιχείων τῆς φύσεως καὶ ἰδίως εἰς τὴν ὀλεθρίαν ὄργην τῶν ποιμένων. Τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην συμπληρωμένην διαβάζομεν:

ΑΝΗΓΕΡΘΗ Κ(ΑΙ) ΑΝΙΣΤΟΡΙΘΗ ΕΚ ΒΑ(ΘΡΩΝ) Ω ΘΗΟΣ Κ(ΑΙ) | ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ
 ΤΩΝ Τ(Ι)ΜΗΩΝ | ΕΝΔΟΞΩΝ ΑΡΧΗΧΡΑΤ[ΗΓΩΝ ΜΗ] | ΧΑ[ΗΛ ΚΑΙ ΓΑΒΡΙΗ]Λ [ΕΝΤΟ]
 ΠΟΘΕΣ(ΙΑ) ΔΟΥΤΗΡΙΟΝ ΤΟΥ | ΑΤΧΧΟΛ(ΟΥ) | (ΔΙΑ) ΣΙΝΕΡΓΙΑΣ ΚΟΠΟΥ Κ(ΑΙ) ΜΟΧ-
 ΘΟΥ (ΓΕΡΜΑΝΟΥ) | (ΑΡΧΙΕ)ΡΕ(Ω)Σ ΤΟΥ Τ --- ΕΙΟ - ΠΟ - ΠΡΑ ΑΥ(ΤΟΥ), ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΚΑΙ
 --- | ΒΑΣΙΛΕΒΟΝΤΩ(Ν Τ)ΟΝ ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤ(ΩΝ) ΒΑ(ΣΙΛΕΩΝ ---) ΚΑΙ Τ(ΩΝ) | ΕΥΣΕ-
 ΒΟ(Ν) ΔΕΣ(ΠΟΤ)ΟΝ ΗΜΟΝ ----- | ΚΙΣ ΑΡΧΠΜΕΚΑΡ --- ΑΜΙ --- | Ε ---
 7 2 [Δ] = 1396 ι(δικτιώνος).

Ἐκ ταύτης συμπεραίνομεν ὅτι τὸ ἀσκητήριον ἀνιδρύθη κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα. Ὁ Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ ἀναφέρει τὴν ἐπιγραφὴν, τὴν ὁποίαν πιθανῶς ἔχει ἀντιγράψει ἐκ τοῦ κώδικος τῆς Μονῆς Προδρόμου, μὲ ἀρκετὰς διαφορὰς ἐκ τῆς ἡμετέρας ἀναγνώσεως. Ὡς ἔτος τῆς ἐπιγραφῆς ἀναφέρει τὸ ΑΤΠΣΤ = 1386¹.

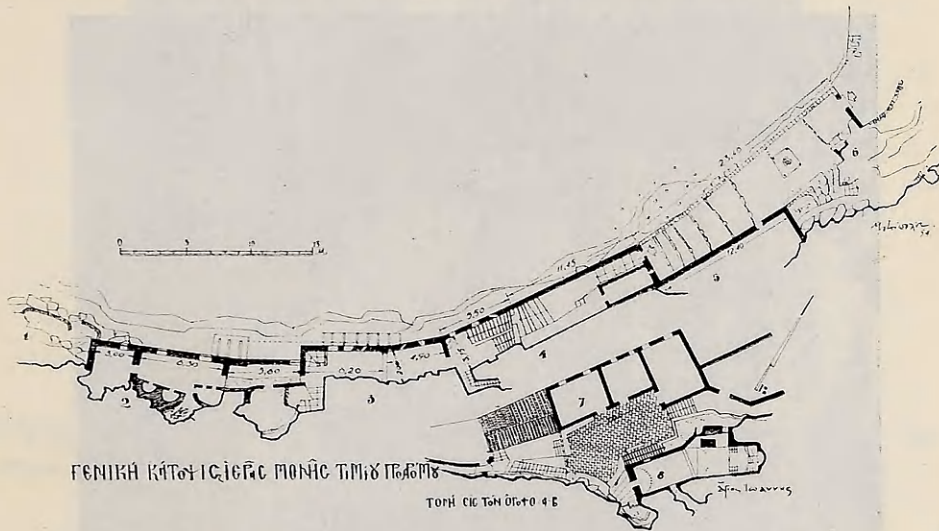
Ὁ κώδιξ τῆς Μονῆς Προδρόμου οὐδὲν ἔγγραφον παλαιότερον τοῦ 1618 περιέχει. Εἰς τὸν κώδικα ἔχει καταχωρηθῆ καὶ ἡ ἐπιγραφὴ, ἀναγραφεῖσα προφανῶς ὑπὸ ἡμιμαθοῦς τινος καλογήρου. Πιθανόν, βεβαίως, τότε νὰ ἐσώζοντο εἰς καλλιτέραν κατάστασιν ὠρισμένα στοιχεῖα τῆς ἐπιγραφῆς, ἐξίτηλα γενόμενα σήμερον, πλὴν ὁμως διακρίνει τις καθαρῶς καὶ σήμερον ὠρισμένα γράμ-

¹ Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, Ἡ Γόρτυνιά, σ. 95.

ματα. Ἡ χρονολογία ἀναφέρεται λανθασμένως ὡς ΑΤΠΣΤ = 1386. Πάντως, ἐκτὸς τούτου, καὶ ἄλλων σφαλμάτων βρίθκει ἢ κατὰ Κανδηλῶρον ἐπιγραφὴ. Οὗτος, προσθέτει πολλὰς ὀνομασίας αὐθαιρέτως, ὡς λ.χ. τὴν φράσιν καὶ Ἀρχιερέως Ματθαίου Αἱμυαλῶν. Γνωρίζομεν, ὅμως, καλῶς ὅτι ἡ Μονὴ τῶν Αἱμυαλῶν ἀναφαίνεται τὸν ΙΣΤ΄ αἰῶνα καὶ μάλιστα κατὰ τὰ τέλη αὐτοῦ¹.

4. Η ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ

Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἀσκητηρίου τῶν Ταξιαρχῶν ἀναφέρεται διὰ τὸν προσδιορισμὸν τῆς τοποθεσίας ὁ Ἀτοίχωλος. Αὐτὸ ἴσως σημαίνει ὅτι

Εἰκ. 106. Γενικὴ κάτοψις τῆς Μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου.

κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα δὲν ὑπῆρχεν ἡ πλησίον κειμένη Μονὴ τοῦ Προδρόμου. Ἡ Μονὴ αὕτη, ὅπως καὶ πολλαὶ ἄλλαι κατὰ τὴν Γορτυνίαν, ἀνιδρούθη ἐπὶ προϋπάρξαντος ἀσκητηρίου².

¹ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Ἀμυκλῶν ἔνωσις τῆς Πατριαρχικῆς Ἐξαρχίας Τριπολιτζᾶς, ἐν Β.Ν.Ι. τ. ΙΔ΄, 1938, σ. 350, ὅπου ἀναφέρεται τὸ σημεῖωμα τοῦ κώδικος τῆς Μονῆς Προδρόμου, τὸ ὅποιον ἀναφέρει ἀρχιερεῖα Ἀμυκλῶν Ματθαίου καὶ ὄχι Αἱμυαλῶν. Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἐκ τοῦ ἀσκητηρίου τῶν Ταξιαρχῶν καὶ συμμετρικῶς ἐπὶ τῶν ἑναντι βράχων σώζονται ἐρείπια ἀσκητηρίων καὶ ναῖσκου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κατὰ Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΝ, Ἡ Γορτυνία, σελ. 96, ἄλλοτε διεκρίνετο ἡ ἔφιππος εἰκὼν.

² Ὁ Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, Γορτυνία, σ. 45 ἀναφέρει ὅτι ἡ Μονὴ ἐκτίσθη ἐπὶ Μανουὴλ Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ τὸ ΑΡΞΖ (=1167), ὑπάρχει δὲ ἄνωθεν ταύτης παλαιὸν ἀσκη-

Τὰ παλαιότερα ὁμόλογα ἀγοραπωλησιῶν τὰ ἐν τῷ κώδικι τῆς Μονῆς, φυλασσόμενα εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Δημητσάνης, φέρουν χρονολογίαν 1618. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὴν Μονὴν συνέπηξαν μοναχοὶ τῶν γύρω ἀσκητηρίων, κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος¹.

Ἡ Μονὴ ἀρχικῶς περιελάμβανε τὰ ΝΔ. εὕρισκόμενα σήμερον κελλία, ὁμοῦ μὲ τὴν ἐν τῷ βράχῳ λαξευμένην ἀρχικὴν ἐκκλησίαν (εἰκ. 106). Παλαιότερον, εἰς τὴν ἀρχικὴν ταύτην διαμόρφωσιν τῆς Μονῆς, ἡ προσπέλασις διενηργεῖτο διὰ κλίμακος λαξευμένης ἐντὸς τῶν βράχων, κατὰ τὸ ΝΔ. ἄκρον. Ἐρείπια τῆς εἰσόδου ταύτης σώζονται καὶ σήμερον (εἰκ. 107).

Εἰκ. 107. Μονὴ Προδρομοῦ. Τὰ παλαιὰ κελλία.

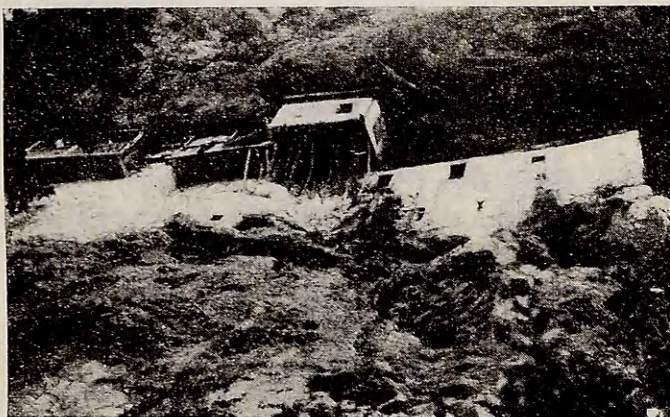
Εἰς τὴν Μονὴν ὀδηγοῦν δύο ἀτραποί, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία διακλαδοῦται πλησίον τῶν ἔρειπίων τῆς Μονῆς Ἀγίου Δημητρίου ἐκ τῆς δημοσίας ὁδοῦ Δημητσάνης-Στεμνίτσης. Ἡ ἑτέρα ἡμιονικὴ ὁδὸς ὀδηγεῖ κατ' εὐθειαν ἐκ τῆς Στεμνίτσης, ἀκολουθοῦσα ΝΔ. κατεύθυνσιν.

τήριον φέρον ἐπιγραφὴν, ἧς σώζεται τὸ τέλος ΑΧΡΑΒ, τὴν ὁποίαν συμπληρῶνει ΑΡΑΒ (=1132). Ἡμεῖς δὲν ἀνεύρομεν τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην, οἱ δὲ μοναχοὶ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ μᾶς διαφωτίσουν. Ἡ μόνη περὶ τούτων πηγὴ εἶναι σημεῖωμα τοῦ ἡγουμένου Καλλιστράτου εἰς τὸν νέον κώδικα τῆς Μονῆς, χρονολογούμενον ἀπὸ 100 ἐτῶν.

¹ Πρὸβλ. σχετικῶς καὶ χειρόγραφον σημεῖωμα Β. Χαραλαμποπούλου εἰς τὸν Νέον Κώδικα τῆς Μονῆς.

Ἡ διάταξις τῶν κελλίων γίνεται ἐν σειρᾷ καὶ δὴ τῶν παλαιότερων ἐσφηνωμένων ἐντὸς τῶν βράχων, ἐπικοινωνούντων μεταξύ των ἐν συνεχείᾳ¹. Τινὰ τούτων εὐρίσκονται ἐν προβάλλῳ καί, ἀντιστηριζόμενα διὰ ξυλίνων καμπύλων δοκῶν, δεσπόζουσι τῆς χαινούσης χαράδρας (εἰκ. 108).

Ἡ σημερινὴ εἴσοδος εὐρίσκεται κατὰ τὴν Β. πλευράν. Μετὰ τὴν σιδηρᾶν ἐξώθυραν εὐρισκόμεθα εἰς στενὸν διάδρομον ἐπέχοντα θέσει προαυλίου,

Εἰκ. 108. Τὰ παλαιὰ κελλία τῆς Μονῆς Προδρόμου.

διαστάσεων $23,40 \times 4,00$, καλυπτόμενον ἐν μέρει ὑπὸ συσκίου πλατάνου. Ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου ὑπάρχει κρήνη μετ' ἐντοιχισμένης ἐπιγραφῆς:

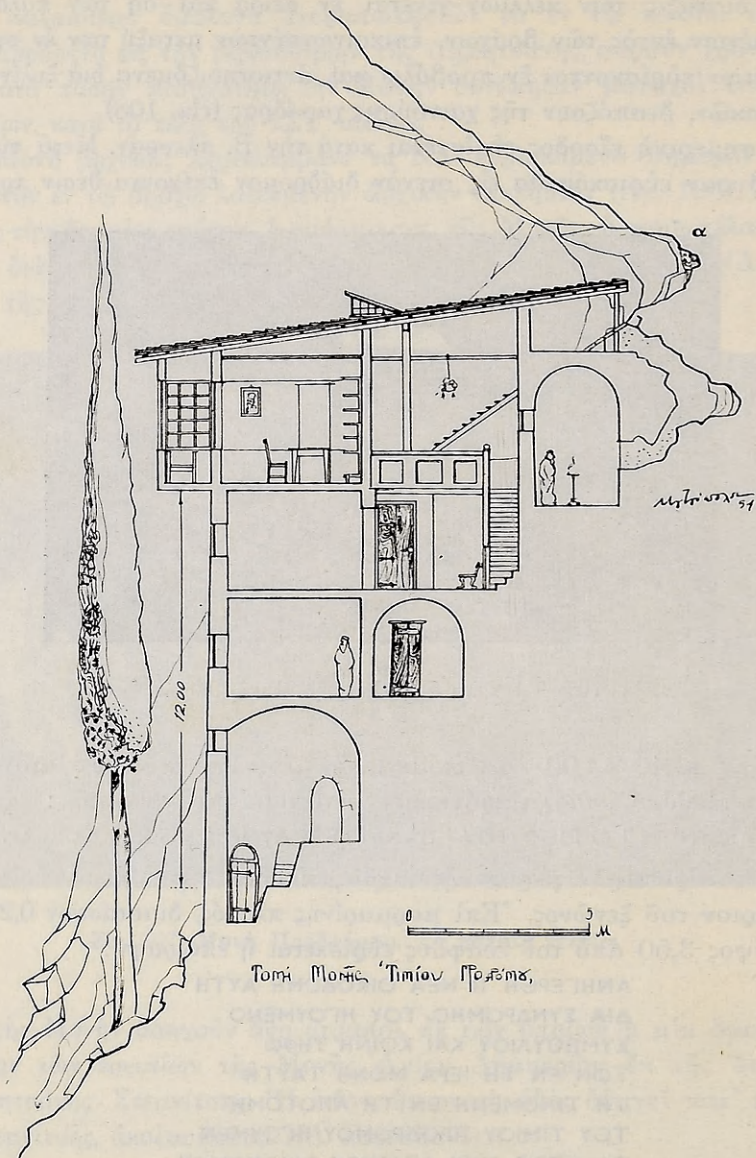
Ι. ΙΟΥΝΙΟΥ | Ο ΓΙΟΣ ΤΟΥ | ΠΑΝΑΓΙ|ΕΤΙ ΑΥΜΗ [=1748] | ΚΑΒΙΛΑΡΙ²

Εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς κυρίας εἰσόδου τῆς Μονῆς εὐρίσκεται τὸ νέον κτήριο τοῦ ξενῶνος. Ἐπὶ μαρμαρίνης πλακός, διαστάσεων $0,28 \times 0,32$, καὶ εἰς ὕψος 3,50 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους εὐρίσκεται ἡ ἐπιγραφή:

ΑΝΗΓΕΡΘΗ Η ΝΕΑ ΟΙΚΟΔΟΜΗ ΑΥΤΗ
ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΤΟΥ ΗΓΟΥΜΕΝΟ
ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΗ ΥΗΦΩ
ΤΩΝ ΕΝ ΤΗ ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΤΑΥΤΗ
ΤΗ ΤΙΜΟΜΕΝΗ ΕΝ ΤΗ ΑΠΟΤΟΜΗ
ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΗΓΟΥΜΕΝ
ΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΑΓΑΠΙΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ
ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΕΝ ΜΗΝΙ ΜΑΙΩ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ ΑΩΞ-1840

¹ Φιλολογικὴν περιγραφὴν τῆς Μονῆς πρβλ. ἐν ἐφημ. Μορέας τῆς 26-7-1931. Τὰ ἀρκαδικὰ ἀναχωρητήρια καὶ ἡ Μοῆ τοῦ Προδρόμου ἐν Γορτυνίᾳ-Μία Ἑστία Ἐθνισμοῦ καὶ γραφικότητος.

² Ἡ κρήνη ἐκτίσθη, συνεπῶς, ὑπὸ Στεμνιτσιοῦ τεχνιτῶν τὸ ὄνομα Καβιλάρη

Εἰκ. 109. Μονὴ Τιμίου Προδρόμου. Τομή.

Ἡ Καβελάρη εἶναι παλαιόν, σώζεται δὲ καὶ παλαιοτάτη οἰκία ἐν Στερνίτση «τοῦ Καβελάρη».

Ἐπὶ τῆς χαλκῆς ἐπενδύσεως τῆς ἱστορικῆς πύλης διακρίνονται ἔτι οἱ τύποι τῶν βλημάτων, τὰ ὁποῖα ἐρρίφθησαν ἐναντίον τῶν πολιορκουμένων ἐντὸς τῆς Μονῆς κατοίκων τῶν περίξ χωρίων¹.

Διὰ θολοσκεποῦς κεκλιμένου διαδρόμου μήκους 11,45 εἰσδύομεν βαθμηδὸν εἰς τὸ ἔσωτερικὸν τῆς Μονῆς. Ἀκολουθοῦντες ἐν συνεχείᾳ ἐτέραν κλίμακα εἰσερχόμεθα εἰς χῶρον διαστάσεων 5,50×3,15, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ κόμβον διακλαδώσεως πρὸς τὰ διάφορα τμήματα τῆς Μονῆς. Πρὸς Β. τοῦτου εὐρίσκεται ἡ τράπεζα τῶν ἄλλοτε κοινοβιακῶς διαιτωμένων μοναχῶν. ΝΔ. εὐρίσκονται τὰ ἀρχαιότερα κελλία τῆς Μονῆς. Διὰ τεθλασμένης κλίμακος, στρεφομένης βαθμηδὸν ΒΑ, ἀνερχόμεθα εἰς τὸν δεύτερον ὄροφον τῆς Μονῆς, ὅπου τὸ Ἑγουμενεῖον καὶ ὁ ναὸς (εἰκ. 109).

Ὁ ἀρχαιότερος ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, λαξευμένος ἐντὸς τοῦ βράχου, διαστάσεων 2,25×4,90, ἀποτελεῖ κλασσικὸν παράδειγμα μονοκλίτου θολοσκεποῦς βασιλικῆς, ἡ ὁποία ἐπεξετάθη βραδύτερον ΝΔ. Ὁ νέος θολοσκεπῆς χῶρος ἔχει διαστάσεις 2,50×4,60. Ὁ ναὸς ὅλος ἔχει ἱστορηθῆ διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὕψος, αὐταὶ διαφέρουν ἀπὸ τὰς τοιχογραφίας τῶν ναῶν τῆς Στεμνίτσης. Εἶναι αὐστηροτάτης τέχνης· αἱ ἱερατικαὶ στάσεις τῶν μορφῶν, ὁ ἀσκητισμὸς καὶ ἡ δογματικὴ ἀντίληψις εἰς τὴν διακόσμησιν ἐνθυμίζον παραδείγματα τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἴσως δὲ ὀφείλονται εἰς τεχνίτην δόκιμον ἐξ Ἁγίου Ὁρους.

Εἰς τὸ παλαιότερον ἐκκλησιδίδιον καὶ ἀριστερὰ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ Βήματος ὑπάρχει ἐνδιαφέρουσα παράστασις τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριήλ, ἡ ὁποία διατηρεῖται καλῶς καὶ ἔχει πρωτογονισμὸν εἰς τὴν κίνησιν. Συμμετρικῶς αὐτοῦ ὡς πρὸς τὴν κόγχην διακρίνομεν τὴν Παναγίαν· πρόκειται περὶ παράστασιν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

Κατὰ τὴν Β. πλευρὰν τῆς νέας προεκτάσεως ὁ Ἐφραὶμ ὁ Σῦρος παρίσταται μὲ μαύρην καλύπτραν καὶ μετὰ τῆς γραφῆς: *Ἔχε κατὰ νοῦν τὴν Κριτοῦ παρουσίαν στέναζε καὶ δάκρυε καὶ θρηνοῦ*, μεσολαβεῖ μεταγενεστέρως διανοιγὲν παράθυρον, τὸ ὁποῖον κατέστρεψε τὴν εἰκόνα τῆς Ἁγίας Ἐλένης. Ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου εἶναι ἡ πλέον ἀντιπροσωπευτικὴ (εἰκ. 110). Ἐξωθεν τῆς σειρᾶς τῶν ὀλοσώμων Ἁγίων καὶ εἰς ὕψος 2,20 εὐρίσκεται ζώνη ὕψους 0,40 ἐπὶ μέλανος πεδίου, ὅπου ἐντὸς κύκλων διακεκοσμημένων δι' ἀνθέων περιλαμβάνονται οἱ μάρτυρες: Ἀκίνδυνος, Πυράσιος, Ἀφθόνιος, Ἐλπιδοφόρος, Ἀνεμπόδιος, Ἀγάπιος, Εὐστάθιος, ἡ Ἁγία Θεοκτίστη, Θεόκτιστος κλπ.

Εἰς τὴν Δ. πλευρὰν εὐρίσκονται ἡ Ἀναστασία ἡ Φαρμακολύττρια, Ἀγάθη καὶ Πελαγία. Ἐξωθεν τῆς ἐκκλησίας εἰκονίζονται ἀσκηταί, ἐκ τῶν ὁποίων

¹ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Τρικολωνικά, σ. 22 - 23.

ὁ Ἅγιος Ὀνούφριος σώζεται εἰς καλλιτέραν κατάστασιν. Ἐντὸς κόγχης παρίσταται ὁ Ἀββᾶς Σισώης πρὸ τοῦ τάφου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου θρηνητῶν τὸ ἄστατον τοῦ καιροῦ καὶ τῆς δόξης τῆς προσκαίρου. Ἐπὶ τῆς τοιχογραφίας ταύτης εὐρίσκεται χάραγμα μεταγενεστέρας ἐποχῆς ὑπὸ μοναχοῦ τινος—πιθανὸν αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἡγουμένου Καλλιστράτου—τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ὡς ἔτος κτίσεως τὸ σωτήριον ΑΡΕΖ. Πρὸ τοῦ ἡγουμενείου ἐπίσης, ἐπὶ ἀσβεστολιθικοῦ πλακιδίου ἐντοιχισμένοι, εὐρίσκεται ἀφελὲς χάραγμα, παριστῶν μοναχὸν μὲ τὴν γραφὴν Παρθένιος.

Διὰ ξυλίνης κλίμακος ἀνερχόμεθα ἀνωθεν τῆς ἐκκλησίας, ὅπου τὸ ὀστεοφυλάκιον τῆς Μονῆς ἐπὶ τῶν ἄλλοτε παλαιοτάτων ἀσκητηρίων (εἰκ. 109). Τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν, τὸ ὁποῖον ἔχει μῆκος 3,50 καὶ τοῦ ὁποίου σώζεται πρὸς Α. κόγχη, τιμᾶται ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἐπὶ τῆς κόγχης παρίσταται ἡ Παναγία μὲ πολλὰ καλοὺς χρω-

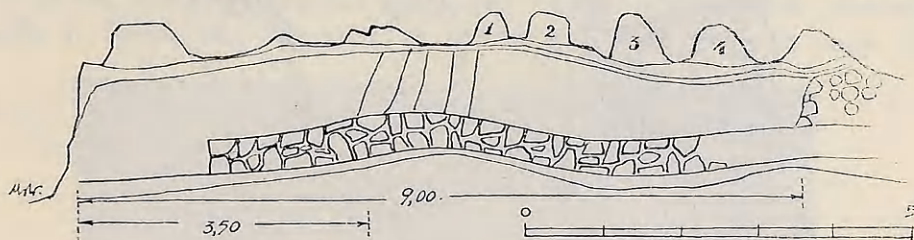
Εἰκ. 110. Τοιχογραφία ἐκ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Προδρομίου.

ματισμοὺς Κρητικῆς τέχνης καὶ μὲ τὴν γραφὴν: *Μήτηρ Θεοῦ, ἡ Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν*. Ἐκ τοῦ ἐκκλησιδίου τούτου πλὴν τῆς κόγχης δὲν σώζεται ἕτερόν τι, ἐξ ὠρισμένων ὅμως λαξευμένων παρολίθων διαπιστώνομεν τὴν ἀρχαιότητά του. Ἀκολουθεῖ σειρά κόγχων (εἰκ. 111) ἐπὶ τῆς Α. πλευρᾶς τοῦ βράχου, αἱ ὁποῖαι εἶναι καὶ τὰ μόνα ἕχνη τῶν παλαιῶν ἀσκητηρίων. Εἰς τὴν πρώτην ἐξ ἀριστερῶν κόγχην σώζεται τμῆμα ἀγιογραφίας Ἰησοῦ Ἐμμανουήλ, μετρίας τέχνης, εἰς τὴν δευτέραν κόγχην παρίσταται ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁ Θαυμα(τουργός). Μεταξὺ τῆς δευτέρας καὶ τῆς τρίτης κόγχης παρίσταται ὁ Ἅγιος Ρωμανός, εἰς τὴν τρίτην κόγχην ἡ Ἄκρα Ταπεινώσις, μεταξὺ τρίτης καὶ τετάρτης ὁ Ἅγιος Ἀγένειος καὶ εἰς τὴν τετάρτην καὶ τελευταίαν κόγχην ἡ Πλατυτέρα, μετριωτάτης τέχνης.

Τὸ ὅλον μῆκος τοῦ κλιμακωτοῦ τούτου διαδρομίου, εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ βράχου πλευρᾶν τοῦ ὁποίου εὐρίσκονται αἱ κόγχαι, εἶναι 9,00 μ. τὸ δὲ μέγιστον

πλάτος 1,10. Εἰς τὸ τέρμα αὐτοῦ τοῦ διαδρόμου αἱ κάραι τῶν μοναχῶν σχηματίζουν μακάβριον τοιχίον. Τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ διαδρόμου τῶν κογχῶν εἶναι ὑπαίθριον. Ἔτερα τοιαῦτα ἀσκητήρια ἀπροσπέλαστα σήμερον διακρίνονται Α. καὶ ἀριστερὰ παρὰ τὴν εἴσοδον τῆς Μονῆς, ὡς φωλεαὶ ὀρνέων ἐπὶ τῶν βράχων. Τὰ προαναφερθέντα ἀσκητήρια συγκοινωνοῦν ἐσωτερικῶς μετὰ τοῦ παρεκκλησίου διὰ φυσικῆς κατακόμβης, ἣ ὁποία ἦτο καὶ ἡ ἀρχαιοτάτη προσπέλασις τούτων, πρὶν κτισθῆ τὸ συγκρότημα τῆς Μονῆς (εἰκ. 109).

Εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου σώζεται καὶ τὸ λείψανον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Χριστιανουπόλεως¹ τοῦ θαυματοργοῦ, εἰς

ΚΟΓΧΗ ΠΗΛΗΩΝ ἈΣΚΗΤΗΡΙΩΝ ὙΠΕΡ Τῆς ΜΟΝῆς ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ

Εἰκ. 111. Κάτοπις ἀσκητηρίου ὑπὲρ τὴν Μονὴν Προδρόμου.

μνήμην τοῦ ὁποίου ἐκτίσθη ναὸς εἰς ἀπόστασιν ἑκατοντάδος μέτρων πρὸς Β. τῆς Μονῆς, δι' ἐράνων τοῦ ἄλλοτε ἡγουμένου τῆς Μονῆς Λεοντίου. Τὸ σχέδιον τούτου ἐφιλοτέχνησεν ὁ ἀρχιτέκτων Ζάχος.

Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1769 καὶ κατὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἡ Μονὴ διεδραμάτισεν ἐθνικὸν ρόλον ὅπως ὅλαι αἱ Μοναὶ τῆς Γορτυνίας καὶ τῆς Ἑλλάδος, κατέστη δὲ ἀπρόσβλητον καταφύγιον τῶν πέριξ πληθυσμῶν².

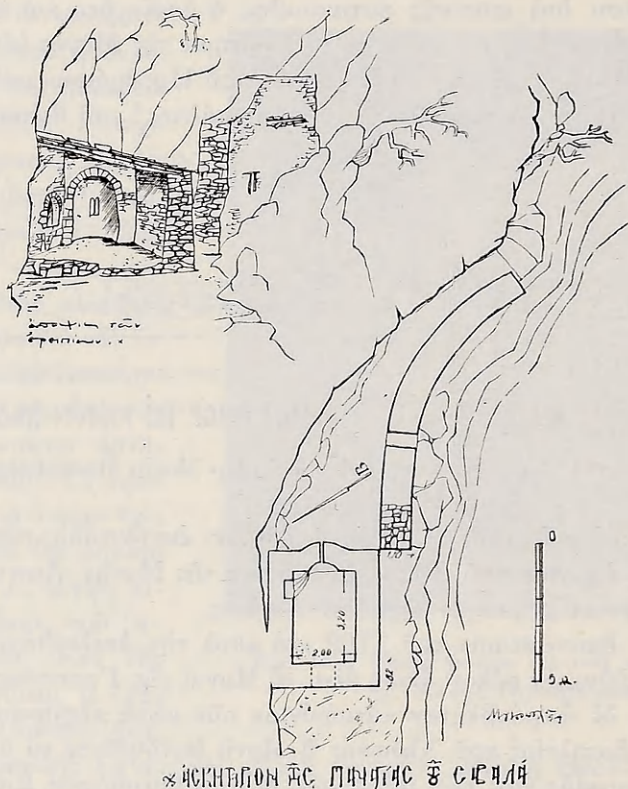
Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ὀθωνος ἡ Μονὴ ἐκινδύνευσε νὰ διαλυθῆ, ἀκολουθοῦσα τὸ παράδειγμα τῶν ἱστορικῶν Μονῶν Φιλοσόφου, Καλαμίου, Χρυσπηγῆς Στεμνίτης κλπ.

Εἰς τὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους εὐρίσκεται ἔγγραφο: «Ἐν Στεμνίτῃ 29 Μαρτίου 1837 ἀναφορὰ τῶν κοινοτήτων τοῦ δήμου Τρικολώνων

¹ Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ἐγεννήθη ἐν Κερκύρα τὸ ἔτος 1665, ἐν ἔτει δὲ 1684 ἠκολούθησεν εἰς Καρύταιναν τὸν πατέρα αὐτοῦ, μετοικήσαντα χάριν τοῦ νεοδιορισθέντος Ἐνετοῦ Κυβερνήτου τῆς Πελοποννήσου, πλησίον τοῦ ὁποίου κατεῖχεν ἐπίσημον θέσιν. Τὸ 1711 ἐχειροτονήθη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γαβριὴλ ἐπίσκοπος Χριστιανουπόλεως.

² Ἐνδιαφέροντες εἶναι οἱ θρύλοι, οἱ ὁποῖοι ἱστοροῦν τὰς ἀγωνιώδεις στιγμὰς τῶν ἐπανελημμένως πολιορκηθέντων ἐλλήνων. Μεταξὺ τῶν Μονῶν τούτων τῆς Γορτυνίας, καθὼς καὶ τῶν Μονῶν τῶν ἐπαρχιῶν Ὀλυμπίας καὶ Αἰγιαλείας, συναντῶμεν καταπληκτικῶς ὁμοίους θρύλους.

περὶ ἀποκαταστάσεως ἐν Γορτυνίᾳ Ἱερῆς Μονῆς τοῦ Προδρόμου, ὡς διατηρουμένης· πρὸς τὴν Α. Μ. τὸν Βασιλέα τῆς Ἑλλάδος Ὁθωνα. Τὸ ἔγγραφο μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀναφέρει: «περὶ δὲ τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ αὐτῆς ὑπάρχει γνωστὸν ἐκ παραδόσεως ἀποδεδειγμένον ὅτι ἐκτίσθη πρὸ ὀκτακοσίων περὶπου ἐτῶν»¹.

Εἰκ 112. Τὸ ἀσκητήριον τῆς Παναγίας τοῦ Σαβαλαῦ. Ἄνω, ἄποψις τῶν ἑρειπίων, δεξιὰ κάτωπις.

5. ΤΟ ΑΣΚΗΤΗΡΙΟΝ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΟΥ ΣΑΒΑΛΑ

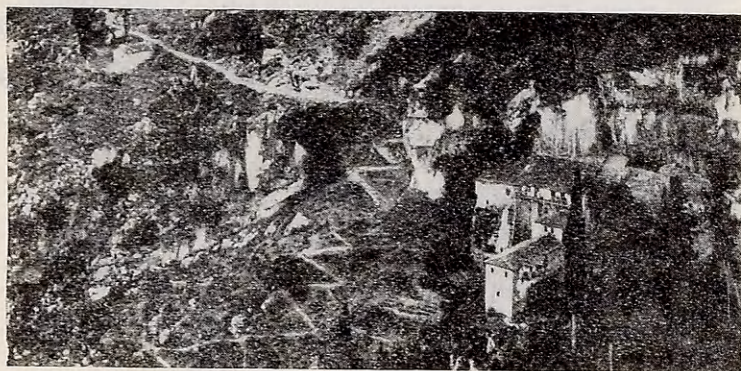
Τὸ ἀσκητήριον τῆς Παναγίας τοῦ Σαβαλαῦ εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Λουσιῶ ποταμοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν μιᾶς καὶ ἡμισείας ὥρας ἐκ Δημητσάνης. Εἶναι ἀθέατον ἐντὸς κοιλότητος βράχων καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ

¹ Γ.Α.Κ. Φ. 339, Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος. Τὴν αἴτησιν ταύτην περὶ διατηρήσεως τῆς Μονῆς ὑπογράφουν οἱ κάτωθι ἐκ Στεμνίτης: Μαυραδηὺς Κάτζιας, Ἡλίας Μουτζιόπουλος καὶ Βασίλειος Φιλόσοφος.

μίαν μονόκλιτον άλλοτε θολοσκέπαστον βασιλικήν, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2,00×3,20. Ἡ τοιχοποιία του ἀποτελεῖται ἐκ κογχυλιατῶν λαξευμένων, ἐξαγομένων ἐκ τῆς θέσεως Ἀγιάννη πλησίον τῆς Δημητσάνης. Ἰχνη τῆς λιθοδομίας ἐνθυμίζουσι τὰς κατασκευὰς τῆς Παλαιᾶς Παναγίας τῆς Κλειβωκᾶς καὶ τὸν θόλον τῶν Ταξιαρχῶν εἰς Τουρκόραφτη (εἰκ. 112).

6. Ἡ ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΑἰΜΥΑΛΟΥΣ

Εἰς ἀπόστασιν ἡμισείας περίπου ὥρας ἐκ Δημητσάνης καὶ ἐπὶ βράχου δεσπόζοντος τοῦ παραρρέοντος χειμάρρου Ἰσβαρου (Ζυγοβιστινοῦ ρέματος), ἰδρῦθη ἡ Μονὴ τῆς Παναγίας, ἡ ἐπιλεγομένη τῆς Αἰμυαλοῦς *παρὰ τοῦ*

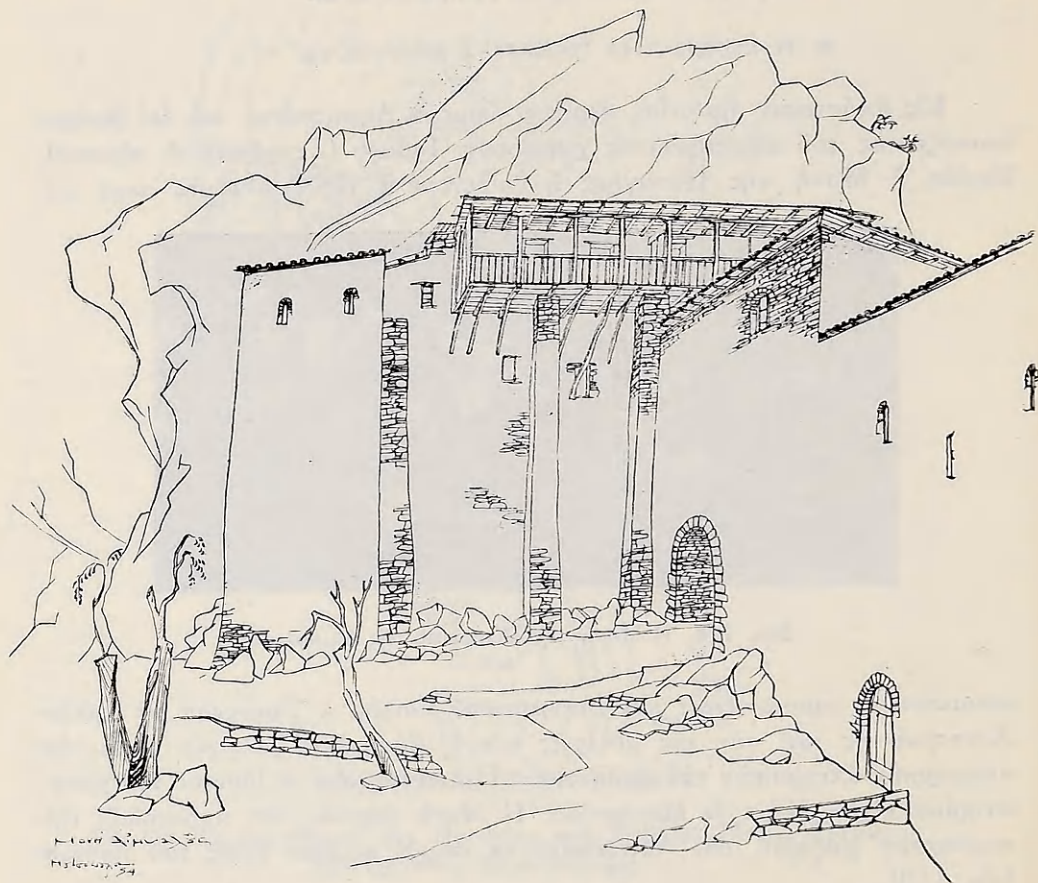
Εἰκ. 113. Ἡ Μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Αἰμυαλοῦς.

ὀσιοτάτου ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῦ πατρὸς κ. Γρηγορίου, τὸ ἐπίκλιον Κοντογιάννης καὶ σὺν τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ Εὐπραξίας μοναχῆς, κατὰ τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ καθολικοῦ. Πιστεύεται ὅτι οἱ ἰδρῦται τοῦ μοναστηρίου εἶχον ἔλθει ἐκ Μεσσηνίας. Ἡ Μονὴ ἀρχικῶς δὲν παρουσίαζε τὴν σημερινὴν μορφήν, ἀλλ' ἀπετελεῖτο ἐκ σειρᾶς κελλίων ἐντὸς τῶν βράχων (εἰκ. 113).

Ἔτερα ἐρεῖπια κελλίων εὐρίσκονται εἰς ἀπόστασιν δεκάδος μέτρων Α. τῆς Μονῆς, ἐντὸς κοιλοτήτων τῶν βράχων καλυπτομένων διὰ τοιχείων (ἀσβεστοτοιχία καὶ ξηρολιθιές). Ἐρεῖπια κελλίων ἐπίσης καὶ παρεκκλήσιον ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἁγίας Τριάδος τιμώμενον, καταρρεύσαντα πρὸ πολλοῦ, κατὰκείνται πρὸ τῆς παμμεγέθους πλατάνου¹. Ἀναφέρεται, ἐπίσης, ὅτι πρὸ τῆς ἰδρῦσεως τῆς Μονῆς ταύτης ὑπῆρχεν ἐν λειτουργίᾳ Μονὴ πλησίον τοῦ Ζυγοβιστίου

¹ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ παρὰ τὴν Δημητσάναν Μονὴ Παναγίας τῆς Αἰμυαλοῦς, Ἀθῆναι 1947, σ. 6.

«εἰς τινα ἀνήλιον καὶ ἐλατοβριθῆ κρύπτην εἰς τὸ ὄρος Κλινίτσα. Ἡ ἀναφερθεῖσα Μονὴ ἐκαλεῖτο Θεοτόκος Γαρδαλοβίτισσα ἐκ τοῦ σλαβικοῦ τοπωνυμίου Γαρδαλευός»¹. Μετὰ τὴν ἴδρυσιν τῆς Μονῆς τῆς Αἰμυαλοῦς ἡ ἀναφερθεῖσα Μονὴ ἐγκατελείπετο καταρρεῦσασα τελικῶς εἰς ἐρείπια.

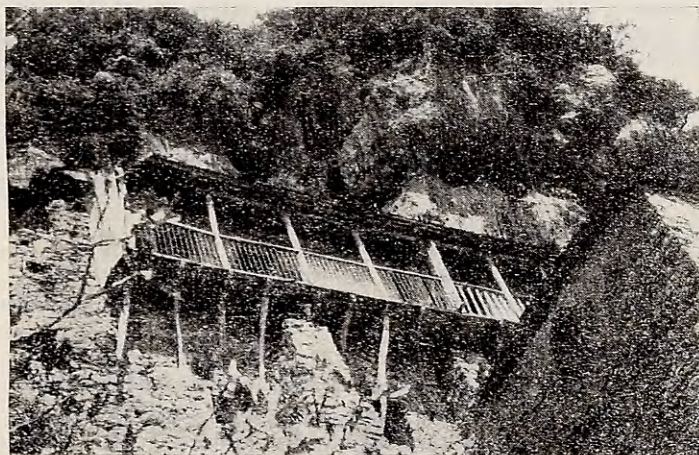
Εἰκ 114. Ἡ Μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Αἰμυαλοῦς.

Σὺν τῷ χρόνῳ τὰ κελλῖα τῆς Μονῆς ἠϋξάνοντο καὶ τέλος προσετέθη τὸ ἐγκάρσιον σκέλος μετὰ διαβατικοῦ, τὸ ὁποῖον προσέδωσεν εἰς τὴν Μονὴν τὴν μορφὴν Τ καθέτου πρὸς τὰς καμπύλας τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 114, 115).

Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῆς μονοκλίτου βασιλι-

¹ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ἀ., σ. 10 καὶ σ. 8-9 ἐτυμολογικὰ περὶ τῶν ἐπωνυμιῶν τῆς Αἰμυαλοῦς, τῶν Αἰμυαλῶν, τῶν Ὀμαλῶν κλπ.

κῆς καὶ εἶναι ἐσφηνωμένον ἐν μέρει ἐντὸς τοῦ σπηλαιώδους βράχου. Ἔχει πλάτος 3,35 καὶ ἀρχικὸν μῆκος 6,90, τὸ ὁποῖον ἐξετάθη ἀργότερον πρὸς Δ. καὶ ἔλαβε διάστασιν 10,80. Ὁ ναῖσκος εἶναι ὅλος ἰστορημένος ἐσωτερικῶς διὰ τοιχογραφιῶν ἐφ' ὑγροῖς, ἔργων τῶν ἐκ Ναυπλίου ζωγράφων καὶ αὐταδέλφων Δημητρίου καὶ Γεωργίου Μόσχων, ἐν ἔτει 1608¹. Ἡ τέχνη τῶν ἀειγράφων τούτων ἀκολουθεῖ τὴν Κρητικὴν Σχολήν, παρουσιάζει δὲ πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικά, ὅσον ἀφορᾷ τὴν διάταξιν, τὰ θέματα καὶ τὸν διάκοσμον, μὲ τὴν τέχνην τῶν μονοκλίτων βασιλικῶν τοῦ Ζυγοβιστίου. Εἰς τὸ μέσον τῆς

Εἰκ. 115. Μονὴ Παναγίας Αἰμυαλοῦς.

μεσημβρινῆς πλευρᾶς σώζεται κτητορικὴ ἐπιγραφή ἐφ' ὑγροῖς, διαστάσεων $0,64 \times 0,40$:

+ ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ, Κ(ΑΙ) ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕ | ΠΤΟΣ
 ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ, ΤΗΣ ΥΠ(Ε)ΡΑΓΙ(ΑΣ) ΔΕΣΠΟΙ(ΝΗΣ) ΗΜ(ΩΝ) Θ(ΕΟΤ)ΚΟΥ Κ(ΑΙ)
 ΑΕΙΠΑΡΘΕ(ΝΟΥ) ΜΑΡΙ(ΑΣ) | ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΟΠΟΥ ΤΕ Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ ΠΑΡΑ
 ΤΟΥ ΟΣΙΩΤ(ΑΤΟΥ) ΕΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑ(ΧΟΙΣ) | Κ(ΑΙ) ΠΝ(ΕΥΜΑΤ)ΙΚΟΥ Π(ΑΤ)Ρ(ΟΣ)
 Κ(ΥΡΙ)ΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, ΤΟ ΕΠΙΚΛΙΝ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΙΣ | Κ(ΑΙ) ΣΙΝ ΤΗΣ ΑΔΕΛ-
 ΦΗΣ ΑΥΤΟΥ ΕΥΠΡΑΞΙΑΣ *μ(ονα)χ(ῆς)* Κ(ΑΙ) ΜΕΤΑ ΤΗΣ ΣΥΝΑΔΕΛ | ΦΟΤΙΤΟΣ
 ΑΥΤ(ΩΝ) ΕΙΣ ΨΥΧΙΚΗΝ ΑΥΤ(ΩΝ) Σ(ΩΤΗ)ΡΙΑΝ Κ(ΑΙ) ΤΩΝ ΜΑΚΑΡΙ(ΩΝ) ΓΟΝΕΩΝ |
 ΑΥΤ(ΩΝ), ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΗΜΩΝ Τ(ΩΝ) ΕΛΑΧΙΣΤ(ΩΝ) ΖΟΓΡΑΦ(ΩΝ) Κ(ΑΙ) | ΑΥΤΑ-
 ΔΕΛΦ[ΩΝ ΔΗΜ]ΗΤΡ(ΙΟΥ) Κ(ΑΙ) ΓΕΩΡΓΙ(ΟΥ), ΕΚ *πολ(εως) Να(υ)πλ[ιου]* | ΕΝ ΕΤΕΙ
 ΑΠΟ[ΚΤΙΣΕΩΣ Κ]ΟΣΜΟΥ Ζϖ Ρϕ Ιϖ (ΣΤ) [=7116-5508=1608] (εἰκ. 116)².

¹ Τὸ 1606 ἀνευρίσκομεν τοὺς Ἀδελφοὺς Μόσχους ἐργαζομένους εἰς τὸν ἐν Ζακύνθῳ ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Λογοθέτη.

² Ὁ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 6, συμπληρώνει τὸ ἐλλεῖπον λόγῳ τῆς φθορᾶς

+ ΔΗΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΣΘΡΩΝ ΚΑΙ ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗΘΕΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕ
 ΠΤΟΣΜΑΘΟΣ ΤΟΣ ΤΗΣ ΨΑΪΔΕΣΠΩΗΤΟΚΟΝ ΚΑΙ ΑΠΦΘΕΜΦΙ
 ΑΙΔΣΑΡΟΜΗΣ ΚΟΠΥ ΤΕΚΕΞΟΠ4Ρ4ΤΥΟΙΣ ΞΕΝΙΕΡΟΜΟΝ4
 ΚΑΙ ΠΗΚΩ ΓΡΕΚΩ ΦΗΓΟΡΙΣ ΤΟ ΕΠΙΚΛΙΝΚΟΝ ΤΟ ΠΑΝΙΣ
 ΚΑΙ ΣΙΝΨ4ΑΕΛΦΗΣ ΑΝΤΩ ΕΝ ΠΡΑΞΙ4Σ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΗΣΣΑΔΕΛ
 ΦΟΤΙΤΟΣ ΑΝΤΩΣ ΤΥΧΙΚΩ ΑΨ ΣΡΙΑΚΑ Ψ ΜΚ ΦΙΤΟΝΕΩΝ
 ΑΝΤΩ ΑΙ4ΧΣΡΟΣ ΗΜΩΣ Ψ ΕΛ4ΧΙΣ ΖΟΓΡ4Φ ΚΑ
 ΑΝΤ4ΔΕΛΨ... ΙΨ ΚΑ ΓΕΩΡΓΙ ΕΚ ΤΟΥ ΝΑ
 ΕΝ ΕΤ44Π... ΘΟΣΜΑ Ψ Ρ Ι

Εικ. 116. Η κτητορική έπιγραφή του καθολικού της Παναγίας της Αιμουαλούς.

DV
 I O J J
 H O ' O C O L
 ω
 ωΝΙ ΞΘΗΕΚ ΗΘΨΙ

Εικ. 117. Έπιγραφή της Μονής της Αιμουαλούς.

Είς άντηρίδα της παλαιάς Μονής, κατά την όψιν των Ν. κελλιών, ύπάρο-

του κονιάματος γράμμα των μονάδων δια του στοιχείου ΣΤ εκ του κώδικος της Μονής, φυλασσομένου εν τῷ 'Ιστορικῷ Ἀρχείῳ Δημητσάνης, όπου εύρίσκεται σημείωμα (Φ. 3), αρχόμενον ως εξής: «'Από του ΑΧΗου έτους, άφ' ού συμπεραίνεται ότι άποδομήθη τὸ ιερὸν τοῦτο μοναστήριον...» = 1608.

χει χάραγμα ἐπὶ λίθου διαστάσεων 0,40×0,45 (εἰκ. 117). Ἐκ τοῦ χαράγματος τούτου διαβάζομεν τὰς λέξεις *ηδωρ* καὶ *αυξιθη*. Ἡ λέξις ὕδωρ ἔχει σχέσιν μὲ χάραγμα ἐπὶ τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτου, εὐρισκομένου μεταξὺ τῶν ὀλοσώμων ἁγίων τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ: + 1716 ΑΝΑΚΑΙΝΗΣΘΕΙ | ΤΟ ΥΔΟΡ. Ἡ δευτέρα λέξις ἔχει σχέσιν μὲ τὴν ἐπιμήκυνσιν τοῦ ναῖσκου κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος.

Ἐντὸς τοῦ ναοῦ σώζεται ξυλόγλυπτον τέμπλον, μετρίας τέχνης, εἰς τὸ ὁποῖον—ὑπὲρ τὴν ὄραϊαν πύλην—ὑπάρχουν παραστάσεις ὄψεων περωτῶν. Πλησίον τῆς Μονῆς ταύτης εὐρίσκεται καὶ ὁ ἱστορικὸς «λινὸς τῶν Κολοκοτρωναίων», εἰς τὸν ὁποῖον συνέβη τὸ θλιβερὸν ἐπεισόδιον τῆς σφαγῆς τοῦ ἀνθους τῆς γενηᾶς τῶν Κολοκοτρωναίων¹.

Εἰς τὸν κώδικα, ἐπίσης, τῆς Μονῆς ὑπάρχει ἐνθύμιον τῶν φοβερῶν σεισμῶν τοῦ 1783, περὶ τῶν ὁποίων ἤδη ἐκάμαμεν μνεῖαν εἰς τὰ περὶ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τῆς Στεμνίτσας².

7. Η ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΚΑΛΑΜΙΟΥ

Ἡ Μονὴ τοῦ Καλαμίου εὐρίσκεται εἰς ἀπόστασιν δύο περιῖπου ὥρῶν ΒΑ. τῆς Καρυταίνης, ἐπὶ τῆς δεξιᾶς βραχίῳδους χαράδρας τοῦ Λουσίου ποταμοῦ. Ὁ W. MARTIN LEAKE ἀναφέρει πρῶτος τὴν Μονήν, τὴν ὁποίαν παρετήρησε κατὰ τὴν πορείαν του πρὸς τὴν ἀρχαίαν Γόρτυνα, χωρὶς νὰ τὴν ἐπισκεφθῆ. Σημειώνει ὅτι, ἐκτὸς τῆς Μονῆς Καλαμίου καὶ χαμηλότερον, διακρίνονται τὰ ερεῖπια ἐνὸς πλέον ἀρχαίου μοναστηρίου καὶ ἐκκλησίας ἐντὸς σπηλαίου³.

α) Ἡ παλαιὰ Μονὴ Καλαμίου. Ἡ Μονὴ αὕτη σήμερον ἀποτελεῖται

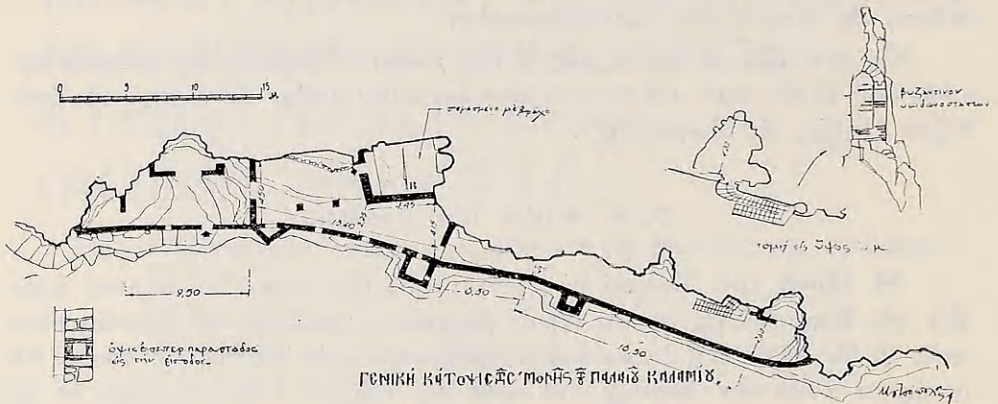
¹ Λεπτομερείας περὶ αὐτοῦ πρβλ. ἐν ΓΙΑΝΝΗ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ, Κλέφτες τοῦ Μοριά, Ἀθῆναι 1935, σ. 161.— Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ δράμα τῶν Κολοκοτρωναίων, Β' μέρος, ἐν Παναγιά τῆς Αἰμυαλοῦς σ. 38-49.— Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ἐν Γ. Η. τ. Β', 1947, σελ. 10. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 83-84.

² Γ. Α. ΣΤΑΜΙΡΗΣ ἐν Γ. Η. τ. Γ', 1948, σελ. 56-57 περὶ τῶν ἐκ τοῦ σεισμοῦ ζημιῶν τῆς Μονῆς.— Ἐπίσης εἰς τὴν Ἑθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων εὐρίσκεται σιγίλλιον, ἀνήκον εἰς τὴν Μονήν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῶν Ὀμιαλῶν ἐν τῇ Ἐπισκοπῇ Δημητζίανης καὶ Ἀργυροκάστρου ἐν χωρίῳ Ζυγοβίστη, ὑπὸ Πατριάρχου ΙΕΡΕΜΙΟΥ Γ', ἐν ἔτει αψκ (Μαΐου 1726) suppl. grec 704-708.

³ W. MARTIN LEAKE, Travels in the Morea, London 1830, σ. 23 καὶ GELL WILLIAM, Itinerary of the Morea, London (Rodwell) 1822, Karitena to Atchicolo (Gortys or Gortyna) σ. 105...: «Monastery and caves below the road r. in the rock.»

ἐκ τῶν τελείως ἐρειπωμένων κελίων καὶ τοῦ καθολικοῦ, τὸ ὁποῖον διατηρεῖται εἰς καλλιτέραν κατάστασιν (εἰκ. 118, 119).

Ἡ εἴσοδος τῆς Μονῆς εὐρίσκεται κατὰ τὸ ΝΔ. ἄκρον καὶ ἐπὶ τῆς Ν. πλευρᾶς. Τὸ ὅλον μῆκος τῆς Μονῆς εἶναι 50,00 περίπου μέτρων, ἀποτελεῖται δέ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐξ ἑνὸς διαδρόμου ἐλισσομένου παρὰ τοὺς βράχους. Εἰς τὸ ἀνατολικώτατον ἄκρον τοῦ διαδρόμου τούτου καὶ πλησίον σπηλαιοῦ, εὐρίσκεται κτιστὴ λιθίνη κλίμαξ, ὁδηγοῦσα εἰς ἕτερον σπήλαιον, ὕψους 8,00 περίπου μέτρων ἀπὸ τῆς στάθμης τοῦ ἐδάφους καὶ βάθους 4,20. Ἐπὶ τοῦ πρώτου πλατυσκάλου τῆς κλίμακος ἀνόδου εὐρίσκεται ἡμικυλινδρικὸν βυζαντινὸν κτίσμα πλινθοπεριβλήτου κατασκευῆς.

Εἰκ. 118. Γενικὴ κάτοψις τῆς Μονῆς τοῦ Παλαιοῦ Καλαμίου.

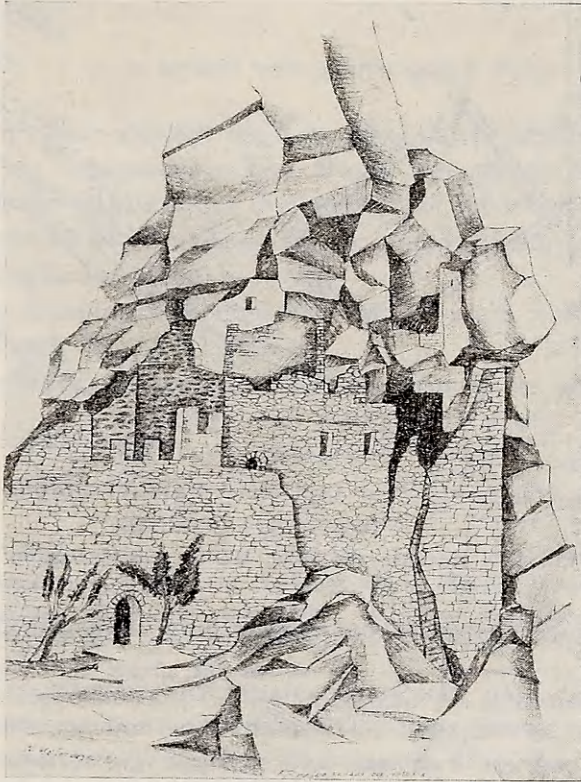
Τὸ σπήλαιον τοῦτο, κατὰ τὴν ἡμετέραν ἀντίληψιν, ἀπετέλεσε τὸν πυρῆνα τῶν παλαιότερων βυζαντινῶν ἀσκητηρίων.

Τὴν Β. πλευρὰν τῆς Μονῆς καταλαμβάνουν αἱ κόγχαι τῶν βράχων, κατὰ τὴν Ν. δὲ ἐγείρεται τεῖχος, δι' ἀμυντικούς κυρίως λόγους, διατρυπώμενον κατ' ἀποστάσεις ἀπὸ πολεμίστρας. Εἰς τρία σημεῖα τῆς τοιχοποιίας, τὰ ὁποῖα διαιροῦν ταύτην εἰς τέσσαρα ἰσαπέχοντα τμήματα, εὐρίσκονται δύο τετράγωνοι πύργοι καὶ εἷς τριγωνικὸς ἐν ἐρειπιώδει καταστάσει.

Εἰς τὴν εἴσοδον τῆς Μονῆς ὁδηγεῖ ὀφιοειδῆς ἀτραπός. Ἡ ἀτραπὸς αὕτη ἐλέγχεται ἀπολύτως ὑπὸ τοῦ παρὰ τὴν εἴσοδον εὐρισκομένου τριγωνικοῦ πύργου. Ἡ ἄμυνα τῆς Μονῆς ἦτο κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀπολύτως ἐξησφαλισμένη, λαμβανομένου ἐπίσης ὑπ' ὄψιν ὅτι κάτωθεν τοῦ περιβόλου χαίνει ἀπότομος χαράδρα. Τὰ νῶτα τῆς Μονῆς ἐξασφαλίζονται ἀπολύτως ὑπὸ τῶν ἐν μορφῇ σκιαδίου βράχων.

Τὸ καθολικὸν ἀποτελεῖ μονόχωρον κατασκεῦασμα, καλυπτόμενον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τοῦ ὑπερκειμένου βράχου, ἔχει δὲ διαστάσεις ἐσωτερικὰς

3,25×4,00. Τὸ ἔσωτερικὸν τοῦ ἐκκλησιδίου εἶναι ἱστορημένον διὰ τοιχογραφιῶν τῶν Πεδιωτῶν ζωγράφων Πέτρου καὶ Μιχαήλ, τοὺς ὁποίους συνητήσαμεν ἤδη εἰς τὸν ναὸν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν Στεμνίτης¹. Μέρος τῶν τοιχογραφιῶν ἔχει ἐκτελεσθῆ ἐπὶ τῶν βράχων, ἐντὸς δὲ τοιαύτης κόγχης πρὸς Β. ὑπάρχει θαυμασία παράστασις τῆς Κοιμήσεως².

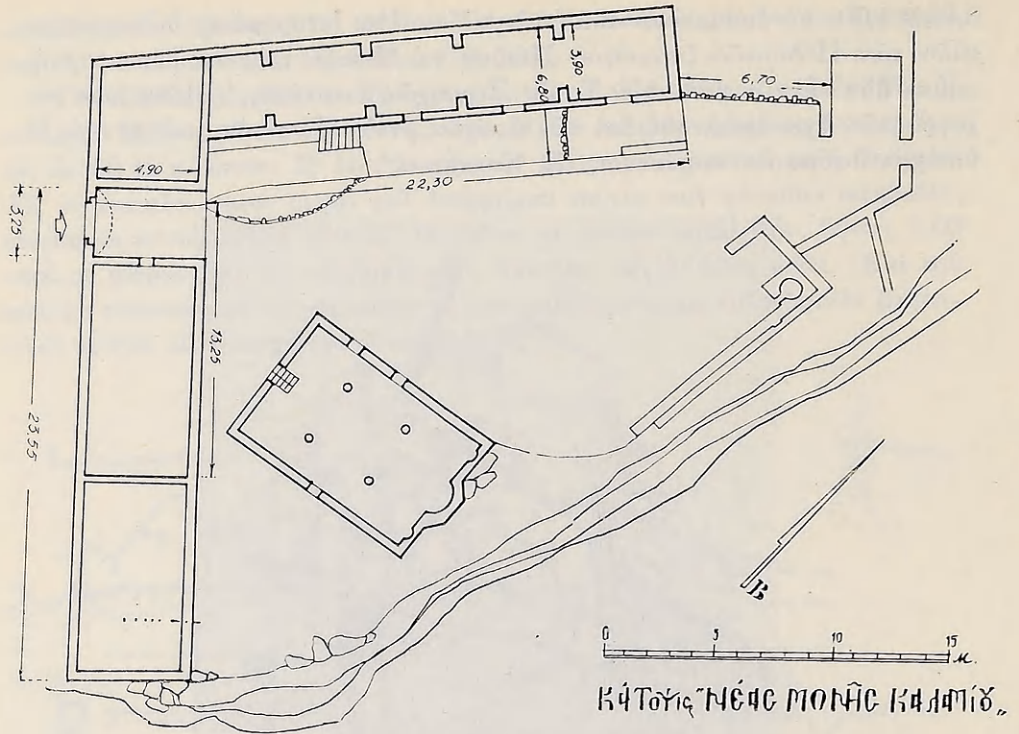
Εἰκ. 119. Ἐρείπια τῆς Μονῆς τοῦ Παλαιοῦ Καλαμίου.

Εἰς τὴν κόγχην τοῦ Ἱεροῦ σώζονται ἴχνη τοιχογραφίας τοῦ Ἰησοῦ βρέφους, ἀντιστηρίζοντος τὴν κεφαλὴν διὰ τῆς παλάμης καὶ ἡ γραφή: ΕΚΟΙΜΗΘΗ ΩΣ ΛΕΩΝ ΙC ΧC. Δεξιὰ ταύτης μορφή Ἁγγέλου.

¹ Ἀνωθεν τοῦ ὑπερθύρου καὶ ἔσωτερικῶς εὑρίσκεται ἡ κτητορικὴ ἐπι-

¹ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Πέτρος καὶ Μιχαήλ οἱ Πεδιώται, δύο Κρητες τοιχογράφοι ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἐν περιοδ. Κ. Χ. τόμ. Β' σ. 442-453.

² Ἐντὸς τῆς κόγχης τῆς ἱεῶς προθέσεως ἀνεγνώσαμεν μεταξὺ τῶν ἐν τῇ δεήσει: ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων Πέντηρον τοῦ Τζάνε τῶν Ἱερέων.

Εἰκ. 120. Κάτοψις τῆς Νέας Μονῆς τοῦ Καλαμίου

γραφὴ ἐφ' ὑγροῖς, ἐσωτερικῶν διαστάσεων ὁμοῦ μετὰ τοῦ πλαισίου ταύτης $0,35 \times 0,93$:

Ο ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΕΝΔΟΞΟΥ | ΔΕ-
 ΣΠΟΙΝΗΣ ΗΜΩΝ Θ(ΕΟΤΟ)ΚΣΥ, ΚΑΙ ΛΕΙΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕ|ΦΣ
 ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΓΗΣ ΚΑΙ ΑΝΗΣΤΟΡΘΗ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟ|ΜΗΣ ΕΞΟΔΟΥ
 Κ(ΑΙ) ΚΟΠΟΥ ΠΟΛΛΟΥ, ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΕΝΤΗΜΟΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ | ΑΘΑΝΑΣΙ
 ΚΟΥΛΟΠΙΟΥΛΟΥ ΕΚ ΧΩΡΑΣ ΚΑΡΥΤΕΝΑΣ ΕΝ ΤΑΙΣ ΗΜΕΡΑΙΣ ΤΟΥ ΠΑΝΟ|ΣΙΩΤΑΤΟΥ
 ΚΑΘΙΓΟΥΜΕΝΟΥ Κ(ΥΡΙΟΥ) ΠΑΥΣΙΟΥ ΜΑΛΕΧ ΗΝ ΕΤΙ ΑΥΕ, [=1705]

ΕΝ ΜΗΝΙ ΙΟΥΝΙΟΥ Κ.

ΧΕΙΡ ΠΕΤΡΟΥ ΠΕΔΙΟΤΗ ΤΟΥ ΚΡΗΤΟΣ¹

β) Ἡ Νέα Μονὴ Καλαμίου. Ἡ Νέα Μονὴ τοῦ Καλαμίου, ἄγνω-
 στον πότε ἀκριβῶς ἰδρυθεῖσα, εὑρίσκεται δυτικῶς καὶ εἰς ἀπόστασιν δεκαλέ-

¹ Τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ἐδημοσίευσεν ὁ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ἐν Κ. Χ., πλὴν εἰς τὸν 1ον στίχον γράφει ΙΕΡΟΣ ἀντὶ τοῦ ΘΕΙΟΣ καὶ εἰς τὸν 6ον στίχον παραλείπει τὸ ἐν ἔτι.

που τῆς Παλαιᾶς Μονῆς. Τὸ καθολικὸν ἐτοιχογραφήθη, ὀκτὼ ἔτη μετὰ τὴν τοιχογράφησιν τοῦ καθολικοῦ τῆς Παλαιᾶς Μονῆς, ὑπὸ τῶν ἰδίων Πεδιωτῶν τοιχογράφων. Τὸ ἔδαφος ἐδῶ εἶναι ὀμαλὸν καὶ ἐπίπεδον, τὰ δὲ κελλία διατάσσονται ἐν σχήματι Γ, καταλαμβάνοντα τὸ ΝΔ. τμήμα. Τὸ καθολικὸν εὐρίσκεται ἐκτισμένον Α. ἐπὶ τῆς ὀφρῦος τοῦ βράχου (εἰκ. 120). Τοῦτο, ὡς ἀνήκον εἰς τὸν τύπον τῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν ναῶν, ἐξητάσθη εἰς τὸ οἰκεῖον κεφάλαιον ¹.

8. Η ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Ἡ Μονὴ κεῖται πλησίον τῆς Στεμνίτης καὶ ἐν δεξιᾷ τῆς δημοσίας ὁδοῦ τῆς ἀγούσης εἰς Δημητσάναν. Τὴν Μονὴν ἔκαυσαν οἱ Ἀλβανοὶ τὸ 1779 ². Αὕτη εἶχεν ἀνιδρυθῆ ὀλίγα ἔτη ἔνωρίτερον ὑπὸ τοῦ εὐσεβοῦς μοναχοῦ Ἀκακίου Κουβαρᾶ τοῦ ἐκ Στεμνίτης καὶ τῆς μητρὸς αὐτοῦ, ὡς μοναχῆς μετονομασθείσης Παρθενίας (1736) ³.

Κατὰ τὸ Πατριαρχικὸν σιγίλλιον τοῦ Ἀνανίου ἡ Μονὴ ἔκειτο *παρὰ τὴν Μεσόριαν τοῦ Φορίου Ὁρους*.

² Ἐξ ἐπιγραφῆς, σωζομένης ἄλλοτε παρὰ τὴν πύλην, μανθάνομεν ὅτι τὸ:

Α Ψ Ξ Η [=1768] ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΗ Η ΘΕΙΑ
ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΜΟΝΗ ΠΑΡΑ
ΤΟΥ ΕΝ ΜΟΝΑΧΟΙΣ ΚΥΡΙΟΥ ΑΓΑΠΙΟΥ
ΚΟΥΒΑΡΑ ΚΤΗΤΟΡ(ΟΣ) ⁴

¹ Τὸ ἱστορικὸν τῆς διαλύσεως τῆς ἱερᾶς ταύτης Μονῆς ἀνευρίσκει τις εἰς τὰ Γεν. Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους καὶ εἰς τοὺς φακέλλους τῶν Μονῶν Ἀρκαδίας (Φ. 332), ὅπου περιέχονται 22 ἔγγραφα ἀπὸ τοῦ ἔτους 1834-1851. Εἰς τὸ πρῶτον ἐκ τούτων ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ ἡγουμένου τῆς Μονῆς Θεοδοσίου «ὅτι ἔχει τὴν χρίαν τὸ μοναστήριον διὰ τὰ ἀνακαινιστῆ ἐπειδὴ ἐκατεκάγη ἀπὸ τὴν καταδρομὴν τοῦ ἡμπραίμη». Τὸ ὑπ' ἀρ. 3 ἔγγραφο εἶναι ἀναφορὰ τοῦ Παναγιώτη Μιχαλοπούλου, κατοικοῦ Καρυταίνης, πρὸς τὸ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Ὑπουργεῖον (9 Ἰανουαρίου 1848), διὰ τῆς ὁποίας αἰτεῖται τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἐπὶ περγαμνῆς ἀρχαιοτάτου Εὐαγγελίου τῆς Μονῆς, τὸ ὁποῖον εἶχε δανεισθῆ ὑπὸ τὸν ὄρον τὰ ἐπιστρέψῃ ἢ Κυβέρνησις. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἐγγράφων ὑπάρχει ἐν ὑπὸ ἡμερομηνίαν 13 Μαΐου 1848 τοῦ Νομάρχου Ἀρκαδίας πρὸς τὸ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Ὑπουργεῖον, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τὸ Εὐαγγέλιον δὲν ἀνήκει εἰς τὴν Μονὴν Καλαμίου, ἀλλ' ἦτο κτῆμα τῆς Μονῆς Φιλοσόφου καὶ ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος τὸ κατεκράτει.

² Α. ΑΝΔΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορ. σημ. Στεμνίτης, σ. 19 — Ν. ΒΕΗ, Ἡ Ἑλληνικὴ Σχολὴ Στεμνίτης καὶ Συνοδικὰ σιγίλλια καὶ ἄλλα γράμματα περὶ αὐτῆς, ἐν Β. Ν. J., Ἀθῆναι 1936, σ. 367.

³ Πρβλ. Ν. ΒΕΗ ἐν Β. Ν. J. τ. ΙΔ', Ἀθῆναι 1936, σ. 367-68, ὅστις ἀναφέρει ὅτι διὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς Μονῆς συνέδραμε προθύμως ὁ περίφημος Μητροπολίτης Λακεδαιμονίας Ἀνανίας, ὁ ἐκ Δημητσάνης, ὁ ὁποῖος τὸ 1767 ἀπέθανε τὸν θάνατον τοῦ ἐθνομάρτυρος.

⁴ ΑΝΔΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστ. σημ. Στεμνίτης, σ. 19.

Μετά την κατά μήνα Ἀπρίλιον τοῦ 1779 καταστροφὴν τῆς Μονῆς οἱ μοναχοὶ κατέφυγον εἰς τὰς παρακειμένας Γορτυνιακὰς Μονὰς τοῦ Προδρομοῦ, Ζωοδόχου Πηγῆς καὶ Αἰμυαλῶν. Διὰ τῶν κτημάτων τῆς διαλυθείσης Μονῆς ἐπροικίσθη τὸ Ἑλληνικὸν Σχολεῖον τῆς Στεμνίτης¹.

Ὑπάρχει παράδοσις ὅτι κατὰ τὴν περιοχὴν ταύτην, παλαιότερον, ὑπῆρχον καὶ ἄλλαι Μοναί. Πρὸς Α. τοῦ χωρίου Παληομειρίου, ἐπὶ τῆς ἄκρας τοῦ Κοκκινοβράχου, ἔκειτο Μονὴ ἣτις κατεπλακώθη ὑπὸ ἀποκοπέντος τμήματος βράχου².

9. Η ΜΟΝΗ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΘΕΟΔΩΡΩΝ ΠΥΡΓΑΚΙΟΥ

Ἡ Μονὴ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων ἀπέχει μίαν καὶ ἡμίσειαν ὥραν ἐκ Βυτίνης, κεῖται δὲ ἀριστερὰ τῆς δημοσίας ὁδοῦ τῆς ἀγοῦσης εἰς Δημητσάναν, μεταξὺ τῶν χωρίων Πυργακίου καὶ Νεμνίτης³.

Εἰκ. 121. Παλαιὰ σφραγὶς τῆς Μονῆς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων Πυργακίου.

Σήμερον ἐλάχιστα ἐρείπια σώζονται τῶν παλαιῶν κελλίων. Τὸ μόνον ἄξιον προσοχῆς εἶναι παράθυρον δι' ὀξυκορόφου τόξου ἐνετικῆς ἐπιδράσεως, κατὰ τὴν Β. πλευρὰν τῶν παλαιῶν κελλίων. Ἐπιγραφὴ σώζεται ἄνωθεν τοῦ παραθύρου, ἀπροσπέλαστος σήμερον.

Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς εἶναι μονόκλιτος βασιλική, στεγαζομένη ἄλλοτε δι' ἡμικυλινδρικοῦ θόλου, σήμερον δὲ διὰ δικλινοῦς ξυλίνης στέγης. Ὁ ναὸς ἦτο ἄλλοτε ὄλος τοιχογραφημένος, ἐκαλύφθη ὅμως πρὸ δύο ἐτῶν δι' ἀσβέστου.

Ἡ ἐν λόγῳ Μονὴ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων ἐθεμελιώθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν Παλαιολόγων, ἐν τέταρτον τῆς ὥρας ΝΑ., εἰς σημεῖον ὅπου καὶ σήμερον διακρίνονται ἐρείπια. Ἡ ἀρχικὴ ὅμως περιοχὴ ἐστερεῖτο ἀφθόνου ὕδατος, συμβᾶσα δὲ πυργακία διηυκόλυνε τὴν πρόθεσιν τῶν μοναζόντων πρὸς μετοίκησιν (εἰκ. 121).

¹ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Τρικολωνικά, σ. 24.

² ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Μεθυδριάς, σ. 28. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 18. Τ. ΚΑΝΑΝΗΛΩΡΟΣ, Ἡ Γορτυνία, σ. 45.

³ M. RANGABÈ ἐν Mémoires σ. 385. Πλησίον τῆς Μονῆς σώζονται ἐρείπια τοῦ ἀρχαίου Μεθυδρίου, παρὰ τὴν θέσιν «Ἑλληνικά».

Εἰς τὴν ἀνέγερσιν τῶν κελλίων τῆς Νέας Μονῆς συνέδραμε γενναίως καὶ ὁ γνωστὸς εἰς ἡμᾶς ἐκ τῆς Νέας Μονῆς Φιλοσόφου εὐπορος ἐκ Στεμνίτης πασᾶς Μαυροειδῆς¹. Ἡ μετάθεσις καὶ ἀνοικοδόμησις τῆς Μονῆς ἐγένετο κατὰ τὸ 1680. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μαυροειδῆ ἡ χήρα αὐτοῦ ἀνήγειρε τὸ νέον καθολικὸν τῆς Μονῆς, τὸ ὁποῖον μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Παπαζαφειροπούλου δις ἤδη εἶχεν ἀνακαινισθῆ, ἥτοι τὸ 1860 καὶ 1876. Τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐσώζετο καὶ ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ, ἔχουσα οὕτω: *Ὁστος ὁ ναὸς τῶν ἁγίων ἐνδόξων μεγαλομαρτύρων Θεοδώρων Τήρωνος καὶ στρατηλάτου κατάγεται παλαιόθεν ἐκ τῶν Ἀνάκτων Παλαιολόγων. Νῦν δὲ ἀνεκαινίσθη ἐκ βάρων γῆς καὶ ἡ ἐξοδος τοῦ τοιχίου ἐγένετο παρὰ τῆς εὐγενεστάτης τιμίας ἀρχόντισσας Κυράτζας Εὐγένος Μαυραειδίνας ἐκ χωρίου Στεμνίτζης. Καὶ ἡ ἱστορία ἐγένετο διὰ συνδρομῆς κόπου τε καὶ ἐξόδου τῶν πανοσιωτῶν ἱερομονάχων Σιμεῶν, Μεθοδίου Γρηγορίου, Ἀνθίμου καὶ τῶν λοιπῶν πατέρων τῶν νῦν εὐρισκομένων ἐν τῇ μονῇ ταύτῃ ἐἰς ψυχικὴν (ωτη)ρίαν.*

Ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου ΖΣΙΑ ἀπὸ δὲ Χριστοῦ καταβάσεως α ψ σ' Ἰνδικτιῶνος ΙΑ (1706. 13 Αὐγούστου)².

10. Η ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΚΕΡΝΙΤΣΗΣ

Πλησίον τῆς κόμης Γρανίτσης εὐρίσκεται ἡ ἱερὰ Μονὴ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τῆς ἐπονομαζομένης Κερνίτσης. Τὸ ὄνομα τοῦτο ἔλαβε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐκ τῆς παρακειμένης μεσαιωνικῆς πόλεως Κερνίτσης³. Ἡ Μονὴ αὕτη ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν ἀρχαιοτέρων ἐν Γορτυνίᾳ, πλὴν ἡ σημε-

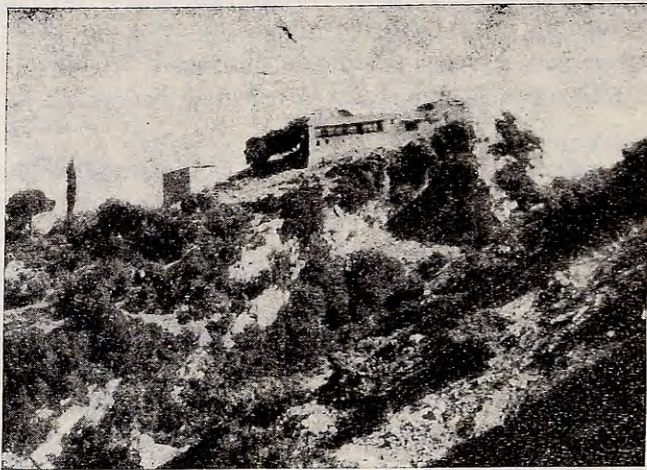
¹ ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 86. Εἰς τὴν Μονὴν ταύτην, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἐδιδάχθη παρά τινος ἱερομονάχου Νεοφύτου ὁ Θεόδ. Κολοκοτρώνης τὰ πρῶτα γράμματα ἐκ τῶν ψαλτηρίων, τὴν ἐποχὴν τοῦ διωγμοῦ τοῦ πατρὸς του διὰ τὸν φόνον τοῦ Μέτσι Ἀράπη. Περὶ τῆς διαλύσεως τῆς Μονῆς πρβλ. ἐν Γ. Α. Κράτους, Φ. 336, ἔγγραφα 216 (1834 - 1851). Εἰς ἔγγραφον ὑπ' ἀρ. 8 ὑπάρχει ἀναφορὰ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιᾶν Β. Γραμματεῖαν τῆς Ἐπικρατείας πρὸς ἐπαιδρυσιν τῆς διαλυθείσης Μονῆς, ἐπίσης Β. Διάταγμα τοῦ Ὁθωνος μετ' ἡμερ. 27 Αὐγ. 1837. Πάντως ἡ Μονὴ διελύθη ἐκ νέου ἄγνωστον πότε. Ἀπὸ δύο ἤδη ἐτῶν μονάζει εἰς αὐτὴν ἀσκητὴς Γορτυνίος, Ἀγιορείτης πρότερον.

² Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 45, ἀναφέρει ὅτι ἡ Μονὴ αὕτη ἀνάγεται εἰς τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς χρόνους.

³ Ὁ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 92 - 93 δέχεται ὅτι ἡ πόλις αὕτη ἐκτίσθη τὸν Η' αἰῶνα ὑπὸ σλαύων. Τὸ ὄνομα Κερνίτσα ἐτιμολογεῖ ἐκ τοῦ Zernik = μέλας, λόγῳ τῶν Α. τῆς πόλεως ὑπαρχόντων μελανῶν λίθων. Περὶ Κερνίτσης πρβλ. σχετικῶς Ν. Α. ΒΕΗ (ΒΕΕΣ), Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der neueren Zeit, ἐν Oriens Christianus, Leipzig 1915, σ. 270 καὶ ΤΡΥΦΩΝΑ ΞΗΡΟΝ, Ἡ Βυτία, Ἀθήναι 1940, σ. 70 - 72.

ρινή ταύτης μορφή είναι σύγχρονος καὶ οὐδὲν ἴχνος οὐδαμοῦ ἀνεύρομεν τῶν παλαιότερων κατασκευῶν. Ἡ θέσις τῆς Μονῆς εἶναι ὀχυρωτάτη, προσπελάσιμος μόνον ἐκ μιᾶς πλευρᾶς, ἔξασφαλιζομένη κατὰ τὰς ἄλλας ὑπὸ ἀποτόμων βράχων, δεσποζόντων παραρρέοντος χειμάρρου¹ (εἰκ. 122).

Σφραγίς εὐρεθεῖσα ἐν Γρανίτση, φυλασσομένη ἄλλοτε, μέχρι τοῦ 1869, εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ σχολαρχείου τῆς Βυτίνης, ἔφερεν εἰς τὸ κέντρον παρῶσασιν τῆς Θεοτόκου, βρεφοκρατούσης, κύκλῳ δὲ τὴν ἐπιγραφὴν: + Η ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΘΕ(ΟΤΟΚ)ΟΥ ΤΟΥ ΑΡΓΥΡΟΚΑΣΤΡΟΥ ΔΕΠΡΙΟΝ. Κατὰ τὸν ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΝ², ὁ Δε Πριὸν ἦτο ὁ αὐθέντης (Seigneur) τῆς Καρυταίνης Ντζεφραίς (Geoffrois de Bruyères), ἀποθανὼν ἄτεκνος τῷ 1269. Πι-

Εἰκ. 122. Ἡ Μονὴ τῆς Κερνίτσης.

θανωτέρα ὅμως εἶναι ἡ ἐκδοχή, κατὰ τὴν ὁποίαν πρόκειται περὶ τοῦ κόμιτος τῆς ἐν Ἰταλίᾳ Ἀπουλίας Οὕγγου δὲ Πριόν (Hughes de Brienne), ὁ ὁποῖος τῷ 1272 συνεζεύχθη τὴν Ἰσαβέλλαν, χήραν τοῦ ἀνωτέρω Ντζεφραί³.

Εἰς τὸν κώδικα τῆς Μονῆς Κερνίτσης καὶ εἰς τὴν πρώτην αὐτοῦ σελίδα,

¹ Πρὸβλ. ΦΩΤΑΚΟΝ ἐν Α.Ε.Ε. τ. Δ', σ. 658: «Τὸ δὲ μοναστήριον τοῦτο ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ὅτι εἶναι ἀπόρθητον. Ἔχει καὶ κρυφὴν ὁδὸν ὑπόγειον, ἡ ὁποία καταβαίνει κάτω ἀπὸ τὸν βράχον εἰς τὸν ποταμὸν ἕως εἰς τοὺς Ἁγίους Πάντας».

² ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Μεθυδριάς σ. 99 παρ. 12 καὶ Buchon, Recherches historiques sur la principauté Française de Morée, τ. Α', σ. 236 καὶ 534.

³ Εἰς Πατριαρχικὸν σιγίλλιον, καταχωρηθὲν εἰς τὸ τέλος τῆς μελέτης τοῦ Παπαζαφειροπούλου καὶ ἐν σελ. 162, ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου, ἀναφέρεται ἡ Μονὴ τῆς Ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, ἐπιλεγομένη Δεπριών, πλησίον Κερνίτσης.

ὑπάρχει ἀποτύπωμα σφραγίδος, ἡ ὁποία εἰς τὸ μέσον εἰκονίζει τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, κύκλῳ δὲ τὴν ἐπιγραφὴν: ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΑΝΤΡΟΝΙΚΟΥ ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΤΟΥ ΠΑΛΕΟΛΟΓΟΥ ΠΛΗΣΙΟΝ ΚΕΡΝΗΤΖΙ.

Εἰς τὸν κώδικα τῆς Μονῆς ὑπάρχει σημείωσις, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μεταγενεστέρα, ἡ ὁποία ἀναφέρει ὡς ἔτος ἰδρύσεως τὸ ἔτος 1366¹. Δεδομένου ὅμως ὅτι Ἀνδρόνικοι Παλαιολόγοι ὑπῆρξαν δύο, ὁ μὲν πρεσβύτερος βασιλεύσας μεταξὺ 1282-1328, ὁ δὲ νεώτερος μεταξὺ 1328-1341, συμπεραίνομεν ὅτι ἡ χρονολογία 1366 εἶναι ἐσφαλμένη.

Εἰς ἑτέραν ἐλίσης σημείωσιν τοῦ κώδικος φέρεται ἡ Μονὴ ἰδρυθεῖσα τῷ 1116. Αὕτη εἶναι καὶ ἡ ἀρχαιότερα πασῶν τῶν χρονολογιῶν².

Ἐντὸς τοῦ αἵθριου, τοῦ περικλειομένου ὑπὸ τῶν νεωτέρων κελλίων τῆς παλαιᾶς ταύτης Μονῆς, εὐρίσκεται ἐντοιχισμένη παρὰ τὴν κρήνην ὀρθογώνιος πλάξ ἕξ ἀσβεστολίθου, διαστάσεων 0,50×0,90, ἀναφερομένη εἰς τὴν παρακειμένην σκῆτην τῆς Σφυρίδος.

Ἡ ἐπιγραφὴ εὐρίσκεται ὀριζοντίως γεγραμμένη ἐντὸς δύο πλαισίων, ἀπολήγουσα κατὰ τὰ ἄκρα εἰς κυμάτιον ἀραβικῆς ἐπιδράσεως. Αἱ διαστάσεις τοῦ ἐνεπιγράφου μέρους εἶναι 0,165×0,35. Ἐκτὸς τῆς ἐπιγραφῆς ὑπάρχει ἐπὶ τῆς πλακῆς ἄνω καὶ εἰς τὸ μέσον σταυρὸς μετὰ βάσεως καί, ἑκατέρωθεν, ρόδακες. Κάτωθεν τῆς ἐπιγραφῆς, παραστάσεις δένδρων ἐσχηματοποιημένοι. Ἡ γραφὴ ἔχει ὡς ἀκολούθως:

ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ
 ΣΦΙΡΙΔΑΣ ΔΥΑ Σ[Υ]ΝΤΡΟΜΗΣ [ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ]
 ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥ
 ΛΟΥ ΒΗΤΙΝΑΣ - - - - - ΑΠ(Ρ)ΙΛΙΟΥ

Ἡ Μονή, κατὰ τοὺς νέους χρόνους, ἀπεκαλεῖτο «Παναγία τῆς Τσέρνιτσας»³.

11. ΤΟ ΑΣΚΗΤΗΡΙΟΝ ΤΗΣ ΣΦΥΡΙΔΑΣ

Τὸ ἀσκητήριον τῆς Σφυρίδας, ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς ἰδρυθὲν, εὐρίσκεται πρὸς Β. τῆς Μονῆς Κερνίτσης καὶ εἰς ἀπόστασιν τριῶν τετάρτων ἀπ' αὐτῆς. Ἐξωτερικῶς παρουσιάζει τὴν τυπικὴν ὄψιν τῶν ἐν Γορτυνίᾳ ἀσκητηρίων⁴.

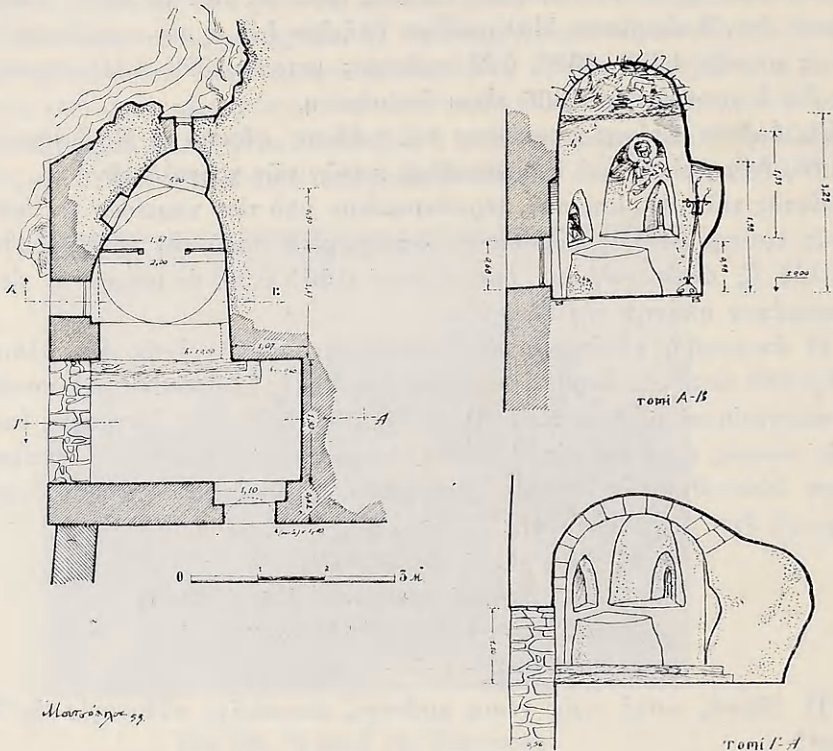
¹ ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ. ἀ. σ. 101 § 15.

² Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, Ἡ Γορτυνία, σ. 45. Περὶ τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως Κερνίτζης οὐδὲν ὑπάρχει γνωστόν. Πάντως ἡ ἕδρα τῆς ἐπισκοπῆς Κερνίτζης ἢ Κερνίκης εὐρίσκειτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὅπου τὰ σημερινὰ χωρία, Κάστρον, Καθολικὸν καὶ Πέρα Μαχαλᾶς ἴσως δὲ εὐρίσκειτο ὅπου αὐτὸ τοῦτο τὸ σημερινὸν χωρίον Κερνίτσα τοῦ Δήμου Βουρῶν Αἰγιαλείας.

³ Γ. Α. Κ. Φ. 337 ἔγγραφον 1 κ. λ. π. 16 Μαρτίου 1835.

⁴ Ν. ΚΟΝΤΟΕΣ καὶ ΑΓΓ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Λεύκωμα Γορτυνίας, Ἀθήναι 1937,

Τὸ ἀσκητήριον εὐρίσκεται ἐντὸς κοιλότητος τῶν βράχων, ὑπερθεν κεφαλοβρύσου καὶ ἐν μέσῳ ἐλατοσκεποῦς καὶ βραχώδους παρειᾶς τοῦ ὄρους. Τὸ ἀνατολικώτερον τμῆμα τοῦ κτίσματος εἶναι καὶ τὸ ἀρχαιότερον, ἀποτελούμενον ἐκ τοῦ μικροῦ ναΐσκου, ἐσωτερικῶν διαστάσεων $1,67 \times 2,60$, ἐγγεγραμμέ-

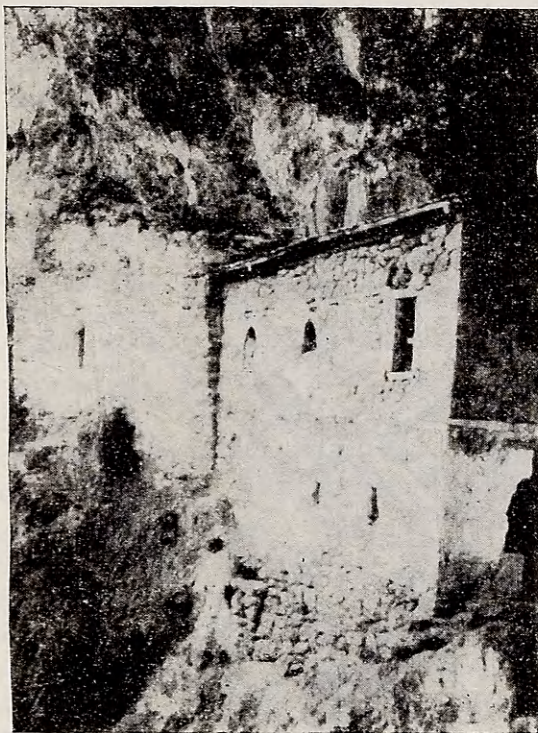
Εἰκ. 123. Κάτοψις καὶ τομαὶ τοῦ ἀσκητηρίου τῆς Σφυριδᾶς.

νου ἐντὸς τοῦ σπηλαίου καὶ ἐστεγασμένου δι' ἐνιαίου ἀκανονίστου ἐλλειψοειδοῦς θόλου (εἰκ. 123, 124).

Μεταγενεστέρως προσετέθη νεώτερος χῶρος διαστάσεων $1,90 \times 2,30$, δί-κην νάρθηκος. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας προσετέθη ἐν συνεχείᾳ

σ. 181-182. Πρβλ. καὶ ΦΩΤΑΚΟΝ ἐν Α.Ε.Ε. τ. Δ. σ. 658: «Εἶναι δὲ καὶ τὸ μοναστήριον τοῦτο ἐπίσης ἀπόρθητον καὶ δυνατώτερον ἐκείνου (τῆς Κερνίτζης) ἔχον ἐκκλησίαν καὶ νερόν, καὶ ἀναβαίνουν μετ' ἡμετέρας σκάλας εἰς αὐτό. Ἀντικρὺ δὲ αὐτοῦ εἶναι δύο σπήλαια, εἰς τὰ ὁποῖα ἀναβαίνουσι μετ' ἡμετέρας οἱ ἄνθρωποι, καὶ μέσα εἰς αὐτὰ εἶχαν τὰ κινητὰ τῶν πράγματα καὶ τὰ γυναικόπαιδά των πρὸς ἀσφάλειαν». ΤΡΥΦ ΕΠΡΟΣ, Ἡ Βυτῖνα, Ἀθῆναι 1940, σ. 72.

καὶ ἕτερον ὀρθογώνιον κτίσμα, διὰ τὰ δύναται ὁ ναὸς νὰ περιλαμβάνη καὶ τοὺς γειτονικοὺς πληθυσμούς.

Εἰκ. 124. Τὸ ἀσκητήριον τῆς Σφυρίδος.

12. ΤΑ ΑΣΚΗΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΛΗΨΕΩΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΑΛΤΕΣΙΝΙΚΟΥ

Τὰ ἀσκητήρια ταῦτα εὐρίσκονται εἰς ἀπόστασιν τετάρτου τῆς ὥρας ἐκ τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας Βαλτεσινίκου καὶ εἰς θέσιν «Παλημονάστηρο», ἐντὸς κοιλοτήτων τῶν ἀποτόμων βράχων, διατεταγμένων ἀμφιθεατρικῶς¹. Τὰ σπήλαια ταῦτα διασταυροῦνται καὶ διακλαδίζονται ἐντὸς τῶν βράχων εἰς διάφορα ὕψη. Μερικοὶ ἐξ αὐτῶν τῶν φυσικῶν διαδρόμων παρουσιάζουν διωρόφους τρόπον τινὰ σχηματισμούς. Εἰς τὸν Α. καὶ κυριώτερον ἐξ αὐτῶν ἔχει κτισθῆ εἰς τὸ τέλος τοῦ διαδρόμου τὸ ναῦδριον τῆς Ἀναλήψεως καὶ κάτωθεν αὐτοῦ τὸ ναῦδριον τοῦ Ἁγίου Νικολάου (εἰκ. 125, 126).

¹ Πρὸβλ. ΦΩΤΑΚΟΝ, Α.Ε.Ε. τ. Δ', σ. 666: «Εἶναι μέσα εἰς ἓνα σπήλαιον, ὅπου εἶναι βράχοι καὶ τὴν μίαν μεριὰν καὶ τὴν ἄλλην καὶ ἐν τῷ μέσῳ ρεῦμα».

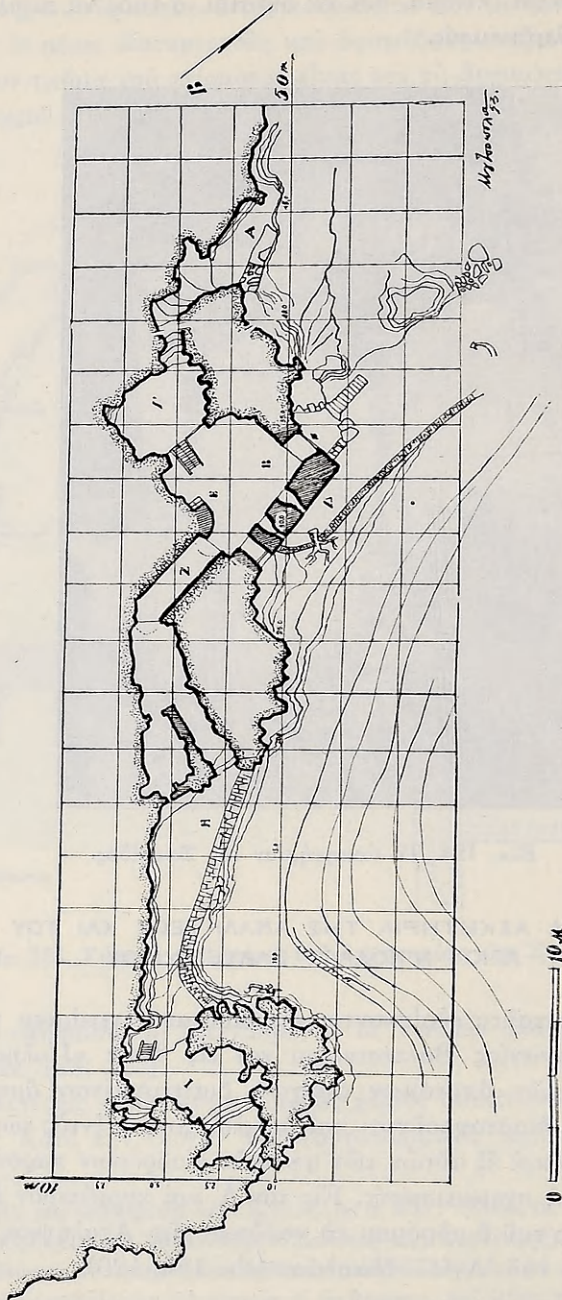

Fig. 125. Γενική κάτοπις τῶν ἀσκητηρίων τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τῆς Ἀναλήψεως, πλησίον τοῦ Βαλτεσινίου.

Τὸ ἀσκητήριον τῆς Ἀναλήψεως ἔχει περιληφθῆ ἑντὸς κοιλότητος φυσικοῦ ἀνωμάλου βράχου καὶ παρουσιάζει μεγίστας διαστάσεις ἐσωτερικὰς 2,70×4,50. Τὸ δάπεδον αὐτοῦ διασώζει ἴχνη ἐπιστροφῆς διὰ τετραγώνων ὀπιοπλίνθων. Εἰς τὸ κέντρον τοῦ ναΐσκου καὶ κατὰ τὴν ὀροφὴν ἔχει διαμορφωθῆ ὁ βράχος ἐν εἴδει τρούλλου, ἑντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτωρ μὲ γύρωθεν τὴν ἐπιγραφὴν: ἐπέβλεπεν ὁ κύριος καὶ εἶδεν πάντας τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων ἐξ ἐτοίμου κατοικητηρίου αὐτοῦ, ἐπέβλεπεν ἐπὶ πάντας τοὺς κατοικοῦντας τὴν γῆν ὁ πλάσας κατὰ μόνας τὰς καρδίας αὐτῶν (εἰκ. 127).

Ἡ εἴσοδος τοῦ σπηλαίου τούτου ἔχει πλάτος 1,80. Εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον ταύτης ἔχει τοποθετηθῆ ὀριζόντιος δοκὸς ξυλίνη, ἡ ὁποία ὑποβαστάζει πίδακος μεγάλων διαστάσεων. Ὁ πίδακος οὗτος ἔχει ἐντοιχισθῆ διὰ λίθων καὶ ἀσβεστοκονιάματος. Ἐλεύθερον εὐρίσκεται μόνον τὸ στόμιον αὐτοῦ. Πρόκειται προφανῶς περὶ ἀγγείου τοποθετημένου δι' ἡχητικὸς καθαρῶς λόγους. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ὑπερθύρου διασώζονται ἴχνη εἰκόνας τῆς Σταυρώσεως. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναΐσκου ἀνήκουν εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας, κατεσκευάσθησαν δὲ ἐφ' ὑγροῖς ἐπὶ παχέος κονιάματος ἐπὶ τοῦ ἀνωμάλου βράχου, ἠκολουθήθη δὲ τὸ σύστημα τῆς δι' ὀρθογωνίων διαιρέσεως τῶν παρεϊῶν (εἰκ. 128).

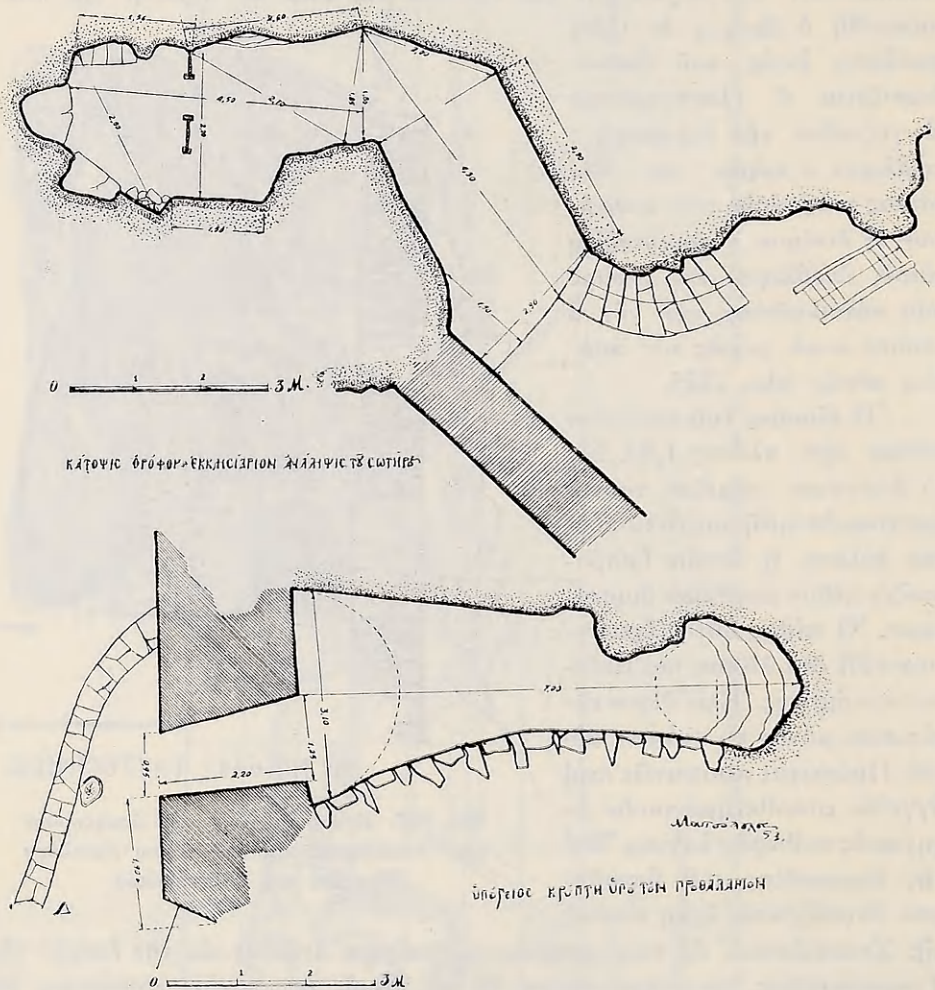
Ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου διακρίνονται ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Κυρίου, ἡ ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ καὶ ἡ Ἀνάστασις. Δεξιὰ ἡ ἀνάστασις τοῦ Λαζάρου, ἡ Βαϊφόρος, οἱ Ἅγιοι Κοσμάς καὶ Δαμιανὸς ἑντὸς κύκλων καὶ εἰς τὴν χαμηλοτέραν ζώνην ὀλόσωμοι οἱ Ἅγιοι, Ἀνδρέας καὶ Γεώργιος καὶ οἱ Ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος, βαστάζοντες τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ.

Ἡς ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΑΛΤΕΣΙΝΙΚΟΣ

Εἰκ. 126. Ἐγκαρσία τομὴ τῶν ἀσκητηρίων τῆς Ἀναλήψεως καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου πλησίον τοῦ Βαλτεσινικού.

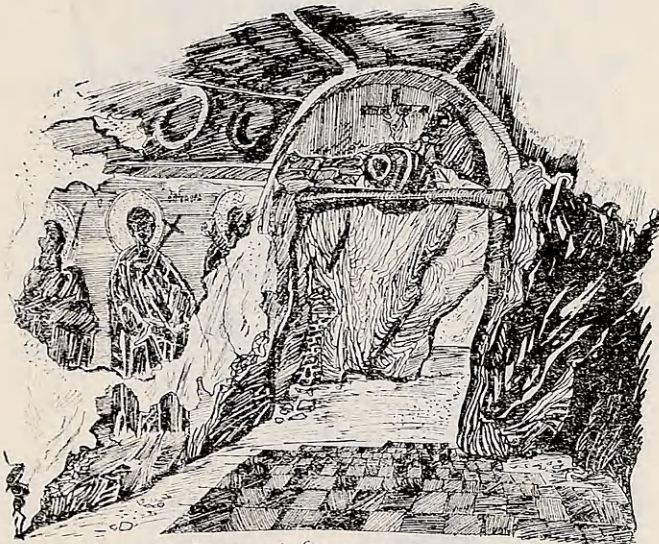
Ἡ προσπέλασις τοῦ εἰς ὄροφον εὐρισκομένου ἐκκλησιδίου τῆς Ἀναλήψεως γίνεται διὰ κλίμακος ἐλικοειδῶς διατεταγμένης καὶ συσπειρουμένης ἐπὶ τῆς παρειᾶς τεραστίου σταλακτίτου (εἰκ. 126).

Εἰκ. 127. Ἀσκητήρια πλησίον τοῦ Βαλτεσίνικου. Ἐνω κἀτοφίς τοῦ εἰς τὸν ὄροφον ἐκκλησιδίου τῆς Ἀναλήψεως. Κάτω, ὑπόγειος κρύπτη ὑπὸ τὸν προθάλαμον.

Ἡ εἴσοδος τοῦ ἐκκλησιδίου τοῦ Ἁγίου Νικολάου εὐρίσκεται ἀριστερὰ τῆς κλίμακος ταύτης. Εἰς αὐτὸ ὀδηγεῖ στοά, καλυπτομένη μέχρι τινὸς δι' ἡμι-κυλινδρικοῦ θόλου, πλάτους 1,50. Αἱ διαστάσεις τοῦ ναῖσκου τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἶναι 1,75×2,25. Ὁ ναὸς οὗτος ἔχει ἐπιχρισθῆ προσφάτως (εἰκ. 129).

Ἡ γενικὴ εἴσοδος τοῦ ἀθροίσματος τούτου τῶν σπηλαίων εὐρίσκεται εἰς τὸ βορεινὸν ἄκρον ὅπου ἀνέρχεται τις διὰ κλίμακος¹. Πρὸ τοῦ διωρόφου τρόπον τινὰ διαδρομοῦ, κατὰ τὸν ὁποῖον ἔχουν ἀνιδρυθῆ ταῖ ἐκκλησίδια, εὐρίσκεται ἐνιαῖος χῶρος ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4,35×5,10. Ὁ χῶρος οὗτος ἀποτελεῖ σπήλαιον, τοῦ ὁποῦ ἡ Α. πλευρὰ ἔχει ἐμφραχθῆ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν διὰ παχυτάτου καὶ ὑψηλοτάτου τοίχου, διατρήτου διὰ σχισμῶν κατὰ

ΔΥΤΙΚΗ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ὄψις ἑκκλησιᾶς ἐπιτερινίκου: ΜΠΣΤ.ΣΗΛΙΣ Δ.Π.Ν.Δ. 4

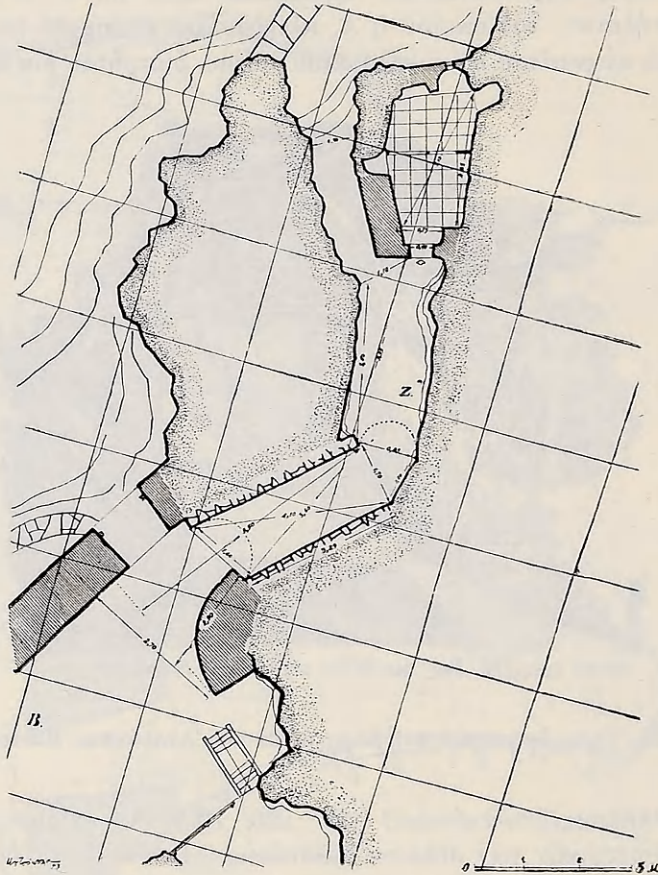
Εἰκ. 128. Ὅψις ἐσωτερικὴ τοῦ ἀσκητηρίου τῆς Ἀναλήψεως Βαλτεσινοῦ.

σειρὰς ἐπαλλήλους (πολεμιστρῆς) (εἰκ. 126, 130). Αἱ σχισμαὶ αὗται ἔχουν εἰς μὲν τὸ ἐξωτερικὸν τῶν στόμιον διαστάσεις 0,12×0,15, εἰς δὲ τὸ ἐσωτερικὸν 0,65×0,70. Αἱ διαστάσεις αὗται ἔχουν προκύψει ἐκ μακρᾶς πείρας καὶ παρουσιάζονται εὐνοϊκὰ καὶ πρὸς σκόπευσιν, τῶν σκοπευτῶν διατεταγμένων ἐπὶ καταλλήλων ἰκνωμάτων. Εἰς τὸ βάθος τοῦ χώρου τούτου γ' ὑπάρχει διώροφος ξυλινὴ κατασκευή, ἐκ τῆς ὁποίας διὰ σήραγγος, εὐρισκομένης εἰς τὸ ΝΔ. σημεῖον, ἠδύναντο οἱ πολιορκούμενοι νὰ καταφύγουν εἰς ἕτερον σπηλαιώδη χῶρον Α. εὐρισκόμενον πρὸς Δ., ὁ ὁποῖος, καταλλήλως διαμορφωθείς καὶ ὄχυρωθείς, ἤλεγχεν ἀπολύτως τὰς διαβάσεις πρὸς τὴν εἴσοδον. Κάτωθεν τῆς εἰσόδου εὐρίσκεται ὑπόγειος τραπεζοειδῆς χῶρος Α' προσπελάσεως, ἀγνώ-

¹ Πρὸβλ. ΦΩΤΑΚΟΝ, Α.Ε.Ε. τ. Δ', σ. 666: «Τὸ παληομονάστηρον τοῦτο ἔχει δύο εἰσόδους καὶ κατὰ τὴν ἀρκτικὴν πλευρὰν μονοπάτιον».

στου προορισμοῦ. Τὸ πάχος τῆς τοιχοποιίας εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι 2,10 (εἰκ. 127).

Ὁ διάδρομος, ὁ ὁδηγῶν εἰς τὸ ἐκκλησίδιον τοῦ Ἁγίου Νικολάου, συνε-

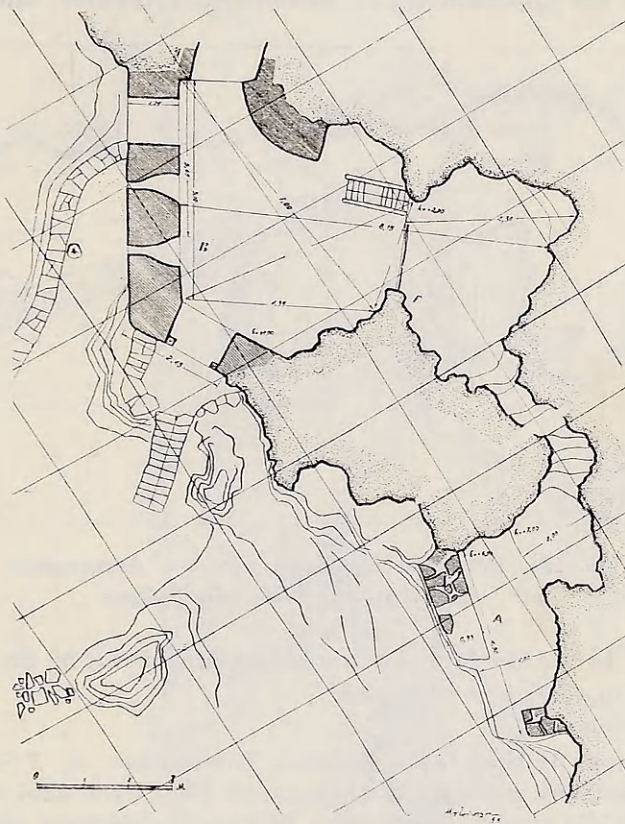
Εἰκ. 129. Ἡ κάτοψις τοῦ ναῖσκου τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

χίζεται ὑπαίθριος ἐν εἴδει ἐξώστου δεσπόζοντος τῆς ἀποτόμου κλιτύος, εἰς μῆκος 12,00 μ.¹ Εἰς τὸ τέρμα αὐτοῦ τοῦ διαδρόμου εὐρίσκεται ἕτερον σπή-

¹ Ὁ διάδρομος αὐτὸς περιελάμβανεν ἄλλοτε τὰ πυρποληθέντα ὑπὸ τοῦ Ἱμπραήμ κελλία. Ὁ ΦΑΤΑΚΟΣ περιγράφει τὴν πυρπόλησιν τούτων ὑπὸ τῶν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Ἱμπραήμ Γάλλων μηχανικῶν ὡς ἐξῆς (Α.Ε.Ε. τ. Δ', σ. 667): «Ἀφοῦ δὲ οὕτως ἡ ξυλεία μετεκομίσθη, οἱ Γάλλοι μηχανικοὶ τοῦ Πασᾶ κατεσκεύασαν μίαν μηχανήν, τὴν

λαιον, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ Ἰμπραήμ ἐχρησίμευσεν ὡς ἀποθήκη σιτηρῶν τῶν χιλίων, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἐκ τῶν πέριξ χωρίων καταφυγόντων χριστιανῶν (εἰκ. 131, 132, 133)¹.

Ἡ ἡγουμένη τῆς Μονῆς Παναγίας Βαλτεσινίκου σεβασμία Πετροπούλου

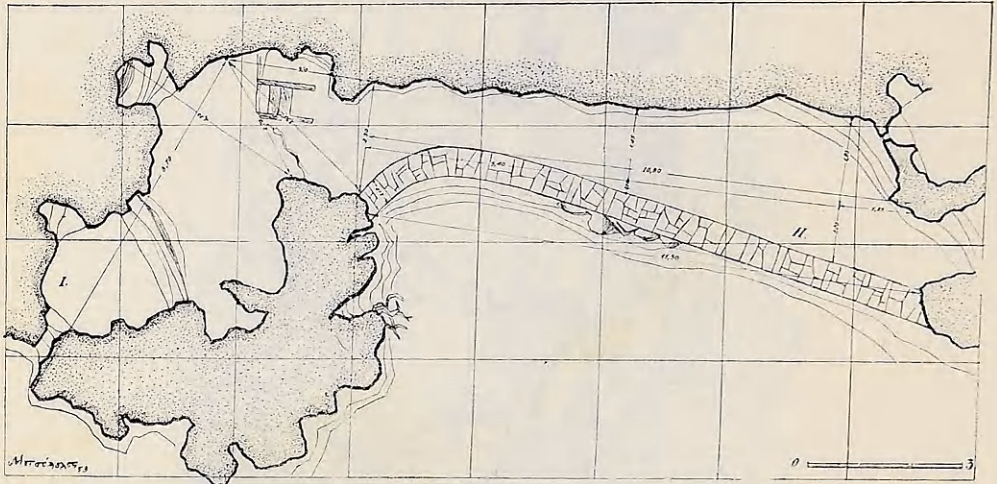
Εἰκ. 130. Ἡ διαμόρφωσις τῆς εἰσόδου τῶν ἀσκητηρίων πλησίον τοῦ Βαλτεσινίκου. Χῶροι Α, Β καὶ Γ.

διηγείται ὅτι ὁ Αἰγύπτιος στρατηγὸς κατέλυσεν εἰς τὸ χωρίον Βαλτεσινίκον

ὁποῖαν ἀφοῦ πρῶτον τὴν ἐφόρτωσαν πέτρας, ἔπειτα τὴν ἐκρέμασαν, καὶ διὰ μιᾶς ἄλλης μηχανῆς ἔρριπταν τὶς πέτρες εἰς τὸ κούφωμα τῆς σπηλιᾶς... Μετὰ δὲ ταῦτα ἔκαυσεν ὅλα ὅσα εἶχε συναθροίσει ξύλα, καὶ ἀφοῦ ἐγένεν πολλὴ ἀνθρακιά, διὰ τῶν ξύλων τῆς μηχανῆς ἔσπρωξεν αὐτὴν καὶ τὴν ἔρριψε μέσα εἰς τὸ μοναστήρι, ὥστε ἐκάη τὸ ἥμισυ...»

¹ Περὶ τῆς πολιορκίας τῆς Μονῆς τῆς Ἀναλήψεως ὑπὸ τῶν ὀρθῶν τοῦ Ἰμπραήμ, ἐχδικουμένου τὸν θάνατον προσφίλους ἀνεψιοῦ, ὑπάρχουν πολλοὶ θρύλοι. Κατὰ τὸν

εἰς τὰς οἰκίας Π. Σαρρῆ καὶ Ἀναγ. Χριστοπούλου, αἱ ὁποῖαι εἶναι καὶ αἱ μόναι διαφυγοῦσαι τὴν πυρπόλησιν. Οἱ Αἰγύπτιοι ἀπέσπασαν τὰς δοκοὺς τῶν οἰκιῶν καὶ δι' ἀνδρῶν ἀλυσσοειδῶς διατεταγμένων τὰς μετέφερον εἰς τοὺς ἄνωθεν τῆς Μονῆς βράχους, ὅπου διὰ φυσικῶν ὁπῶν τὰς ἔρριπτον ἐντὸς τοῦ σπηλαίου τοῦ χρησιμεύοντος ὡς ἀποθήκη τῶν τροφῶν, ὁμοῦ μετ' ἀνημ-

Εἰκ. 131. Κατατομὴ τῶν ἀποθηκῶν τοῦ ἀσκητηρίου τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐντὸς τῶν βράχων.

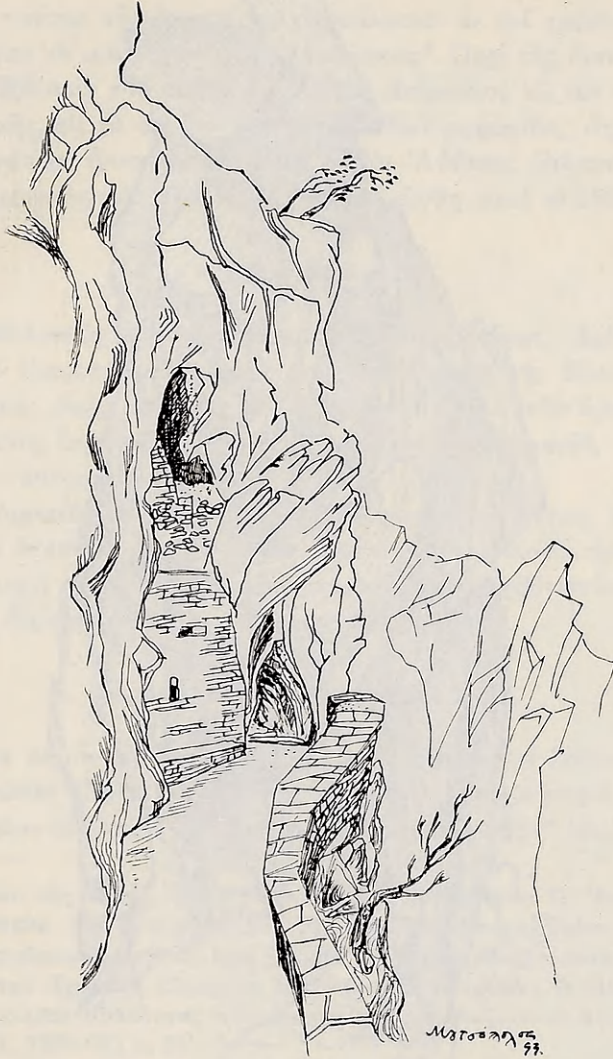
μένου θείου¹. Τὸ Μοναστήριον δὲν παρεδόθη, διηγοῦνται δὲ ὅτι ἀποχωροῦντες οἱ Αἰγύπτιοι κατέλιπον 80 νεκρούς².

Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΝ, Ἡ Μονὴ Ἁγίου Νικολάου Βαλτεσινίκου, εἰς Γ.Η. τ. Ε', 1950, σ. 25, ἡ πολιορκία ἔλαβε χώραν τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1826. Ὁμοῦ μετὰ τῶν πολιορκημένων κατοίκων τῶν χωρίων Βαλτεσινίκου, Βυτίνης, Μαγουλιάνων εἶχε ταχθῆ καὶ Κυβερνητικὸν στρατιωτικὸν νηῆμα ὑπὸ τοὺς Κανέλλον καὶ Δημήτριον Δεληγιανναίους. Κατὰ τὸν ΦΩΤΑΚΟΝ, Α.Ε.Ε. τ. Δ' σ. 666: «Τὸ παλιομονάστηρον εἶχαν δυναμώσει μὲ νέους τοίχους, μὲ πολεμίστρας καὶ μὲ ἄλλα ἀναγκαῖα πράγματα οἱ Ἀναγνώστης Χριστόπουλος, Παναγιώτης Δημητρακόπουλος, Ἀνδρῆκος καὶ Χαράλαμπος Γιαννόπουλοι καὶ λοιποὶ Βαλτεσινιώται, διὰ νὰ ἀσφαλίσουν εἰς αὐτὸ τὰς οἰκογενείας των...».

¹ Πρὸβλ. ΦΩΤΑΚΟΝ, Α.Ε.Ε. τ. Δ', σ. 667: «Ἐπειτα ὁμοῦ ἔμαθεν (ὁ Ἱμπραήμ) εἴτε ἀπὸ τοὺς αἰχμαλώτους, εἴτε ἀπὸ τὰ κυτήματα ἐνόησε τὸ κενόν, διότι τὸ ἀληθές εἶναι ἄδηλον, ὅτι ἄνωθεν τοῦ βράχου, ὅπου εἶχαν στήσει τὴν μηχανὴν καὶ ὑπὸ τὴν γῆν ὑπῆρχε τρύπα ἐκ φύσεως, τὴν ὁποίαν ἔσκαψε καὶ τὴν ἐκαθάρισε, διότι παλαιόθεν οἱ πατέρες τῆς μονῆς τὴν εἶχαν σκεπάσει καὶ δὲν ἐφαίνετο. Τὴν δὲ τρύπαν αὐτὴν ἀνοίξαντες οἱ ἔχθροὶ ἔρριπταν δι' αὐτῆς ἄνωθεν εἰς τὸ μοναστήριον ὕλας καυστικὰς, θεῖον καὶ λοιπὰ τοιαῦτα».

² Ἐτέρα παράδοσις ἀναφέρει ὅτι τὴν εἴσοδον τῆς Μονῆς ἐφύλαττον ὁ Ζέκιος καὶ

Διηγοῦνται ἐπίσης ὅτι ἡ Μονὴ συγκοινωνεῖ ὑπογείως μετὰ τῆς εἰς ἀπό-

Εἰκ. 132. Ἀσκητήριον τοῦ Ἁγίου Νικολάου Βαλτεσινίκου, θεὰ τῶν ἀψίδων.

στασιν χιλιομέτρου εὐρισκομένης Μονῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Τὴν εἴσοδον τῆς σήραγγος διεπιστώσαμεν εὐρισκομένην εἰς τὸ ΑΝ. σημεῖον τοῦ

ὁ Παναγούλιας. Φημισμένον ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ ὕδωρ τὸ ἀναβλύζον ἔναντι τῆς χαράδρας τῆς Μονῆς «τοῦ Κραμποβίκου τὸ νερὸ τοῦ Φλώσκου τὸ πηγάδι». Ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι «ὁ Βελῆς ἀνεπιὸς τοῦ Ἰμπραήμ, ἐπεσκέφθη τοῦ Φλώσκου τὸ πηγάδι, γιὰ

Εἰκ. 133. Ἀσκητήριον τοῦ Ἁγίου Νικολάου Βαλτεσινκου, αποψις ἀποθηκῶν.

σπηλαίου εἰς λίαν ὑψηλὸν σημεῖον, λόγῳ ἐλλείψεως ὅμως μέσων δὲν τὴν ἐπεσκέφθημεν.

εἶχε ζυγιάσει ὅλα τὰ νερά καὶ ὅλα τὰ κεφαλόβουσα καὶ τοῦτο τῶβρε πρῶτο». Τὴν ἀληθῆ ἰστόρησιν τῆς συλλήψεως τοῦ ἀνεπιού τοῦ Ἱμπραήμ ὑπὸ τοῦ ἐκ Βαλτεσινίκου Γ. Μπού-

13. Η ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΒΑΛΤΕΣΙΝΙΚΟΥ

Τῆς Μονῆς ταύτης, τῆς ἀπεχούσης εἰκοσάλεπτον ἐκ τοῦ χωρίου Βαλτεσινίκου, μετόχιον ἦτο τὸ μονυδριον τῆς Ἀναλήψεως¹. Περὶ τῆς Μονῆς ἀνεφέρμεν κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ καθολικοῦ αὐτῆς, ἀνήκοντος εἰς τὸν τύπον τῆς τρικλίτου βασιλικῆς, εἰς τὸ οἰκεῖον κεφάλαιον. Ἐπὶ σφραγίδος εὐρισκομένης ἐπὶ κεφαλῆς ἐγγράφου, ἀποκειμένου παρὰ τῷ ἐν Ἀθήναις Βυζαντινῷ Μουσείῳ, ὑπάρχει ἡ χρονολογία 1625². Ἡ Μονὴ διελύθη κατὰ τὸ 1834³.

14. Ο ΑΓΙΟΣ ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΣ

Ὁ Ἅγιος Μιλανός, ὡς ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν κατοίκων, εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ἐλατοσκεποῦς ὄρους τοῦ δεσπόζοντος τῆς Μονῆς καὶ εἰς ἀπόστασιν ἡμισείας ὥρας τοῦ χωρίου Βαλτεσινίκου. Διὰ τῶν ἐρειπίων παλαιότερου κτίσματος ἐκ τεραστίων ὀγκολίθων ἔχει κατασκευασθῆ προσκυνητάριον περιέργου κατασκευῆς.

Τὸ μικρὸν ὄροπέδιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται ὁ Ἅγιος Αἰμιλιανός, εἶναι ὄχυρόν καὶ δεσπόζει τῶν γύρωθεν προσπελάσεων. Κατὰ τὴν ἡμετέραν ἀντίληψιν ἡ περιοχὴ αὕτη ὑπῆρξε πιθανόν, ὡς ἐκ τῶν ἀφθόνων λιθίνων τοιχιῶν (ξερολιθιές) ἐξάγεται, τόπος πρωτογόνων ὄχυρώσεων.

15. Ο ΑΓΙΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΒΑΧΛΙΑΣ

Τὸ ναῦδριον κεῖται εἰς ἀπόστασιν ὥρας Δ. τοῦ χωρίου Βάχλια, κάτωθεν λόφου ὀνομαζομένου Ἄρτη (νῦν Ἅγιος Θεράπης). Ἐχει μῆκος 3,00 μ., εὐρίσκεται δὲ πλησίον ἀτραποῦ, ἐπὶ βράχου προσκεκολλημένον⁴ (εἰκ. 134, 135).

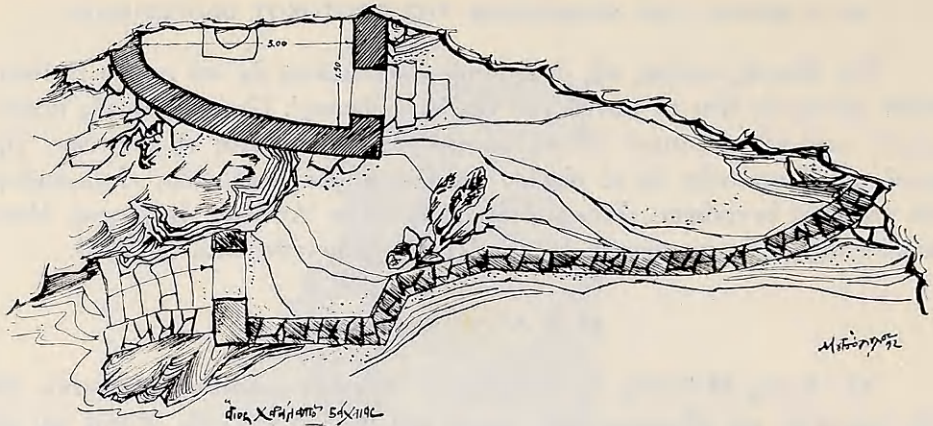
μπουλα ἢ Κούνα καὶ τῆς σφαγῆς αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Γ. Γιαννοπούλου ἐξ Ἄνω Ἀγριδακίου πρβλ. ΦΩΤΑΚΟΝ, Α.Ε.Ε. τ. Δ', σ. 662. Εἰς τὴν Μονὴν ταύτην ἐπίσης ἀνήκει καὶ τὸ Εὐαγγέλιον τὸ φυλασσόμενον εἰς τοὺς Ἁγίους Ταξιάρχας Βαλτεσινίκου.

¹ Γεν. Ἀρχ. τοῦ Κράτους, Σύμμικτα Μοναστηριακὰ Ἀρκαδίας, Φ. 315.

² ΔΗΜ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἐν Β.Ν.Ι. τ. ΙΑ, 1934 - 35, σ. ξδ' - ξε'.

³ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Φ. 335. Σήμερον διὰ προσπαθειῶν τῆς ἐκ Βαλτεσινίκου ἡγουμένης Κας Πετροπούλου ἐπανιδρύεται ἡ Μονή. Εἰς τὸν Φ. 334 ἐπίσης ὑπάρχει ἐγγράφον ὑπὸ ἡμερομηνίαν 1828 Μαΐου 5, Βαλτεσινίκου, ἀναφέρον ὡς μονάδα βάρους τὸ «μετροητικὶ» ἢ «μετερητικὶ».

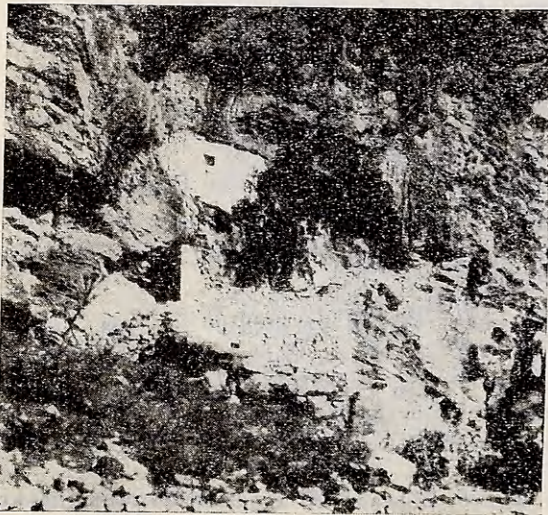
⁴ Πλησίον τοῦ μονυδρίου τούτου καὶ ἐπὶ τῆς ἀποτόμου χαράδρας πρὸς τὸν Λάδωνα εὐρίσκονται σπήλαια - σήμερον ἀπροσπέλαστα - καταφύγια τῶν γειτονικῶν χωρίων κατὰ τὴν ἐπανάστασιν, τῶν ὁποίων καλύπτονται αἱ εἴσοδοι διὰ τοίχων μὲ πολεμίστρας. Ἡ τοποθεσία γέμει ἐρειπίων καὶ τοιχιῶν ἐξ ὑπερμεγέθων φυσικῶν σχιστολίθων ἄνευ κονιάματος, λείψανα ἀρχαίας ἐποχῆς.

Εἰκ. 134. Κάτοπις τοῦ ἀσκητηρίου τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους Βάχλιας.

16. Η ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΚΛΕΙΒΩΚΑΣ

Ἡ Νέα Μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Κλειβωκᾶς εὐρίσκεται εἰς ἀπόστασιν δώωρον ἐκ τοῦ χωρίου Κοντοβάζαινα.

Εἰκ. 135. Ὅψις τοῦ ἀσκητηρίου τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους Βάχλιας.

Ἡ Μονὴ εἶναι κτίσμα τῶν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν χρόνων καὶ τοῦτο φυσικόν, διότι κατὰ τὴν Β. Γορτυνίαν ἀπουσιάζουν τελείως παλαιαὶ Μοναὶ ἢ ναοί, ὡς εἴαν κατὰ τοὺς πρὸ τῆς Τουρκοκρατίας χρόνους καὶ κατὰ μεγάλην περιόδον ταύτης ἦτο ἔρημος.

Ἡ Μονὴ εὐρίσκεται ἐπὶ ἀπροσπελάστου βράχου, τοῦ ὁποίου ἡ ἀνάβασις διενεργεῖται δι' ἀποτόμου κλίμακος λαξευμένης ἐπὶ τῶν βράχων. Εἰς τὴν τοποθεσίαν ταύτην προσέφυγον, διὰ λόγους ἀσφαλείας προφανῶς, μοναχοὶ

ἐκ τῆς παλαιότερας Μονῆς, εὐρισκομένης εἰς λίαν χαμηλὸν σημεῖον παρὰ τὴν κοίτην τοῦ παραρρέοντος χειμάρρου παραποτάμου τοῦ Λάδωνος. Τὸ καθολικὸν τῆς παλαιᾶς ταύτης Μονῆς εἶναι μονόκλιτος βασιλικὴ καὶ ἐξη-

τάσθη εἰς τὸ οἰκεῖον κεφάλαιον ἀρχιτεκτονικῶς. Τὰ ἐρείπιά του, εὕρισκόμενα ἐν τῷ μέσῳ πυκνοτάτης βλαστήσεως, κατέστησαν δυσδιάκριτα καὶ ἔχουν πρὸ καιροῦ λησμονηθῆ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ χρόνου. Εἰς τὴν Μονὴν τῆς Κλειβωκᾶς καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τὸ ἐντὸς τοῦ βράχου λαξευμένον φυλάσσεται εἰκόν, τὴν ὁποίαν οἱ κάτοικοι τῶν πέριξ χωρίων θεωροῦν ὡς θαυματουργὸν καὶ ἔργον τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ¹.

17. ΤΟ ΑΣΚΗΤΗΡΙΟΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΕΛΕΟΥΣΗΣ

Κάτωθεν τῆς δημοσίας ὁδοῦ τῆς ἀγούσης ἐκ Δημητσάνης εἰς Ζάτουναν εὕρσκεται ἐσφηνωμένον ἐντὸς βράχου τὸ ἀσκητήριον τῆς Ἁγίας Ἐλεούσης, εἰς τοποθεσίαν καὶ σήμερον δυσκόλως προσιτήν.

18. ΤΟ ΑΣΚΗΤΗΡΙΟΝ ΤΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ ΤΟΥΡΚΟΡΑΦΤΗ

Ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου Τουρκόραφτη καὶ εἰς ἀπόστασιν τετάρτου τῆς ὥρας εὕρσκεται τὸ μονύδριον τῶν Ταξιαρχῶν, ἐσφηνωμένον εἰς τὸ μέσον βραχώδους παρειᾶς ἀποκρήμνου χαράδρας. Ἡ θέσις εἶναι δυσπρόσιτος καὶ ἢ μετάβασις ἐπικίνδυνος. Τὸ ἀσκητήριον, ὅπως ὅλα γενικῶς τὰ ἐν Γορτυνίᾳ ἀσκητήρια, ἐχρησίμευσεν ὡς καταφύγιον τῶν Ραφταίων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐπαναστάσεως. Κατὰ τὴν πορείαν ἐκ τοῦ χωρίου Τουρκόραφτη πρὸς τὸ μονύδριον, διακρίνομεν ἐκατέρωθεν τῆς χαράδρας ἕτερα ὄχυρά καταφύγια ἐντὸς τῶν κοιλοτήτων τῶν βράχων. Κατὰ τὴν παράδοσιν οἱ ἐρειπιῶνες οὗτοι ἐχρησίμευσαν ὡς ἄσυλα τῶν γειτονικῶν χωρίων Κοκορὰ καὶ Τρεσταινᾶς.

Τὸ ἀσκητήριον εὕρσκεται διατεταγμένον εἰς δύο στάθμας, ἀπεχούσας ἀλλήλων δεκάδα μέτρων. Ἡ ἐπικοινωνία ἄλλοτε διενηργεῖτο πιθανῶς διὰ ξυλίνης κλίμακος, σήμερον δὲ διὰ τοιαύτης ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος πρωτογόνου κατασκευῆς. Εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ βράχου παρὰ τὴν εἴσοδον, εὕρσκεται ἐν κατόψει καμπύλον φυλάκιον ἐκ παχυτάτης τοιχοποιίας, εὕρισκόμενον εἰς τὴν μέσσην στάθμην τῶν δύο προηγουμένων καὶ ἐλέγχον ἀπολύτως τὰς διαβάσεις².

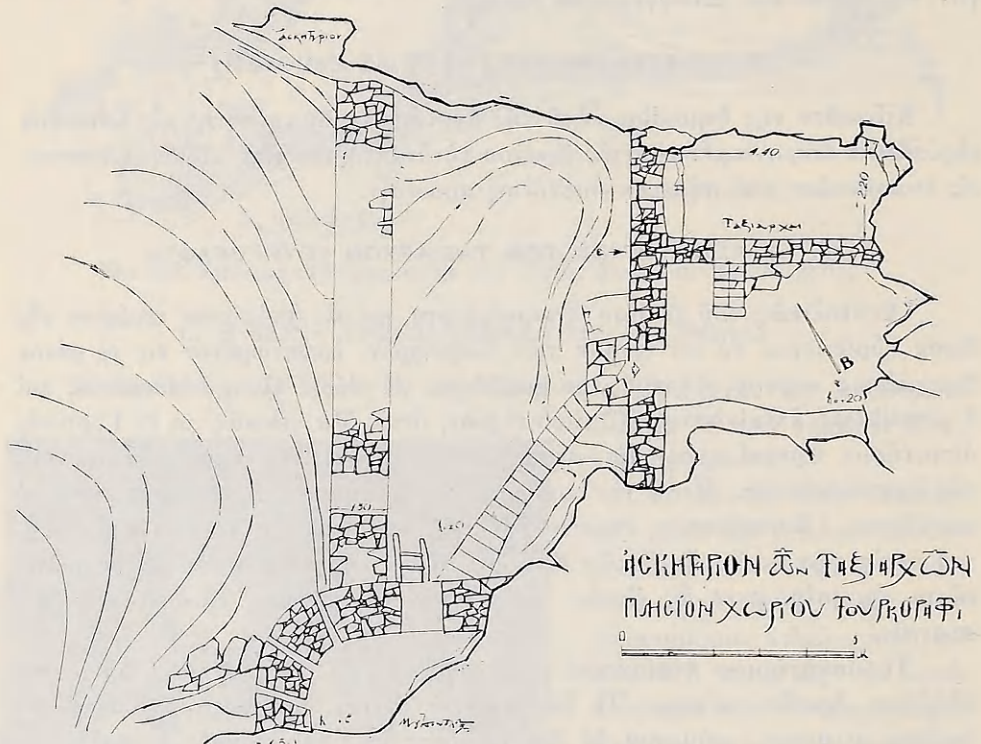
Ὁ κατώτερος χώρος φράσσεται διὰ τοίχου πάχους 1,30. Ὁμοίως καὶ ὁ ἀνώτερος, ὃ ὁποῖος εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι σπήλαιον. Ἡ εἴσοδος ἔχει

¹ ΒΑΣ. ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, ἱερεὺς, Ἡ Μονὴ τῆς Κλειβωκᾶς, Ἀθήναι 1954, σελ. 6 καὶ σ. 8. Κατὰ τὴν ἡμετέραν ἀντίληψιν πρόκειται περὶ νεωτέρας εἰκότος.

² Πρὸβλ. GEORGES BOSCHKOVITCH, L'Art Medieval en Serbie et en Macédoine, σ. 102: Ruines du monastère de l'Annonciation sur la Mlava, τοῦ τέλους τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, τὸ ὁποῖον ὁμοιάζει καταπληκτικῶς μετὰ τὰ ἐν Γορτυνίᾳ ἐντὸς σηλαίων ἀσκητήρια καὶ ἰδίως μετὰ τὸ ἐξεταζόμενον.

ἐμφραχθῆ διὰ τοίχου πάχους 0,80 μ. (εἰκ. 136). Ὁ ἀνώτερος χῶρος ἔχει διαιρεθῆ εἰς δύο τμήματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἀριστερότερον καταλαμβάνει μονόκλιτον ἐκκλησίδιον εἰς σχῆμα βασιλικῆς, διαστάσεων ἐσωτερικῶν 4,40 × 2,20.

Ὡς κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος ἔχει διευθετηθῆ ἀλάξευτος κόγχη τοῦ βράχου, ὁ δὲ ναῖσκος ἐν μέρει στεγάζεται δι' ἡμικυλινδρικοῦ θόλου καὶ ἐν μέρει

Εἰκ. 136. Γενικὴ κάτοψις τοῦ ἀσκητηρίου τῶν Ταξιαρχῶν Τουρκόραφτη.

διὰ φυσικοῦ βράχου (εἰκ. 137). Ἡ προσπέλασις εἰς τὸν ναῖσκον διενεργεῖται διὰ λιθίνης κλίμακος ἐκ τεσσάρων ὑπερμεγέθων βαθμίδων¹. Ἀριστερὰ ταύτης ὑπάρχει ἡμιπύργιος κρύπτη ὀστών. Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ΝΔ. πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ ὑπὲρ τὸν φυσικὸν βράχον διασώζεται τμήμα τοιχογραφίας (εἰκ. 138, 139). Ἄξιον προσοχῆς εἶναι ὅτι ἡ κατασκευὴ τῶν εἰκόνων ἔχει ἐπιτευ-

¹ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ παρά τὸ χωρίον Ράφτη μονύδριον τῶν Ταξιαρχῶν, ἐν περ. Γ.Η. τ. ΣΤ', σ. 17. Ὁ Τ. Γριτσόπουλος διαλαμβάνει τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ ναῖσκου ὡς δρύφακτον, δεχόμενος ὅτι ὁ ναὸς ἐκτείνεται εἰς τὸν ἔμπροσθεν χῶρον τοῦ σηλαίου, ὁ ὁποῖος ἔχει διαστάσεις 4,00 × 4,00. Τοῦτο δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πραγματικότητα.

χθῆ δι' ἑνὸς χρώματος, σιέννας ψημένης. Τὸ χρῶμα αὐτὸ, ἀναμιγνυόμενον μετὰ διαφόρων ποσοτήτων λευκοῦ, δίδει παραλλαγὴν πρὸς τὸ ὠχρέουθρον. Αἱ τοιχογραφίαι αὐταὶ ἐνθυμίζουσι τὴν τεχνικὴν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Καρυταίνης. Ἀριστερὰ παρίσταται ἡ Παναγία ὀρθία κατ' ἐνώπιον βροφοκρατοῦσα, δεξιὰ ἄγγελος ἀρίστου σχεδίου, γονυπετιῶν καὶ βασιτάζων τὰ σύμβολα τῆς ἰσχύος, σφαιῶραν καὶ ρομφαίαν. Λεξιώτερον ὑπάρχει Ἅγιος μέχρι τῆς ὀσφύος καὶ κάτω ἕτερος Ἅγιος εἰς στάσιν δεήσεως καὶ ἐξίτηλα λείψανα ἐπιγραφῆς. Ἀριστερὰ τῆς θύρας ἕτερα δειγμάτια τοιχογραφίας παριστώσης κατὰ πᾶσαν πιθανότητα Ἁρχάγγελον. Τὸ πεδίων τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι λευκόν.

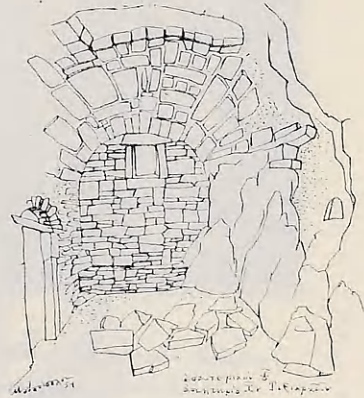
Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ΒΔ. πλευρὰν τῆς μονοκλίτου βασιλικῆς καὶ εἰς τὸ ἀνώτατον ὕψος αὐτῆς σώζεται τμήμα ἐνεπιγράφου κονιάματος, τὸ ὁποῖον ἐπέχει θέσιν κτητορικῆς ἐπιγραφῆς. Τὸ τμήμα τοῦτο εἶναι καὶ τὸ μόνον τὸ ὁποῖον ἔχει ἐπιχρισθῆ ἐκ τῆς ἀμελοῦς τοιχοποιίας.

Ἡ ἐπιγραφὴ καταλαμβάνει τὸ ἀριστερὸν ἐξωτερικὸν ἄκρον ἀψίδος, ἀγνώστου προορισμοῦ. Τὸ μοναδικὸν τοῦτο ἐνεπιγραφον τμήμα χρήζει ἰδιαίτερας προφυλάξεως. Ἐσώθη δὲ ὡς ἐκ θαύματος ἐκ τῆς καταστροφῆς, λόγῳ τῆς ἀπροσίτου θέσεώς του καὶ τῆς σκέπης τοῦ ὑπερκειμένου βράχου (εἰκ. 140).

Ἡ ἐπιγραφὴ ἀποτελεῖται ἐξ ὀκτώ στίχων διὰ κεφαλαίων στοιχείων καὶ τριῶν εἰς τὸ τέλος διὰ μικρῶν τοιούτων, γεγραμμένων ὑπὸ ἀφελοῦς τεχνίτου, εἶναι δὲ δυσανάγνωστος λόγῳ τῆς φθορᾶς καὶ τῆς στριφνότητος τοῦ χαρακτῆρος. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὴν ἐπιγραφὴν ἐφιλοτέχνησεν ὁ προηγουμένως ἀναφερθεὶς ἀγιογράφος.

Τὰ στοιχεῖα τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἐρυθρὰ ἐπὶ λευκοῦ πεδίου ἐντὸς ἐρυθροῦ πλαισίου, διαστάσεων 0,45 × 0,35.

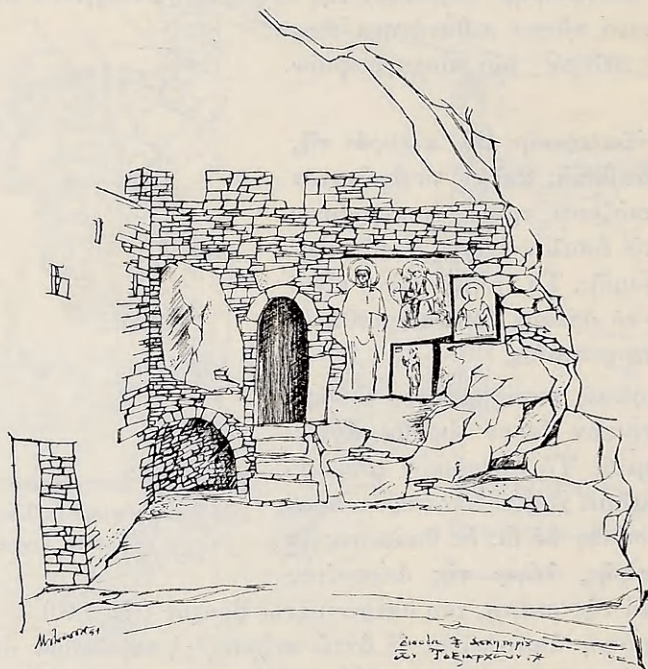
+ ANIGEPΘH EK BAΘPΩN O
 ΘEIOC KA(I) ΠANOC[E]Π[T]ΩC NAOC TOY[T]OC T-C
 TΩN TIMI(ΩN) TAΞIAPX(ΩN) M(I)X(AH)A [KAI Γ[ABPYNH [KAI]
 ΠAC[ΩN] TΩN OY[PA]NIO[N Δ]YH[A]M(E)O[N] EN [TH TOΠOΘECIA]
 5. MHΛIΓΓΩ[N] ΔIA CYNAPΩM[HC KAI EE]OΔOY TOY
 ΔOYΛOY TOY Θ(EO)Y MEΛETIOY YΠ(EP) TΩN [YΓ]XON
 [ΠA]TPO[C] M[H]T[POC] KA(I) TOY YIOY AY[TOY] NIK[OΛAOCY]-BA
 CIAI-C TΩN -----

Εἰκ. 137. Ἀσκητήριον τῶν Ταξιαρχῶν Τουρκόραφτη. Ἐσωτερικὴ ἀποψὶς τῶν ἐρειπίων.

Ὁ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ εἰς τὴν προαναφερθεῖσαν μελέτην του, ἐν σ. 19, ἔχει ἀναγνώσει ὡς ἀκολούθως τὴν συνέχειαν τῆς ἐπιγραφῆς:

7. . . . Κ(ΑΙ) ΤΗΣ
 8. ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΑΥΤΩΝ [ΕΤΟΣ ΑΧ]Α[Χ]Ζ [=1697]
 9. ΤΗΣ [Ε]ΓΙΡΑΣ Α Ρ Ζ [ΕΤΟΣ Δ Ε Ζ C Ε] ΑΠΟ ΘΕΜ[ΕΛΙΩΣΕΩΣ]
 ΚΟΣ[ΜΟΥ]

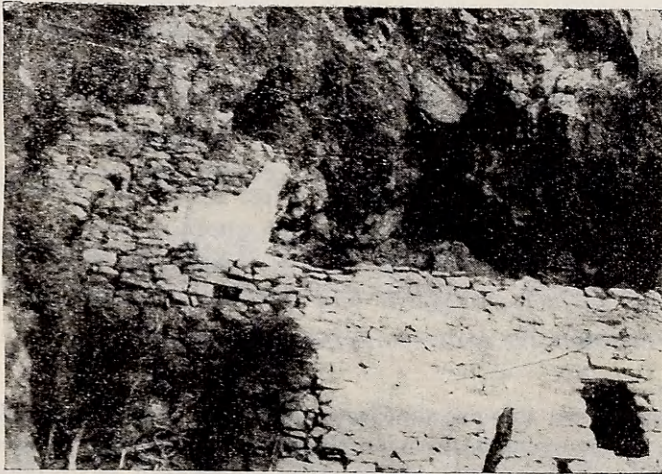

Εἰκ. 138. Ἡ εἴσοδος τοῦ ἀσκητηρίου τῶν Ταξιαρχῶν Τουρκόραφη.

Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἔχει ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον ἔνεκα τῆς ὀνομασίας τῆς περιοχῆς διὰ τοῦ σλαβικοῦ τοπωνυμίου «Μηλιγγῶν», προερχομένου πιθανῶς ἐκ τῆς σλαβικῆς ὁμωνύμου πολεμικῆς φυλῆς τῆς ἐγκατασταθείσης εἰς τὴν παρὰ τὸν Ταύγετον χώραν. Κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Γριτσοπούλου, ἡ ὑπόλοιπος ἐπιγραφὴ ἀναφέρει τὴν χρονολογίαν, διὰ τριῶν διαφόρων τρόπων, ἀπὸ Χριστοῦ, ἀπὸ κτίσεως κόσμου Ζ C Ε=7205–5508=1697 καὶ ἀπὸ ἐγίρας ΑΡΖ=1107.

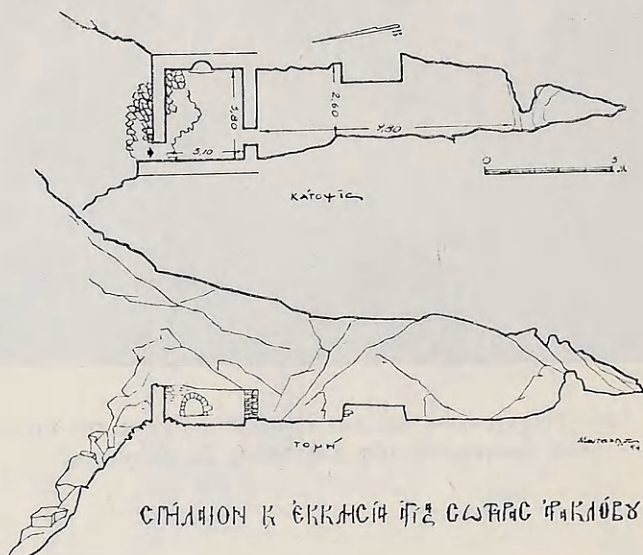
Εἰκ. 139. Τοιχογραφία ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ὄψεως τοῦ ναύτου
τοῦ ἀσκητηρίου τῶν Ταξιαρχῶν Τουρκόραφτη.

Εἰκ. 140. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ἀσκητηρίου τῶν Ταξιαρχῶν.

19. ΤΟ ΑΣΚΗΤΗΡΙΟΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΩΤΗΡΑΣ ΑΡΑΚΛΟΒΟΥ

Τὸ ἀσκητήριον τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς βορεινῆς τελείως ἀποτόμου κλιτύος προβούνου, παρὰ τὸ ὄρος Μύνθη (Ἄλβαινα), εἰς τὰ σύνορα τῆς Μεσσηνίας, Ὀλυμπίας καὶ Ἡραίας, ἐντὸς βαθείας σχισμῆς τοῦ βράχου. Ἡ σχισμὴ ἔχει μῆκος 14,00 καὶ εἰσχωρεῖ ἐντὸς τῶν βράχων ὡς σήραξ (εἰκ. 141). Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ προβούνου εὐρίσκεται

Εἰκ. 141. Ἄσκητήριον τῆς Ἁγ. Σωτῆρας Ἀρακλόβου. Κατατομή καὶ τομὴ κατὰ μῆκος.

τὸ ὄχυρόν βυζαντινὸν φρούριον τοῦ Ἀρακλόβου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν παράδοσιν ἐφρουρεῖ τὰς εἰσόδους τοῦ Δρογγίου τῶν Σκορτῶν¹.

νὰ στείλουν κ' εἰς τὸ Ἀράκλοβον ὅπου κρατεῖ τὸν δρογγιον,
ὅπου τὸν λέγουσι τὰ Σκορτά, μικρὸν καστὲλιν ἐνι,
ἀλλὰ εἰς τραχῶνιν κάθεται, πολλὰ ἐνι ἀφιρωμένον
λέγουσι δικάποιος τὸ κρατεῖ ἀπὸ τοὺς Βουτζαράδες,
Δοξαπατρήν τὸν λέγουσιν, μέγας στρατιώτης ἐνι.²

¹ Περὶ τῆς θέσεως, ἱστορίας καὶ ὄχυρωτικῆς αὐτοῦ θὰ πραγματευθῶμεν ἐν ἐκτάσει προσεχῶς εἰς ἰδιαιτέραν περὶ τῶν ἐν Γορτυνίᾳ Μεσαιωνικῶν Φρουρίων μελέτην. Πάντως καὶ σήμερον γέροντες τινες τῆς περιοχῆς ἐνθυμοῦνται τὴν ὀνομασίαν τοῦ κάστρου Ἀράκλοβον. Ἐκ τοῦ φρουρίου τούτου σήμερον σώζονται ἡ ὄχυρὰ πύλη, κινιστέραι καὶ λείψανα κελλίων.

² ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΤΟΥ ΜΟΡΕΩΣ, Π. Καλονάρου, ἔκδ. Δημητράκου, Ἀθῆναι 1940, στίχ.

Τὸ ἐκκλησιδίου εὐρίσκεται παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ σπηλαίου ἐν μέσῳ σωροῦ ἔρειπίων. Ἔχει ἐσωτερικὰς διαστάσεις 3,80×3,10, χωρίζεται δὲ ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου σπηλαίου διὰ τοιχείου ὕψους 1,50. Κατὰ τὴν Α. πλευράν, ἐντὸς κόγχης, εὐρίσκονται ἴχνη ἐγγρώμου κονιάματος εἰς ἀθλίαν κατάστασιν, διαστάσεων 0,10×0,14, ὅπου διακρίνεται δι' ἐρυθροῦ χρώματος τμῆμα φυσιογνωμίας Ἁγίου (εἰκ. 142).

Κατὰ τὴν ἡμετέραν ἀντίληψιν ἡ τεχνοτροπία τῆς ἐφ' ὕγρασις ταύτης παραστάσεως εἶναι ξένη πρὸς τὴν ἑλληνικὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν. Ἐξ ἐπὶ μέρους δὲ παρατηρήσεων, ὡς λ.χ. τῆς νευρικῆς διὰ τεθλασμένων γραμμῶν ἐπαναλήψεως τῶν αὐτῶν σχημάτων εἰς τὰς ὀφροῦς, ὀφθαλμούς, πτερυγία τῆς ρινὸς καὶ ἄνω χεῖλη, συνάγεται φραγκικὴ ἐπίδρασις. Τὸ αὐτὸ εἶναι δυνατὸν νὰ ἰσχυρισθῶμεν καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν τοῦ φρέσκου, ὅπου ἀπουσιάζει ἢ κατὰ τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν κατ' ἐπάλληλα στρώματα συμβατικῆς παράστασις τοῦ πλασμοῦ τῶν μελῶν (προπλασμός, λάματα, φῶτα, ψιμμυθία).

Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν δι' ἄδροῦ καὶ ταχέος χρωστήρος ἔχει ἀποδοθῆ δυναμικὴ, πλήρης κινήσεως ἔκφρασις καὶ τοῦτο εἶναι ἀντίθετον τῆς γαλήνης καὶ στατικότητος τῶν εἰκόνων τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Ἐὰν δεχθῶμεν ὡς ἀληθὲς τοῦτο, ἡ τοιχογραφία δέον νὰ ἀποδοθῆ εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων κατακτήσεως τοῦ Δ. Μορέως.

Εἰκ. 142. Τοιχογραφία τῆς Ἁγίας Σωτήρας τοῦ Ἀρακλόβου.

1759-1762, σ. 75-76. Ἡ θέσις τοῦ Γορτυνιακοῦ αὐτοῦ κάστρου ἔχει ἀποβῆ ἐπίμαχον πρόβλημα μεταξὺ κορυφαίων ἐπιστημόνων, οἱ ὅποιοι ἀλλαγῶν τοποθετοῦν αὐτό. Ἡ ἡμετέρα ταπεινὴ ἀντίληψις συμπίπτει μὲ τὴν τοῦ καθηγητοῦ Ν. Βέη, ὁ ὁποῖος πρὸ πολλοῦ ἐδῶ τοποθετεῖ τὸ φρούριον.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ
ΕΠΙ ΤΩΝ ΜΟΝΩΝ ΚΑΙ ΣΚΗΤΩΝ

Διὰ τῆς ἐπικρατήσεως καὶ ἐξαπλώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ μετεστράφησαν οἱ σκοποὶ καὶ τὰ ἰδανικὰ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ βίος κατὰ τὴν νέαν θρησκείαν εἶναι μία μεταβατικὴ κατάστασις, μία δοκιμασία. Ἰδανικὸν πλεόν τῶν χριστιανῶν γίνεται ὁ ὅσιος βίος, ὅπου διὰ ψυχικῆς θελήσεως καὶ διὰ τῆς θείας χάριτος καὶ μόνον ἀντιπαρέχεται ὁ ἄνθρωπος τοὺς πειρασμούς. Ὁ ἀσκητισμὸς κατέστη ἰδανικὸν τῶν ἐκλεκτῶν, ἡ φυγὴ δὲ καὶ ἡ ἀποχὴ τῶν ἐγκοσμίων σκοπός. Διὰ τῆς ταλαιπωρίας τοῦ σώματος ἐπεδίωκον τὴν ἐλευθέρωσιν τῆς ψυχῆς.

Ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ Χριστιανισμοῦ αἱ ἔρημοι, αἱ ἐρημικαὶ χαράδραι καὶ τὰ σπήλαια τῶν βράχων ἐπληρώθησαν ἀσκητῶν.

τοὺς ἐρημικοῖς μακαρία ἐστὶ ἡ ζωὴ θεϊκῶ ἔρωτι περουμενοῖς.

Οἱ ἀσκηταὶ ἐντὸς τῶν κρυπτῶν καὶ τῶν σκητῶν, μὲ ἐλάχιστα χρειώδη γονυπετοῦντες νυχθημερόν, προσεύχονται ἐντὸς τοῦ λίαν περιορισμένου χώρου τοῦ κελλίου. Τὸ ἄπειρον βιοῦται ἐντὸς τοῦ κελλίου, ὅπου τὸ αἴσθημα τοῦ περιορισμοῦ εἰς τὸν ἐλάχιστον γῶρον ἀφυπνίζει ἐξ ἀντιδράσεως τὸ αἴσθημα τοῦ ἀπροσμετρήτου ἀπείρου¹.

«Διὰ τὰ νὰ κρίνη τις ὅμως μεθ' ἱστορικῆς δικαιοσύνης τὸν θεσμόν τῶν Μονῶν καὶ ν' ἀντιληφθῇ μετ' ἀκριβείας τὰ αἴτια, ἔνεκα τῶν ὁποίων ἀπέβη οὗτος σημαῖνον κέντρον τῆς ζωῆς εἰς τὸ Βυζάντιον μὲ ὅλας τὰς μοιραίας ἐκ τῆς παντοδυναμίας ταύτης παρεκτροπὰς καὶ ἐκφυλισμούς, πρέπει νὰ ἔχη πάντοτε ὑπ' ὄψει τὴν ψυχολογίαν τοῦ βυζαντινοῦ ἀνθρώπου, ὅστις ἀπὸ ἀνεξιχνίαστον ἀνατολικὴν κληρονομικότητα ἔρρεπε πρὸς τὴν μυστικοπάθειαν»².

Ἡ ἀβεβαιότης διὰ τὴν μετὰ θάνατον σωτηρίαν ἐκράτει εἰς ἀδιάκοπον τρόμον. Διὰ τὰ ἠρεμήσουν οἱ ἄνθρωποι, ἔπρεπε νὰ ἔχουν ζωντανὴν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εὐρίσκονται ὑπὸ τὴν σκέπην τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς συνεχῆ μὲ Αὐτὸν ἐπικοινωνίαν. Αὐτὴ ἡ πίστις τῶν ἀνθρώπων ἐξηγεῖ ἐπίσης τὴν ἀπέραντον ἠθικὴν ἐπιβολὴν τῶν Μονῶν. *Πολιτεία ἰσάγγελος*, λέγει ὁ ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ο ΣΤΟΥΔΙΤΗΣ, οἱκοὶ Θεοῦ ἀφιερωμένοι εἰς βίον εὐσεβῆ, μακρὰν τῆς ἐγκοσμίου τύρβης, μὲ τοὺς μοναχοὺς *Θεοφόρους ἄνδρας, οὐρανοπολίτας*.

Ἡ ἀποχώρησις εἰς τὴν μόνωσιν, ἡ φιλέρημος ζωὴ καὶ ἡ ἀφοσίωσις εἰς τὸ θεῖον ἀνεκούφιζον, ἔφερον ἠρεμίαν εἰς τὸν κλονισμένον τοῦ βυζαντινοῦ πνευματικὸν κόσμον. Ἡ ἀπόκοσμος ἀτμόσφαιρα, ἡ ἐν τῷ μοναστηρίῳ ζωὴ καὶ ἡ προσήλωσις τοῦ πνεύματος εἰς τὴν αὐστηρὰν καὶ τακτικῶς ἐπαναλαμ-

¹ Π. ΜΙΧΕΛΗΣ, Αἰσθητικὴ θεώρησις τῆς Βυζαντινῆς τέχνης, σ. 148.

² Α. Ν. ΔΙΟΜΗΔΗΣ, Κατάπτωσις τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν, ἐν Νέα Ἑστία, Ἀπρίλιος 1943, τεύχος 380, σ. 422.

βανομένην τήρησιν τῶν τύπων τῆς λατρείας, κατεπράυνε τοὺς ἀνθρώπους¹.

Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ἐν γένει, ὁ μοναστικὸς βίος ὑπῆρξεν ἄσυλον ἠθικῆς περιθάλψεως, ψυχικῆς ἀναβαπτίσεως καὶ σωματικῆς ἀνακουφίσεως. Χαρακτηριστικαὶ παραινέσεις περὶ τῶν ἀρετῶν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐνυπάρχουν εἰς διαφόρους βιογραφίας ἀγίων, καθὼς ἐπίσης καὶ εἰς κητορικὰ χρυσόβουλλα Μονῶν. Εἰς τὸ κητορικὸν τῆς Μονῆς Φιλοσόφου, τὸ ἐκδοθὲν ἐπὶ Πατριάρχου ΠΟΛΥΕΥΚΤΟΥ τὸ 963, ἀναγινώσκομεν: *τὴν γὰρ βιωτικὴν ἀποφυγὸν αὐτορικυμίαν καὶ τῇ μοιῇ προσδραμών, ἤδη γαληνῶ, ἐκ χειμῶνος τοῦ βίου τῷ μονῆρι βίῳ καθορμιζόμενος*. Ἐπίσης εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ὁ ὁποῖος ἔδρασε κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα εἰς τὴν Πελοπόννησον, ὑπάρχει τὸ κατωτέρω χαρακτηριστικόν: *ψυχὴ γὰρ ἅπαξ ἀλοῦσα τῷ πρὸς Κύριον ἐντροφᾶν ἀεὶ ἐθέλει τοῖς ἀλγεινοῖς καὶ θάλλει κακοπαθείᾳ καὶ ὡς κόλασίν τινα χαλεπὴν τὴν ἄνεσον διαφεύγει*².

Πάντως ὁμως τὰ βαθύτερα αἷτια τῆς ἀνιδρύσεως Μονῶν κατὰ τὴν ἔξεταζομένην περιοχὴν τῆς Γορτυνίας, ἐκτὸς τῶν ἀναφερθέντων ψυχολογικῶν λόγων καὶ τῆς θρησκοληψίας, ἦσαν κατὰ βάσιν ἐθνικά. Αἱ Μοναὶ τῆς Γορτυνίας ἀνιδρύθησαν, μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, διὰ τὰ ἐκπληρώσουν μέγιστον ἐθνικὸν καθῆκον, διὰ τὰ ἐξελληνίσουν καὶ ἐκχριστιανίσουν τοὺς ἐναπομείναντας κατὰ τὴν ὄρεινὴν καὶ δυσπρόσιτον ταύτην περιοχὴν σλαύους. Ἐκτὸς τῶν καθαρῶς θρησκευτικῶν τῶν καθηκόντων ὑπῆρξαν σεμινάρια ἀληθοῦς Ἑλληνικῆς Παιδείας³.

Ὅπως ἤδη ἐξητάσαμεν, ἡ Γορτυνία βρίθκει σκητῶν καὶ Μονῶν, καθὼς ἐπίσης καὶ ὄλαι αἱ ἔρημοι τοποθεσίαι τῶν πρὸς Γορτυνίαν γειτονεουσῶν ἐπαρχιῶν Καλαβρούτων, Μαντινείας, Κυνουρίας κλπ. Ἐκ τῶν ἤδη ἐξετασθέντων ἐξάγομεν ὅτι, κατὰ κανόνα, τὸν πυρῆνα τῶν Μονῶν ἀποτελεῖ προϋπάρχον ἀσκητήριον, σὺν τῷ χρόνῳ δέ, πλησίον αὐτοῦ, ὡς ὄστρακον ἐπὶ τῶν βράχων, ἐπικολλᾶται μικρὸν ναῦδριον. Ἡ ἐπαύξησις τῶν μοναστῶν δημιουργεῖ μεγαλυτέρας ἀνάγκας, τὰ κελλία πληθύνονται καὶ συνήθως ἐλίσσονται ἐπὶ τῶν βράχων, συγκοινωνοῦντα μεταξύ των.

Ἡ σημερινή, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μορφή τῶν Μονῶν εἶναι ἡ τῶν χρό-

¹ Α. Ν. ΔΙΟΜΗΔΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 423.

² Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ἐν Νέφ Ἑλληνομν. τ. Γ', τευχ. Β' 1906, σ. 138.

³ Α. ΔΙΟΜΗΔΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 420: «Μὲ βαθεῖαν συνείδησιν τῆς ἀποστολῆς των καὶ τῆς ἠθοπλαστικῆς δυνάμεως τῆς θρησκείας, εἰργάσθησαν μὲ πρωτοβουλίαν εἰς τὴν πολιτικὴν τῆς ἐκχριστιανίσεως τῶν σλαύων τῆς Βαλκανικῆς καὶ τῆς ἐξελληνίσεως τῶν πρὸς Ν. τῆς χερσονήσου γενομένων ἐποικήσεων». Πρβλ. ἐπίσης RAMBAUD, L'empire grec au Xe siècle, ὅπου δλόκληρον τὸ σύγγραμμα εἶναι περιγραφὴ, στηριζομένη εἰς κριτικὴν χρησιμοποίησιν πηγῶν τῶν βυζαντινῶν ἐπιτυχῶν κατὰ τὴν κρίσιμον ταύτην περίοδον.

νων τῆς Τουρκοκρατίας, διαπλάσσεται δὲ καὶ ἐπηρεάζεται ἐκ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους καί, ἰδίως, ἐκ λόγων ἀμύνης.

Ἀνεκαθεν αἱ Μοναὶ ἀπετέλουν ὄχυρά, ὡς τοῦτο ἤδη ἀνεφέραμεν. Ἡ Μονὴ Δαφνίου διατηρεῖ εἰς ἀρίστην κατάστασιν τὸν ὄχυρὸν περίβολον τοῦ Ε' αἰῶνος. Ἐπίσης ἡ Καισαριανὴ διατηρεῖ μεταγενέστερον περίβολον. Ὅλαι αἱ Μοναὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἔχουν ὄχυρωθῆ καί, γενικῶς, αἱ πλεῖσται τῶν Μονῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἐπὶ Βυζαντίου αἱ Μοναὶ ἐχρησίμευον ὡς φρούρια, ἀναφέρονται ἐνίοτε ὡς φρούρια καὶ κάστρα, παρέχονται δὲ πολλάκις σπουδαιόταται πληροφοροῖα περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν οἱ ἡγούμενοι ἐνήργουν ἐν καιρῷ ἐπιδρομῶν¹. Αἱ θέσεις τῶν Μονῶν εἶναι συνήθως φυσικῶς ὄχυρα καὶ δυσπρόρητοι. Ἄλλωστε ἔνεκα τοῦ πλούτου των ἀνεκαθεν ὑπῆρξαν στόχοι πειρατικῶν ἐπιδρομῶν.

Κατὰ τὴν περίοδον τῆς ὑπὸ τῶν σλαύων κατοχῆς τμημάτων τῆς ὄρεινῆς Πελοποννήσου αἱ Μοναὶ κατ' ἐπανάληψιν ἐκινδύνευσαν. Εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ Ὁσίου Νίκωνος (I' αἰῶν), παρατηροῦμεν ὅτι ἐλάχιστα συνετέλεσεν ὁ ἐκχριστιανισμὸς των: οἱ σλαῦοι ἐξακολουθοῦν νὰ ληστεύουν τὰ ποίμνια καὶ νὰ καταστρέφουν τὰς ἐπαύλεις τῶν ἐγγχωρίων καὶ τὰ πλούσια μετόχια τῶν Μονῶν, πλὴν ὅμως οἱ μοναχοὶ καὶ ἄνευ τῆς συνδρομῆς τῶν στρατιωτικῶν ἀρχῶν ἀντεπεξήρχοντο.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας οἱ κίνδυνοι ἐκ τῶν σφαγῶν καὶ δηλώσεων προέτρεψαν τοὺς κατοίκους εἰς ὄχυρωσιν τῶν σκητῶν, αἱ ὁποῖαι, λόγῳ τῆς θέσεώς των, τῆς ἀποκορῆμου καὶ ἀθεάτου καὶ σὺν τῇ παρουσίᾳ τοῦ ὕδατος, προσφέρονται ἄριστα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Οὐδεμίαν σκίτην ἀπηντήσαμεν ἄνευ ὄχυρώσεως.

Οἱ ἀναφερθέντες λόγοι ἐπηρέασαν ἀπολύτως τὴν ἐν γένει κτηριολογικὴν λειτουργίαν τῶν σκητῶν καὶ Μονῶν, ἡ ὁποία ἐν Γορτυνίᾳ ὑπῆρξεν ὑποτυπώδης.

Αἱ σκῆται ἔχουν συνήθως πρὸ τοῦ μονυδρίου, χῶρον ἐνιαῖον, τεχνητὸν ἢ ἀποτελούμενον ἐκ τοῦ φυσικοῦ σπηλαίου, πρὸς συγκέντρωσιν τῶν γυναικωπαίδων. Ἐτεροὶ χῶροι προορίζονται πρὸς φύλαξιν τῶν τροφῶν. Συνήθως ἡ εἴσοδος τῶν σπηλαίων τούτων φράσσεται διὰ τοιχείου μὲ πολεμίστρες. Ἡ εἴσοδος, ἐπίσης, καὶ αἱ προσπελάσεις ἐλέγχονται δι' ὄχυρώσεων καταλλήλων κοιλοτήτων τῶν βράχων, αἱ ὁποῖαι δεσπόζουν τῶν διαβάσεων.

Εἰς τὰς Μονάς, ὡς ἀνεφέρθη, ἡ ἐσωτερικὴ διάταξις εἶναι στοιχειώδης. Τὰ κελλία παρατάσσονται, συγκοινωνοῦντα μεταξύ των διὰ διαδρόμου, πάν-

¹ Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ Μοναὶ τῆς Ἑλλάδος, σ. 18.

τοτε ὅμως κατὰ μῆκος τῶν βράχων. Ἐνωθεν τῆς θύρας εἰσόδου ὑπάρχει ἡ γνωστὴ ἐκ τῆς βυζαντινῆς περιόδου «καταχύστρα»¹.

Ἐπὶ Τουρκοκρατίας τὰ Μοναστήρια ἦσαν τὰ μὲν σταυροπηγιακὰ, τὰ δὲ ἐνοριακὰ. Καὶ τὰ μὲν πρῶτα ὑπήγοντο εἰς τὴν κυριαρχίαν τοῦ κατὰ καιρὸν Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, τὰ δὲ ἐνοριακὰ εἰς τὴν κυριαρχίαν τοῦ κατὰ καιρὸν ἐπισκόπου τοῦ τόπου ἢ τῆς ἐπαρχίας. Τῶν σταυροπηγιακῶν τὴν διαχείρισιν εἶχον πάντοτε ὁ κατὰ καιρὸν ἡγούμενος καὶ ὁ σκευοφύλαξ, ἀμφοτέρω ἐκλεγόμενοι παρὰ τῶν μοναχῶν καὶ διατελοῦντες εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἐπὶ δύο ἢ περισσότερα ἔτη. Λόγον ἔδιδον κατ' ἔτος εἰς τὸ κοινὸν τῆς Μονῆς ἢ τοὺς γεροντοτέρους τῶν μοναχῶν, τοὺς καὶ Προεστοὺς κατ' ἔθος ἢ Σενάτορας ἀποκαλουμένους.

Τῶν ἐνοριακῶν τὴν διαχείρισιν εἶχε μὲν ὁ κατὰ καιρὸν ἡγούμενος, ἔδιδεν ὅμως λόγον αὐτῆς εἰς τὸν ἐπίσκοπον, ὑφ' οὗ διωρίζετο.

Ἄγορὰν κτήματος ἔκαμον οὗτοι πολλάκις ἀφ' ἑαυτῶν, ἄνευ ἀδείας τοῦ κυριάρχου, οὐχὶ ὅμως καὶ ἐκποίησιν μοναστηριακοῦ κτήματος ἄνευ τῆς ἐγκρίσεως τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως διὰ τὰ σταυροπηγιακὰ².

Ὁ Ἐθνικὸς χαρακτὴρ τῶν Μονῶν ἐτονώθη κατὰ τὴν φραγκοκρατίαν καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκικῆς δουλείας³. Εἰς τὴν Μονὴν τῆς Ἁγίας Λαύρας ἀνυψώθη τὸ λάβαρον τοῦ Εἰκοσιένα ὑπὸ τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἦτο ἐστία καὶ ὀρητήριο Ἐθνικόν, διευθυνόμενον ὑπὸ τοῦ περιφήμου μοναχοῦ Ἡσαίου. Αἱ θρυλικάι μάχαι τῶν μοναχῶν τοῦ Μ. Σπηλαίου καὶ πλεῖστοι ἄλλοι ἡρωισμοὶ τῶν μοναχῶν ὑπῆρξαν συνέχεια τῶν παραδόσεων καὶ τῆς ἐθνικῆς δράσεως τῶν βυζαντινῶν Μονῶν, ἀρχαιοτέρα τῶν ὁποίων εἶναι ἡ Μονὴ τοῦ Φιλοσόφου τῆς Δημητσάνης.

¹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, ἐν Ἀθήναις 1927, σ. 16.

² Φάκελλος Μονῶν Ἀρκαδίας Φ. 335 ἐν Γεν. Ἀρχ. τοῦ Κράτους, Ἅγιος Νικόλαος Βαλτεσινίκου 1834-1844, ἔγγραφα 18, 1308 σχέδιον ἐγγράφου Ἱερᾶς Συνόδου, ἐν Ἀθήναις τῇ 17ῃ Μαΐου 1843.

³ Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ Μοναὶ τῆς Ἑλλάδος, σ. 24. ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΤΟΥ ΜΟΡΕΩΣ, Π. Καλονάρου σ. 89 στίχ. 2092-95 :

ἔγγραφως, γὰ τὸ ἔχωμεν ἡμεῖς καὶ τὰ παιδιά μας
ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ ἔμπροσθεν, Φράγκος γὰ μὴ μᾶς βιάσῃ
ν' ἀλλάξωμεν τὴν πίστην μας διὰ τῶν Φραγκῶν τὴν πίστην.

Ἐκφράζεται δὲ ὡς μοναδικὴ ἀπαίτησις τῶν προσκυνησάντων Ἑλλήνων ἡ διατήρησις τῆς πίστεως.

Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ

Εἰς τὴν φύσιν τοῦ Ἑλληνοσ καὶ εἰς τὴν ψυχικὴν αὐτοῦ εὐαισθησίαν ὀφείλεται ἡ ἐκλογὴ τῶν τοποθεσιῶν πρὸς ἀνίδρουσιν ἱερῶν. Ἀπὸ ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς τὰ ἱερὰ κατελάμβανον τὰς ὠραιότερας τῶν Ἑλληνικῶν τοποθεσιῶν, αἱ ὁποῖαι ὑποβάλλουν εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀφάνταστον ποικιλίαν συναισθημάτων. Ὅφειλομεν νὰ δεχθῶμεν γνῶσιν τῆς ψυχολογίας τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου, ὅχι μόνον εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς.

Πλῆθος βυζαντινῶν ναῶν καὶ Μονῶν ἔχουν ἀνιδρυθῆ εἰς θέσεις ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶχον ἀνεγερθῆ προγενέστερα εἰδωλολατρικὰ ἱερὰ. Μοναὶ ἀνιδρύνονται εἰς τοπία γαλήνια καὶ ἀνοικτά, ὅταν ὑπάρχη σχετικὴ ἀσφάλεια. Προσφιλὴς ἦτο ἐπίσης εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ἡ ἐκλογὴ τοποθεσιῶν ἀπομεμονωμένων, διὰ λόγους ἀσφαλείας εἰς ἐποχὰς ἐχθρικῶν καὶ πειρατικῶν ἐπιδρομῶν. Ἐξέλεγον πρὸς τοῦτο καταλλήλους πτυχολογίας τοῦ ἐδάφους καὶ τοιουτοτρόπως αἱ Μοναὶ καθίσταντο ὄχυρα καὶ ἀθέατοι εἰς τὸν ἐπιδρομέα, τὸν ἀγνοοῦντα τὴν ἀκριβῆ τοπογραφικὴν θέσιν αὐτῶν. Θαυμασία ἐπίσης εἶναι ἡ ἰκανότης τῶν βυζαντινῶν εἰς τὴν ἐκλογὴν τοπίων, τὰ ὁποῖα ὑποβάλλουν μυστικισμὸν ἢ μεταφυσικὰς σκέψεις.

Προκειμένου νὰ ἀνιδρῦσουν σκῆτας ἢ ἐρημητήρια πρὸς αὐστηρὰν ἀσκήσιν τῶν μοναχῶν, ἐπιζητοῦντων τὴν φυγὴν τῶν ἐγκοσμίων καὶ τὴν ἀπομόνωσιν, ἐξέλεγον ἀποκρήμους τοποθεσίας δυσπροπελάστους καὶ ἰδίως σπήλαια.

Κατὰ τὴν ἀρχαιοτάτην ἐποχὴν τὰ σπήλαια ἐθεωροῦντο ὡς κατοικίαι τοῦ Πανός, χθονίων θεοτήτων ἢ νυμφῶν. Τὸ πλήρες σκότος, τὸ ἀγνωστον καὶ ἡ ἰδιάζουσα ἀκουστικὴ τῶν σπηλαίων προξενοῦν αἴσθημα ὑπερβατικὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον. Καὶ εἰς μὲν τὴν ἀρχαιότητα ἐθεωροῦντο τόποι ἱεροί, σήμερον δὲ ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὡς τόποι στοιχειωμένοι. Τὰ ὕδατα καὶ αἱ πηγαὶ τὰ εὐρισκόμενα ἐντὸς ἢ πλησίον τῶν σπηλαίων ἐθεωροῦντο προικισμένα δι' ὑπερφυσικῶν ἰδιοτήτων, κατὰ δὲ τὴν περίοδον τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἰάματα καὶ ἀγιάσματα. Γενικῶς παντοειδεῖς προλήψεις καὶ θρυλοὶ πλέκονται γύρωθεν τῶν σπηλαίων.

Εἰς τὴν Γορτυνίαν, ὡς εἶπομεν, αἱ Μοναὶ καὶ αἱ σκῆται ἀνιδρύνονται ἐπὶ τῶν πλέον ἀποκρήμων τοποθεσιῶν. Αὐτὸς δὲ εἶναι καὶ ὁ κυριώτερος λόγος πού διεσώθησαν ἐκ τῶν λεηλασιῶν τῶν κατακτητῶν, προσφέρουσαι ἄσυλον καὶ εἰς τοὺς καταφεύγοντας γειτονικοὺς πληθυσμοὺς ἐν καιρῷ σφαγῶν (Μονὴ Προδρομόμου, Φιλοσόφου, ἀσκητήριον Σφυρίδος, Ταξιαρχῶν Τουρκόραφτη κλπ.). Ἐκτὸς ὅμως τῶν λόγων ἀσφαλείας εἰς Γορτυνίαν, ἐπεξήτησαν ἐκλογὴν τοποθεσιῶν ἐπιβλητικῶν, αἱ ὁποῖαι νὰ ἐμπνέουν δέος. Ἡ παρουσία τῶν πέριξ Ἀρκαδικῶν ὀρέων καὶ τὸ φαιδὸν τῶν βράχων συμπληρῶνει τὴν

δυναμικὴν ἠρεμίαν τοῦ κυανοφαίου τῶν ἀσβεστολίθων, τῶν δίκην ὄστράκων ἐπὶ τῶν βράχων προσκεκολλημένων ἀσκητηρίων.

Ἡ Μονὴ τοῦ Φιλοσόφου εἰς τὴν χαράδραν τοῦ Λουσίου ποταμοῦ εἰς Γορτυνίαν εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸν δεῖγμα τοιαύτης ἐκλογῆς ἐπιβλητικοῦ τοπίου. Ἡ πλησίον ἀπόστασις τῶν παρειῶν τῶν ἀποτόμων βράχων ἐπιτρέπει ἐλάχιστα τὴν παραμονὴν τοῦ χαρμωσύνου ἠλιακοῦ φωτὸς εἰς τὴν χαράδραν καὶ ἡ συνεχὴς ἐνατένισις τῶν ποικιλλομόρφων περιγραμμάτων τῶν διὰ σκοτεινῶν χρωμάτων σκιοφωτιζομένων βράχων προξενεῖ δέος. Ἡ τελεία ἠρεμία καὶ ἡ νεκρική γαλήνη ἢ πλανωμένη ἀνὰ τὴν χαράδραν ὑποβάλλουν διαρκῶς εἰς τὴν σκέψιν τὴν παρουσίαν τοῦ θανάτου.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Συντομογραφίαι	σ.	ζ' - η'
Βιβλιογραφία	»	θ' - ιε'
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	»	1 - 3

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	»	5 - 6

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄

Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαί.

1. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης Θελοπούσης	»	6 - 13
2. Ἡ Παναγία τῆς Βάναινας	»	13 - 14

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄

Ὁ τύπος τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ.

1. Τὸ Καθολικὸν τῆς Παλαιᾶς Μονῆς Φιλοσόφου	»	19 - 33
2. Ἡ Παναγία τῶν Λουτρῶν τῆς Ἡραίας	»	33 - 37
3. Ἡ Ζωοδόχος Πηγή Στεμνίτσης	»	37 - 48
4. Ἡ Ζωοδόχος Πηγή Καρυταίνης	»	48 - 60
5. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος Καρυταίνης	»	60 - 69
6. Τὸ Καθολικὸν τῆς Νέας Μονῆς Φιλοσόφου	»	69 - 82
7. Τὸ Καθολικὸν τῆς Νέας Μονῆς Καλαμίου	»	83 - 84
8. Ἡ Παναγία τοῦ Κάστρου	»	84 - 87

Ἡ ἐξέλιξις τοῦ τύπου τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους

1. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος Στεμνίτσης	»	87 - 89
2. Ἡ Ἅγία Παρασκευὴ Στεμνίτσης	»	90
3. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος Μαγουλιάνων	»	91
4. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης Μαγουλιάνων	»	91 - 92
5. Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου Μαγουλιάνων	»	92 - 95
6. Ἐτεροὶ ναοὶ τῆς αὐτῆς κατηγορίας	»	96

Ἐκφυλισμένοι σταυροειδεῖς ναοὶ τῶν νεωτέρων χρόνων.

1. Ὁ Ἅγιος Χαράλαμπος Δημητσάνης σ. 96 - 98
 2. Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος Ζυγοβιστίου .. » 99
 3. Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας Τρεσταινῶν » 99 - 100
- Παρατηρήσεις καὶ συμπεράσματα ἐπὶ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ τύπου
τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ » 100 - 111

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄

Ὁ ὀκταγωνικὸς τύπος τῶν ἐκκλησιῶν.

1. Ἡ Ἁγία Κυριακὴ Δημητσάνης » 111 - 114
 2. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος Βαλτεσινίκου » 114
 3. Ὁ ναὸς τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ Δημητσάνης » 115 - 116
- Παρατηρήσεις καὶ συμπεράσματα ἐπὶ τοῦ ὀκταγωνικοῦ τύπου .. » 116 - 119

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄

Ὁ τύπος τῆς μονοκλίτου βασιλικῆς.

Αἱ παλαιότεραι τῶν μονοκλίτων βασιλικῶν Γορτυνίας.

1. Ἡ ἐκκλησία τοῦ κάστρου τῆς Πλατιάνας » 119
2. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος Λουτρῶν Ἡραίας » 120 - 121
3. Ἡ Παναγία τῆς Κλειβωκᾶς » 121
4. Ὁ ναὸς τῆς γεφύρας τῆς Καρυταίνης » 121 - 122
5. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος Κερνίτσης » 122 - 125

Μονόκλιτοι βασιλικάι Δημητσάνης.

1. Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως στὸ Πουρνάρι » 125 - 127
2. Ἡ Παναγία τοῦ Λύρη ἢ Βλαχοπαναγιά » 127 - 128
3. Ὁ Ἅγιος Βασίλειος » 128

Μονόκλιτοι βασιλικάι Στεμνίτσης.

1. Ἡ Παναγία ἢ Μπαφέρω » 128 - 131
2. Ὁ Προφήτης Ἡλίας » 131 - 133
3. Ὁ Ἅγιος Παντελεήμων » 134
4. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος (Καταγεώργης) » 135
5. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος » 135 - 136

Μονόκλιτοι βασιλικάι Ζυγοβιστίου.

1. Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου .. » 136 - 139
2. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Προδρομὸς » 139 - 140
3. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος » 140 - 141

Κατεστραμμένα ναῦδρια τῆς περιοχῆς Βυτίνης.

1. Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι Βυτίνης	σ. 142 - 144
2. Οἱ Ἅγιοι Ταξιδάρχει Βαλτεσινίκου	» 144 - 145
3. Ἄλλοι τινὲς ναοὶ	» 145
Συμπεράσματα ἐπὶ τῶν μονοκλίτων βασιλικῶν	» 146 - 148

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ΄

Ὁ τύπος τοῦ μονοκλίτου μετὰ τρουλλοῦ ναοῦ.

1. Ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας Γόρτυνος	» 148 - 154
2. Ὁ ναὸς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν Στεμνίτης	» 154 - 158

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄

Ὁ τύπος τῆς τρικλίτου βασιλικῆς.

1. Τὸ Καθολικὸν τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου Βαλτεσινίκου ..	» 158 - 162

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄

Ὁ τύπος τῶν σταυρεπιστέγων ἐκκλησιῶν.

1. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος Πλάτσας	» 162 - 165
2. Ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος Δημητσάνης	» 166
3. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης Τρεσταινῶν	» 167
Παρατηρήσεις καὶ συμπεράσματα ἐπὶ τῶν σταυρεπιστέγων ἐκ- κλησιῶν	» 167 - 169

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ΄

Μοναστήρια καὶ Σκῆται.

1 ^Α . Ἡ Μονὴ τῆς Παναγίας τοῦ Φιλοσόφου	» 169 - 183
1 ^Β . Ἡ Νέα Μονὴ τοῦ Φιλοσόφου	» 183 - 185
2. Σκῆται παρὰ τὸν Λούσιον	» 185
3. Τὸ ἀσκητήριον τῶν Ταξιαρχῶν	» 185 - 187
4. Ἡ Μονὴ τοῦ Προδρόμου	» 187 - 194
5. Τὸ Ἀσκητήριον τῆς Παναγίας τοῦ Σαβαλᾶ	» 194 - 195
6. Ἡ Μονὴ τῆς Παναγίας Αἰμυναλοῦς	» 195 - 199
7. Ἡ Μονὴ τοῦ Καλαμίου	» 199 - 203
8. Ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου	» 203 - 204
9. Ἡ Μονὴ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων Πυργακίου	» 204 - 205
10. Ἡ Μονὴ τῆς Κερνίτης	» 205 - 207
11. Τὸ ἀσκητήριον τῆς Σφυρίδας	» 207 - 209

12. Τὰ ἀσκητήρια τῆς Ἀναλήψεως καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Βαλτεσινίκου	σ. 209 - 218
13. Ἡ Μονὴ τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου Βαλτεσινίκου	» 219
14. Ὁ Ἅγιος Αἰμιλιανὸς	» 219
15. Ὁ Ἅγιος Χαράλαμπος Βάχλιας	» 219
16. Ἡ Μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Κλειβωκᾶς	» 220 - 221
17. Τὸ ἀσκητήριον τῆς Ἁγίας Ἐλεούσης	» 221
18. Τὸ ἀσκητήριον τῶν Ταξιαρχῶν Τουρκόραφτη	» 221 - 225
19. Τὸ ἀσκητήριον τῆς Ἁγίας Σωτήρας Ἀρακλόβου	» 226 - 227
Παρατηρήσεις καὶ συμπεράσματα ἐπὶ τῶν Μονῶν καὶ σκητῶν	» 228 - 231
Ἡ ψυχολογία τοῦ τοπίου	» 232 - 233

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελίς	2	στίχ.	30	ἀντί Μιχελῆν	γράφει	<i>Μιχελῆ</i>
»	5	»	21	» ἀπὸ ὄρους	»	ἀπὸ τοῦ ὄρους
»	7	»	29	» <i>Reisen in Peloponnes</i>	»	<i>Reisen im Peloponnes</i>
»	14	»	6	» ναῖκος	»	<i>ναῖσκος</i>
»	54	»	22	» τέμπλον	»	<i>τέμπλου</i>
»	109	»	5	» μικρὰν	»	<i>μακρὰν</i>
»	119	»	29	» Ὀμορφοκκλησιὰν	»	<i>Ὀμορφοκκλησιὰν</i>
»	218	»	1	» Βαλτεσιν κου	»	<i>Βαλτεσινίκου</i>
»	218	»	1	» αποψις	»	<i>ἄποψις</i>
